

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KADER ÖĞRETİMİNİN

TANRI TASAVVURUNUN ŞEKİLLENMESİNDEKİ ETKİSİ

(ORTAOKUL 8. SINIF ÖRNEĞİ)

DOKTORA TEZİ

HATİCE YEMENİCİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ANKARA-2024

T.C.

ANAKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KADER ÖĞRETİMİNİN

TANRI TASAVVURUNUN ŞEKİLLENMESİNDEKİ ETKİSİ

(ORTAOKUL 8. SINIF ÖRNEĞİ)

DOKTORA TEZİ

HATİCE YEMENİCİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

PROF. DR. ZEKİ SALİH ZENGİN

BİRİNCİ DANIŞMAN

PROF. DR. ASIM YAPICI

İKİNCİ DANIŞMAN

ANKARA-2024

ONAY SAYFASI

Hatice YEMENİCİ tarafından hazırlanan “KADER ÖĞRETİMİNİN TANRI TASAVVURUNUN ŞEKİLLENMESİNDEKİ ETKİSİ (ORTAOKUL 8. SINIF ÖRNEĞİ)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi	Kurumu	İmza
Prof. Dr. Zeki Salih ZENGİN	AYBÜ İlahiyat Fakültesi	
Kabul ☒ Red ☐		
Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR	AYBÜ İlahiyat Fakültesi	
Kabul ☒ Red ☐		
Doç. Dr. Muhammet Ali YAZIBAŞI	AYBÜ İlahiyat Fakültesi	
Kabul ☒ Red ☐		
Prof. Dr. Cemal TOSUN	AÜ İlahiyat Fakültesi	
Kabul ☒ Red ☐		
Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR	ASBÜ İlahiyat Fakültesi	
Kabul ☒ Red ☐		

Tez Savunma Tarihi: 26.07.2024

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda Doktora tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Doç. Dr. Muhammet Enes KALA
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Tarih (07.07.2024)

İMZA

Hatice YEMENİCİ

(Faint, large, stylized watermark text, likely reading 'YEMENİCİ')

TEŞEKKÜR

Bu teze başlarken beni her anlamda özgür bırakan, bilimsel düşünceyi yaşam biçimi olarak algılamamı sağlayan, araştırma ve tez yazım sürecinde her zaman beni destekleyen, takdir ve taltif eden bir öğrencisi olarak değil meslektaşısı olarak gören bana hep güvenen sayın hocam Prof. Dr. Zeki Salih ZENGİN'e teşekkür gönül borcumdur. Sevgili hocam, ikinci danışmanım, Prof. Dr. Asım YAPICI'ya sabrı, sevecenliği, tezimin araştırma ve yazım süreçlerindeki katkıları için sonsuz teşekkürler. Tez izleme komitemde yer alan ve araştırma süreçlerindeki yöntem konusunda değerli katkıları için Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR'e, kelimelerindeki kaynaklar konusunda ve süreçteki değerli katkıları için Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR'e çok teşekkür ediyorum. Yüksek lisans tez danışmanım olan değerli hocam Prof. Dr. Cemal TOSUN'a bu araştırmaya verdikleri değerli katkıları nedeni ile teşekkürlerimi arz ediyorum. Çalışmayı büyük bir özveri ve titizlikle okuyarak bana verdikleri dönütler için değerli hocam Doç. Dr. Muhammet Ali YAZIBAŞI'ya teşekkür ediyorum. Doktora eğitimim boyunca ve tez yazım sürecinde gösterdikleri sabır ve sağladıkları destek için sevgili aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

ÖZET

Kader Öğretiminin Tanrı Tasavvurunun Şekillenmesindeki Etkisi

(Ortaokul 8. Sınıf Örneği)

Örgün eğitim kurumlarında yürütülen din eğitiminde inanç öğretimi alanının ilk ve en önemli konusu olan “Allah İnancı” 5. Sınıf düzeyinde; “Allah inancı” bağlamı ile yakından ilgili olarak karşımıza çıkan "Kader İnancı" ünitesi ise 8. Sınıf düzeyinde öğretime konu edilmektedir. “Allah İnancı” ve “Kader İnancı” ünitesi konularının teorik açıklamalar yanında pratik yaşam deneyimleri ile birlikte tutarlı bir bütünlük halinde öğretime konu edilmesi önemli ve bir o kadar da zorlu bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dini gelişim basamakları bağlamında hassas ve kritik bir noktada bulunan ilköğretim 8. Sınıf düzeyi öğrencilerinin, Allah inancı ve bunu direk etkileyen bir bağlam olarak “kader inancına” dair yaşadıkları etkileşim ve oluşum sürecinin tespitiyle gençlerin sahip olduğu kader algılarının, bireylerin yaşam durumlarındaki psiko-sosyal yansımaları ve bu yaşam durumları üzerinden Allah ile olan ilişkilerinde kendilerini ve Allah'ı nasıl konumlandıkları, nasıl bir Allah tasavvuru ve inancı geliştirdikleri, dini duygu anlamında nasıl etkilendikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu sayede öğrencilerin inanç öğretimi bağlamında yaşadıkları sorunlar tespit edilerek, aile bağlamı ile örgün ve yaygın eğitim kurumlarında yürütülen din eğitimi faaliyetlerine yönelik beklenti ve ihtiyaçlarının karşılanmasına bir katkı sunmak ve rehberlik etmek amaçlanmaktadır.

Bu bağlamda çalışmada temel soru; kaza ve kader inancının öğretime konu edildiği 8. Sınıf öğrencilerinde, Allah tasavvurunun ve dini yönelim durumlarının şekillenmesinde kader algısı öğrenci deneyimlerinde nasıl tezahür etmektedir? şeklinde ifade edilmiştir.

Çalışma nitel araştırma yöntemlerinden “gömülü teori (grounded theory)” yaklaşımı esas alınarak yürütülmüştür. Araştırma verileri, uygulamaya katılan, 45'i ailesi yanında, 4'ü Mitat Enç Görme Engelliler Orta Okulu pansiyonunda ve “16'sı T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü Sevgi Evleri'nde ikamet eden 65 öğrenci ile yapılan mülakat ile elde edilmiştir. Görüşme metinleri, araştırmacı tarafından “yapılandırıcı gömülü teori” kodlama sistematğine göre çözümlenmiştir. Araştırma sonunda ulaşılan teorik yapı 5 bileşenden oluşmaktadır. Bunlar, 1.Tanrı düşüncesiyle ilk temas nasıl gerçekleşiyor; 2.Tanrı tasavvuruna dair referans noktalarının oluşum süreci ve kader algısı, 3.Tanrı düşüncesinin sorgulanması ve kader algısı,

4.Tanrı düşüncesinin şekillenmesi ve dini yönelimler ve 5.DKAB ders pratiğinin Tanrı düşüncesi ve dini yönelimin şekillenmesindeki etkisi/yeri şeklindedir.

Elde edilen bulgulardan ulaşılan sonuçlardan bazıları şöyledir. Tanrı düşüncesi ile ilk temasın, Tanrı ve dine dair bakış açıları, sundukları kurumsal dini terminoloji anlatıları, çocukluk bağlamını dikkate alıp almamaları bakımından aile bağlamı üzerinden gerçekleştiği ve Tanrı tasavvurunun ailenin aktardığı şekliyle oluştuğu görülmüştür. Tanrı tasavvuruna dair referans noktalarının oluşum sürecinde ise, gelişme ve olgunlaşma ile birlikte artan soyutlama yeteneği, aile bağlamına eklenen ikincil sosyalleşme bağlamlarından Tanrı ve kader olgusuna dair gelen farklı bakış açıları, farklı anlatılar ve kurumsal dini terminoloji, bireysel kayıp deneyimlerinde ve olumlu olumsuz yaşam durumlarında Tanrı ve insanın rolüne dair sosyal çevreden gelen yorumlar ve yaşanan duyguların, düzeyi kişiden kişiye değişmek üzere, kader algısı ve Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Tanrı ve insanın yaşam durumlarındaki pozisyonuna ve rolüne dair gelen farklı bakış açıları, farklı anlatılar ve etkiler sebebiyle kader algısı üzerinden Tanrı düşüncesinin sorgulandığı görülmüştür. Bu süreçte aidiyet duyulan sosyal bağlamın bakış açısıyla, kader ve Tanrıya dair kabul ettikleri ve benimsedikleri dini terminoloji üzerinden bir cevap getirilmeye çalışıldığı, tatmin edici bir cevap bulunamadığında sorgulamaktan kaçınıldığı ortaya çıkmıştır. Gencin kader olgusu ve yaşam durumlarında Tanrı ve insanın rolüne dair etkisinde kaldığı sosyal bağlamın anlayış ve bakış açısı çerçevesinde bir algı geliştirildiği ve bu algı etkisi ile Tanrı tasavvurunu şekillendiği anlaşılmaktadır. DKAB ders öğretmeni ile olumlu bir diyalog yakalandığında, merak edilen ve zihne takılan durumların yargılanmaktan korkmadan sorulabileceği bir ders ortamı yakalandığında, kader kavramı ilgili bütün dini terminoloji ile yaşam durumlarına yansımaları da dikkate alınarak tutarlı bir bütünlük halinde verilebildiğinde DKAB ders pratiğinin Tanrı düşüncesi ve dini yönelimin şekillenmesinde önemli derecede olumlu etki sağladığı görülmüştür. Ulaşılan bu sonuçlardan hareketle öğrenme, öğretme süreçlerine ve literatüre ilişkin öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Dini Yönelim, İnanç Öğretimi, Kader algısı, Tanrı tasavvuru

ABSTRACT

The Impact of Fate Teaching on the Formation of God Representation (Example of 8th Grade Primary School Students)

In religious education conducted in formal educational institutions, the belief in God, which is the most primary and important topic in the field of faith teaching, is addressed at the 5th-grade level. The "Belief in Fate" unit, which is closely related to the context of "Belief in God," is covered at the 8th-grade level. It is important and challenging to address the topics of "Belief in God" and "Belief in Fate" units in a coherent way with practical life experiences alongside theoretical explanations.

In the context of religious development stages, the aim is to determine the interaction and formation process of 8th-grade primary school students, who occupy a dramatic position regarding religious development stages, regarding their belief in God and their belief in Fate, while the latter directly affects the former. This involves understanding how the students' perceptions of Fate reflect on their psycho-social situations in life, how they position themselves and God in their relationships with him, what kind of concept and belief in God they develop, and how they are affected in terms of religious feelings. By identifying the problems that students experience in the context of faith education, the goal is to contribute and guide the expectations and needs of religious education activities conducted in formal and non-formal educational institutions, as well as within the family context.

In this context, the main question of the study is put forward as: How does the perception of Fate-Qada manifest in the experiences of 8th-grade students, whom are subjected to the Fate education, in shaping their concept of God and religious orientations? The study was conducted using the "grounded theory" approach, one of the qualitative research methods. The research data were obtained through interviews with 65 students, 45 of whom live with their families, 4 in school dormitories, and 16 in foster homes. The interview texts were analyzed by the researcher according to the "constructivist grounded theory" coding system. The theoretical structure reached at the end of the research consists of five components: (1) How the first contact with the concept of God occurs, (2) The formation process of reference points for the concept of God and the perception of Fate, (3) Questioning the concept of God and the perception of Fate, (4) Shaping the concept of God and religious orientations, (5) The impact/role of the DKAB course practice on the formation of the concept of God and religious orientation.

Some of the conclusions drawn from the findings are as follows: It has been observed that the first contact with the concept of God occurs through the family context, where the family's perspectives on God and religion, the institutional religious terminology they provide and whether they consider the childhood context, significantly influence the formation of the concept of God. In the process of forming reference points for the concept of God, various factors play a role. These factors are: the increasing abstraction ability with development and maturity, different perspectives and narratives on the concepts of God and Fate from secondary socialization contexts with family context, and the comments and emotions from the social environment regarding the roles of God and humans in individual loss experiences and positive or negative life situations. These factors, which vary from person to person, have been found to be effective in shaping the perception of Fate and the concept of God. It was observed that different perspectives, narratives, and influences regarding the positions and roles of God and humans in life situations lead to questioning the concept of God through the perception of Fate. In this process, it was revealed that attempts are made to provide answers through the religious terminology accepted and adopted from the perspective of the social context to which one feels belonging. When a satisfactory answer is not found, questioning is avoided. It has been understood that a perception is developed within the framework of the understanding and perspective of the social context that influences the student's view of Fate and the roles of God and humans in life situations, and this perception shapes their concept of God. When a positive dialogue is established with the DKAB course teacher, and a classroom environment is established where students can ask questions about their curiosities and uncertainties without fear of judgment, the concept of Fate can be taught in a coherent whole with all related religious terminology and its reflections on life situations. This has been found to have a significantly positive impact on shaping the concept of God and religious orientation. Based on these findings, recommendations have been developed regarding learning and teaching processes and the literature.

Keywords: Religious Education, Religious Orientation, Faith Teaching, Perception of Fate, Conception of God

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI.....	i
BEYAN.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xii
TABLolar DİZİNİ.....	xiii
1. GİRİŞ.....	1
1.1.Araştırmanın Problemi	3
1.2. Araştırmanın Amacı	8
1.3. Araştırmanın Önemi	8
1.4. Kapsam ve Sınırlılıklar.....	10
1.5. Konuyla İlgili Çalışmalar	11
2. TEORİK ÇERÇEVE	18
2.1. Dini Kavramlar	18
2.2. Din Duygusu	22
2.3. Tanrı Tasavvuru	26
2.4.Kader Kavramı.....	27
2.4.1. Temel Dini Kaynaklarda Kader Kavramı	27
2.4.2. İslam Düşünce Geleneğinde Kader Kavramı	36
2.4.3. Çağdaş İlahiyat Çalışmalarında Kader Kavramı	46
2.4.4. Sosyal Bilimler Bağlamında Kader kavramı.....	53
2.5. Ergenlik Dönemi Dini Gelişim Özellikleri.....	58
2.6. Din Eğitiminde İnanç Öğretimi	69
2.6.1. Öğretim Programları ve Öğretim Materyallerinde Kader Konusu	77

3. YÖNTEM	86
3.1. Araştırmanın Modeli	86
3.2. Görüşme Sorularının Belirlenmesi.....	93
3.3. Örneklem ve Katılımcıların Belirlenmesi	94
3.4. Veri Analizi	99
3.5. Geçerlilik-Güvenilirlik ve Araştırmacının Rolü	103
4. BULGULAR VE YORUM.....	109
4.1. Tanrı Düşüncesi ile İlk Temas Nasıl Gerçekleşiyor	109
4.1.1.Tanrı Kimden Öğrenilir	109
4.1.2. Tanrı Neye Benzer.....	112
4.1.3. Tanrı Kimdir.....	113
4.1.4.Tanrı Varlığa Nasıl Davranır.....	115
4.1.5.Tanrı Nasıl Yaratır.....	116
4.1.6. Tanrı Nerededir	117
4.1.7. Küçük Yaşlarda Tanrı'yı Anlamlandırma Çabası	118
4.2. Tanrı Tasavvurunda Referans Noktalarının Oluşumu	127
4.2.1.Tanrı Tasavvurunda Somuttan Soyuta Değişen Kavrayış ve Dönüşümler.....	127
4.2.2 Ailenin Dine Dair Tutum ve Davranışları ile Aileyle Birlikte Yapılanlar.....	132
4.2.3. Aktarma Biçimleri	138
4.2.4. Yetişkin Dünyasının Şablonları ve Sorunları Eksenini	146
4.2.5. Çevreden Gelen Kader Anlatısı.....	149
4.2.6. Çevrenin Kader Anlatılarında Geçen Dini Terminolojiler	152
4.2.7. Referans Kaynağı Olarak Akranlar	156
4.2.8. Referans Kaynağı Olarak Okul	156
4.2.9. Referans Kaynağı Olarak Cami ve Kur'an Kursu	158
4.2.10. Referans Kaynağı Olarak Kitaplar.....	159
4.2.11. Referans Kaynağı Olarak Kur'an-ı Kerim	160
4.2.12. Referans Kaynağı Olarak Medya ve İnternet.....	161
4.3.Tanrı Düşüncesinin Sorgulanması ve Kader Algısı.....	164
4.3.1. Sorma-Soramama Deneyimleri Nasıl Yaşanıyor	165
4.3.2. Sorabilmek/ Soramamak Nasıl Etkiliyor	168
4.3.3. Olgunlaşma ile Birlikte Tanrı ve Kader Düşüncesine Dair Getirilen Sorgulamalar	172
4.3.4. Sorgulamaların Cevaplandırılmasında Kullanılan Stratejiler	183

4.3.5. Sorularını Nereden Araştırıyor.....	191
4.4. Tanrı Düşüncesinin Şekillenmesi ve Dini Yönelimler.....	192
4.4.1. Katılımcılara Göre Kader Ne Anlama Gelir	193
4.4.2. Katılımcılara Göre Tanrı Nasıl Bir Varlıktır.....	200
4.4.3. Katılımcılara Göre Tanrı Varlığa Nasıl Davranır.....	201
4.4.4. Katılımcılara Göre Din Ne Anlam İfade Eder.....	212
4.4.5. Katılımcılara Göre İnanç ve Dini Yönelim	218
4.5. DKAB Ders Pratiğinde Kader Öğretiminin Tanrı Düşüncesi ve Dini Yönelimin Şekillenmesindeki Etkisi.....	233
4.5.1. Yaşam Durumlarının Yorumlanması Sürecinde Gelen Örtük Tanrı Anlatımı	233
4.5.2. DKAB Dersinde Kader Nasıl Anlatıldı	242
4.5.3. Ders Kitabında Kader Nasıl Geçiyor	245
4.5.4. DKAB Dersinde Kader Konusu Hangi Kavramlarla Nasıl Anlatılsın	247
4.5.5. DKAB Dersi Kader Öğretimi Pratiğinin Kader Algısına Etkisi	255
4.5.6. DKAB Dersi Kader Öğretimi Pratiğinin Tanrı ve Dine Dair Hissedilen Duyguya Etkisi.....	259
4.5.7. DKAB Dersi Kader Öğretimi Pratiğinin Tanrı Tasavvuruna Etkisi.....	263
5. TARTIŞMA SONUÇ VE ÖNERİLER	266
6. KAYNAKLAR	312
7. EKLER.....	326

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

DKAB : Din Kùltürü ve Ahlak Bilgisi

EÖ : Erkek Öğrenci

KÖ : Kız Öğrenci

LGS : Liselere Giriş Sınavı

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

TC : Türkiye Cumhuriyeti

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Yapılandırmacı Grounded Teorinin görsel sunumu

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Çalışma Gurubunda Yer Alan Katılımcılara İlişkin Bilgiler

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

İnsan topluluklarında evrensel bir şekilde gözlemlenen din olgusunun, insanın varoluş serüveni ve varlığının devamlılığını sağlama ihtiyacıyla bağlantılı olduğuna ilişkin veriler ileri sürülmektedir. Sosyal psikolojik bir yaklaşıma göre “öz-bilinç”, deneyimlenmekte olan yaşam öncesi ve sonrasıyla ilgili insanın varoluşsal durumu konusunda birtakım sorular sormaktadır. Tarih boyunca insanlar, “bu dünyaya nereden geldik?”, “niçin buradayız ve bize öldükten sonra ne olacak?” gibi, içinden çıkılmaz sorularla¹ yüz yüze gelmiştir. Kendimiz ve sevdiklerimizin kaçınılmaz ölümü, açlık, hastalık, kaza, saldırı ve ölümün önceden kestirilemeyişi gibi durumlar potansiyel olarak dinmek bilmeyen varoluşsal bir kaygı ortaya çıkarmış ve insan, bu çaresizlik karşısında bir anlam bulma çabasına girmiştir. Batson, insanların bu varoluşsal sorular için ortaya koyduğu cevaplar ve çözümlerin, din olgusunun ve bütün “dinlerin özünü” teşkil ettiğini değerlendirmektedir.² Bilgin’e göre ise, insan zihnini meşgul eden bu sorular, insanlığın da henüz tam anlamıyla çözemediği bir sır gibi cevabını ve çözümünü Allah’ta aramakta ve bulmaktadır.³

Sosyal bilimlerde din, bireylerin yaşama dair durum ve olayları anlamalarına, tahmin etmelerine, kontrol etmelerine ve özgüvenlerini sürdürmelerine yardımcı olacak bir referans çerçevesi olarak değerlendirilmektedir.⁴ Pargament’in ifadesiyle “kutsala ilişkin bir anlam arayışı” şeklinde ifade edilen din, “rehberlik etme, destek ve umut sunma” gibi işlevleriyle insanların yaşam durumlarını anlama ve bunlarla baş etmelerine katkı sağlamaktadır. Diğer bir ifade ile din, insana anlam kazandırma ve hayatı dönüştürme imkânı sunmaktadır.⁵ Nihayetinde sonlu ve sınırlı bir varlık olduğunun bilincinde olan insan, daha güçlü bir varlığa bağlanma ve bu bağlanma ile yaşamına bir anlam kazandırabilme çabası içerisine girmektedir. Bağlanma ve

¹ Bu tür varoluşsal soru(n)lar, felsefe dilinde (varoluşçu filozoflardan Martin Heidegger ve J. P. Sartre vb.) olduğu gibi teoloji dilinde (Paul Tillich vb.) de yer bulmuştur. Bkz. C. Daniel Batson vd., *Din ve Birey Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım*, çev. Ali Kuşat - Abdulvahap Taştan (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 7.

² Batson vd., *Din ve Birey*, 7.

³ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Gün Yayıncılık, 1998), 4.

⁴ Bernard Spilka vd., “A General Attribution Theory for the Psychology of Religion”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 24/1 (1985), 7.

⁵ Kenneth I. Pargament vd., “Religion and the Problem-Solving Process: Three Styles of Coping”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 27/1 (1988), 91.

anlam kazanma şeklinde deneyimlenen bu varoluş süreci, dini bir karakter arz etmektedir. Ancak din sadece bir anlam arayışı tecrübesinden de oluşmamaktadır. Din, insanlık tarihi ile işleyen bir süreçte vahiy süreci ile desteklenmiş, tarih içerisinde farklı yorumlanma şekilleriyle birlikte kurumsallaşmış, insan ve toplum için bir değerler sistemi, bir dünya görüşü ve bir yaşam tarzı referans çerçevesi sunan kompleks bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.⁶

Bilgin, dinin, bilim ve felsefe alanlarında olduğu gibi sadece insan arayışlarının bir ürünü olmadığını, insanın arayışlarıyla birlikte ve aslında insanın Allah tarafından aranışının ürünü olduğuna dikkat çekmektedir. İslam dini özelinde açıklamasına devam eden Bilgin, insanın Allah'ı araması gibi Allah'ın da bilinmek, sevilmek, itaat edilmek ve kendi adına hizmet edilmek (halife tayin etmek) gibi açılardan insanı aradığından bahsetmektedir.⁷

Karaca, dini, Yaratıcı tarafından insanın gelişim sürecine rehberlik etmek üzere gönderilen ilahi bir lütuf ve bir yardım kaynağı olarak değerlendirmektedir. Ona göre, bütün dinler, öncelikle insanı, kendi özellik ve potansiyelleri hakkında bilgilendirerek "insan olma" sürecine rehberlik etmektedir. Diğer bir ifade ile dinler, "İnsanî potansiyellerle dünyaya gelen insan yavrusunu 'insanîleştirme projesinin' yol haritaları olarak değerlendirilebilir."⁸

İslam dini, yaratıcı-evren-insan arasındaki ilişkiye dair bilgilendirmeler yaparak insanlara, kendisi, yaratıcısı ve tüm evren ile güven duygusuna dayalı sağlıklı ilişkiler kurabilmesi ve kendi varoluşuna dair bir anlam kazanabilmesi noktasında rehberlik etmektedir.⁹

Olumlu/olumsuz tikel yaşam durumlarına İslam dininin getirdiği yorum araştırılmak istendiğinde "kader", "kadere iman" ve "kader anlayışları" gibi kavramsallaştırmalar karşımıza çıkmaktadır. İslam düşünce geleneğinde Allah-evren-insan ilişkisine bakışta, bu ilişki üzerinden Allah tasavvurunun inşa edilmesinde, Allah ve varlık karşısında insanın durumunun ortaya konulmasında farklı görüşler ve ekollerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlar Müslüman bireylerin yaşadığı durum ve olayları anlama, yorumlama, anlamlandırma ve bir birey olarak yaşamsal bir tavır almalarında etkili olmuştur. Bu ekollerin insanların dini sosyalleşme süreçleri ve eğitimleri üzerinde oluşturdıkları etki dikkate alındığında, eğitim –

⁶ Smart'ın din olgusunun anlamlandırılmasında öne sürdüğü yedi boyut hakkında bkz. Ninian Smart, *The World's Religions* (New York: Cambridge University Press, 1998), 11-21.

⁷ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 4.

⁸ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi* (Trabzon: Ofset Matbaacılık, 2016), 9.

⁹ Allah-evren-insan ilişkisine dair Kur'an ayetlerinde yer alan bazı temalar hakkında bkz. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an Nedir?* (Ankara: Şule Yayınları, 1996), 58-83.

öğretim üzerinde yürütülen/yürütülecek olan her türlü faaliyetin bu birikime kayıtsız kalmadığını/kalamayacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu çerçevede DKAB öğretim programı¹⁰ incelendiğinde, Allah – evren-insan arasındaki ilişkiler bağlamında, 5. Sınıf düzeyinde “Allah İnancı”¹¹, 8. Sınıf düzeyinde “Kadere İnancı”¹² ünitelerinin yer aldığı görülmektedir.

Allah-evren-insan ilişkisinin anlamlandırılmasında merkezi bir role sahip kader kavramı ve bunun DKAB ders pratiğine nasıl yansıdığı incelenmesi gereken bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Kader olgusuna dair gerçekleştirilen öğrenme öğretme süreçlerinde öğrenci deneyimlerinden elde edilecek veriler bu kritik konuların öğretime konu edilmesinde öğretmenlere, program geliştirme süreçlerine, dini gelişim ve öğrenmeyi ilgilendiren din bilimlerine aktüel bir katkı anlamına gelmektedir.

1.1. Araştırmanın Problemi

Çocuk, kendisini çevreleyen toplumsal ortam içinde yaşadığı ilişkiler ve etkileşimler sonucunda, yaşama, insana, topluma ve kültür bileşenlerine dair pek çok kazanım edinir. Ergun’un deyimiyle yaşamının ilk yıllarında çocuk toplumsaldır zira “beni” ile “içinde yaşadığı ilk çevre ve etkilerini” ayırt edemez, büyürken ve gelişirken toplumsaldan hareket eder. Toplumsal ile başlayan çocuk zamanla aşama aşama bireyleşir. “Ben”ini çevresinden ayırt etme şeklinde ifade edilen bireyleşme süreci öncelikle uzun bir süre duygusal alanda ve sonrasında da zihinsel alanda deneyimlenir.¹³ Gelişme sürecinde toplumsaldan edindiği bu izler, kazanımlar ve öğrenmeler ister istemez ilerleyen zamanlarda bireyleşme sürecindeki insanın algı, duygu, tutum, bilgi ve davranış geliştirmelerinde etkili olmaktadır. Tam da bu bağlamda değerlendirilen “hazır oluş” kavramı, genellikle bireyin üyesi olduğu grubun ortalamasının eriştiği düzey olarak anlaşılmaktadır.

Öğrenciler, planlı eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü okul ortamına daha önceden kazanmış oldukları “ön öğrenmeler”, diğer bir ifade ile Ertürk’ün kavramsallaştırmasında yer aldığı

¹⁰ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar), 2018.

¹¹ “Allah İnancı” ünitesi kazanımları için bkz. Öğretim Programı, 21.

¹² “Kadere İnancı” ünitesi kazanımları için bkz. Öğretim Programı, 36.

¹³ Doğan Ergun, *Sosyoloji ve Eğitim Türkiye’de Eğitimin Niteliği Nedir Ve Nasıl Olmalıdır*. (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), 56.

şekliyle “kasıtsız kültürlemeler”¹⁴ ile gelmektedirler. Her biri eğitim ortamına gelirken fiziksel özellikler, gelişimsel özellikler, öğrenme stilleri ve sosyo-ekonomik durum açısından farklılık gösterdikleri gibi bireysel ihtiyaçları, istekleri, ilgileri, öncelikleri, tercihleri ve özellikle de ön bilgileri bakımından da farklılıklar göstermektedir.¹⁵ Öğrenciden öğrenciye farklılıklar gösterebilen bu unsurlar, okul ortamında planlı ve kasıtlı yürütülen eğitim ve öğretim sürecinde bazen pozitif bazen de negatif olmak üzere farklı seviyelerde hazır bulunuşluklar meydana getirebilmektedir.

Öğrenmeyi “birikik bir süreç” olarak değerlendiren Fidan ve Erden, her yeni öğrenmenin önceki öğrenmeler ile ilişki kurularak sağlandığını ve bu sebeple de öğretim sürecinin başında öğrencilerin öğretim hedeflerinde belirtilen davranışlara ilişkin geçmiş yaşantılarıyla kazanılmış bilgi, tutum, davranış, yetenek ve yeterliliklerin bilinmesinin gerekli olduğunu ifade etmektedirler.¹⁶ Bloom’un Tam Öğrenme Modelinde, bilişsel giriş davranışları¹⁷ olarak ifade ettiği bu özellikler öğrencilerin öğretim sürecindeki yeni öğrenmelerini ve başarılarını önemli oranda etkilemektedir.

Ertürk, önceki etkileşimlerle kazanılmış öğrenmeler ve davranışların, sonraki öğrenmeler ve davranışları, aralarındaki ilişkinin yönü ve düzeyine göre az veya çok etkileyebileceği, engelleyici olabileceği gibi, kolaylaştırıcı da olabileceğine dikkat çekmektedir. Ertürk’e göre, yeni davranışların oluşmasında, çevre şartları yanında daha önceden kazanılmış öğrenmeler, davranışlar ve onların kökenleri olan iç şartlar etkili olmakta, nelerin öğrenilip öğrenilmeyeceğini, öğrenme hızını ve derecesini tayin etmede önemli rol oynamaktadır; o kadar ki, bireyin sınıf ortamında deneyimlediği öğrenme üzerinden düşünüldüğünde sahip olunan ön şart öğrenmeler ve davranışların etkisi, öğretmeninkinin iki katı kadardır.¹⁸

Okullarda yürütülen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi özelinde yaşanan durum eğitim öğretimin genelinden farklı değildir. Öğrenciler, “din” ve “din eğitimi” alanını ilgilendiren pek çok durumu ve konuyu örgün eğitim ortamlarına gelmeden önce sosyal yaşamlarında tecrübe

¹⁴ Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme* (Ankara: Yelkentepe Yayınları, 1984), 13.

¹⁵ Seray Olçay Gül, “Farklılaştırılmış Öğretim ve Uyarlamalar”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (2014), 112.

¹⁶ Nurettin Fidan - Münire Erden, *Eğitime Giriş* (Ankara: Alkım Yayınları, ?), 182-183.

¹⁷ Bloom bilişsel giriş davranışlarını iki gruba ele almaktadır: birinci grubu, her türlü öğrenme için gerekli olan genel nitelikli bilişsel giriş davranışlarını oluşturuyorken (dil yeteneği, okuduğunu anlama ve yazma becerisi vb.) ikinci grubu, belli bir dersin yada ünitenin öğrenilmesini kolaylaştıran yada mümkün kılan ön öğrenmeler oluşturmaktadır. Bkz. Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim Kuramda Uygulamaya* (Ankara: Özsen Matbaası, 1998), 451-453.

¹⁸ Selahattin Ertürk, *Türkiye’deki Bazı Eğitim Sorunları Üzerine Düşünceler* (Ankara: Yelkentepe Yayınları, 1986), 37-38.

etmekte ve öğrenebilmektedir. Dini alana ait algı, tasavvur, duygu, tutum, tavır, bilgi ve davranışlar geliştirebilmektedir. Bu etkileşim ve öğrenme süreci, din alanıyla ilişkilerinin kurulması, devam ettirilebilmesi, geliştirilebilmesi açısından çok önemli imkânlar sağlamakla birlikte; yanlış algı, tasavvur, tavır, tutum, bilgi, davranış ve dini alana dair olumsuz duygu geliştirebilme gibi bazı risk alanlarını da oluşturabilmektedir.

“Hazır bulunuşluk” olgusu, konunun ve dersin işlenişinde dikkate alınması gereken öğrenciye ait bilişsel bir arka plan olduğu kadar, öğrenci ihtiyaçlarının belirlenmesinde ve program geliştirme çalışmalarında da dikkate alınması gereken önemli bir ilkedir. Zira her türlü eğitim faaliyeti esas itibari ile herhangi bir alandaki herhangi bir ihtiyacı karşılamak için düzenlenmektedir ve nasıl bir eğitime ihtiyaç olduğunun belirlenmesine dönük yürütülecek olan ihtiyaç analizlerinde birey, toplum ve konu alanının mevcut durumu ve ihtiyaçları birlikte değerlendirilmektedir.¹⁹ Eğitimin diğer branşlarında olduğu gibi din öğretimine dair bir planlama yapılırken öğrencilerin hazır bulunuşlukları, öğrenme alanına dair duygusal durumları ve ön öğrenmelerinin neler olduğu mutlaka göz önüne alınmalıdır.

DKAB dersi müfredat çalışmalarında, Allah-evren-insan arasındaki ontolojik ilişkiye dair İslam dininin getirdiği bakış açısı, bu bağlamda İslam düşünce geleneğinde oluşmuş düşünsel birikim dikkate alınması gereken konular ve bağlamlar olarak önümüzde durmaktadır. Bu bağlamda “Allah İnancı” ünitesi ile Allah-evren-insan ilişkisinin pratik yaşam durumlarına yansımalarının izahı bakımından “Kader İnancı” ünitesi ön plana çıkmaktadır.

Orta okul DKAB müfredatında "Allah İnancı" ünitesi, 5. Sınıf düzeyinde yer almaktadır. Ünite evrendeki düzen üzerinden Allah'ın varlığı ve birliğini; Allah'ın bazı sıfatları üzerinden evren ve insan üzerindeki hakimiyeti, denetimi ve gözetimini ortaya koyacak şekilde teorik açıdan öğretime konu edilmiştir. "Kader İnancı" ünitesi ise 8. Sınıf düzeyinde yer almaktadır. Allah, evren ve insan arasındaki ilişkinin pratik yaşam durumlarına yansımaları bağlamında, Allah'ın, evren ve insanın varoluşuna ve işleyişine koymuş olduğu yasalar -fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasalar- ve bu yasalar ile kayıtlı bir varlık olarak insanın, özgür ve cüzi iradesiyle yaptığı seçimlerin sonuçlarıyla şekillenen bir yaşam olgusu bağlamında yapılandırılmıştır.

“Kader İnancı” ünitesi 13-15 yaş düzeyinde öğretime konu edilmektedir. Gençlik dönemi olarak ifade edilen bu dönem, fiziksel büyüme, bilişsel ve psiko-sosyal alanda gözlemlenen bir takım önemli değişimler ve gelişmeler ile karakterize edilmektedir. Karaca, dini gelişimin bu

¹⁹ Mehmet Taşpınar, *Kuramdan Uygulamaya Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Elhan Yayınları, 2012), 31-32.

dönemde yaşanan değişim ve gelişimlerden etkilendiğini ve bunlar ile uyumlu bir süreç takip ettiğini ifade etmektedir.²⁰ Literatürde bu dönem, dini gelişim aşamaları bakımından oldukça önemli, bir o kadar da hassas ve kritik bir dönem olarak değerlendirilmektedir.²¹

Hayata hazırlık açısından önemli bir dönüm noktası teşkil eden gençlik dönemi, kimlik arayışının yaşandığı, her konuda merak ve ilginin yükselişe geçtiği, insanın tüm benliği ile bilgiye istekli, öğrenmeye ve anlamaya hazır olduğu bir dönemdir. Bu yönüyle gençlik dönemi öğrenme açısından son derece zengin fırsatlar sunmaktadır.

Gençler, bireysel kimlik arayışı sürecinde ve eleştirel düşüncedeki artış olgusuyla birlikte toplumsal alandan edindikleri diğer tüm birikimler gibi dini alana dair öğrenmiş oldukları ve kendilerine halihazırda sunulmakta olan bilgi ve birikimleri de şüpheci bir tavır ile karşılamakta, yeniden gözden geçirme, değerlendirme ve yeniden şekil verme eğilimine girmektedir. Çocukluk döneminde açık ve net olduğu düşünülen pek çok bilgi, inanç, değer ve tutum, bu dönemde yeniden değerlendirilmeye alınmaktadır. Özellikle bizzat yaşadıkları veya şahit oldukları kritik ve olumsuz yaşam durumları sorgulama sürecini adeta tetiklemekte ve şiddetlendirmektedir. Gençler, yaşamda karşılaşılan acılar ve kötülüklerin anlamlandırılması, yaşam ve ölüm, yaşamın anlamı ve amacı, ödül, ceza, ilahi adalet, imtihan edilme, yaşamda ve ölüm sonrasında Allah ve insanın karşılıklı konumu gibi zorlu varoluşsal sorulara cevap aramakta, sürekli sorular sorarak çevrelerinden rehberlik ve destek istemektedirler. Bu ihtiyaca ve isteğe cevap verebilme noktasında din eğitime önemli görevler düşmektedir.

Kader, bireysel ve toplumsal yansıması olan, bireyin Allah ile kuracağı ilişkiyi ve bu ilişkide Allah'ı ve kendini nasıl konumlandıracağını, dine bakışını, hayata bakışını ve yaşamsal kararlarını etkileyen ve din anlayışını şekillendiren, merkezi özellikte bir olgu olarak önem arz etmektedir.

Kimlik arayışının ve sorgulamaların yoğun bir şekilde yaşandığı gençlik döneminde öğrencilerin gelişimsel özellikleri, sınırlılıkları ve ihtiyaçları göz önünde bulundurulduğunda, “Allah İnancı” ve “Kader İnancı” ünitesi konularının insan-Allah ilişkisine dair teorik

²⁰ Dini gelişim süreci hakkında bkz. Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri* (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 20-29.

²¹ Dini gelişim hakkında geniş bilgi için bkz. Kalevi Tamminen, “Religious Experiences in Childhood and Adolescence: A Viewpoint of Religious Development Between the Ages of 7 and 20”, *The International Journal for the Psychology of Religion* 4/2 (01 Nisan 1994), 82-83.; David Elkind, “The Origins of Religion in the Child”, *Review of Religious Research* 12/1 (1970), 40-41.; David Elkind - Sally Elkind, “Varieties of Religious Experience in Young Adolescents”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 2/1 (1962), 111-112.

açıklamalar yanında pratik yaşam deneyimleri ile tutarlı bir bütünlük halinde öğretime konu edilmesi önemli ve bir o kadar da zorlu bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamda gençlerin kader olgusu ile ilk temaslarının nasıl kurulduğu, hangi yaşam durumları üzerinden hangi kavramsal içeriklerle karşılaştıkları, yetişkin dünyasından hangi etkilere maruz kaldıkları, dinî terminoloji bağlamında kendilerine hangi yorumların sunulduğu, bütün bu aktarım ve transfer sürecinden nasıl etkilendikleri, kaderi nasıl algıladıkları ve oluşturdukları kader algılarında Tanrı'ya dair tasavvurlarının nasıl etkilendiği, örgün eğitimde DKAB ders pratiğinden nasıl etkilendikleri ve bu etkiler sonucunda geldikleri noktada Tanrı'ya dair nasıl tasavvurlar geliştirdikleri ve dini duygu bağlamında nasıl konumlandıkları gibi temel soruların din eğitimi açısından incelenmesi önem arz etmektedir.

Bu sorular çerçevesinde yapılan literatür taramasında alanda yapılmış olan çalışmaların neler olduğu ilgili başlık altında bu araştırmada incelenmiştir. İncelendiğinde de görüleceği üzere oldukça önemli çalışmalar yapılmış olmasına rağmen var olan araştırmalar bu çalışmanın temel sorunsalı çerçevesinde irdelendiğinde giderilmesi gereken veri ve bilgi boşluklarının hala var olması önemli bir sorun teşkil etmektedir.

Bu bağlamda çalışmada temel soru; 8. Sınıf öğrencilerinde, Allah tasavvurunun ve dini yönelim durumlarının şekillenmesinde kader öğretiminin etkisi öğrenci deneyimlerinde nasıl tezahür etmektedir? şeklinde ifade edilmiştir.

Bu temel sorudan hareketle aşağıda ifade edilen alt sorulara cevaplar aranmıştır

- Gençlerin Tanrı düşüncesiyle ilk temasları nasıl olmuştur? Kimlerden, nerede, nasıl bilgiler almışlardır? Yetişkin dünyasından kendilerine aktarılan dini birikimden nasıl etkilenmişler ne hissetmişler ne düşünmüşler ve Tanrı'yı nasıl tasavvur etmişlerdir?
- Büyüme, bilişsel ve psiko-sosyal gelişim ile beraber gençlik döneminde Tanrı tasavvuru ve dini duygu yönelimlerinde nasıl değişimler yaşamışlardır?
- Olumlu-olumsuz yaşam durumları üzerine yetişkin dünyasından gelen dini aktarımlarda kaderle bağlantılı olarak gençlere nasıl bir Tanrı anlatılmaktadır?
- Toplum tarafından gençlere aktarılan kader söyleminde, teorik düzeyde kurumsal dini anlatılar ile pratik düzeyde yaşam durumları üzerinden geliştirilen dini anlatılar nelerdir?
- Kader algısı ve kader inancı insanın yaratıcıyla olan ilişkisinde kendini ve yaratıcıyı konumlandırmasını nasıl etkiler?

- Kader algısının, Allah tasavvuru ve inancının gelişimine yapmış olduğu etki hangi öğrenme yaşantıları çerçevesinde gerçekleşmektedir?
- Kader algısı ve Tanrı tasavvuru konusunda öğrencilerin din öğretiminden beklentileri nelerdir?
- İnanç öğretiminde, Allah inancının, hangi yaklaşım içerik ve yöntemlerle verileceğine dair özellikle kader konuları bağlamında dikkat edilecek ilkeler neler olmalıdır?

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, ilköğretim 8. Sınıf düzeyi (13-15 yaş grubu) öğrencilerinin kader algıları ile bunun Tanrı tasavvuru ve dini duygu yönelimlerinin şekillenmesi sürecindeki etkilerini bizzat öğrencilerin gözünden ortaya koymaktır.

İnanç alanında yaşanan bu etkileşim ve oluşum sürecinin açıklanmasına dair geliştirilen teorik yapı ile çocukların, inanç alanında hangi bağlamlarda nasıl etkilenmeler yaşadıkları, nasıl sorunlarla karşılaştıkları, sorunları aşma noktasında neye ihtiyaç duyduklarına dair durumların ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede çocukların din eğitimi aldıkları ortamlar olan aile, Kur'an kursları ve okul DKAB derslerinde beklenti ve ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik öneriler/ilkeler geliştirmek ve pedagojik katkılar sunmak hedeflenmektedir.

1.3. Araştırmanın Önemi

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programının temel amaçları arasında bireylerin, dinin temel kaynaklarına, akla, eleştirel düşünceye ve özgürce sorgulamaya dayalı olarak, sağlıklı bir din anlayışı, doğru tutum ve davranışlar geliştirebilmelerine katkı sunmak yer almaktadır. Bireylerin sağlıklı bir din anlayışı geliştirebilmeleri, Allah ile ilişkilerinde kendilerini ve Allah'ı doğru konumlandırabilmelerine bağlıdır. Bireylerin Allah ve insan ilişkisini konumlandırma biçimleri de onların yaşam durumlarındaki tavır alışlarını ve davranışlarını etkilemektedir.

Bireyler daha örgün eğitim kurumlarına gelmeden sosyal çevrelerinden elde ettikleri bilgiler, yorumlar, değerlendirmeler, tutumlar, davranışlar ve kendi bireysel deneyimleri üzerinden bir din anlayışı geliştirmektedir. Bireylerin sosyal öğrenmeleri etkisinde

geliştirdikleri din anlayışlarında, kader olgusu ve Allah–evren-insan ilişkisine dair aktarılan dini terminoloji etkili olmaktadır.

Kader inancı, insanı ilgilendiren çok yönlü boyutlar -ilahi ve insani olmak üzere- taşıdığı için pek çok disiplinde araştırmaya konu olmuştur. Farklı alanlarda yapılan çalışmalar bizim araştırmamızın temel sorusunu ve amacını ilgilendirdiği ölçüde ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Araştırmanın önemi başlığında ise yapılan çalışmaların cevabını aradığımız sorular bakımından yerini belirleyerek hala araştırmaya ihtiyaç duyulan konular ve sorular açısından kısaca bir değerlendirme yapılacaktır.

Eğitim bilimi, bir uygulama alanı olduğu kadar; öğrenme ve öğretimi etkileyen uygulamalar üzerinde bilimsel kuramları test eden, ampirik ve analitik ilişkileri saptayan bir araştırma alanı olarak, eğitsel uygulamaların değerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.²² Eğitimin bu genel amacının DKAB dersi özeline yansımalarından biri hiç şüphesiz ki örgün eğitim kurumlarında yürütülen DKAB dersi müfredatının odağını ve temelini oluşturan Tanrı tasavvuru ve inancının şekillenmesi sürecinin hangi öğrenme yaşantıları üzerinden işlediğinin incelenmesi olacaktır. Söz konusu bu süreçte, bireylerin sahip olduğu farklı kader algılarının etkisinin ve bu etkileşimin nasıl bir öğrenme-öğretme yaşantısı üzerinden işlediğinin, önemli bir arka plan dinamiği olarak mutlaka araştırılması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu etkileşim sürecini bizzat bu süreci deneyimleyen özellikle kader konusu ile örgün eğitimde ilk defa karşılaşan 8. Sınıf öğrencilerinin gözünden ortaya koyan ve açıklayan herhangi akademik bir çalışmaya yapılan taramalar neticesinde henüz ulaşılamamış olması bizi bu konuyu araştırmaya yöneltmiştir.

Ergenlik dönemi başlangıcında bireyler fiziksel, bilişsel ve duyuşsal gelişimlerinin etkisiyle, informal-sosyal öğrenmelerle geliştirdikleri din anlayışlarını dinin temel kaynaklarına, akla ve yaşam durumlarına uygunluğu açısından sorgulama çabasına girmektedirler. Gençler, bu irdeleme ve sorgulama sürecinde zaman zaman problem yaşayabilmekte ve başta arkadaşları olmak üzere, aileleri, çevreleri, örgün ve yaygın eğitim kurumlarının rehberliğine ihtiyaç hissedebilmektedirler. Bazan isteyerek bazan da istemeseler bile deneyimlemek durumunda kaldıkları bu sorgulama sürecinde ihtiyaç duyduğu doğru desteği ve rehberliği alabilen gençler, eleştirel-özgür düşünceye dayalı ve dinin temel kaynaklarıyla uyumlu bir din anlayışı geliştirme imkanını yakalayabilmektedirler. Bu süreç

²² Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem Teknik ve İlkeler* (Ankara: Pegem Yayıncılık, 2001), 18.

sonrasında olumlu informal öğrenmeler desteklenirken; olumsuz öğrenmeler noktasında da nasıl bir yaklaşım benimsenmesi gerektiğine dair bilgi ve beceri kazanılmış olmaktadır.

Araştırmada, kavramsal çerçeve bölümünde, yaşam durumlarında Allah-evren-insan ilişkisinin açıklanmasında başvurulan kader kavramı ve ilgili diğer kavramlardan oluşan “kader kavramı anlam çerçevesi” ele alınmıştır. Bu çerçevenin, İslam dininin temel kaynakları olan Kur’an ve Sünnette nasıl bir bağlamda yer aldığı ve İslam düşünce geleneğinde nasıl yorumlandığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Katılımcılarla yapılan görüşmeler ve elde edilen verilerin analizi sonucunda öncelikle gençlere aktarılan dini söylemlerde yer alan terminoloji, bakış açısı, bilgi, duygu, tutum ile DKAB ders pratiğinde kader öğretiminin etkisi ile gençlerin oluşturduğu kader algıları tespit dilmeye çalışılmıştır. Sonrasında oluşan farklı kader algılarının "Tanrı tasavvuru", "Tanrı inancı" ve “dini duygu yönelimlerinin” şekillenmesi sürecine yapmış olduğu olumlu/olumsuz etkilerin neler olduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Bu araştırma dini gelişim süreci bağlamında sorgulamaların yaşandığı, kritik ve bir o kadar da hassas bir dönem olan ilköğretim 8. Sınıf düzeyi öğrencilerinin gözünden, Tanrı tasavvuru, inancı ve dini duygu yönelimlerinin şekillenmesi sürecini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu süreçte kader algılarının nasıl bir etkiye bulunduğunu açıklamayı hedefleyen çalışma etkileşim sürecinin hangi öğretme-öğrenme yaşantıları üzerinden işlediğini ve bunun gençlerin yaşamında taşıdığı anlamı ortaya çıkarılması yönüyle de ayrıca önem arz etmektedir. Bu çerçevede inanç öğretiminde etkili bir eğitim-öğretim planlanması ve yürütülmesine yönelik pedagojik ilkelere ulaşma amacıyla yürütülen bu çalışmanın, din eğitimi alanında özgün bir çalışma olarak katkı sunması beklenmektedir.

1.4. Kapsam ve Sınırlılıklar

Bu çalışma Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı okullarda öğrenim gören ve örgün eğitimde kader konusu ile ilk defa karşılaşması bakımından 8. Sınıf düzeyindeki öğrencilerle sınırlandırılmıştır. Bu ilk karşılaşmanın öneminden hareketle hem konu hem de öğrencilerin gençlik ve sorgulama evresinin ilk aşamalarında olması bakımından araştırmada 8. Sınıf öğrencilerinin deneyimlerine odaklanılmış ve lise düzeyini de kapsayacak şekilde geniş tutulmamıştır.

Çalışma grubunun oluşturulmasında, veri çeşitliliğinin sağlanması amacıyla, farklı yaşam durumları deneyimlerinden hareketle örneklemelerin seçilmesine özen gösterilmiştir. Bu

çerçevede çalışma, 8. sınıfta öğrenim görmek üzere, kendi ailesiyle ikamet eden, T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesinde ikamet eden ve Mitat Enç Görme Engelliler İlköğretim Okulu Pansiyonunda ikamet eden 65 öğrenci ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşme ile yürütülmüştür.

Çalışmanın yürütülmesi için gerekli olan izinlerin alınmasında birtakım zorluklar yaşanmıştır. Araştırma izni için başvuru kurumlar, araştırılan konu ve örneklemenin hassasiyetleri dolayısıyla izin verme sürecinde oldukça titiz davranmışlardır. Ankara İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ne iki kez araştırma izni için başvurulmuş ve izin alınamamıştır. MEB YEĞİTEK'e araştırma izni için ilk başvuruda izin alınamamıştır. MEB DÖGM'e araştırma izni için ilk başvuruda izin alınmıştır. Bu izne dayalı olarak İmam hatip orta okulunda öğrenim gören 8 öğrenci ile mülakat yapılabilmektedir. Normal İlköğretim okullarında öğrenim gören 8. Sınıf öğrencileri ile mülakat yapabilmek amacıyla MEB YEĞİTEK'e tekrar araştırma izni için başvurulmuş ve MEB DÖGM'den görüş alınması ve alınan görüşün olumlu olması üzerine izin verilmiştir. T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesinde ikamet eden öğrencilerle görüşme yapabilmek için 5 kez araştırma izin başvurusunda bulunulmuştur. Her bir başvuruda görüşme sorularında kurumun istediği revizeler yapılmak üzere ancak 5. başvuruda izin alınabilmektedir. Farklı kurumlardan izin alma süreçleri uzun sürdüğü için görüşmeler ve verilerin toplanması işlemi geniş zaman aralığında tamamlanabilmektedir.

Öğretim programları ve ders kitapları ile ilgili araştırmada gerek öğrencilerin dikkat çektiği gerekse görüşme sorularında bahsi geçen konular ve kavramlar araştırmanın yapıldığı dönemde uygulamada olan öğretim programları ve ders kitapları ekseninde ifade edilmiştir. Ancak zamana bağlı olan bu durumun araştırmanın sorularını ve sonuçlarını sınırlayıcı bir mahiyet kazanmaması için azami özen gösterilmiştir. Toplanan veriler nitel araştırma yöntemlerinden gömülü teori deseni analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Bu analiz doğrultusunda öğrencilerin Tanrı tasavvuru, Tanrı inancı ve dini duygu yönelimlerinin şekillenmesinde kader algılarının nasıl bir etkide bulunduğu değerlendirilmiş ve örgün eğitim kurumlarında yürütülen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi inanç öğretim konularına yönelik rehberlik edecek ilkelere, önerilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

1.5. Konuyla İlgili Çalışmalar

Kader olgusu ve kader inancı birçok disiplini ilgilendiren boyutlar taşıdığı için birçok araştırmaya konu olmuş ve çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Disiplinler arası bağımsız bir bilim

dalı olarak din eğitimi alanında yapılacak olan bir araştırma var olan çalışmaları elde ettikleri veriler ve ulaştıkları sonuçlar bakımından görmek ve irdelemek durumundadır. Bu başlık altında konu ile ilgili yapılmış olan çalışmalara dikkat çekilerek kısaca bilgi verilecektir. Çalışmaların sonuçlarına ayrıntılı olarak girilmeyecek ancak sonuç bölümünde bu çalışmaların veri ve bulguları da dikkate alınarak değerlendirmeler yapılacaktır.

Kader kavramı ile ilgili tespit edilebildiği kadarı ile yüksek lisans ve doktora düzeyinde yapılmış olan 54 tezden kırk beşinin temel İslam bilimleri -özellikle kelam anabilim dalı- kapsamında yapılmış olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların büyük çoğunluğu literatür incelemesi yöntemiyle yapılmıştır. Çalışma konuları genelde: Kur'an ve Sünnet'te kader; İslam düşünce tarihinde kader kavramı etrafında yapılan tartışmalar; tarihi süreç içerisinde bazı mezheplerin ve bazı şahsiyetlerin kader anlayışları şeklinde görülmektedir.

Kelam anabilim dalında yapılan 5 tez de ise, dua ve kader ilişkisi, lise gençliğinin kader algısı, Sakarya halkının kader algısı, cezaevi mahkumlarının kader algısı gibi konuların, nicel araştırma yöntemleriyle çalışıldığı görülmektedir.

Tezlerden 6 tanesi din psikolojisi alanında yapılmıştır. Bu tezlerde: öğrenilmiş acizlik ve kader anlayışı; anksiyete ve kader anlayışı, yaşamın zorluklarıyla başa çıkmada kader anlayışının etkisi; kader inancının psikoterapik fonksiyonu ve 15-18 yaş gençlerinin kader anlayışlarının tutum ve davranışlarına etkisi çalışılmıştır.

Kader inancının hayata yansması bağlamında temel İslam bilimleri dışında saha çalışmasına yönelmiş din eğitimi, din psikolojisi ve din sosyolojisi alanında yapılmış çalışmalardan bazıları aşağıda verilmiştir.

Yusuf Kandemir tarafından yapılan (2006) "Kader İnancının Psikoterapik Açından Fonksiyonu" isimli yüksek lisans tezinde, kader algılarının (Ehl-i Sünnet, Mutezile, Cebriye) psikoterapik fonksiyonu ve ruh sağlığı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırma bulgularının, kader algıları ile dindarlık arasında kuvvetli bir ilişki bulunduğunu, katılımcıların kader algılarına göre dindarlık düzeylerinin değiştiğini ve kader inancının, insanların ruh sağlığını olumlu yönde etkilediğini destekler mahiyette ortaya çıktığı görülmektedir. Kader inancı nispeten güçlü kişilerin, kader inancı zayıf olanlara göre ruh sağlığı göstergelerinin daha olumlu bir seviyede olduğu belirtilmiştir. Ehl-i sünnet kader algısına sahip olanların dini inanç, dini davranış ve içsel dini motivasyon seviyelerinin diğer kader algılamalarından (Mutezili,

Cebriyeci) daha yüksek çıktığı ve diğerlerine göre daha kanaatkâr olmaları sebebiyle daha gayretli ve ümitli oldukları ifade edilmiştir. ²³

Elif Batman tarafından yapılan (2008) "Yaşamın Zorluklarıyla Başa Çıkmada Kader İnancının Rolü" isimli yüksek lisans tezinde atıf kuramı çerçevesinde, kader inancına yüklenen anlamlar ve bu inancın günlük hayatta karşılaşılan problemlerin üstesinden gelebilme hususunda bireye nasıl bir destek sağladığını tespiti çalışılmıştır. Araştırma bulgularından hareketle katılımcıların (20-50 yaş arası Kur'an kursu öğrencileri) kader algılarının geleneksel Müslüman kültürün değer yargılarıyla büyük oranda uyumlu olduğu ve hayatın zorluklarıyla başa çıkmada kader inancından büyük destek aldıkları sonucuna varıldığı görülmektedir. Özellikle katılımcıların pasif kaldığı durumlarda, yaşadıklarını anlamlı kılabilme adına "yazılanı" yaşadığını ifade etmek ve bu sayede zorlukların, çaresizliklerin üstesinden gelmeye katkı sağlamak yönüyle kader inancının psikolojik rahatlatıcı bir görev üstlendiği sonucuna varılmıştır. ²⁴

Elif Kara tarafından yapılan (2009) "Öğrenilmiş Çaresizlik Davranışının Genellenme Derecesi ile Kader İnancı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi " isimli doktora tezinde öğrenilmiş çaresizlik kuramı ile kader inancını teorik olarak ele almış ve alan araştırması yöntemi ile aralarındaki ilişki düzeyini tespit etmeye çalışmıştır. Bu araştırmanın sonucunda üniversite öğrencilerinin kader inançları ile öğrenilmiş çaresizlik düzeyleri ve bu tarz yükleme biçimleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. ²⁵

Yusuf Katırcı tarafından yapılan (2011) "Cezaevi Mahkûmlarının Kader Anlayışı: Ferizli L Tipi Cezaevi Örneği " isimli yüksek lisans tezinde cezaevindeki mahkûmların kader bağlamında olaylara bakış açıları çeşitli değişkenler açısından incelenmiştir. Nicel bir yaklaşımla yürütülen araştırma sonucunda, mahkûmların kader inancına sahip olmakla beraber bu anlayışın "kaderci" bir anlayış olmadığı, bilakis cüzi iradeyi ön plana çıkaran ve insanı fiillerinden sorumlu gören bir anlayış olduğu tespit edilmiştir. ²⁶

²³ Yusuf Kandemir, *Kader İnancının Psikoterapik Açısından Fonksiyonu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

²⁴ Elif Batman, *Yaşamın Zorluklarıyla Başa Çıkmada Kader İnancının Rolü* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

²⁵ Elif Kara, *Öğrenilmiş Çaresizlik Davranışının Genellenme Derecesi İle Kader İnancı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

²⁶ Yusuf Katırcı, *Cezaevi mahkûmlarının kader anlayışı (Ferizli L Tipi Cezaevi örneği)* (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

Saffet Kartopu tarafından yapılan (2012) "Kaygının Kader Algıları ile İlişkisi: Kahramanmaraş Örneği" isimli doktora çalışmasında kader algılarına göre kaygı düzeyinde farklılaşma olup olmadığı araştırılmıştır. Bu bağlamda, öğretmen ve öğrencilerden oluşan katılımcıların kader algıları ve kaygı düzeyleri tespit edilmiş ve aralarındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yükleme kuramı temel yaklaşımlarından hareket eden bu araştırma sonucunda, insanın sahip olduğu kader algısı ve dolayısıyla kader inancının, olayları anlamlandırmadaki durumu ya da diğer bir ifade ile “kader atfı” kullanma biçiminin kaygı düzeyini belirleyen önemli etkenlerden biri olduğu sonucuna varılmıştır.²⁷

Mücahiddin Şentürk (2013) tarafından yapılan "Sakarya halkının kader anlayışı" isimli yüksek lisans tezinde, Sakarya Halkı'nın kader konusundaki düşüncesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada, Kelam ilmi literatür taramasının yanı sıra, Sakarya Halkı'nı temsil ettiği düşünülen bir örneklem grubu üzerinde anket çalışması yapılmıştır. Bu kapsamda yapılan çalışmada, Sakarya Halkı'nın Kader konusundaki yaklaşımları çeşitli değişkenler açısından tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma sonucunda, Sakaryalıların kader konusunda zihinlerinin net olmadığı, çelişkiler yaşadıkları tespit edilmiştir.²⁸

Din eğitimi kapsamında özellikle gençlik dönemi, inanç ve kader konularında yapılan çalışmalara bakıldığında genelde öğrencilerden hareketle kader konularını ele alan çalışmaların çok az olduğu, daha çok program, ders kitapları ve öğretmenleri konu alan çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Öğrenciler üzerinde yapılan çalışmaların da daha çok lise öğrencilerini örneklem olarak aldığı, ilköğretim 8. Sınıf düzeyinde sadece bir çalışma yapıldığı görülmektedir.

Yapılan çalışmalardan biri Özarslan'ın 94 ve 99 lı yıllarda “Kader ve Lise Gençlerinde Kader İnancı” adlı çalışmadır. Çalışmada dikkat çekilen nokta; lise öğrencilerinin kader konusundaki inançlarında tutarlılık olmamakla beraber karışıklık ve uyumsuzluk olduğu ve bilgi düzeylerinin bilinti seviyesinde kaldığı yönünde olmuştur.²⁹

Bir diğer çalışma “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu” konulu Selçuk'un İSAV tarafından düzenlenen 1998 yılında “Gençlik Dönemi ve Eğitimi” adlı tartışmalı ilmi toplantıda sunmuş

²⁷ Saffet Kartopu, *Kaygının Kader Algıları İle İlişkisi: Kahramanmaraş Örneği* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).

²⁸ Mücahiddin Şentürk, *Sakarya halkının kader anlayışı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

²⁹ Selim Özarslan, *14-18 Yaş Lise Gençlerinde Kader İnancı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Yüksek Lisans Tezi, 1994); Selim Özarslan, “Kader ve Lise Gençlerinde Kader İnancı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/1 (1999), 179-192.

olduğu ve 2000 Yılında aynı adla yayınlanmış kitapta yer alan bildirisi. Literatür üzerine derinlemesine bir değerlendirme içeren bu çalışma sadece kader konusu üzerinde değil genel olarak inanç olgusunu, gençleri ve Özarslan'ın kader inancı ile ilgili verilerini dikkate alarak analiz etmiş ve bir model önerisi geliştirmiştir.³⁰

Din eğitimi alanında Keskiner'in yaptığı farklı çalışmalarda (2018 ve 2023) ise kader konularının öğretim programları ve ders kitaplarına yansımaları konu edilmektedir. Bu çalışmalarda da öğrencilerin öğrenme öğretme süreçlerine ilişkin deneyimleri araştırma kapsamında değildir.³¹

Doğan tarafından yapılan Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde “Kaza ve Kader İnancı” Öğretiminin Öğretim Programları, Ders Kitapları ve Öğretmen Görüşleri Bağlamında İncelenmesi (2022) adlı Yüksek lisans tezi, yine ortaöğretim düzeyine yönelmiş ve fakat öğrenci deneyimlerini araştırma kapsamına almamış olan değerli bir çalışmadır.³²

Zengin ve Doğan'ın Ortaöğretim DKAB Derslerinde Kader İnancı Öğretimi: Sınavla Öğrenci Alan Okullardaki Öğretmenlerin Görüşlerine Dayalı Bir İnceleme adlı çalışmasında öğretmen görüşleri doğrultusunda öğrencilerin kader algılarını etkileyen faktörler, öğretmenlerin öğretim programları ve ders kitaplarında kader inancı öğretimine yönelik düşünceleri, kader öğretimi konusundaki yeterlikleri ve en çok zorlandıkları hususlar incelenmektedir.³³

Karenoğulları'nın (2019) lise öğrencilerinin kader inançları ile bu inançlarının sonucunda kader ile ilgili kavramlara (ecel ve ömür, rızık, doğal afetler ve felaketler, hayır-şer, hidayet ve dalalet, dua ve tevekkül) yükledikleri anlamları belirlemeyi konu edinen yüksek lisans tez çalışması aynı zamanda lise öğrencilerinin kader kavramına yükledikleri anlamları çeşitli değişkenler (Cinsiyet, lise türü, sınıf düzeyi, sosyo-ekonomik düzey, anne-baba eğitim durumu ve din eğitimine en çok katkı yapan) açısından incelenmiştir. Araştırmanın örneklemini Hatay

³⁰ Mualla Selçuk, “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)”, *Gençlik Dönemi ve Eğitimi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000).

³¹ Emine Keskiner, “İlköğretim Din Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Kader İnancı”, *Örgün Din Eğitimi ve İnanç Esasları*, ed. Emine Keskiner (Ankara: Çamlıca Yayınları, 2023), 268; Emine Keskiner, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarındaki Kader Öğretisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2018), 50-65.

³² Fatma Zehra Doğan, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde “Kaza ve kader inancı” öğretiminin öğretim programları, ders kitapları ve öğretmen görüşleri bağlamında incelenmesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

³³ Mahmut Zengin - Fatma Zehra Doğan, “Ortaöğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Kader İnancı Öğretimi: Sınavla Öğrenci Alan Okullardaki Öğretmenlerin Görüşlerine Dayalı Bir İnceleme”, *Bilimname* 47/1 (2022), 861-897.

İli, İskenderun ilçesi sınırları içerisinde bulunan Fen Lisesi, Anadolu Lisesi, Meslek Lisesi ve İmam Hatip Liselerinde öğrenim gören 9, 10, 11 ve 12'nci sınıf öğrencileri arasından tesadüfi yöntemle seçilen 624 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmada din eğitime en çok katkıyı %94,8 gibi bir oranla aile bireylerinin yaptığı, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri ve din görevlilerinin geri kalan yüzdelik dilimi oluşturduğu tespit edilmiştir. Ancak bu katkıların niteliği konusunda açıklayıcı bilgilere yer verilmemiştir.³⁴

Akdemir'in (2020) "Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi" konulu çalışması hem lise öğrencilerine hem de öğretmenlerine yönelmiş bir durum çalışmasıdır. Bu çalışmada aileden alınan bilgilerin inançla ilgili zor konuların cevaplanmasında yetkinliğinin çok düşük olduğu üzerinde durulmuştur.³⁵

Yukarda yer alan iki çalışma Akdemir ve Karenogulları'nın bulgularına birlikte bakıldığında, Karenogulları'nın bulgularında ailenin etkisinin yüksek olması ve okuldaki derslerin ve bunun dışındaki kurumlarının etkisinin az olması şeklindeki sonuç ile Akdemir'in aileden alınan bilgilerin inançla ilgili zor konuların cevaplanmasında yetkinliğinin çok düşük olduğu şeklinde ulaşılan sonuçların bu haliyle bırakılması durumunda temel sorunun ortaya çıkarılmasında hala bazı boşluklar kalacağı ve veri eksikliğinin ortaya çıkacağı dikkatleri çekecektir. Bu tür konuların anlaşılmasında nitel desenlerle sorunu derinliğine anlamaya yönelik yapılacak olan araştırmaların göz ardı edilmemesi gereken bir bileşen olduğu söylenebilir.

Ayas'ın (2020). Kader-Kaza Kavramının Öğretimi ve Kavram Yanılgıları Üzerine Bir İnceleme adlı çalışmasında Anket yolu ile veriler Tokat İl Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı ilköğretim 8. Sınıfı olan okullardan rastgele belirlenen 3 okulda 250 öğrenci üzerinden toplanmıştır. Çalışma neticesinde öğrencilerin bilgi düzeyinde kavramları kazandıkları ancak yarıya yakın bir kısmının kavrama düzeyinde kavram yanılgısı yaşadığı üzerinde durulmuştur. Bu sonuçlardan hareketle kaderle ilgili kavramların öğrenme öğretme süreçlerine yönelik öğrencilerin informal ve ön öğrenmelerini dikkate alan ve kavram öğretimini işe koştan yaklaşımlara yer verilmesine vurgu yapılmıştır.³⁶

³⁴ Tuğba Karenogulları, *Lise Öğrencilerinin Kaderle İlgili Kavramlara Yükledikleri Anlamlar (Hatay-İskenderun Örneği)* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

³⁵ Ayşe Betül Akdemir, "Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2020), 318-342.

³⁶ Mehmet Ayas, "Kader-Kaza" Kavramının Öğretimi ve Kavram Yanılgıları Üzerine Bir İnceleme", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2020), 358-380.

Erdoğan'ın İnanç Öğretiminde Fonksiyonel Yaklaşım: Kader ve Kazâ Örneği adlı çalışmasında kaza ve kader kavramlarının kelâmî tartışmaları değil bu kavramların öğretiminin önemine vurgu yapılarak nasıl öğretilbileceği ele alınmış, özellikle fonksiyonel yaklaşım üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda inanç öğretiminde kaza ve kaderle ilgili “kavram öğretimi yaklaşımı” ve “fonksiyonel yaklaşım” şeklinde bir ayrım gidilmesi yönünde bir anlayış benimsenmiştir.³⁷

Yapılan çalışmalara bakıldığında kader ve kaza konuları ile ilk defa karşılaşan 8. Sınıf öğrencilerinin informal birikimlerini yordayan, örgün eğitim kapsamında öğrenme ve öğretme süreçlerini kendi deneyimlerinden hareketle anlamaya çalışan ve bu veriler üzerinden bulgulara ulaşarak öneriler geliştiren başka çalışmalara henüz ulaşamamıştır.

³⁷ İrfan Erdoğan, “İnanç Öğretiminde Fonksiyonel Yaklaşım: Kader ve Kaza Örneği”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 20-47.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEORİK ÇERÇEVE

2.1. Dini Kavramlar

Din olgusu ilahiyat, felsefe ve sosyal bilimler (psikoloji, sosyoloji, antropoloji) gibi farklı disiplin bakış açılarıyla tanımlanmaya çalışılmıştır. Yapısı gereği çok yönlü ve kompleks bir olgu olan “din olgusu” tam bir tanım yapmayı zorlaştırmaktadır.³⁸

İlahiyat perspektifinden din, “akıl sahiplerini, kendi irade ve tercihleriyle bizzat hayır olan ve peygamber tarafından tebliğ edilen şeylere (öğretilere) sevk eden ilâhî kanun”³⁹; “bağlılarını bu dünyada ve öte dünyada mutlu etmek için Tanrı’ca saptanan kuralları kapsayan kurum”⁴⁰ şeklinde tanımlanabilmektedir.

Felsefe açısından baktığımızda ise dine dair, “doğayı ve toplumu düzenleyen üstün bir güce inanma öğretisi”⁴¹ ya da başka bir tanımda, “Doğaüstü bir Tanrısal güç ya da varlıkla ilgili inançların, bu varlığa yönelik manevi eğilimlerin ve Tanrı’ya yapılan ibadetin oluşturduğu bütün; insan varlığının yaşam ve tecrübelerinin üç temel boyutuyla ilgili sorulara, belirli özellikleri olan bir Tanrı kavramıyla yanıt getirmeye çalışan inanç sistemi; insan yaşamının çok temelli boyutlarını ve bunlarla ilgili soruları, a) insan varoluşunun kaynağı, b) insanın doğasının ve yazgısının kaynağı ve c) insanın değerler cetvelinin belirleyicisi ve gündelik yaşamındaki yol göstericisi olarak Tanrı kavramıyla yanıtlayan inanç sistemi”⁴² şeklinde tanımlamalar ile karşılaşılabilmekteyiz.

Sosyal bilimler bakış açısından din, “kutsal fikrine dayalı olan ve müminleri bir sosyo-dinsel topluluk içinde birleştiren inançlar, ‘semboller ve pratikler’ kümesi”,⁴³ “insan davranışını yönlendiren, yaşama anlam katan kutsal ya da doğa üstü bir ya da daha çok güç ve yaratıcı

³⁸ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 69.

³⁹ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 72.

⁴⁰ Orhan Hançerlioğlu, *İslam İnançları Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 69.

⁴¹ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 63.

⁴² Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2000), 90.; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (Pradigma Yayıncılık, 2005), 502.

⁴³ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 156.

kavramına dayanan bir inançlar, simgeler ve törenler sistemi”,⁴⁴ “kişisel bir tavır olarak din, Tanrısal varlıkla ilgili inançların, bu varlığa yönelik duygusal ve manevi eğilimlerin ve ona eda edilen ibadetlerin oluşturduğu bütün; tarihi-sosyal bir kurum olarak din ise, belli bir inanmışlar topluluğuna özgü doktrin, ahlak ve kültürel uygulamaların genel bütünü”⁴⁵ şeklinde tanımlanabilmektedir.⁴⁶

Yukarıda dine dair verdiğimiz bazı tanımlardan da görüleceği üzere tanımlar farklı olsa da ortak nokta dinin: tartışmasız kabul edilen “kutsal ve üstün bir varlık inancı”⁴⁷ ve bu varlık ile kurulan iletişim ve varoluşa dair sorulan sorulara verilen cevaplar, önerilen öğretiler ve kurallar bütünü olduğudur. Örneğin antropolog Geertz’in din tanımında bu yönü açık bir şekilde görmekteyiz: “Din, varoluş hakkında genel mahiyette kavramlar dile getiren ve insanlarda güçlü, derin ve kalıcı motivasyonlar ve ruhi eğilimler uyandıracak tarzda etkide bulunan bir semboller sistemidir. Dile getirdiği kavramlara öyle bir gerçeklik özelliği sağlar ki, bunların etkisiyle yaşanan motivasyonlar ve ruhi eğilimler ancak gerçeğe dayanmakta gözükmürler.”⁴⁸ Birey üzerinde bu denli etkili olan dini semboller ve bunların sözel ifadesi olan dini kavramların mahiyeti, genel geçer tanımlamalar yapmanın zorluğu, birey tarafından kazanılma süreci ve bu sürecin hangi öğrenme yaşantıları üzerinden gerçekleştiği üzerinde durmakta fayda görüyoruz. Zira bu noktada ele almak istediğimiz dinî kavramlar ve oluşum sürecini anlamak, aynı zamanda çocuğun dine dair düşüncesinin teşekkül ve işleyişine de ışık tutacaktır.⁴⁹

Kavramlar genel anlamda, nesne, varlık, olay ya da olguların özelliklerinin soyutlanıp sınıflandırılması ve genellenmesi⁵⁰ yolu ile kazanılan zihne ait tasarımlar şeklinde tanımlanabildiği gibi soyut düşünme faaliyetinde kullanılan ve belli bir somutluk ya da soyutluk derecesi sergileyen,⁵¹ nispeten değişmez, yada en azında istikrarlı ve bir kelime ile gösterilen soyut bir düşünce,⁵² fikir ya da ide şeklinde de tanımlanabilmektedir.⁵³

⁴⁴ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 462.

⁴⁵ Paul Foulque, *Pedagoji Sözlüğü* (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994), 99-100.

⁴⁶ Farklı tanımlar hakkında geniş bilgi için bkz. Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Bilinkent Yayınları, 2016), 62-64.

⁴⁷ Yumni Sezen, *Sosyoloji Açısından Din* (İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1988), 13.

⁴⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 69-70’den nakille (İC. Geertz, 1972:23).

⁴⁹ Murat Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007), 3.

⁵⁰ Bakırcıoğlu, *Eğitim ve Psikoloji*, 880.

⁵¹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 988.

⁵² Foulque, *Pedagoji Sözlüğü*, 270-271.

⁵³ Kavram hakkında geniş bilgi için bkz. İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), 263.; Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 395.

Kavram ve kavram oluşumuna dair mevcut açıklamaların hiçbirini tek başına tatmin edici bulmayan Vinacke, bu açıklamalar arasındaki ortak noktaları şu şekilde özetlemektedir:

“Kavramlar, a) doğrudan duyuşsal veriler değildir; bunların detaylandırılmasından, kombinasyonundan ortaya çıkan bir şeydir, b) birincil koşulun doğal bir neticesi olarak kavramlar, organizmanın önceki deneyimlerine dayanır, c) farklı duyuşsal deneyimleri biraraya getiren, birleştiren veya bağlayan yanıtlardır, d) bu tür bağ ve bağlantıların doğası gereği sembolik olduğu sonucuna varılabilir. Yani aynı yanıt çeşitli verileri ifade eder. Burada yanıt genellikle bir sözcükten oluşup, nesne ve bununla ilişkili farklı deneyimler ile ilişkili olduğu farklı nesneler ve bunlarla ilişkili farklı deneyimleri ve bu bağlamlarda uyanan farklı duyuşsal tepkileri birbirine bağlar, e) Kavramlar, organizmanın içsel süreçleri bakımından seçici faktörleri temsil ederler.”⁵⁴

Öner'e göre kavram: “bir şeyin zihindeki tasavvuru” ve “bir var olan hakkında verilen hükümler yığındır.” Diğer bir ifade ile kavram, var olanın insan zihnindeki kayıdır. Bu kayıt yaşam boyu kapanmadan devam eder. “Var olan şey” tanındıkça, ona nüfuz edildikçe, kaydedilen hükümler değişebildiği gibi artabilir de. Bu sebeptendir ki bir kavramın içeriği sürekli değişmektedir. Var olanın insan zihnindeki kaydına bağlı olarak insan bilgisi de sürekli değişip gelişmektedir.⁵⁵ Sonuç olarak diyebiliriz ki, bütün zihni hayat, “gerçekten-kavrama” ve “kavramdan-gerçeğe” gidip gelen çift yönlü bir hareketten ibarettir.⁵⁶ Öyle ki, bu iki uçtan biri sürekli olarak ötekini aydınlatırken, öteki de onu beslemektedir.⁵⁷

Kavramlar farklı açılardan sınıflandırılabilir. Mesela, doğrudan gözlemlenebilir fenomenleri tanımlayan kavramlar ile çıkarsanmış fenomenleri ifade eden kavramlar arasında bir ayrıma gidilebilmektedir.⁵⁸ Öner de kavramları iki grupta ele almaktadır. Var olanın bütününe delâlet eden kavramları birincil kavramlar (örneğin, insan, göz, kol, vb.), bunların hal ve ilişkilerini ifade eden kavramları da ikincil kavramlar (örneğin, özgürlük, adalet, demokrasi, vb.) olarak ifade etmektedir. İkincil kavramlar birincil kavramlara göre anlam kazandığından bunlara görece kavramlar da denilmektedir.⁵⁹

⁵⁴ W. Edgar Vinacke, “The Investigation Of Concept Formation”, *Psychological Bulletin* 48/1 (1951), 2-3.

⁵⁵ Necati Öner, “Kavram”, *Felsefe Dünyası* 3 (1993), 4.

⁵⁶ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 988.

⁵⁷ Foulque, *Pedagoji Sözlüğü*, 270-271.

⁵⁸ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 395.

⁵⁹ Geniş bilgi için bkz. Öner, “Kavram”, 3.

Öner'e göre birincil kavramlar deney yolu ile doğrulanabildikleri için "kavramsal açıklıklarında" insanlar arasında birlik sağlanabilir. Ancak ikincil kavramların temsil ettiği haller ölçmeye biçmeye uygun olmadığından böyle bir birlik sağlamak güçtür. Bunlar üzerinde ancak uzlaşma olur. Bunların açıklıkları bireysel eğilimler, ideolojiler, inanç sistemleri ve kültür farklılıklarına göre değişir. Bu sebeple bu kavramların açıklıklarında, bireyler arasında birlik sağlanmasının güçlüğü insan doğasından kaynaklanır. İkincil kavramlar çok anlamlı oldukları, hangisinin var olanı doğru temsil ettiği gerek deneyle ve gerek akıl yolu ile tahkik edilemediğinden, bunlar için değer hükmü, olarak doğru-yanlış çifti kullanılamaz. Bunlar için en uygun, en elverişli, en faydalı gibi ifadeler kullanılır.⁶⁰

Aynı kelimeler ve aynı mantığı kullandıkları halde insanlar, kavram içeriklerinin değişken ve herkeste aynı olmaması sebebiyle yaşadıkları anlaşmazlığı ancak kullanılan kelimelerin delâlet ettikleri kavramların açıklıklarında birlik sağlamakla aşabilirler.⁶¹

Öner'in kavramlar hakkında yapmış olduğu açıklamalardan yola çıkarak araştırma konumuzun odaklandığı kader ve ilgili diğer kavramları tahlil etmeye çalıştığımızda, bu kavramların bir yandan yaratıcının, yaratmış olduğu varlıklara karşı davranışını ve diğer yandan da yaratılmış ve sınırlı irade verilmiş bir varlık olarak insanın kendi hayatını ve çevresindeki varlığın varoluşunu etkileyen karar ve davranışlarını ifade etmesi bakımından ikincil kavramlar gurubunda olduğunu söyleyebiliriz. Öner'in de ifade ettiği gibi ikincil kavramlar hakkında kavramsal açıklık noktasında birliktelik sağlanamamakta ve kavramların temsil ettiği haller kişiden kişiye, gruptan gruba, mezhepten mezhebe değişebilmektedir. Zira bunların açıklıkları bireysel eğilimler, ideolojiler, inanç sistemleri ve kültürel farklılıklara göre değişebilmektedir. Kader ve ilgili diğer kavramlar kelimî kavramlardır. Bu kavramlar İslam düşünce geleneğinde nasıl tanımlanmıştır ya da nasıl anlaşılmıştır diye baktığımızda kavrama yüklenen farklı içerikler ve bu içeriklerin yüklenmesine sebep teşkil eden ideolojik, siyasal ve kültürel pek çok faktör karşımıza çıkmaktadır. Bu farklılıklar kelimî alanındaki mezhepler bağlamında nasıl tanımlandığı ilgili başlıklar altında açıklanacaktır.

İslam düşünce tarihi boyunca kader kavramına farklı motivasyonlar ve saikler ile farklı anlamlar yüklenmiş olması durumu, bu kavramı bir inanç ögesi olarak eğitim öğretime konu etme noktasında aşılması gereken birtakım zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Zira kader ve ilgili diğer kavramlar, Kur'an ve Sünnet perspektifine uygun ve üzerinde uzlaşılabilecek bir açıklıkta

⁶⁰ Necati Öner, "Kavramın Açıklığı ve Seçikliği", *Felsefe Dünyası* 24 (1997), 5-6.

⁶¹ Necati Öner, "Kavram", *Felsefe Dünyası* 3 (1993), 5; Necati Öner, "Kavramın Açıklığı ve Seçikliği", *Felsefe Dünyası* 24 (1997), 3-4.

açıklanabilmeli ki örgün ve yaygın eğitim kurumlarında verilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi müfredatı kapsamında “Kaza ve Kadere iman” ünitesini sorunsuz bir şekilde öğretime konu edilebilsin. Kader algısı ve inancı, inanılan ya da inanılmayan Tanrı tasavvurunun şekillenmesi süreci ile ilişkili olduğundan söz konusu kavram hakkında tam anlamıyla net bir tanım yapılamasa da en azından üzerinde uzlaşılacak bir açıklaması yapılmalıdır.

2.2. Din Duygusu

İnsanın kutsal kabul ettiği “metafizik alan” ile ilişkisini kuran din olgusu, tarihi süreç boyunca hem birey ve hem de toplum yaşamı için önemli bir dinamik olmuştur.⁶² Kutsal bir varlığa bağlanmak, insan için önemli ve karşılanması gereken duygusal bir ihtiyaç olması hasebiyle inanma duygusu tüm yaşamı boyunca insanın ayrılmaz bir parçasıdır.⁶³ Birey bu inanç sayesinde duygusal ihtiyaçlarının tatmin olmasını ve hayatının istikrar kazanmasını ister.⁶⁴

Din duygusunun nasıl ortaya çıktığı yani kaynağı konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür: İnsanın yaratılışından gelen, ayrılmaz bir parçası ve fitri olduğunu ileri sürenler olduğu gibi fitri olmadığını ve farklı saiklerin etkisiyle sonradan ortaya çıktığını ileri sürenler de bulunmaktadır.⁶⁵ Kùltürler arası yapılan araştırmalar sonucunda dinin, bütün coğrafyalarda, bütün toplumlarda, evrensel bir şekilde yaygın olduğunun ortaya konmasıyla, antropolog, sosyolog ve sosyal-psikologlar arasında dini duygunun genetik olduğu yani, insanlarda doğuştan gelen ortak bir kutsallık düşüncesinin bulunduğunu savunan teoriler yaygınlık kazanmıştır.⁶⁶

Bunun yanında dindarlığın en azından bazı bileşenlerinin genetik olduğunu savunan psikologların varlığından bahseden Karaca, tespitlerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Jung, insanda Allah’ı bulmak için kendisini bir arayışa sürükleyen bilinçdışı bir arzu bulunduğunu ileri sürmüş (Jung, 1966; 4-5), Elkind ise, dinin en azından bazı yönlerinin, zihinsel gelişim sürecinde ortaya çıkan belli bilişsel ihtiyaç kategorilerinde bulunabileceğini belirtmiştir. (Elkind, 1970: 36) Frankl’ın bahsettiği; insanda mevcut olan üniversal ölçekte bir anlam arayışı ile Simith’in referansta bulunduğu kendilik

⁶² Ali Köse - Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 110.

⁶³ Bkz. Elkind, “The Origins of Religion in the Child”, 37.

⁶⁴ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2015), 69.

⁶⁵ Bkz. Ronald Goldman, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence* (New York: The Seabury Press, 1968), 4.; Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2012), 30-31.

⁶⁶ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 20.

şuurunun kaçınılmaz bir şekilde insanı türüyle ilgili varlıksal sorgulamalara zorlaması, dine temel olacak düşüncelerden kabul edilmekle (Batson ve ark, 1993: 53) birlikte, son zamanlarda yapılan çalışmalar genetik faktörlerin dindarlık üzerindeki etkisini tecrübi olarak desteklemektedir.”⁶⁷

Din duygusu, din psikolojisi/felsefesi kitaplarının bazısında, bağlılık duygusuyla, bazısında korku duygusuyla, bazısında cinsel hayat ile ve bazısında da sonsuzluk duygusuyla ilişkilendirmektedir.⁶⁸ Örneğin Allport, her kişiliğin benzersiz olduğu hatırlatarak, neredeyse tüm durumlarda, dinsel duyguları ortaya çıkaran ve gelişim sürecinde bireyin dinini, dindarlığını şekillendiren şeyin, bireyin bedensel ihtiyaçları, mizacı ve zihinsel kapasitesi, psikojenik ilgileri ve değerleri, rasyonel açıklama arayışı ve çevreleyen kültüre tepkisi şeklinde biçimlendirici faktörlerin sentezleri olduğunu düşünmektedir.⁶⁹ Bu farklı bakış açıları her ne kadar din duygusunun başlangıcı ve kaynağı konusunda farklı yaklaşımlara sahip olsalar da dinin, “insanın temel ihtiyaçlarının doğal bir ifadesi” olarak yaşamının ayrılmaz ve önemli bir parçası olduğu konusunda hemfikirdir.⁷⁰

Kur'an-ı Kerim'e göre din duygusu fitridir. Örneğin, “Yeryüzünde Allah 'a işaret eden nice deliller vardır. Aynı delillerden iç dünyanızda da vardır ”⁷¹, “Yüzünü birleyici olarak dine, Allah'ın insanları üzerine yaratmış olduğu fitrata döndür. Allah'ın yaratmasında bir değişiklik yoktur. Dosdoğru din de budur”⁷² ve “Kıyamet günü, "Biz bundan habersizdik." demeyesiniz diye Rabbin, ademoğullarının bellerinden zürriyetlerini çıkardı ve onları kendilerine tanık yaptı. Ben sizin Rabbiniz değil miyim? dedi. "Evet, Rabbimizsin, tanıklık ediyoruz." dediler.”⁷³ ayetlerinde geçen “fitrat” kavramı, Yüce Allah'ın insanda yarattığı ve onda kökleştirdiği, Allah'ı bilme ve ona iman etmeye olan yetisine işaret etmektedir.⁷⁴ Diğer bir ifadeyle Allah, mahlûkâtı kendisini bilip tanıyacak ve idrak edecek bir hâl üzere yaratmıştır.⁷⁵ Ayetlerde din olgusunun fitrata bağlanması ve dünya hayatından önceki dini içerikli deneyimin, dünyaya geldikten sonra “sistemde kayıtlı bir veri veya yaşantı olarak hatırlanabilmesi” olgusu, doğuştan

⁶⁷ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 21; Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 21.

⁶⁸ Pierre Bovet, *Din Duygusu Ve Çocuk Psikolojisi*, çev. Selahattin Odabaş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), 14.

⁶⁹ Gordon W. Allport, *The Individual and His Religion* (New York: The Macmillan Company, 1960), 9.

⁷⁰ Goldman, *Religious Thinking*, 4.

⁷¹ Zâriyat 51/20-21. ayetlerinde, insanın varlıksal özünün Allah'tan ayrı olmadığına dikkat çekilmiştir.

⁷² Rum 30/30. ayetinde, insanların yaratılış olarak tek bir Tanrı'ya inanmaya eğilimli olduğuna işaret edilmektedir.

⁷³ Araf 7/172. ayetinde, insanların ruhlarının dünyaya gelmeden önce yaratıldığı ve ruhlar âleminde Allah'ı Rab olarak tanıdıklarından bahsedilmektedir.

⁷⁴ Rağib el-İsfahani, *Müfredat, Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş, - Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 801.

⁷⁵ Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab* (İran: Neşr-ü Edebi'l-Havza, 1405), 5/57.

gelen, ortak bir kutsallık düşüncesinin varlığı ve bireylerin yaşam süreci boyunca farklı etkileşimler ile bunu farklı şekillerde deneyimledikleri ve dini alana yönelik müspet yada menfi farklı derecelerde tutumlar geliştirdikleri düşüncesiyle uyusmaktadır.⁷⁶

Bu konuda yapılan bilimsel araştırmaların ekseriyeti, çocuklukta büyük bir dini hazırlığın varlığından bahsetmektedir. Vergote'un ifadesiyle; insanlar dindar olarak dünyaya gelmezler. Ancak onlar dini bakımdan tamamen boş da değildirler. Çocuk dini inanca yabancı değildir, aksine onda tabii olarak dini bir kabiliyet, bir eğilim ve büyük bir dini hazırlığın bulunduğu bilimsel araştırmalarla ortaya konmuştur. Dini duyguların erken yaşlarda ortaya çıkmasını psikolojik faktörlere ve içine girdiği kültür evreninin çocuğun davranışını şekillendirmesine bağlayan Vergot, Tanrı fikrinin çocuğun düşüncesinde kendi kendine filizlenmeyeceğini ve doğuştan getirilen dini hazırlığın, ancak vaktinden önce eğitilmiş olmakla şekillenebileceğini savunmaktadır.⁷⁷

Çocukta doğuştan potansiyel olarak var olduğu kabul edilen din duygusunun ortaya çıkması, şekillenmesi ve gelişmesinde çevresel etkenlerin önemi çok büyüktür. Çocuğun içinde yetiştiği aile ve etkileşim halinde bulunduğu sosyal çevrenin özellikleri, dine karşı tutunmuş olduğu tavır, dini söylemleri, değerlendirmeleri, inançları ve davranışları çocukta din duygusunun erken/geç uyanmasına sebep olabildiği gibi, sağlıklı/sağlıksız bir şekilde gelişmesine de neden olabilmektedir.⁷⁸ Nitekim Peygamberimiz 'in (sav): "Her çocuk fitrat (Tanrı fikrine yatkın) üzere doğar. Daha sonra da ebeveyni onu Yahudileştirir, Hristiyanlaştırır veya Mecusileştirir." ⁷⁹ ifadeleri bu duruma işaret etmektedir.

0-2 yaş civarında, dini duygu açısından yaratılıştan “ruhen yetenekli” ve çevreden gelecek dini etkileri ve tecrübeleri “almaya ve yaşamaya hazır bir potansiyele” sahip olduğu kabul edilen bebeklik dönemi, dinî açıdan somut belirtilerin pek rastlanılmadığı bir dönemdir. Dinî gelişimin duygularla sınırlı olduğu kabul edilen bu dönemde din duygusu, güven, sevgi, bağlanma gibi temel duygular üzerinde yükselmektedir.⁸⁰ Bu aşamada dini gelişimin daha çok duygularla sınırlı olduğu söylenebilir. Bu dönemin en temel duygusal ihtiyacı ve en önemli

⁷⁶ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 22.; İnsanın yaratılış sürecinde Allah'ın kendi ruhundan üflemesi ve insanı fitrat üzere yaratması bu kutsallık hissinin göstergelerindendir. Bkz. Secde 32/9; Sa'd 38/72; Rum 30/30; Tin 95/4-6.

⁷⁷ Bkz. Antoine Vergote, “Çocuklukta Din”, çev. Erdoğan Fırat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (1978), 315-316.; Bovet, *Din Duygusu Ve Çocuk Psikolojisi*, 18-19.; Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 39-43.

⁷⁸ Hasan Dam, “Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişim Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü (Ankara: Nobel Yayınları, 2017), 66.

⁷⁹ Hadisin kaynağı ve değerlendirilmesi için bkz. Musa Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 71.

⁸⁰ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 95.

özelliği, doğumla başlayan ve yaşam boyunca devam eden “bağlanma ve bu sayede güvende hissetme” olgusudur. Anne-babaya ya da ihtiyaçlarını karşılayan bir bakıcıya bağlanma, onların himayesinde, maddi manevi her açıdan varlığını güvende hissetme duygusunun; dini yaşayışın temelini oluşturan, Allah’a bağlanma, yardımına sığınma ve bu şekilde kendini güvende hissetme duygusuna çok benzediği, bireyde dini eğilimin açığa çıkmasında ve dini inancın gelişmesinde bir başlangıç noktası olduğu kabul edilmektedir.⁸¹

Çocuğun Allah inancı ile karşılaşmasının çok küçük yaşlarda başladığını değerlendiren Yavuz, dini gelişim olgusu üzerine yoğunlaşan teorisyenlerin görüşlerini şöyle özetlemektedir: “Remplein 2-6 yaşlarındaki çocukların Tanrı’ya inanma hususunda özel ve canlı bir hazırlık içinde bulunduklarını, Vogel, çocukların dinî inançla karşılaşmasının 2-3 yaşlarında ortaya çıktığını, C. Bühler, 2-4 yaşlarında antropomorfist bir Tanrı tasavvurun doğduğunu ve Vergote, 3-4 yaşlarında dinî inancın canlılık kazandığını düşünmektedirler.”⁸² Sonuç olarak diyebiliriz ki çocukta din duygusunun uyanması ve yavaş yavaş kendini hissettirmeye başlaması, bebeklik çağının sonu ile ilk çocukluk çağının başladığı döneme rastlamaktadır.⁸³

Varlığını ancak yetişkinlerin ilgi ve yardımıyla devam ettirebilen, onlara bağlanma, sığınma ve bu şekilde güven hissetme ihtiyacındaki çocuk, dil gelişimiyle birlikte bitmez tükenmez bir anlama isteği ve merak duygusu ile çevresine yönelir. Çevresini kuşatan nesneler, insanlar, olgular ve olaylar hakkında sürekli sorular sorar ve anlamlandırmaya çalışır. Başlangıçta kendisini çevreleyen maddi ve sosyal dünyayı merak etme ve anlama çabası zamanla maddi dünyanın ötesi, doğum öncesi ve ölüm sonrasına dair soruların ve anlam arayışlarının da eklenmesiyle çocuğun sonsuzluğa yönelik boyutunun ortaya çıkmasına katkı sağlar.⁸⁴ Sonsuzluğa karşı duyulan bu özlem ve yönelim, çocuktaki dini inancın ve Allah arayışının bir başka başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir.⁸⁵ Başlangıçta bağlanma, güvende hissetme duygusu ile başlayan, dil gelişimiyle birlikte merak ve anlam arayışı ile sonsuzluğa doğru uzanan bu yöneliş, çocukta dini duygunun gelişmesinde ve şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Sonuç olarak diyebiliriz ki, çocuğun yaratılışında tabii olarak var olan bu dini istidat ve eğilim; yaşı ilerlemesine bağlı olarak pek çok gelişimsel ve çevresel faktörün etkileşimi sonucunda ortaya çıkmakta, oluşma ve şekillenme sürecinden geçmektedir.

⁸¹ W. H. Clark, “Çocukluk Dönemi Dini”, çev. Neda Armaner 24/1 (1981), 177-178.

⁸² Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 31.

⁸³ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980), 83.

⁸⁴ Beyza Bilgin, *Beyza Teyze’den Hikayeler 4* (Ankara: Gün Yayıncılık, 2004), 5-9.

⁸⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 254; Clark, “Çocukluk Dönemi Dini”, 177.

2.3. Tanrı Tasavvuru

“Tanrı tasavvuru” kavramı, yerli ve yabancı literatürde⁸⁶ yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Tanrı tasavvuru, kişinin yaşamının ilk anlarından itibaren, fiziksel, bilişsel ve psiko-sosyal gelişimine, edinmiş olduğu algı, bilgi, deneyim ve yaşantı birikimine göre, Tanrı’yı zihninde canlandırması, biçimlendirmesi ve anlamlandırması şeklinde tanımlanmaktadır.⁸⁷ Tanrı tasavvurunun gelişim süreci, Allah’a inanma/inanmama, o’na bağlanma/bağlanmama ve dine karşı olumlu/olumsuz yönde bir yönelime zemin oluşturmaktadır.

Goldman, Tanrı Kavramının, birbiriyle ilişkili farklı unsurların etkileşimiyle gelişen bir kavram olduğunu şöyle ifade etmektedir⁸⁸:

“Tanrı Kavramı, a) doğrudan duyuşsal veri olmayıp, duyuşsal verilerin ayrıntılandırılması, birleştirilmesi ve yorumlanmasından oluşur. (‘benim babam, benim evim vb.); b) yalnızca bu deneyimin verilerini adlandırmada değil, aynı zamanda bileşenlerini ve önemli özelliklerini anlamada çocuğun önceki deneyimine bağlıdır; c) Farklı duyuşsal deneyimleri birbirine bağlayan veya birleştiren yanıtlar şeklindedir, (‘baba güçlüdür, büyüktür, her şeye gücü yeter, beni korur.’ ... ‘İsa Tanrı gibidir, O bütün çocuklara bakar, ilgilenir’. ‘Tanrı gökyüzünde büyük bir babadır’ vb.); d) bu tür bağlar veya bağlantıların doğası gereği sembolik olduğu sonucuna varılabilir. Aynı yanıt çeşitli verileri temsil edebilir. Bu yanıtta Tanrı, genellikle insan ilişkilerinde en iyi olduğu düşünülen tüm deneyimleri birleştiren bir kavram olarak değerlendirilebildiği gibi, aynı zamanda öfke, beklenmeyen ve keyfi cezalar veren insan ilişkilerindeki gibi en kötüyü de sembolize edebilir; e) Çocuğun içsel süreçleri açısından, seçici faktörleri temsil eder, örneğin, özel ve kutsal bir şeyle özdeşleştirildiğinde Tanrı iyidir, kötü değildir gibi.”

Bireyin her alandaki gelişiminin temelini, çocukluk çağı oluşturmaktadır ve özellikle ilk-çocukluk dönemi onun geleceği bakımından çok daha önemlidir.⁸⁹ Çocukluk döneminde, şekillenen en önemli tasavvurlardan biri Tanrı tasavvurudur. Çocukların Tanrı tasavvuru,

⁸⁶ Bkz. Hökelekli, *Din Psikolojisi*; Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*; Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*; Allport, *The Individual and His Religion*; Vergote, “Çocuklukta Din”.

⁸⁷ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 9-10.

⁸⁸ R. J. Goldman, “Researches In Religious Thinking”, *Educational Research* 6/2 (Şubat 1964), 143.

⁸⁹ Peter L. Berger - Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality* (New York: Doubleday & Company, 1966), 124.

ilerleyen yaşlarda deneyimlenen değişimlerden etkilenir, değişir, gelişir. Tanrı tasavvuru, çocuğun yaşamını çevreleyen tarihsel, sosyal, kültürel, eğitimsel ve mezhepsel şartlarla şekillenir.⁹⁰

Çocuklarda Tanrı tasavvurunun ve inancının şekillenmesi sürecinde çocuğun ailesiyle kurduğu ilişki ve etkileşimin etkili olduğu öne sürülmektedir. Heller, çocukların aileleriyle yaşadıkları ilişki ve etkileşime bağlı olarak geliştirebildikleri, 6 farklı Tanrı tasavvuru geliştirdikleri ve bu şekilde bir Tanrı inancına sahip olabildiklerini düşünmektedir.⁹¹

Köylü, çocukların aileleriyle ilişkileri dolayısıyla geliştirdikleri Tanrı tasavvuru ve inancının sadece çocukluk dönemiyle sınırlı kalmayıp, yaşamın daha sonraki dönemlerinde de etkisini hissettirdiğini düşünmektedir.⁹² Benzer bir yaklaşımla Yavuz da çocuğun dini gelişiminin bedensel, zihinsel ve ruhsal gelişimi içinde duruma göre biçimlendiğini, anlam kazandığını ve gelecekte yetişkinlik döneminde yaşayacağı dinin temellerinin de büyük ölçüde bu dönemde atıldığını ifade etmektedir.⁹³

Görüleceği üzere çocukların Tanrı kavramı ve din ile ilk temasları, ilk öğrenmeleri, dini tasavvurlar geliştirmeleri ve bir Tanrı inancına sahip olup/olmamaları, bir dine inanıp/inanmamalarında etkisinde kaldıkları ilk ve belki de en önemli referans grubu kendi aileleridir.

2.4. Kader Kavramı

2.4.1. Temel Dini Kaynaklarda Kader Kavramı

Kur'an, inmeye başladığı dönem insanların bizzat içinde bulundukları bireysel ve toplumsal yaşam durumlarına, düşünce ve inanç sistemlerine dair değerlendirmelerde ve söylemlerde bulunmuştur.⁹⁴ İslam öncesi cahiliye dönemi düşünce ve inanç sistemindeki

⁹⁰ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 10.

⁹¹ Geliştirilen Tanrı tasavvurları hakkında bkz. David Heller, *The Children's God* (Chicago: The University of Chicago Press, 1986), 76-93.

⁹² Mustafa Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/53 (2004), 147.

⁹³ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 20.

⁹⁴ Bkz. Enam 6/148; Nahl 16/ 35; Watt, Kur'an'ın, temel mesajı ve ilgili kavramlarının, yerel arka plan ve ilk muhatapları olan Cahiliye Arapları ve özellikle de Mekke'de yaşayanların hayatları, anlayış, düşünme biçimi ve kavramlarıyla ilgili olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın doğru anlaşılabilmesi, onun baz aldığı Arap gerçeğini tanımayı gerektirmektedir. William Montgomery Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, çev. Rami Ayas - Azmi Yüksel (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 89.; William Montgomery Watt, *İslam Nedir* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1993), 31.; William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Sakaç Yayınları, 2010), 91.; Toshihiko İzitsu, *Kur'an'da Allah ve*

kavramları ele almış, değerlendirmiş, kendi bağlamında yeni anlamlar yüklemiş ve yeniden tanımlamıştır.⁹⁵ Kader ve dehr ⁹⁶ kavramı bu kavramlardandır.

Sosyal tarihte yaşanan değişim ve dönüşümler beraberinde, yaşam deneyimlerinin kavramsallaştırılmasında ve bu bağlamda kullanılan dilin yapısında birtakım etkiler meydana getirmektedir. Ancak verili dil, bir bütün olarak tamamen de değişmemektedir; kavramların semantiği ve bununla birlikte yeni dil pragmatigi değişmektedir.⁹⁷

Sosyal tarih alanında yaşanan değişim ve dönüşümler nasıl ki verili dil ve kavramsallaştırmalar üzerinde bir etki meydana getiriyorsa; eş zamanlı olarak verili dilsel bağlam da kendi anlam içeriğini ve etki alanını düzenlemeye devam etmektedir. Koselleck’e göre “geçmişten günümüze kadar devam edegelen yaşamsal koşullar ve belirleyici etkenler, kendi gelecek tasarımlarından yola çıkan eylem öznelere gibi, ‘eş zamanlı’ bir şekilde, o an meydana geleni ve bunun kavramsallaştırılmasını etkilemektedir.”⁹⁸

Watt’a göre, İslâm düşünce geleneğinde “Kader” olgusu çerçevesinde yapılan tartışmalar ve benimsenen görüşler, geniş bir “fatalism” veya “kadere îmân” olgusunun hakim olduğu cahiliye toplumu düşünce ve inanç zemini üzerinde gerçekleşmiştir.⁹⁹ Cahiliye dönemi Arap şiirinden yaptığı atıflara dayanarak İzitsu da “İlahi takdir” yada “Allah’ın önceden takdir” etmesi bağlamındaki bir Kader inancının, İslam öncesi Arap topluluklarında görüldüğü tespitinde bulunmaktadır.¹⁰⁰

Cahiliye dönemi Arap şiirinde, “kader”, kaderde yazılan”, “kaderin yaptıkları”, “kadere yakalanmak”, “Allah’ın takdiri”, “kitap”, “kalemin yazdığı”, “Allah’ın dilediği”, “Allah’ın emri”, “Allah’ın taksimi” gibi sözcüklerle: İnsan hayatındaki olayların şöyle ya da böyle

İnsan, çev. Süleyman Ateş (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 118-120.; Özsoy da bu olguyu “ilk hitap çevresi olarak yerel arka plan” olarak ifade etmektedir Ömer Özsoy, *Sünnetullah Bir Kur’an ifadesinin Kavramlaşması* (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 91.

⁹⁵ Bkz. İzitsu, Kur’an’da Allah ve İnsan, 39.

⁹⁶ “Dehr”, Kur’an’da Câsiye 45/24. ve İnsân 76/1. ayetlerinde geçmektedir. İnsan Sûresi, adını birinci âyetteki “insan” kelimesinden almıştır. Aynı âyette geçen “ed-Dehr” kelimesinden dolayı sure Dehr Sûresi diye de anılır. “Gerçek şu ki insanın yaratılış tarihinde (dehr) onun henüz anılan bir şey olmadığı bir dönem gelip geçmiştir.” Dehr, zaman demektir. Sûrede insanın yaratılış aşamaları, yükümlülükleri, âhirette insanlar için hazırlanmış olan nimetler ve cezalar, bunlarla karşılaşacak insanların cennet ve cehennem hayatları çok canlı ve çarpıcı bir üslûpla anlatılmakta; ayrıca Kur’an’ın Allah katından indirildiği, bir öğüt ve nasihat olduğu bildirilmekte, insanın hür ve sorumlu olması ile Allah’ın irade ve yaratma sıfatları arasındaki ince ve dengeli ilişkiye dikkat çekilmektedir. Bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/76-insan-suresi>. 10.02.2021

⁹⁷ Reinhart Koselleck, *Kavramlar Tarihi Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatigi Üzerine Araştırmalar*, çev. Atilla Dirim (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 27.

⁹⁸ Koselleck, *Kavramlar Tarihi*, 21-29.

⁹⁹ Bu konu, birçok bilgin, özellikle yakın zamanlarda Helmer Ringgren tarafından *Studies in Arabian Fatalism* (Uppsala 1955)’de incelenmiştir. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 91’den nakille.

¹⁰⁰ İzitsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, 125.

olmasının ancak Allah'ın takdiriyle olduğu ve insanın herhangi bir etkisinin bulunamayacağı ifade edilmiştir. Yaşam durumlarında insanın etkisizliği ve dolayısıyla çaresizliği vurgulanarak Allah'tan korkması, kadere teslim olması ve endişelenmemesi öğütlenmiştir.¹⁰¹

Kur'an-ı Kerim'de yer alan: "Putperestler diyecekler ki: 'Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık.' onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar..."¹⁰²; "Müşrikler dediler ki: 'Allah isteseydi ne biz ne de atalarımız O'ndan başkasına tapardık. Hiçbir şeyi O'na rağmen haram da saymazdık.' onlardan öncekiler de işte böyle davranmışlardı. Peygamberlerin görevi açık seçik tebliğden başka bir şey değildir."¹⁰³ İfadelerinden cahiliye Araplarının söylemlerindeki kaderci düşünce yapısının izlerini açıkça görmekteyiz.

Watt, İslâm Öncesi Arap şiirine yaptığı atıflar ile, o dönemde, insan hayatının dehr (zaman) ile kontrol edildiği ve belirlendiği inancının hakim görüş olduğunu öne sürmektedir. Cahiliye düşünce ve inanç sisteminde, bir kimsenin başına gelenler, başarısı ve çoğunlukla da başarısızlığı hep "dehr"den ileri gelir. Onlara göre "dehr, hedefini hiç şaşırmayan oklar atar." Watt, cahiliye düşünce sistematğinde "dehr" kavramının, ibadet edilecek bir şeyden ziyade hesaba katılması gereken bir tabiat vak'ası ve "mücerred, gayr-ı şahsî bir kuvvet" olarak anlaşıldığını dile getirmektedir.¹⁰⁴ Bütün kötü olaylar bu güce, "zaman" veya "kadere" atfedilmekteydi. Genellikle olayların belirleyicisi olarak "zaman" kelimesi kullanılmakla birlikte; zaman manasına gelen dehr ve bazen de "günler ve geceler" gibi terimler de kullanılırdı.¹⁰⁵

Dehr kavramı Kur'an'da iki yerde geçmektedir. Özdemir'e göre, Câsiye suresi 24. ayetinde geçen "dehr", insanın evrendeki konumuna yönelik son derece "pesimist bir zihniyeti" yansıtan cahiliye düşüncesine ait bir kavram olarak yer almıştır. Ayette müşrik Arapların şöyle dedikleri bildirilmiştir: "Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helak eder. Onların bu hususta hiçbir bilgisi yoktur. Onlar sadece zanna göre

¹⁰¹ Arap şiirinden konu ile ilgili örnekler için bkz. İbn Kuteybe ed-Dineveri, *Hadis Müdafası*, çev. Mehmet Hayri Kırbaşoğlu (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1979), 44-45.; William Montgomery Watt, *İslam Nedir* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1993), 33.; İzitsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 125.

¹⁰² İlgili ayette onlara şu şekilde cevap verilmektedir: "...De ki: 'Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz.'" Enam 6 /148.

¹⁰³ Nahl 16 / 35.

¹⁰⁴ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 91-92.; Watt, *İslam Nedir*, 31.

¹⁰⁵ "Ey salih kimsenin kızı! Bizler hakikaten günlerin ve gecelerin değişikliğinin köleleriyiz. Zaman (dehr) bir başlangıç yapmıştır ve beni de kendine hedef olarak almıştır. Daha önce başkalarını da benim gibi tuzaklarına düşürmeye alışmıştır . . . Allah'ın gördüğünde hayret edilecek bir şey yok, fakat şaşılacak şey ecelin her yerde herkesin ardından nasıl yetiştiğidir." Amr b. Kami'a Divanında geçen bu beyt için bkz. Watt, *İslam Nedir*, 31.

hüküm veriyorlar...” Burada müşriklerin ifadesindeki temel vurgu: İnsanı yok oluşa sürükleyen yegâne faktör, zamanın (dehr) akıp gitmesi, süreç içinde insan bedenini de yıpratması ve nihayet biyolojik hayatın sona ermesidir. Onlara göre ölüm, Allah’ın emri, izni ve bilgisi dahilinde gerçekleşen bir olgu değildir.¹⁰⁶ Yukarıdaki ayetin devamında müşriklerin bu söylem ve tavırlarının sağlam bir bilgiye dayanmadığı, tamamen zanna dayandığı ve geçersiz olduğu değerlendirilmesiyle birlikte şu şekilde cevap verilmiştir: “Deki: Allah sizi diriltir, sonra öldürür. Daha sonra sizi şüphe götürmeyen kıyamet gününde bir araya toplar. Ne ki insanların pek çoğu (bu gerçeği) bilmez.”¹⁰⁷

İzitsu’ya göre, Cahiliye dönemi inanç sisteminde, her ne kadar Yaratıcı olarak Allah kabul edilse de dünya hayatının başlamasıyla insanın yaratıcısıyla tüm bağının kesildiği düşüncesi hakim görüştü.¹⁰⁸ Dünya hayatının tüm süreçlerinde insan çok daha kuvvetli, diktatör bir efendinin yönetimine ve kontrolüne girmektedir. Ölüm de yaşamı boyunca zulmü altında inlediği bu diktatörün kaçınılmaz son darbesiydi. Bu zalim diktatör, dehr (zaman) olarak kavramsallaştırılmıştı.¹⁰⁹

Watt’a göre bu anlayış, çöl ortamının belirsiz ve zorlayıcı şartlarında devam etmek durumunda olan “bedevî yaşam tarzına” uygundur. Çöl şartlarında yaşayan bir insanın, her şeyin önceden belirlendiği ve sonuçta ortaya çıkan şeyin, kendi gayreti ile etki altına alınamayacağını düşünmesi, tabiat düzenine güven duyamama, belirsiz geleceğin yarattığı çaresizlik, kendini her an tehlike altında hissetme, korunma için yeterli tedbir alamama gibi umutsuzluk ve endişe kaynaklarından kurtulma ve günün getirdiklerine razı olarak yaşama tutunabilme çabası olarak değerlendirilebilir. Böylece Kadercilik (fatalism), bedevînin çölde yaşama teşebbüsünü devam ettirmesine yardım eden bir inanç olarak öne çıkmaktadır.¹¹⁰

İslam öncesi cahiliye toplumu düşünce ve inanç sistemini araştıran uzmanların çalışmalarına dayanarak, cahiliye toplumunda özgür iradeyi savunanların bulunduğunu ve fakat

¹⁰⁶ Mustafa Öztürk, “Kur’an’da ve İslam Öncesi Arap Düşüncesinde ‘Dehr’ Kavramı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (01 Ağustos 2004), 257.

¹⁰⁷ Câsiye 45/24-26.

¹⁰⁸ İzitsu, Cahiliye inanç sistemindeki put ve Tanrı tasavvuru hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Onun, putlara dilediği biçimde ve yarım-gönülle tapınmaya alışık olan zihniyeti açısından, «Tanrı» denilen şey, nitecede insanlar üzerinde mutlak üstünlük kurabilen mutlak bir varlık değildir de olamaz da.” bkz. *Toshihiko İzitsu, Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (Ankara: Pınar Yayınları, 1991), 107.

¹⁰⁹ İzitsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, 118-119.; Benzer değerlendirmeler için bkz. Öztürk, “Dehr kavramı”, 257.

¹¹⁰ Cahiliye düşüncesindeki Kadercilik (fatalism) anlayışında tek tek fiiller değilse de “sonuçlar” belirlenmişti. İnsan bir eylemde bulunmaya yada bulunmamaya karar verebilirdi; fakat neye karar verirse versin “Dehr” tarafından belirlenmiş sonuç değişmeyecekti. Hepsinin ötesinde, önceden tâyin ve tespit olunan şey, bir adamın hayrı ve şerri ile eceli yani ölüm târihi idi. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 91-92.

toplumun çoğunluğunun kaderci görüşe sahip olduğunu söyleyebiliriz.¹¹¹ Bağcı, bunun ifrat derecesinde bir kadercilik noktasında olduğunu ifade ederek,¹¹² bu kaderci anlayışın sonraki dönemlerde İslam'ı kabul eden Müslüman kitleler arasında adet ve gelenekler yolu ile varlığını bir şekilde sürdürdüğünü ve sonuç olarak da kader inancının İslam düşüncesinde de etkili olmasının temel faktörlerinden bir olduğunu ifade etmektedir.¹¹³

Kur'an'da Kader Kavramı

Kader kavramı sözlükte, "ölçme, güç yetirme, kaza, hüküm, rızkını daraltmak planlamak, ölçülü bir şekilde yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek"¹¹⁴ gibi anlamlara gelmektedir.

Kur'an'da Kader kavramı pek çok ayette Allah ile ilişkilendirilmiş bir bağlamda yer alırken; bazı ayetlerde de insan ile ilişkilendirilmiş bir bağlamda yer almaktadır. Kader kavramı, Allah ile ilişkilendirildiği bağlamlarda: "Bir şeyin ölçüsünü, sınırlarını ve miktarını belirleme"¹¹⁵ ve "mahlûkatı takdir edip sınırlarını belirlemek, belirli bir ölçü dâhilinde yapmak ve hükmetmek"¹¹⁶ gibi anlamlara gelmektedir. Bu bağlamda "ölçü, sınır ve miktara" vurgu yapan ayetler, mahlûkatın ilahi hikmetin gereklerine uygun bir biçimde, belirli bir düzen ve denge içerisinde, ölçülü bir şekilde yaratıldığını ifade etmektedir.

¹¹¹ Şeyh İneyetullah, "İslam Öncesi Arap Düşüncesi", *İslam Düşüncesi Tarihi*, ed. Mian Muhammed Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 1/157.; İslam öncesi Arap şiirinde her iki görüşe - özgür iradeci ve kaderci görüş- dair ifadeler yaygın şekilde yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz. William Montgomery Watt, "Free Will and Predestination in Early İslam", (1944), 429.

¹¹² Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 29.

¹¹³ Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 33.

¹¹⁴ İbn Manzûr, "Lisanu'l-Arab", V:74; Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 174.; Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/58.

¹¹⁵ "Ölçüleri biz koyduk; ne de güzel ölçmüşüzdür!" Mürselat 77/23; Kamer 54/ 49; Enam 6/96; Rad 13/8.; Hicr 15/21, 23; Müminun 18/25; Furkan 2/42; Şura 27/65; Talak 99/3.

¹¹⁶ "Yaratıp uygun şekil veren; Ölçülü ve amaçlı yapan, yol gösteren..." (A'la 87/ 2-3.) tesviye kavramı, Kur'an'da genellikle Allah'ın, yarattığı varlığa, onun varlık türünün gerektirdiği yapıyı, şekli vermesi, uygun forma kavuşturması" anlamında kullanılmaktadır. 2. âyetteki "sevvâ" fiilini -nesnesi belirtilmediğinden- "her şeye uygun şeklini verme" olarak anlamak gerekir (ayrıca bkz. Hicr 15/29.). 3. Âyetteki Allah'ın yol göstermesinden maksat, yarattığı şeylerin tabiatını belirleyip onu yaratılış gayesine, hikmet ve hedefine doğru yöneltmesidir. bkz. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/A'l%C3%A2-suresi/5949/1-5-ayet-tefsiri>; "Su, takdir edilen /kastedilen bir ölçüye göre birleşiverdi." (Kamer 54/12.); Ayrıca, En'am 6/96; Yûnus 10/5; Hicr 15/60; Neml 27/57; Yâsin 36/ 39. vb. ayetlerde yer alan "kaddera, kadera, yukaddiru" gibi ifadeler belirli bir düzen ve sisteme işaret etmektedir. Ayrıca Allah'ın nesne ve olayları cins, tür, nitelik, sahip bulunacağı bir takım özellikler, ölçü, limit ve ecel gibi yönlerden belirleme ve onlara her açıdan hükmetmesine vurgu yapılmaktadır. Fussilet 41/10-12; Furkan 25/2; Müzzemmil 73/20; Vakıa 56/60. ayetlerde hem evrenin yaratılışına dair kanunların hem de insanların yaratılış, yaşayış ve ölümüne ilişkin yasaların Allah tarafından düzenlendiği takdir kelimesiyle ifade edilmiştir.

Kader bazı ayetlerde, Allah'ın kudret ve hâkimiyetine vurgu yapılarak "güç yetirme" anlamında kullanılırken,¹¹⁷ rızık ile ilişkili geçtiği ayetlerde ise, insanın rızıkının Allah tarafından belirlenmesi, daraltılması ya da genişletilmesi gibi anlamları ifade etmektedir.¹¹⁸

Kader kavramını “Bir şeyin miktarını göstermek yada bir işi yapma konusunda güç ve kuvvet vermek” şeklinde tanımlayan İsfehani'ye göre Allah'ın “şey”leri takdir etmesi iki şekilde olmaktadır: “Birincisi, Yüce Allah'ın, hikmeti gereği gücü belli bir miktar ve belli bir şekilde oluşturması”¹¹⁹; ikincisi ise, “Yüce Allah'ın güç vermesi şeklindedir.”¹²⁰ İsfehani'nin açıklamalarından hareketle görmekteyiz ki, Kader, Allah'ın varlığa ve varoluşa dair kararı ve davranışlarıyla ilgili anahtar bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır ki bu bağlam kader kavramını anlamlandırırken hareket noktasını oluşturmaktadır.

İsfehani, Allah 'ın varlığa ve varoluşa dair davranışını da temelde iki grup şeklinde değerlendirilmektedir¹²¹: “Onun bir kısmını Allah fiilen yaratmıştır. Bunun anlamı, Allah'ın bir şeyi bir anda, tam olarak yoktan var etmesidir;¹²² Allah onun bir kısmının asıllarını fiilen, cüzlerini ise kuvve halinde yaratmıştır. Allah, bu tür şeyleri öyle düzenlemiştir ki, O'nun takdir ettiğinin dışında bir şey onlarda meydana gelmez.”¹²³ Kaderi Zati iradenin, özel vakitleri içinde eşyaya taalluk etmesi şeklinde tanımlayan Cürçani'ye göre, ayanın hallerinden her halin, belirli bir zaman ve belirli bir sebebe bağlanması kaderden ibarettir.¹²⁴

İsfehani'ye göre, Kur'an'da insan ile ilişkilendirildiği bağlamlarda kader, “Akıl zaviyesinden işi tefekkür etmek ve işi onun üzerine bina etmek¹²⁵ ile işin temenni ve şehvete göre yapılması¹²⁶” şeklinde temelde iki anlama gelmektedir. Kur'an'da insanın özne olduğu

¹¹⁷ Fatır 35 /1; Nahl 16/77; Şems 91/15; Beled 90/5.

¹¹⁸ Ra'd 13/26; İsrâ 17/30; Kasas 28/82; Ankebût 29/62; Rûm 30/37; Sebe' 34/36.

¹¹⁹ Diğer bir ifadeyle, “Yüce Allah'ın bir şeyin olmasına veya olmamasına hükmetmesidir. Bu da ya gereklilik ya da imkan yoluyla olmaktadır. Şu ayet bu anlamdadır: “Allah her şey için bir ölçü koymuştur.” (Talak 65/3.); “Biz, her şeyi bir ölçüye göre yarattık” (Kamer 54/ 49.); el-İsfahani, *Müfredat*, 826-829.

¹²⁰ Diğer bir ifadeyle, “bir şeyi yapmaya güç yetirmeyi bahşetmekle olur.” “Bir nutfeden onu yarattı ve ona biçim verdi” (Abese 80/19.) ayeti, Allah 'ın nutfede kuvve halinde yarattığı ve aşama aşama şekillenerek varlık dünyasına çıkan şeye işaret eder. el-İsfahani, *Müfredat*, 826-829.

¹²¹ el-İsfahani, *Müfredat*, 826-829.

¹²² Allah'ın dileyip de onu yok edinceye veya gökleri ve içindekileri gibi, onu değiştirmeye kadar o şeyde ne fazlalık ne de eksiklik meydana gelir.

¹²³ Örneğin; Yüce Allah, çekirdekteki elma ve zeytinin değil hurma ağacının bitmesini; insan menisinden de diğer hayvanların değil, yine insanın meydana gelmesini takdir etmiştir.

¹²⁴ Ali İbn Muhammed Es-Seyyid Eş-Şerif Cürçani, *Tarifat Arapça Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 179.

¹²⁵ Bu durum Kura'an'da güzel karşılanmaktadır.

¹²⁶ Bkz. En'am 6/91; Müddessir 74/ 18-19.

bağlamlarda kader, düşünmek, ölçüp-biçmek, tasarlamak ve planlamak gibi zihinsel bir süreci ifade ettiği görülmektedir.

Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, Kader kavramının, Kur'an'da 100'den fazla yerde geçtiğini ve tamamında sözlük anlamında kullanıldığı tespitini yapmaktadır.¹²⁷ Atay, kader kavramını, "Her şeyi bir ölçü ile yarattık."¹²⁸ ayetini merkeze alarak açıklamayı tercih etmiştir. Kader kavramını, " Bir ölçü dahilinde tayin etmek, her şeyi bir ölçü ve nizama göre tanzim edip, tedbirlemek" şeklinde açıklayarak, Kur'an'da kullanıldığı tüm yerlerde kader kavramının bu merkezde anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir.¹²⁹

Metin Özdemir ise, Kur'an'da geçtiği bağlamlarda kader ve takdir kavramlarını, Allah'ın ister imkân isterse zorunluluk kabilinden olsun, bir şeyin varoluşuna hükmetmesi ve Allah'ın bir şeye kudret vermesi şeklinde anlamlandırmaktadır.¹³⁰

İslam düşünce tarihinde "Kaza ve Kadere iman" formülasyonu içinde kader ve kaza kavramlarının adeta Allah-insan arasındaki ilişkiye dair bir olgunun veya bir inancın açıklanmasında, birbirinin tamamlayıcı parçalar şeklinde birlikte ele alındığını görmekteyiz. Bu sebeple kader kavramı ile kaza kavramının da ele alınması bir zorunluluk olarak karşımızda durmaktadır.

Kaza kavramı sözlükte, "bitirmek, sonuçlandırmak, tamamlamak, karar vermek, hüküm vermek, yargıda bulunmak, yerine getirmek, eda etmek, teyit etmek, icra etmek, uygulamak, ulaştırmak, ölmek, muhkem ve sağlam yapmak, takdir etmek, emretmek, ihtiyacı gidermek, bildirmek, vahyetmek, vasiyet etmek, farz kılmak"¹³¹ sağlam ve mahirane bir şekilde yapmak, işlemek¹³² gibi anlamları içermektedir.

Kaza kavramını ister söz ister fiil olsun bir konuda hüküm vermek şeklinde değerlendiren Isfehani, kaza kavramının Kur'an'daki kullanım bağlamını ilahi ve beşeri olarak iki grupta ele almaktadır. Isfehani'ye göre ilahi söz bağlamında geçtiği ayetlerde kaza:

¹²⁷ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 174.

¹²⁸ Kamer suresinin 49. ayetinde kader kavramı Allah'a isnat edilerek, Allah'ın, yaptığı işlerin bir nizamı, ölçüsü ve hikmeti olduğunu ve aynı zamanda lüzumsuz, anlamsız, rastgele iş yapmadığı gibi anlamları ifade etmektedir.

¹²⁹ Atay, ayrıca Kur'an'da zikredilen "kader" ve "takdir" kelimelerinin Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan türlü fikirler neticesinde ıstılahi bir manaya gelen "kader" ile alakası olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları ve Kader Sorunu* (Ankara: Atay Yayınları, 2013), 123.; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası* (Ankara: Pozitif Matbaacılık, 2001), 286.

¹³⁰ Metin Özdemir, "Problematik Boyutlarıyla Kader Meselesi", *İnsanın İradesi ve Kudret-i İlahiyye Bağlamında Kader Meselesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 19-20.

¹³¹ İbn Manzûr, "Lisanu'l-Arab", 15:186-189.

¹³² Nureddin es-Sabuni, *Maturidiye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 155.

“emretti”¹³³ ya da “bilginin verildiğine”¹³⁴ ve meselenin kesin karara bağlandığına dair bir hüküm¹³⁵” anlamlarına gelirken; ilahi fiil bağlamında geçtiği ayetlerde ise, “Yüce Allah’ın (gökleri) yoktan var edip bu işi sona erdirdiği”¹³⁶ anlamına işaret etmektedir.¹³⁷ Beşeri söz bağlamında geçtiği ayetlerde kaza, “karar vermek”¹³⁸ anlamına gelirken; beşeri fiil bağlamında geçtiği ayetlerde ise, bir işi, bir ibadeti yapmak, tamamlamak¹³⁹” anlamına gelmektedir.

Hadislerde Kader Kavramı

Bağcı, hadis kitaplarında kader konusu ile ilgili hadislerin ifade ettiği mana bakımından üç ana grupta değerlendirilebileceğini ifade etmektedir¹⁴⁰:

“1. Gurup, kadere imanın gerekliliğinden bahseden hadisler¹⁴¹; 2. Grup, insan davranışlarının ezelde tayin ve tespit edilmiş kaderle bir ilişkisinin olduğunu ifade eden hadisler ki bunlar şu anlam mihveri üzerinde dönüp dolaşmaktadır: insanın iradesi elinden alınmıştır. İnsan, daha önce tayin ve tespit edilen bir yazgı ile mahkûm edilmiştir. Dolayısıyla insanın çabası boşunadır. Çünkü o ezelde kendisi için taksim edilip, ayrılan hiçbir şeyi değiştiremeyecektir. Küfr ve iman Allah tarafından bunlar için yaratılmıştır.¹⁴² 3. Gurup, İnsanın tertemiz, günahsız bir yaratılışla doğduğunu, onun anne karnında cennetlik veya cehennemlik, başka bir deyişle, said veya şaki olarak doğmadığını, anne ve babasının çevresi ve kültürünün etkisiyle onların mensup olduğu din üzerinde şekilleneceğini ifade eden hadislerdir.”¹⁴³

Birinci grup hadislere örnek olarak verilen ve Cibril Hadisi olarak anılan hadiste: Abdullah b. Ömer : “Bana babam Ömer b. Hattâb dedi ki: Bir gün Rasulullah’ın yanında bulunduğumuz bir sırada ansızın yanıma, elbisesi bembeyaz, saçsımsiyah bir zât çıkageldi.... ‘Bana îmandan haber ver,’ dedi. Rasulullah; ‘Allah’a, Allah’ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhiret gününe inanman, bir de kadere; hayrına ve şerrine

¹³³ İsrâ 17/23.

¹³⁴ İsrâ 17/14.

¹³⁵ İsrâ 17/4; Hicr 15/66; Mü’min 40/20; Şura 42/14.

¹³⁶ Fussilet 41/12; Bakara 2 /117; Şura 42/14.

¹³⁷ el-İsfahani, *Müfredat*, 851-853.

¹³⁸ Taha 20/72.

¹³⁹ Bakara 2/200; Hac 22/29; Kasas 28/28; Ahzab 33/37; Yunus 10/71; Taha 20/72.

¹⁴⁰ Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 59.

¹⁴¹ İlgili hadisler ve kaynakları için bkz. Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 75-80.

¹⁴² İlgili hadisler için bkz. Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 60-71.

¹⁴³ İlgili hadisler için bkz. Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 60-74.

inanmandır' buyurdu. O zât yine: 'Doğru söyledin,' dedi. ...Rasulullah:... 'Şüphesiz ki, o Cibrîl'di. Size dininizi öğretmeğe geldi,' buyurdular."¹⁴⁴

Bağcı'ya göre kader ile ilgili hadisler çoğunlukla ikinci grupta yer almaktadır ki: Bu hadislerde, "Allah'ın her şeyi tayin ve tespit etmesi", "alın yazısı", "levhi mahfuzda yazılmış yazgı" anlamları öne çıkmaktadır.¹⁴⁵ Benzer bir değerlendirmede bulunan Özdemir'e göre, hadislerde yer alan kader kavramı genellikle: "Allah'ın olaylardan önceki hükmü, takdiri ve Levh-i Mahfûzdaki yazgı" anlamlarına gelmektedir." Watt, açıkça cebri telkin eden bu rivayetlerin kaynağını, İslam öncesi Araplar arasında yaygın olan "dehr" anlayışının yeniden canlanması, yaygınlaşması şeklinde değerlendirmektedir. O'na göre Kur'anî anlayışa tezat teşkil eden bu cebri anlayış Müslümanlar arasında kabul görmüş ve ehli sünnet öğretisine dahil edilmiştir.¹⁴⁶

Buhari'nin naklettiği bir hadiste kader yazgı anlamında kullanılmaktadır: "Her biriniz annesinin karnında (nutfe olarak) kırk günde toplanır. Sonra aynı süre içinde alaka haline gelir. Sonra aynı süre içinde mudğa haline gelir. Sonra Allah ona bir melek gönderir. (Melek) dört kelime ile emrolunur ve ona denilir ki: (O kişinin) amelini, rızkını, ecelini ve şakî mi yoksa sa'îd mi olacağını, yaz. Sonra ona ruh üfürülür. Sizden biri kendisi ile Cennet arasında bir zira' kalıncaya kadar cennet ehlinin amelini işler. Derken kitabı önüne geçer de cehennem ehlinin amelini işler. (Yine) sizden biri kendisi ile Cehennem arasında bir zira' kalıncaya kadar cehennem ehlinin amelini işler. Derken kitabı önüne geçer ve Cennet ehlinin amelini işler."¹⁴⁷

Hız. Âdem ile Hız. Mûsâ arasında geçen bir tartışmadan bahseden başka bir hadiste "insanın yaratılmadan önceki yazgısı" anlamında kullanılan kader dolayısıyla, yanlış davranışından dolayı insanları kınamanın yanlışlığı vurgusu vardır:

"Hız. Âdem ve Hız. Mûsâ münakaşa ettiler. Mûsâ, Âdem'e: 'Sen insanları azdıran ve onları cennetten çıkaran Âdem'sin' dedi. Âdem de: 'Sen Allah'ın her şeyin ilmini verdiği ve risâletiyle insanlar üzerine seçkin kıldığı kimsesin' dedi. Mûsâ: 'evet' cevabını verdi. Âdem: O halde ben yaratılmazdan önce bana takdir edilen bir şey

¹⁴⁴ Hadisin kaynağı ve diğer versiyonları için bkz. Abdullah Namlı, *Kader İnancının Dini Temelleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 65-69.

¹⁴⁵ Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 74.

¹⁴⁶ Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 71'den nakille Watt, "Free Will and Predestination in Early İslam", 30-42.

¹⁴⁷ Hadisin kaynakları ve kritiği için bkz. Rıdvan Yarba, *Kaderle İlgili Bir Hadisin Tahlili* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 55-71.; Bu bağlamdaki başka rivayetler hakkında bkz. Yarba, *Bir Hadisin Tahlili*, 82-84.; Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 68-69.; Özdemir, "Kader Meselesi", 24-25.

sebebiyle beni kınıyor musun? diye cevap verdi.’ Rasûlullâh devamla dedi ki: ‘Hz. Âdem Mûsâ’yı ilzam etti.’”¹⁴⁸

Üçüncü gurup hadisler sayıca nispeten daha az da olsa insana belli oranda bir hürriyet öngörmektedir.¹⁴⁹ Bu hadisler Kur’an’ın temel ilkelerine, genel hedefine daha uygun olan rivayetlerdir. Kur’an’a göre dünya hayatı insan için, birtakım sorumluluklar ile bir imtihan süreci teşkil etmektedir.¹⁵⁰ İmtihan sürecini yaşamak durumunda olan bir varlığın da belli bir çerçevede özgür irade ve güce sahip olması adaletin gereğidir. Bu anlayışı ortaya koyan bir hadis: “Her çocuk tabii fitrat üzere doğar. Sonra onu annesi ve babası Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar.”¹⁵¹

Yukarıda yer verdiğimiz üç grup dışında, kaderin tartışılmasını yasaklayan rivayetlerin varlığından bahsedilmekle birlikte bu hadislerin senetleri sahih olarak kabul görmemiştir. Rivayetler metin olarak da sorunlu bulunmuştur. Zira, Kur’an’da kaderle ilgili tartışmaları yasaklayan herhangi bir ayet bulunmaması, bilakis Allah’ın varlığı ve birliği gibi İslam’ın esasını teşkil eden konuların bile Kur’an’da tartışma konusu yapılması durumu, kader gibi diğer konuları tartışmanın yasaklanmasının Kur’an’ın temel mantığına uymadığını ortaya koymaktadır.¹⁵²

2.4.2. İslam Düşünce Geleneğinde Kader Kavramı

Hız. Peygamber Sonrası Dönemde Kader

Akbulut, Hız. Peygamber sonrası dönemde sahabe arasında musibetlerle karşı karşıya kalındığında kader meselesinde farklı görüşler ve farklı tutumlar benimsendiğini ifade etmiştir.¹⁵³ Örneğin:

“Hz. Ömer, yeni fethedilen şehirleri ve Şam’ı denetlemek üzere yanındaki Müslüman birliklerle Medine’den Şam’a doğru yola çıkar...Hz. Ömer bütün Şam topraklarına yayılan veba hastalığından haberdar olur. Anlatılanlardan ürperir, dehşete düşer. Yola devam edip etmeme konusunda mütereddit kalır. İstişare toplantıları düzenler. Önce muhacirleri toplar. Fakat istişareye katılan muhacirler arasında görüş farklılıkları ortaya

¹⁴⁸ Bu hadisin kaynakları, değişik versiyonları ve kritiği için bkz., Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 61-65.

¹⁴⁹ Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 74.

¹⁵⁰ Bakara 2/214; Mülk 67/2.

¹⁵¹ İlgili hadisler için bkz. Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 71; bkz. Namlı, *Kader İncancının Dini Temelleri*, 75-80.

¹⁵² Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 112-116; Namlı, *Kader İncancının Dini Temelleri*, 80; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 273.

¹⁵³ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 274.

çıkar. Onların bir kısmı, Allah rızası için yola çıktıklarını, dolayısıyla devam etmeleri gerektiğini, başlarına bir şey geleceğine inanmadıklarını ifade ederler. Diğer kısmı ise taunun bir bela ve felaket olduğunu, bunu bilerek gitmelerinin doğru olmadığını, Medine'ye dönmeleri gerektiğini söylerler. Muhacirler arasında yaşanan bu ihtilaf üzerine Hz. Ömer bir karar veremez ve bu sefer Ensarı toplar onlarla istişare eder. Fakat Ensar arasında da bir görüş birliği oluşmaz. Bunun üzerine Halife üçüncü istişare toplantısını yalnızca en tecrübeli kişiler olarak kabul ettiği, Kureys'ten ilk hicret eden ve Mekke'nin fethine katılan muhacirler arasında düzenler. İki kişi dışında onların tamamı, içinde bulundukları Taun meselesinin büyük bir imtihan olduğunu, sonunda ölüm söz konusu olabileceği, dolayısıyla Medine'ye dönmenin daha doğru olacağı şeklinde görüş ifade ederler. Hz. Ömer de bu görüşü benimser ve geri dönme kararını açıklar. Halifenin bu kararını öğrenen Ebu Ubeyde el-Cerrah son derece üzülür. Hz. Ömer'in karşısına geçerek şöyle der: 'Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun ya Ömer?' Halife Ömer, tarihe geçen şu cevabı verir: 'Evet Allah'ın bir kaderinden öbür kaderine kaçırıyorum.' Hz. Ömer kader anlayışından dolayı Ebu Ubeyde'yi eleştirerek, 'Baksana! Senin deven olsa da bir tarafı kurak bir tarafı sulak bir vadiye inse, sulak yerde otlatırsan Allah'ın kaderi ile otlatmış olmuyor musun? Ya da kurak yerde otlatırsan Allah'ın kaderi ile otlatmış olmaz mısın?' diye sordu."¹⁵⁴

Halife Ömer ile Ebu Ubeyde el-Cerrah bu şekilde konuşturlarken, Abdurrahman b. Avf yanlarına gelir. Konuşulanları öğrendiğinde Hz. Peygamber'den duyduğu şu meşhur hadisi nakleder: "Şayet bir yerde taun hastalığı ortaya çıktığını duyarsanız oraya girmeyiniz. Sizin bulunduğunuz yerde taun hastalığı meydana gelirse oradan da çıkmayınız."¹⁵⁵ Verdiği kararın hadise uygun olmasından dolayı çok sevinen Hz. Ömer, Allah Teala'ya hamd ü sena eder ve Medine'ye geri döner.

Akbulut'a göre, Ebu Ubeyde kaderin hükmünü icra edeceğini ve bunun karşısında insanın yapabileceği bir şeyi olmadığını düşünürken; Hz. Ömer kaderi "Sünnetullah" olarak anlamış, insanın iradesini kullanarak iki tercihte bulunabileceğini ve her tercihin farklı sonuçlar doğurmasının da kaderde olduğunu, tercihlerinin sonuçlarına da katlanması gerektiğini düşünmüştü. Benimsedikleri görüşler doğrultusunda takındıkları tutumların sonucu olarak Ebu

¹⁵⁴ Rivayetin kaynağı ile ilgili bkz. Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 274.; Arif Gezer, "Hz. Peygamber'in Hastalıklara Karşı Tutumu", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Salgın Hastalıklar Özel Sayısı* (2020), 633-634.

¹⁵⁵ Rivayetin kaynağı ile ilgili bkz. Gezer, "Hz. Peygamber'in Hastalıklara Karşı Tutumu", 634.

Ubeyde ve onun gibi düşünen pek çok Müslüman vebadan ölürken; Hz. Ömer ve onun gibi düşünenler veba hastalığına yakalanmamış ve yaşamını sürdürmüşlerdir.¹⁵⁶

Bağcı, Hz. Peygamber döneminde kader hakkında sorgulamaların, farklı fikirlerin ve tartışmaların oldukça asgari seviyede kaldığını ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu tartışmaların daha derinleştiğini ve farklı görüşlerin itikadî birer ekol halini aldığını ifade etmektedir.¹⁵⁷

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar, bazıları kendi yapıları ile ilgili bazıları da dış kaynaklı yeni ve zorlayıcı pek çok problemle¹⁵⁸ baş etmek zorunda kaldılar. Akbulut'un içtimai buhran olarak nitelendirdiği bu dönem: Hz. Osman'ın halifelik dönemi yaşanan siyasi karışıklıklar ve devamında ortaya çıkan toplu isyan sonucu şehit edilmesi Müslümanları siyasi bakımdan bir daha bir araya gelemeyecekleri guruplara böldü.¹⁵⁹ Hz. Ali'nin halife seçilmesi sürecinde, meydana gelen siyasi ve toplumsal çalkantılar ve çatışmalar tartışılmaya başlandı.¹⁶⁰ Daha ziyade kabile üstünlüğünü kabul ettirme ve bu yol ile iktidara sahip olma hırsı hepsi de Müslüman olan farklı gurupları karşı karşıya getirdi, yaşanan çatışmalar Hz. Ali de dahil olmak üzere binlerce Müslümanın ölmesiyle sonuçlandı.¹⁶¹

Bilgi sosyolojisinin verilerinden hareketle Watt, bütün teolojik ve felsefî meselelerin, siyasî veya toplumsal dayanağının bulunduğunu ve özellikle orta doğuda din ile siyasî olaylar arasındaki yakın ilişkisinin son derece belirgin olduğunu söylemektedir.¹⁶² Hareket noktası her şeyden önce siyasi-hukukî¹⁶³ olan bu süreci Akbulut "Siyasi kanaatlerin transformasyonu" şeklinde kavramsallaştırmaktadır.¹⁶⁴ Sonuç olarak kökeninde siyasî gruplaşmaların ve çatışmaların yer aldığı bu olaylar sonrasında, Müslümanlar "fikrî/itikadî" açıdan da ayrıışmış ve

¹⁵⁶ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 275.

¹⁵⁷ Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 9.

¹⁵⁸ Dış kaynaklı problemler için bkz. Hüseyin Kahraman, "İtikadî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 138-142.

¹⁵⁹ Hz. Osman'ın şehit edilmesi olayı, "Fitne kapısının" açılması olarak değerlendirilmiştir. Bu dönem yaşanan olaylar ve sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz. Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 135-165.

¹⁶⁰ Akbulut, *Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 167-179.; Kahraman, "Mezhep Mensubiyetinin Etkisi", 137-138.

¹⁶¹ Geniş bilgi için bkz. Kahraman, "Mezhep Mensubiyetinin Etkisi", 137-138.; Bu süreçte yaşanan olaylar: Muaviye'nin isyanı, Hz. Ayşe, Talha ve Zübeyr'in isyanı, Cem el Harbi, Sıffin Savaşı, Hakem Olayı, Harici İsyanı ve sonuçları hakkında bkz. Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 179-220, 248.

¹⁶² Watt'a göre, "Ahdi-Atık" bununla doludur. Benzer şekilde İlk VII. Yy.'da Suriye ve Mısır bölgesinde bulunan Hristiyanların Bizans İmparatorluğu'na karşı nefreti, "Monophysite" ve "Nasturi" ekollerinin çıkışında ve şekillenmesinde etken olmuştur. Ona göre gerek İslam düşüncesinde ve gerekse Yahudilik ve Hristiyanlıkta ortaya çıkan anlayışlardan hangisi siyasi hangisi teolojik kökenli anlamak zorlaşabilmektedir. Bkz. William Montgomery Watt, *İslam Felsefesi ve Kelamı*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Pınar Yayınları, 2004), 15-16.

¹⁶³ M. Said Yazıcıoğlu, *İslam Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2001), 43.

¹⁶⁴ Akbulut, "toplumsal olayların transformasyonu" kavramından: "Toplumsal ve Siyasi olayların inanç alanındaki yansımaları ve bunlar etkisiyle yaşanan dönüşümler" anlamını kastetmektedir. Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 220.

bu alanda da farklı gruplaşmalar ortaya çıkmıştır.¹⁶⁵ Kahraman’a göre Hicri I. asırda yaşanan bu ayrışma ve mezhepleşme sürecinde guruplar tarafından benimsenen ilkeler ve görüşler, takipçilerinin zihninde “kesin ve bağlayıcı” ve sınırları belli çerçeveler oluşturmuştur.¹⁶⁶

Bağcı’ya göre, Hz. Peygamber sonrası dönemde yaşanan bu ekolleşme sürecinde her bir ekol kendi görüşünü desteklemek için Kur’an’ı Kerim ve hadislerden destek arayışına başvurmuştur. Bu amaçla Kur’an-ı Kerim’i kendi bakış açıları doğrultusunda tevil etmiş ve hatta kendi görüşlerini destekleyecek metinleri hadis adı altında servis etmişler yani hadis uydurma yoluna gitmişlerdir. Bu durum Kur’an ve sahih sünnet perspektifine uygun bir kader anlayışı geliştirme, bu konuda zihinlerde yer etmiş batıl inanç ve fikirlerin bertaraf edilmesi noktasında aşılması gereken ciddi bir engel oluşturmaktadır.¹⁶⁷

Atay, “kader kelimesinin Kur’an’daki anlamları ile, Hz. Peygamber’den sonra ortaya çıkan ve değişik görüşler neticesinde terimsel bir anlam kazanan kader kavramının hiçbir ilgisinin olmadığını”¹⁶⁸ savunurken; Karadaş’a göre, Kur’an’da Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman¹⁶⁹ şeklinde beş esas sayılırken, her ne kadar kader bir iman esası olarak zikredilmemişse de, yüzden fazla ayette yer alan kader kavramından hareketle, Allah’ın kainattaki bütün varlığı yaratması, şekillendirmesi, belli bir ölçüye göre düzenlenmesi anlamlarıyla kader inancının önemli bir işaret ve delili konumundadır.¹⁷⁰ Benzer bir değerlendirme ile Bekir Topaloğlu, İlyas çelebi Kur’an’ın, Allah-evren-insan- arasındaki ilişkiye dair açıklamalarından kaçınılmaz bir sonuç olarak: terim anlamıyla bir kader inancının ortaya çıktığını savunmaktadır.¹⁷¹

Kelâmi Bir İstilah Olarak Kader

Kader ve kaza kavramları kelâmi birer terim olarak ne anlam ifade etmektedir? sorunsalına eğildiğimizde farklı açıklamalar ve tanımlamalar ile karşılaşmaktayız.¹⁷² İslam düşünce ekollerinin öncü isimleri kader kavramını yaşadıkları tarihi ve sosyo-kültürel

¹⁶⁵ Kahraman, “Mezhep Mensubiyetinin Etkisi”, 137-138.; Yazıcıoğlu, *İslam Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, 43.; William Montgomery Watt, *İslam Felsefesi ve Kelâmı*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Pınar Yayınları, 2004), 14-40.

¹⁶⁶ Kahraman, “Mezhep Mensubiyetinin Etkisi”, 162.

¹⁶⁷ Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 9-10; Benzer yorumlar için bkz. Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 249, 279-284

¹⁶⁸ Atay, *Kader sorunu*, 90.; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 286.

¹⁶⁹ Bakara 2/177.

¹⁷⁰ Karadaş, kader kavramının, Kur’an’da “ölçü, miktar ve güç” anlamında kullanıldığını, bu anlamlardan “ölçünün” bir şeyin mekân açısından boyutları ve konumunu; “miktarın” içerik ve kütlmesini; “gücün” ise “ölçü ve miktarın” birlikte varlık sahasına çıkabilmesi için gerekli “etken” anlamlarına geldiğini ifade etmektedir. Bkz. Cağfer Karadaş, *Kadere İman* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 13, 17.

¹⁷¹ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 174.

¹⁷² Kavramların bireyden bireye yada aynı bireyde farklı zamanlarda farklı anlaşılması ve tanımlanmasının sebebi hakkında bkz. Necati Öner, “Bir Bilgi Türü Olarak Din”, *Felsefe Dünyası* 29 (Ocak 1999), 4.

bağlamlar içerisindeki konumlanmalarına göre, kendi düşünce sistemleriyle uyumlu ve fakat kabul etmedikleri düşünce sistemlerine reddiye ve adeta bir savunma olacak şekilde anlamlandırmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla Kelâm alimleri arasında kader kavramının terim anlamı üzerinde fikir birlikteliği sağlanamamıştır.

Metin Özdemir’e göre Kelamcıların kader kavramına yaklaşımları temelde iki şekilde değerlendirilebilir: kelamcılar, kader kavramını öncelikle "Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık"¹⁷³ ayeti bağlamında “eşyanın bağlı bulunduğu kanun” anlamında ele almışlardır. Bu yaklaşıma göre Allah her şeyi, mâhiyetine en uygun şekilde bir kanuna bağlamış ve iyi ve kötü her şeyi de bu kanuna uygun olarak yaratmıştır. İkinci yaklaşımda ise, kader, “her şeyin ve özellikle kulların fiillerinin, ilâhî ilimde önceden var olması ve bu ilme göre kaydedilmesi” şeklindedir. Yani, zaman, mekân, hak ve bâtil her şeyin nasıl gerçekleşeceğini ve kulların fiilleri açısından hak edecekleri sevabı ve cezayı (önceden) rapor etmesi şeklinde anlaşılmıştır.¹⁷⁴

Kelamcılar kader ve kaza kavramını farklı şekillerde tanımlamışlardır.¹⁷⁵ Kaza kavramı, Mâtürîdî bakış açısında, “hikmetli yaratma” yani her şeyi yerli yerinde yaratma şeklinde anlaşılmıştır.¹⁷⁶ Maturidiler de dahil olmak üzere selefiyye alimleri ve Şii kelamcılarının çoğunluğuna göre kader "Allah Teala'nın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi" ve kaza "Allah'ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planının gerçekleştirilmesi" şeklinde tanımlanmıştır. Eş'ari kelamcılarının çoğunluğu ve İslam filozofları öne sürülen tanımlarda yer alan kaza kavramına kader; kadere kavramına da kaza anlamı yüklemişlerdir.¹⁷⁷

Gölcük, “kaza ve kader” olgusunu Allah yerine insana nispet eden ve insanı kaderinin yaratıcısı gören bir ekol olarak Mutezilenin ayrı bir yerde durduğunu ifade etmektedir. O,

¹⁷³ Kamer 54/49.

¹⁷⁴ Özdemir, “Kader Meselesi”, 21-22.; İmam Maturidi’nin kader ve kaza kavramına yüklediği anlam için bkz. Ebu Mansur Maturidi, Kitabu’t-Tevhid Açıklamalı Tercüme, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2015), 459-461.

¹⁷⁵ Özdemir, “Kader Meselesi”, 21.

İmam Mâtürîdî’ye göre bütün varlığı yaratan Allah “hakîm” ve “alimdir”. Allah’ın mahlukatı yaratmasında anahtar bir kavram olarak önemli bir yer tutan “hikmet” kavramının anlamı ise “Allah’ın her şeyi kendi mâhiyetine uygun bir şekilde oluşturması ve her şeyde ona uygun olana isabet etmesidir.” Maturidi, *Kitabu’t-Tevhid*, 392.

¹⁷⁷ Yavuz, “Kader”, 24/58.; Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 174.; Benzer bir şekilde Cürcani de kaderi: “Mevcudatın şartları hasıl olduktan sonra ayanda ayrı ayrı var olmaları, yani, kazaya uygun olarak mümkünatın, yokluktan varlığa birer birer çıkması” şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre kazâ ezelde, kader ise devam eden zaman içerisinde verilen hükümdür. Cürcani, *Tarifat*, 178-179.; Işık’a göre herhangi bir kavram tanımlanırken ona atfedilen anlam o kavram çerçevesinde ve çevresinde ortaya çıkacak düşünsel yapıyı etkilemesi yönüyle önemlidir. “Kaza ve kader” kavramlarına atfedilen anlamların bir neticesi olarak Maturidi ve Eş’ari ekolleri, “insanın eylemleri, iradesi, kudreti, kesbi, özgürlüğü ve sorumluluğu” meselelerinde farklı yaklaşımlara sahip olmuşlardır. Bkz. Harun Işık, *Maturidi’ye Göre Kaza Ve Kader* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 18.; Karadaş, *Kadere İman*, 13.; Çağfer Karadaş, “İnsan Fiilleri”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 411.

Mutezile'nin bu konudaki temel tezini şu ifadelerle ortaya koymaktadır: “Allah ancak iyiyi diler, kötüyü dilemez. O halde iyilikler Allah’tan kötülükler insandandır. Böyle olunca Allah katında kaza ve kaderden söz edilemez. İnsan kendi kaderini kendisi tayin eder.”¹⁷⁸

Akbulut, kelam literatüründe kader merkezinde yürütülen tartışmaların kaynağının: Allah ve Kainatı belli bir düzen dahilinde yaratması olmadığını; bunun yerine Kainattaki düzenlemenin insan fiillerine teşmil edilip/edilmediği yani sorumlu tutulan bir varlık olarak insanın yaptığı davranışların ezelde tayin ve tespit edilip/edilmediğine odaklandığını ifade etmektedir.¹⁷⁹

Allah’ın, evrenin düzenini ve ondaki yasaları önceden tespit ettiği, bu yasalarda bir değişiklik olmadığı ve olmayacağı Kur’an-ı Kerim ayetlerinden açıkça anlaşılmaktadır ki,¹⁸⁰ bu konuda İslam düşünce ekolleri arasında bir fikir birliği oluşmuştur. Ancak Kur’an’da Allah’ın halifesi olarak seçildiği ifade edilen insanın, sonuçlarından sorumlu olduğu fiillerinin bu düzenleme içerisine girip/girmediği? İnsan fiillerinde özgür olup/olmadığı? Özgür ise bu özgürlüğün mahiyetinin ne olduğu, hangi durumlar ile ilgili ve boyutlarının ne kadar olduğu? ve nihayetinde insanın yaşamdaki ve evrendeki konumunun ne olduğu? sorunsalı İslam düşünce tarihi boyunca Müslüman zihinleri meşgul etmiştir. Allah-evren-insan ilişkisi içerisinde özellikle insan fiilleri ve bu bağlamda Allah’ın ilmi, iradesi, kudreti, yaratması meseleleri mezheplerin önemli ayrışma noktalarını oluşturmuştur. İnsanın özgürlüğü ve fiilleri bağlamında Kader ve kaza olgusuna dair yaklaşımları açısından mezhepleri temelde 3 farklı grupta ele alabiliriz.¹⁸¹

Cebriyeci Kader Anlayışı

Cebriyeye göre, her şey Allah’tandır ve insan özgür değildir. Dolayısıyla insanın kaderi de tamamen ve mutlak olarak Allah’ın katındandır ve insanın bu konuda hiçbir fonksiyonu yoktur,¹⁸² fiillerinde mecburdur.¹⁸³ Diğer bir ifade ile insanın bütün fiillerinin yaratıcısı Allah’tır ve insanın bu konuda hiçbir iradesi, seçimi yoktur ve insanın tüm hareketleri cansız varlıkların hareketleri gibidir. İnsanların fiillerini seçen bir konumda olmasını, “mucid ve halik” olması

¹⁷⁸ Şerafeddin Gölcük, *İslam Akaidi* (Konya: Esra Yayınları, 1989), 191.

¹⁷⁹ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 285-286.

¹⁸⁰ İsra 17/77; Ahzab 33/38, 62; Fatır 35/43; Fetih 48/23.

¹⁸¹ Karadağ, “İnsan Fiilleri”, 404.; Geniş bilgi için bkz. Muhittin Bağçeci, *Kelam İlmine Giriş* (Kayseri: Netform Matbaacılık, 2000), 109.

¹⁸² Gölcük, *İslam Akaidi*, 197-199.; Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Tarih Ekoller Problemler Kelam* (Konya: Tekin Kitabevi, 2014), 248.

¹⁸³ Cebriyenin “insanın fiilleri” ne dair görüşünü dayandırdığı ayetler ve hadisler için bkz. Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1996), 285-286.

gibi bir anlamı da beraberinde getireceğini ve bu durumun da yaratıcılık vasfının sadece Allah'a ait olması ile bağdaşmayacağı düşüncesiyle reddetmektedirler.¹⁸⁴ Allah'ın ezeli ilminin insan fiillerinin vukuundan önce taalluk ettiğini ve artık bu fiillerin sudurunun zaruri olduğunu aksi takdirde ezeli olan Allah'ın ilminin değişmesinin gerekeceğini bunun da kabul edilemez bir durum olduğunu iddia etmektedirler.¹⁸⁵ Daha da ileri giderek Kader konusunda başka şekilde düşünen ve inanan kişinin küfre düştüğünü iddia etmişlerdir.¹⁸⁶

Özdemir, cebirci yaklaşımın “Allah'ın ilmi” konusundaki görüşünü şöyle özetlemektedir: “Allah'ın bilgisi tek ve zorunludur. Kazanılmış olmadığı gibi, istidlal ve düşünmeye bağlı değildir. Allah bütün malumatı kuşatır...Allah olacağı, olacağı hal üzere ezelde bilendir.”¹⁸⁷ Özdemir'e göre cebirci yaklaşım insanın dini ve ahlaki sorumluluğunu temellendirme noktasında “ilim maluma tabidir” gibi bir ara çözüm bulmaya çalışmış ancak bu sefer de “Allah'ın bilgisinin kesin, zorunlu ve ezeli olması” şeklindeki önceki tezleri ile çelişkiye düşmüştür.¹⁸⁸

Mutezilî Kader Anlayışı

İnsanın kaderinin önceden belirlenmesi gibi bir yaklaşımın tamamen karşısında konumlanan, “kaza ve kader” olgusunu Allah yerine insana nispet eden, insanı kaderinin yaratıcısı gören bir ekol olan Mutezile 'ye göre, insan kaderini belirlemede Allah'ın müdahalesinden uzaktır ve tamamen kendisi belirlemektedir.¹⁸⁹ Mutezile'nin bu konudaki temel tezi şu şekildedir: “Allah ancak iyiyi diler, kötüyü dilemez. O halde iyilikler Allah'tan kötülükler insandandır.”¹⁹⁰ İnsanın “fiilinin yaratıcısı” olduğu görüşünü savunurken mutezile, insanların yaptığı “şer/kötü fiilleri” Allah'a nispet etmekten kaçınma, bu yönden Allah'ı tenzih etme ve “ilahi Adalet” düşüncesine dayanmaktadır. Mutezileye göre: “Yüce Allah insana bir sorumluluk yüklediye, bunun gereği olarak insanı belli imkanlarla donatması da gerekir. Bu imkanların başında insana ait olan fiillerin bizzat kendisi tarafından tasarlanıp yaratılması

¹⁸⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzaf İlmi Kelam* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1972), 298.

¹⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. Bilmen, *İlmi Kelam*, 298.

¹⁸⁶ Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 286.

¹⁸⁷ Metin Özdemir, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 41-42.

¹⁸⁸ Özdemir, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, 52.

¹⁸⁹ Mutezilenin “insanın fiillerine” dair görüşünü dayandırdığı ayetler ve hadisler için bkz. Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 286-287.; Gölcük'e göre, Mutezile, “insanın fiilleri”nin varlık sahasına çıkmasında insanı aktif bir konumda değerlendirmiş, irade etme ve fiili meydana getirme olgusunu “Allah'ın yaratması yerine” “Allah'ın insana verdiği bir irade ve yaratma gücü ile olduğunu” savunmuştur. Böylece onlar irade, yaratma ve sorumluluğu insana atfeden temel bir anlayıştan hareket etmektedir. İnsan fiilleri konusunda Allah'ın iradesini insanın iradesine bağlayan bu anlayışa göre, Allah gerçekte müriddir. Ancak onun mürid olması mürid olmadığı bir andan sonradır. Yani Allah irade ettiğinde mürid olur. Dolayısıyla Allah, zati ve kadim bir irade ile değil, muhdes (sonradan olma), izafi ve nisbi bir irade ile müriddir.” Gölcük - Toprak, *Kelam*, 248.

¹⁹⁰ Gölcük, *İslam Akaidi*, 191,197-198.; Bilmen, *İlmi Kelam*, 297.

gelir.... Allah, yegâne yaratıcı olmakla birlikte daha doğuştan insana belli bir zaman ve mekan sınırı içinde kendi iradeli fiillerini yaratma kudret ve imkanı vermiştir ki, bu durum ilahi adaletle daha uygundur. ”¹⁹¹ Karadaş’a göre, “Allah insana fiillerini yaratma kudreti ve imkanı vermiştir” şeklindeki Mutezile yaklaşımı, dolaylı olarak da olsa insanın fiilinin meydana gelmesinde yine Allah'ın kudretinin devreye girmesi anlamına gelmektedir.¹⁹²

Özdemir, özgürlükçü yaklaşım olarak nitelendirdiği Mutezili anlayışın Allah’ın ilmi konusundaki görüşünü şöyle özetlemektedir: “Allah her şeyi işaretle bulunulması mümkün olacak tarzda ezeli olarak bilir ve İlahi ilim mümkün olanı imkansız kılmamaktadır.”¹⁹³ Özdemir’e göre, bu yaklaşım insan fiilleri meselesinde “ezeli olan ilahi ilmin maluma tabi olduğu” temel tezine dayanmaktadır ve tam da bu noktada cebirci yaklaşım gibi kendi içinde çelişkiye düşmektedir. Zira savundukları “İlahi ilmin maluma (insan tarafından irade edilene) tabi olması (yani irade edilenden sonra meydana gelmesi)” ile “ilahi ilmin ezeli olması ve değişmemesi” şeklindeki temel tezleri birbiriyle çelişmektedir. ¹⁹⁴

Ehli Sünnet Kader Anlayışı

Ehl-i sünnete göre ister “ıztırari (zorunlu)” isterse “ihtiyari” olsun bütün insan fiillerinin¹⁹⁵ yaratıcısı Allah’tır. İnsanlar bir takım ahkam ve vazifeler ile sorumlu tutmuş olduğundan ilahi adalet gereği kendilerine bir irade ve kudret verilmiştir. Herkes sahip olduğu bu irade ile mümkün fiillerden dilediğini özgürce seçebilir ve kudretiyle de seçtiği fiil üzerinde etkide bulunabilir. Kişi sahip olduğu bu irade ve kudreti ister iyiliğe isterse kötülüğe kullanabilir. Ancak kişi irade ve kudretini bir fiile yönlendirdiği ve onu yapacağı anda derhal Allah-ü Teala’nın, kendi kudret ve tekvin sıfatlarıyla o fiil yaratılır. Bahsedilen fiil Allah’ın kudreti ile varlık sahasına çıkmış olur. İnsanın kudreti de bi’l-kuvve o fiilde etkili olmuş olup; meydana gelen o fiilin taat veya ma’siyet ile nitelenmesine vesile olmuş olur ki bu buna kesb denir. Allah insanların iradi davranışlarını hayır ya da şey bakımından seçimleri doğrultusunda yarattığından seçimleri hasebiyle fiiller insanlara nispet edilir. Yani herkesin fiillerinde kendi

¹⁹¹ Karadaş, “İnsan Fiilleri”, 405.

¹⁹² Karadaş, “İnsan Fiilleri”, 406.

¹⁹³ Özdemir, *Allah’ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, 73.

¹⁹⁴ Özdemir, *Allah’ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, 82.

¹⁹⁵ Karadaş, hiçbir niyet ve kasta bağlı olmaksızın meydana gelen hareketlerin, “İztırari fiiller (zorunlu fiiller)” ve bir niyet ve kasta bağlı gelişen hareketlerin ise “iradeli fiiller (seçime dayalı ve bir zorunluluk bulunmayan)” olarak ele alındığını ifade etmektedir. Karadaş, “İnsan Fiilleri”, 403.

iradesi asıl ve etkili olmuş olur. İnsanlardaki irade ve kudretin etki yapabilme gücü Allah'ın hikmetine binaendir ki; Rableri karşısındaki hesap verme gününde itiraz beyan edemesinler. ¹⁹⁶

Özdemir, Ehl-i Sünnetin “Allah'ın ilmi” konusundaki görüşünü cebirci/özgürlükçü yaklaşımlar karşısında “uzlaştırmacı” bir yaklaşım olarak nitelendirmektedir. Özdemir'e göre, uzlaştırmacı yaklaşım, Allah'ın bütün mahlukata şamil ezeli ilmini, insan sorumluluğuna ve dolayısıyla da özgürlüğüne zarar vermeden temellendirmeyi amaçlamaktadır.¹⁹⁷ Uzlaştırmacı yaklaşıma göre, Allah'ın her şeyi önceden bilmesi insan fiilleri açısından zorlayıcı bir nitelik arz etmemektedir. Allah, ezel-ebed arasında var olan ve var olacak her şeyi (insan fiilleri de dahil olmak üzere), hadiseler (maluma) etkisi olmayan tasviri mahiyetteki ezeli ilme göre takdir edilmiştir. Dolayısıyla insan fiilleri konusunda da bu takdirin insan iradesine herhangi bir etkisi yoktur. Bu durumda da ilahi ilim insan iradesi ve tercihleri karşısında adeta pasif bir konumda kalmaktadır. İnsan fiilleri ve kader konusunu “Allah'ın yaratması” ile temellendirmeye çalışan bu yaklaşıma göre bütün mahlukat ve sahip oldukları özellikler gibi insan iradesi de Allah tarafından yaratılmıştır. Sonuç olarak yaratılmış iradesiyle insanın yapacağı seçimleri Allah'ın ezeli ilmiyle bildiğini ve ona göre olayları dileyip yarattığını savunmaktadır.¹⁹⁸

Ehli sünnetten Eşariler, insanın kaderi meselesinde, Allah'ın irade ve kudretine daha çok vurgu yapan buna karşılık insan iradesine daha az yetki tanıyan bir yaklaşımı benimsemişlerdir.¹⁹⁹ Eşari anlayışında öncelik Allah'ın mutlak ve zati iradesindedir. Mutezile'nin Allah'a nisbet ettiği muhdes irade anlayışına tepki olarak ileri sürdükleri görüşe göre, Allah'ın iradesi her şeyin üstündedir, her şeyi kuşatmaktadır ve insanın iradesi de Allah'ın mutlak iradesinin kapsamı içerisine girmektedir. Allah'ın mutlak iradesi yanında, “Mutezilenin savunduğu gibi insanın fiillerini seçme özgürlüğü vardır” gibi bir görüşün dile getirilmesinden endişeli olduklarından böyle bir ifadeyi açık bir şekilde dile getirmemişlerdir. Diğer yandan cebriyenin insanı iradesiz kabul eden görüşünden de uzak durmaya çalışmışlar ancak onlara daha yakın bir yerde “her şeyi Allah'a bırakmayı uygun gören” kendilerince orta bir yolu benimsemişlerdir. Bu görüşleri sebebiyle “cebr-i mutavassıt” olarak da anılmışlardır. ²⁰⁰

¹⁹⁶ Bilmen, *İlmi Kelam*, 296-297; Ehl-i sünnetin insan fiillerine bakışı hakkında bkz. Karadaş, “İnsan Fiilleri”, 404-405, 407.

¹⁹⁷ Özdemir, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, 102.

¹⁹⁸ Özdemir, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, 116.

¹⁹⁹ Gölcük, *İslam Akaidi*, 199.

²⁰⁰ Gölcük - Toprak, *Tarih Ekoller Problemler Kelam*, 249.

Karadaş, Mu'tezile ve Eş'arilerin "insan fiillerine" dair yaklaşımlarındaki sorunlu yönlerden kurtulmak amacıyla Maturidilerin, insanın fiillerinin oluşumunda hem Allah'ın hem de insanın eş zamanlı etkinliğini kabul etme yoluna gittiğini şöyle dile getirmektedir.²⁰¹

"Matüridiler, fiile iki kudretin tesir ettiğini, bunlardan yaratmayı gerçekleştiren kudretin Allah'a ait; fiilin oluşum zeminini sağlayan imkan ve şartların bulunması sonucu oluşan güç yetirmenin (istitaat), insana ait olduğu sonucuna varmışlardır. Böylelikle yoktan meydana gelen fiilin yaratılması Allah'ın tekvin sıfatı ile gerçekleşirken, fiilin meydana gelmesini gerektiren irade insana ait bulunmaktadır... Matüridiler iradeyi, külli ve cüzi olmak üzere ikiye ayırmışlardır. İnsana tercih imkânı bağışlanması anlamına gelen külli irade Allah tarafından yaratılmışken tercihte bulunma bir diğer deyişle külli iradeyi bir yöne tahsis etme anlamına gelen cüz 'i irade, insana aittir. Böylece Maturidiler fiilin yaratılmasına tesir eden kudret ve iradeyi bir yönü Allah'a diğer yönü insana ait olmak üzere iki boyutlu düşünmüşlerdir.... İnsandan sadır olan fiilin gerçekleşmesine yönelik istek ve azim, fiilin insana ait kılınması yönünün gerçekleşmesi, Sünni kesim alimlerinin deyimiyle kazanılması (kesb edilmesi) sürecinin tamamlanmasıdır. İşte bu kazanılma dolayısıyla insan için sorumluluk doğmaktadır.²⁰²"

Ehli sünnetten Maturidiler, insanın kaderi konusunu, Allah ve insana birlikte nispet etmektedirler. Onlara göre kader, bir yandan Allah'ın katındadır; diğer yandan da kendi iradesi ve gücüne bağlı olmakla insana bağlıdır. Diğer bir ifadeyle Kaza ve kader, yaratma bakımından Allah'a ait olmakla birlikte, insan da bazı alanlarda irade ve kudreti ile fiillerini kesbetme ve kaderini belirleme yetkisine sahiptir.²⁰³

Bir taraftan Allah'ı öncelikle kudret, yaratma ve irade sıfatları açısından tenzih gayretiyle hareket eden İmam Maturidi, diğer yandan da insani sorumluluğu ve özgürlüğünü temellendirmek için nakli deliller²⁰⁴, akli deliller²⁰⁵ ve insan tecrübesine²⁰⁶ dayanarak insanın fiil sahibi bir varlık olduğunu ve dolayısıyla da özgür olmasının da kaçınılmaz olduğunu

²⁰¹ Karadaş, "İnsan Fiilleri", 409-410

²⁰² Karadaş, "İnsan Fiilleri", 410.

²⁰³ Gölcük, *İslam Akaidi*, 199.

²⁰⁴ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, 344-345.

²⁰⁵ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, 345-346.

²⁰⁶ İmam Maturidi, "insan fiillerine" dair geliştirdiği anlayışta akli ve nakli deliller yanında insan tecrübesini de dikkate almaktadır. Ona göre : "Herkes kendisini yaptıklarında hür, fail ve kasip olarak hisseder. Duyu yolu ile elde edilen bilgi konumundaki böylesi bir sonucu kendi statüsünden çıkarıp yok saymak mümkün olsaydı duyular ile elde edilen bütün bilgileri de- mesela bütün bir tabiata ait bilgi gibi- yok saymak imkan dahiline girerdi, halbuki bu reddedilen bir husustur, işte cebir ehlinin telakkisi de bunu gibidir." Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, 346.

söylemektedir. Ona göre Allah akıl ve irade sahibi insana bir teklifte bulunmuş, karşılığında bir mükafat olmak üzere iyi davranışları emretmiş ve yine karşılığında bir ceza olmak üzere kötü davranışları da yasaklamıştır.²⁰⁷ Hal böyleyken cebir konumundaki bir fiilin yani insanın hiçbir etkisi ve rolü olmadan fiilleri Allah tarafından yaratılmış olsa bu teklifin, emir-yasakların, ödül-cezanın bir anlamı kalmayacaktır. Şayet insanın fiillerinde hiçbir rolü yok ise o zaman Allah bir monolog olarak kendi kendine emredecek, yasaklar koyacak, kendi kendine ödül ve ceza takdir edecektir. Bu da Allah için ihtimali söz konusu olmayan anlamsız bir durumdur.²⁰⁸

Yukarıdaki açıklamalardan da görüleceği üzere kaza ve kader kavramları etrafında cereyan eden tartışmalarda problemin kaynağını, Allah'ın kainata dair düzenlemesinin içine insan fiillerinin girip/girmeyeceği yani sorumlu bir varlık olarak insan fiillerinin ezelde tayin edilip/dilmediği, bu fiillerde insanın hür olup/olmadığı şayet fiillerinde özgür ise bunun ne kadar olduğu gibi hususlar oluşturmaktadır.²⁰⁹

2.4.3. Çağdaş İlahiyat Çalışmalarında Kader Kavramı

Yakın geçmiş ve günümüz İslam düşünce dünyasında da kaza ve kader bağlamında benzer tartışmalar ve farklı yaklaşımlar varlığını sürdürmektedir. Örneğin “O, her şeyi yaratan, yarattığına belli bir ölçüye göre düzen veren Allah'tır.”²¹⁰ ayetini Yazır, “Allah mahlukatı yarattığında hepsini bütün mukadderatıyla hazırladı.”²¹¹ şeklinde tüm mahlukat için belirlenmiş bir “mukadderat” kavramı ile yorumlarken, İkbal ayette yer alan “bir şeyin kaderi” ifadesini, “bir efendi gibi dışarıdan emreden talihin acımasız eli değil; her şeyin iç yeteneğidir. Yani “o varlık” için yaratılan imkanlar, iç bünyede saklı olup herhangi bir dış baskı olmaksızın sırasıyla kuvveden fiile çıkarlar.”²¹² şeklinde anlamlandırmaktadır.

İkbal'e göre, “Her şeyi kuşatan mutlak ve nihai ego (Tanrı), kendi yaratıcı özgürlüğünü, fani ve geçici egoların(insan), kendi hayatında, gücünde ve özgürlüğünde rol oynamalarını sağlamak amacıyla kendi isteğiyle sınırlandırmıştır.”²¹³ Yani Allah, hür iradeye sahip insanı

²⁰⁷ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, 339.

²⁰⁸ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, 345-346, 361.

²⁰⁹ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 285-286.

²¹⁰ Furkan 25 /2.

²¹¹ İlgili ayetin tefsirini Bilmen'den takip edelim. “...Kühüne erilmez bir takdir ile her birine bir hadd-ü mikdar ta'yin ederek, hikmetine göre dilediği gibi hepsini bütün mukadderatıyla hazırladı - onun için güçlük yok, her şey bütün mukadderatıyla - onun yedi kudretinde müsahhar, mümlûk, mahlûk, hepsini dilediği gibi kullanır, bu suretle her şeyin bir haddi var ki onu tecavüz edemez... Hiçbir şeyi mahlukiyet haddini tecavüz edip de O'na şerik olmasına imkan bulamaz. O öyle yüksek öyle tebareke.” Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kura'an Dili* (İstanbul: Yenda Yayın, 1985), 6:78-79.

²¹² Muhammet İkbal, *İslam 'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar (İstanbul: Birleşik Yayıncılık), 76.

²¹³ İkbal, *İslam 'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, 112.

yaratmakla, bazı konularda kendi iradesine isteyerek sınır koymuştur.” Ona göre insan cinsinin kaderi şöyle tayin edilmiştir: Allah sorumlu tuttuğu insan cinsini, çerçevesini çizdiği bir alanda, en az iki seçenektan birini tercih edebilecek ve yapabilecek şekilde serbest bırakmış ve sonuçlarından da sorumlu tutmuştur.²¹⁴

İkbal, kader kavramının, varlığa harici bir müdahale ile etki eden, önüne geçilmez ve zorunlu bir talih olarak anlaşılmasını ve anlamlandırılmasını reddetmektedir. Ona göre kader, yaratılan her şeyin yaratılışından itibaren yapısında mündemiç olan güç, diğer bir ifadeyle, potansiyel halde bulunan ve zaman akışı içerisinde herhangi harici bir etki, bir zorlama olmaksızın, kendi kendilerine kuvveden-fiile doğru olacak bir işleyişle varlık sahasına çıkarılabilecek imkanlardır.²¹⁵ Yaptığından sorumlu bir varlık olarak “insanın kaderi” de: iyiliği veya kötülüğü yapabilecek şekilde yaratılmış olmasıdır.”²¹⁶ İnsanın sorumlu bir varlık olması da bu özgür iradeye dayanmaktadır.²¹⁷

Kur’an ayetlerinde, sorumluluğu tamamen insana yükleyen ayetler olduğu gibi, her şeyi Allah’ın yaptığını bildiren ayetlerin²¹⁸ de bulunduğuna dikkat çeken Atay, “insana irade hürriyeti veren ayetlerin, insana râci olup neleri yapabileceğini gösterirken; insandan iradeyi kaldıran ayetlerin ise Allah’a râci olup insanın gücünün sınırını tayin etmektedir.”²¹⁹ Şeklinde bir yaklaşımı benimsemektedir.

Düzgün, kader meselesi ile ilişkilendirilen ayetlerin, farklı bağlamsal okuma ve yorumlamalar ile değerlendirildiğinde daha (sis)tematik bir temellendirme ile daha doğru tahlil edilebileceğini savunmaktadır. Zira ancak böyle bir yönlemsel yaklaşım ile kader ile ilişkilendirilen ayetler daha doğru anlamlandırılabilir ve cebri anlayışa dayanak gösterilen ayetlerin de aslında öyle olmadığı görülecektir.²²⁰

²¹⁴ İkbal, *İslam ’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, 112.; Mehmet S. Aydın, “İkbal’in Felsefesinde İnsan”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (1987), 90.

²¹⁵ İkbal görüşünde "Rabbimiz her şeye yaratılışını (kendine has özelliklerini) veren ...dir" Taha 50. Ayetine dayanmaktadır. Bkz. Aydın, “İkbal’in Felsefesinde İnsan”, 91.

²¹⁶ Şems 91/7-9; Teğabün 64/2; İnsan 76/3; Şems 91/8-10; Aydın, “İkbal’in Felsefesinde İnsan”, 168.

²¹⁷ İkbal, *İslam ’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, 120.

²¹⁸ Tekvir 81/29; İnsan 76/30; En’am 6/107, 137.

²¹⁹ Atay, *Kader Sorunu*, 130.

²²⁰ Düzgün’e göre, kader ile ilgili ayetlere bağlamsal bir okuma ile yaklaşıldığında, bazı ayetlerin insanları ahlaki davranışa yönlendiren bir içerik taşıdığı; bazılarının, insanın varoluşsal endişe ve sorunlarını ön plana çıkardığı ve kainattaki konumuna değindiği; bazılarının, epistemolojik ya da estetik açıdan farklı farklı çağrışımlara yönlendirebildiği ve bazılarının ise, Allah karşısında insanın kainattaki konumunun izaflılığına işaret ettiği görülecektir. Bu şekilde ayetler ilgili oldukları bağlamlar çerçevesinde anlamlandırıldıklarında kader sorunsalının çözüm zemini daha rahatlayacaktır. Aksi takdirde konu, insan fiillerinin Allah tarafından tayin edilip/edilmediği ya da Allah’ın mahlukata ve varoluşlarına dair bilgisinin ezeli olup/olmadığı gibi kısıtlı bir kader tartışmasına sıkıştırılmamış olacaktır. Şaban Ali Düzgün, “Kader’i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın

Akbulut’a göre, Allah insanı birtakım donanımlar ve imkanlar ile yaratarak güç vermiştir. İnsanı iyi ve kötüyü seçebilme ve yapabilme kabiliyetinde yaratmıştır. İnsanların bunlardan birini seçebilme ve yapabilmeleri de ancak özgür irade sayesinde olabilmektedir. İnsanın iyi ve kötü karşısında özgürce seçim yapabilmesi yani insan iradesinin özgür olması insanın kaderidir. Nihayetinde özgür irade insana yönelik teklifin, sorumluluğun ve imtihanın ön koşulu durumundadır. Allah bir taraftan insanı iyi ve kötüyü seçme ve yapma kabiliyetinde yaratırken diğer taraftan da iyi ve kötünün yasalarını da vazetmiş, kitaplar ve peygamberler göndererek bilgilendirmelerde bulunmuştur. İnsanları iyiliği tavsiye etmiş kötülükten menetmiştir. İnsanlardan özgür iradeleri ile “hidayeti” seçmelerini istemiştir. Özgürce seçim yapan her ne kadar insan olsa da iyi ve doğru yolun yasalarının yüce Allah tarafından vazedilmesi, gidişat bilgisinin öğretilmesi ve bu yolun tavsiye edilmesi dolayısıyla Kur’an’ın da ifade ettiği gibi hidayet Allah’tan gelmektedir.²²¹ Kur’an’da Allah’ın insanları davranışlarına göre hidayete ulaştırdığını²²² veya sapıklığa düşürdüğünü²²³ bildiren ayetler bulunmaktadır. Neticede yüce Allah iyi ve kötü için esaslarını vazettiği yolda iradesiyle seçim yapan ve fiiliyata geçen insanları seçtikleri yolun götürdüğü son noktaya, sonuca ulaştırmaktadır.

İkbal’in değerlendirmelerine katıldığını gördüğümüz Akbulut, Allah’ın hür iradeli insanı yaratmakla kendi iradesini, insan davranışları konusunda kısıtladığını kabul etmektedir. Ona göre, insanî sorumluluk temel bir olgu ise sorumluluğun anlamlı olabilmesi için özgürlük de temel bir olgu olmak durumundadır. Zira ancak özgürlük ile doğru orantılı bir sorumluluktan bahsedebiliriz.²²⁴

Atay, kader kavramını, varlığın sınırlarını belirlemek, varlık ve varoluş hakkında Allah’ın koyduğu bütün yasalar anlamında ele aldığı “sünnetullah” kavramı bağlamında değerlendirmektedir.²²⁵ Kader meselesinde insanın iradesini ilgilendiren durumlar ile tabii ve kevnî hadiseleri ilgilendiren durumları birbirinden ayırarak değerlendirmek gerektiğinin altını önemle çizmektedir.²²⁶ Akbulut, insan fiillerine teşmil etmediğimiz sürece “mukadderatların” tayin ve tespit edildiğini” düşünmekte bile bir sakınca olmadığını ifade etmektedir. Zira

İmkânı”, *Kelam Araştırmaları* 11:2 (2013), 1.; Şaban Ali Düzgün, “Kader/Takdir”, *İslam İnanç Esasları*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 269.; Şaban Ali Düzgün, “Kader Mes’ele”, *İnsanın İradesi ve Kudret-i İlahiye Bağlamında Kader Meselesi* (İstanbul: İSAV Yayınları, 2014), 120.

²²¹ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 296-298; Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 81.

²²² Al-i İmran 3/101; Taha 20/123; Ankebut 29/69; Şura 42/13.

²²³ Al-i İmran 3/86; Araf 7/30; İsra 17/16; Meryem 19/83; Kasas 28/50; Zümer 39/3, 59; Ahkaf 46/5; Saff 61/7; Nahl 16/104.

²²⁴ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 293.

²²⁵ Atay, *Kader Sorunu*, 89.

²²⁶ Atay, *Kader Sorunu*, 95.

Kur'an'da insan, akıl ve irade yeteneği ile donatılan ve bu itibarla da sorumlu tutulan bir varlık olması²²⁷ yönüyle diğer varlıklardan ayrılmaktadır.²²⁸

“Sünnetullah” kavramı üzerine yoğunlaştığı çalışmasında Özsoy, Kur'an'ın, yeryüzündeki varlık alanını, ilkeleri, kanunları ve işleyişleri birbirinden bağımsız iki farklı alan, tabii ve tarihsel varlık alanları, olarak değerlendirdiği tespitinde bulunmaktadır.²²⁹ Bu alanlarda işleyen yasalar da varlık alanının özelliğine göre farklılaşmaktadır. Tabii alanda işeyen yasalarda, Allah-tabiat ilişkisi söz konusudur. Yani bu kanunların konusu, hürriyeti olmayan, dolayısıyla sorumsuz olan tabiattır. Tarihsel varlık alanına dair yasalarda ise Allah -insan (toplum) ilişkisi söz konusudur. Bu kanunların konusu olan insan ise hür irade sahibi olup, hürriyeti ölçüsünde sorumluluğu haiz bir varlıktır. Tarih yasalarının konusu olan ilişkide iki tarafın birbirlerine karşı hür tavır alışları vardır. Bir yanda davranışları “taqva” ve “fücur” arasında gidip gelen insan; diğer yanda mutlak hür olanın, mutlak düzenli, adil tavrı.²³⁰

Özsoy, Kur'an'da “sünnetullah” ifadesinin geçtiği bağlamlarda, "Allah'ın davranış biçimi" anlamına gelen bu ifadeyi, “Allah'ın tarih içindeki tavrı” yada diğer bir ifadeyle “tarih yasaları” şeklinde kavramsallaştırmaktadır.²³¹ Kur'an'da geçtiği bağlamlarda, sünnetullah kavramı ile kastedilen asıl anlamın, Allah'ın tarih içerisinde nasıl davranacağına dair kendisine ve bu ilahi tavrın muhatabı olması itibarıyla insanlığa söz verdiği şeklinde olduğunu ve bu yönüyle de “sünnetullah”ta hiç bir değişme olmayacağını²³² ifade etmektedir. Özsoy'un ifadesiyle, sünnetullah olgusunu insanın yüklendiği emanetle sıkı sıkıya ilişkili sunan Kur'an'a göre, insanın üstlendiği görev, yeryüzünde Allah'ın halifeligidir. Bu ise tarihsel bir görevdir; İnsan cinsi, görevinin konusu olan yeryüzünü imar ve ıslah edecektir. İnsanın yüklendiği emaneti

²²⁷ Ahzab 33/72.

²²⁸ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, 287-288.

²²⁹ Özsoy, *Sünnetullah*, 88-89.

²³⁰ Özsoy, *Sünnetullah*, 180.

²³¹ Özsoy, göre Kuranda geçtiği bağlamlarda “sünnetullah” kavramı, "tarih" yasalarını anlatan bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Özsoy, *Sünnetullah*, 135.

²³² İsra 17/16; Neml 27/85; Kasas 28/63; Fussilet 41/25 vb. ; Özsoy'a göre, Kur'an'da “Sünnetullah” ve aynı anlamı içeren “kelimetullah”, “kelimetu Rabbi”, “qavl” gibi kavramların yer aldığı ayetlere bütünsel bir bakış açısıyla yaklaşıldığında: Allah'ın kendisini tarih içerisine yerleştirdiği, bu düzlemde nasıl davranacağını ezelde belirlediği ve bu davranış tarzını değiştirmeyeceğine dair söz (qavl, kelime) verdiği görülecektir. Bkz. Özsoy, *Sünnetullah*, 133.

anamlı kılan hürriyeti, onu tarih karşısında sorumlu kılan, olumlu ve olumsuz güçlerle donatılmış olmasının sonucudur.²³³

Kader meselesini bütüncül bir bakış açısıyla ele alan Bağcı da, önce Kur'an'da geçtiği siyak-sibakı içerisinde ve geçtiği tüm ayetlere bütüncül bir yaklaşım ile kader ve türevlerinin, taşıdığı anlam ile “önceden tayin ve tespit” yani insanın yaratılmasından önce “yapacağı davranışların belirlenmesi” anlayışı arasında bir bağlantı bulunmadığını²³⁴ ifade etmekte; devamında da, benimsediği Kur'an ve sünnete dair bütünsel anlama yaklaşımı ile insan iradesi ve fiilleri bağlamında Hz. Peygamberden gelen rivayetlerden fitrat hadisleri olarak isimlendirilen gurubun, Kur'an'ın anlayışına ve ruhuna daha uygun olduğunu yani Kur'an'da insanın dünyaya geliş amacına dair ifadeleriyle daha uyumlu anlamlar taşıdığını ifade etmektedir.²³⁵

İslam düşünce tarihinde Allah'ın kainat ile ilişkisine dair dini bir açıklama olarak ele alınan kader olgusunun mahiyeti ve kavramsallaştırılması üzerinde mezheplerin ayrıştığını görmekteyiz. Bu ayrışmada kökeninde kader ile ilişkilendirilen ayetlerin okuma ve anlamlandırılmasına dair bir yöntem sorunu karşımıza çıkmaktadır. Yöntem sorununu aşma, Kader sorunsalına dair sistematik bir temellendirme ve tutarlı bir açıklama yapma noktasında Düzgün'ün önerdiği ilgili ayetleri “bağlamsal okuma ve anlamlandırma” yaklaşmanı değerli görmekteyiz. Kader ile ilgili ayetlerin gruplandırıldığı üç temel bağlamı Düzgün'den takip edelim: “Metafiziksel-epistemolojik bağlam: Belirlenmiş temel varlık yasaları”; “Ontolojik bağlam: insanın verili yapısı ve verili dış dünya/tekvînî emr” ve “Ahlâkî Bağlam: İnsanın iradesine/seçimine bırakılmış yaşam alanı.”²³⁶

Varlık ve varoluşa dair temel yasalardan bahseden ayetleri “Kaderin Metafiziksel-Epistemolojik Bağlamı” şeklinde kavramsallaştıran Düzgün'e göre, “Allah'ın sıfatlarının daha âlem yaratılmadan hem kendi zatıyla hem de Allah'ın dışındaki varlıklarla yani âlemle olan ilişkisi, konunun metafiziksel yönünü oluşturmaktadır. Allah'ın geleceği bilmesi²³⁷ ve bilgisine

²³³ “Biz insanı karışık bir nutfeden yarattık, onu deneyeceğiz; (bu yüzden) onu iştir ve görür kıldık. Sonra ona yolu da gösterdik, artık ister şükretsin, isterse nankörlük ...” (İnsan 76/2-3; Şems 91/7-8; Özsoy, *Sünnetullah*, 112-113.

²³⁴ Bağcı'nın ilgili ayetlerde kader kavramına yüklediği anlamlar için bkz. Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 35-39.

²³⁵ Bağcı, *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*, 85.

²³⁶ Düzgün, “Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı”, 1-7. ; Düzgün, “Kader Mes'eleleri”, 119-125; Düzgün, “Kader/Takdir”, 269-275.

²³⁷ “Literatürde bu konu zaman metafiziği bağlamında ele alınmaktadır.” Bkz. Düzgün, “Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı”; Düzgün, “Kader/Takdir”

konu olan varlıkların bilindikleri şekilde varlığa çıkmak zorunda olup/olmadıkları²³⁸ da konunun alt birimlerini oluşturmaktadır.²³⁹

Özdemir, Kur'an'da Allah'ın ilminden bahseden ayetlerin tamamında bu ilmin "ezeli" yada "hadis" olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmadığını söylemektedir. Ancak yine bağlamsal ve Kur'an'ın bütünlüğünü dikkate almadan yapılan bir okuma neticesinde kader meselesinin bir boyutu olan bu meselede de cebri, özgürlükçü ve uzlaştırmacı şeklinde betimlediği üç farklı yaklaşımın ortaya çıktığını ifade etmektedir.²⁴⁰

Düzgün, Kur'an'da "kader", "takdir" gibi kavramlarla ifade edilen, varlıkların varoluş ve işleyişlerindeki yasalara dair Allah'ın bilgisinin belirleyici bir nitelikte olduğunu ve yine aynı şekilde Kur'an'ın, "fıtratullah/adetullah: varlık yasaları", "'sünnetullah: toplumsal yasalar" ve "sıbgatullah: ahlak yasaları" olarak adlandırdığı yasaların da Allah'ın bilgisine göre işlediğini ve bu yasaların asla değişmeyeceğini ayetlerden yaptığı atıflarla²⁴¹ ifade etmektedir. Düzgün'e göre, Allah'ın varlığa ve varoluşa dair bilgisi, henüz mahlukat var olmadan önce "soyut/küllî bir bilgi" olarak vardır; sonra somuta dönüşür, varlık sahasına çıkar ve kanun olarak isimlendirilir. "Allah'ın fiilleri" olarak da ifade edilen ve bizim "yokluk-varlık, ölüm-hayat, hastalık-sağlık..." olarak deneyimlediğimiz yada müşahade ettiğimiz bu varoluş, işleyiş yada diğer bir ifade ile yaşam yasaları mahlukatın varoluşundan önce Allah'ın ilminde mevcuttur. Zaman içinde mahlukatın varoluş ve işleyişi kendisine özgü belirlenmiş bu yasalara göre düzenlenir. Allah'ın mahlukat için koymuş olduğu bu yasaları kader olarak değerlendiren Düzgün, mahlukatın her birinin kendi cinsi için belirlenmiş özel işleyiş kurallarına (kaderine) uygun hareket etmek durumunda olduğunu, bunun dışına çıkamayacağını ifade etmektedir.²⁴²

Düzgün, İnsan cinse özgü, varlık, davranış ve işleyiş yasalarının sıfat hallerinin belirlendiğini buna karşılık bu sıfatların insan ile ne zaman, nasıl ve hangi halde buluşacağını belirlenmediğini²⁴³ vurgulamaktadır. Eğer bizzat tekil insan davranışları konusunda böyle bir

²³⁸ "Literatürde bu konu "varlık modaliteleri" bağlamında ele alınmaktadır." Bkz. Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı"; Düzgün, "Kader/Takdir"

²³⁹ Düzgün, varlık, varoluş ve bunlara dair Allah'ın bilgisi bağlamındaki cevap bekleyen soruları şöyle sırlamaktadır: "Varlıklar daha var olmadan, varlık hâllerinin Allah'ın bilgisine konu olması ne demektir ve nasıl olmaktadır? Allah'ın bilgisi nesnesini belirler mi? Eğer cevap evet ise belirleme tarzı nedir? Yok eğer belirlemiyorsa, belirlenmeyen bu nesne nasıl bir mahiyete sahiptir? ve bu mahiyetlerin belirlenmemesi de bir kader midir?" Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", 2; Düzgün, "Kader/Takdir", 270.

²⁴⁰ Özdemir, *Allah'ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*, 29.

²⁴¹ Ahzab 33/62; Fatır 35/43; Fetih 48/23.

²⁴² Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", 2-3; Düzgün, "Kader/Takdir", 270-271.

²⁴³ Örneğin hüznlenmek, sevinmek gibi insan halleri/sıfatları olarak değerlendirilen eylemlerin kimde ne zaman ortaya çıkacağına dair bir belirleme yapılmamıştır.

belirlenme olması durumunda, cebir konumundaki bir fiili hakkında Allah'ın emir ve yasak bildirmesi, mükafat ve ceza belirlemesi²⁴⁴, peygamber göndermesi ve hatta akıl ve irade vermesi, abes olurdu.²⁴⁵

Düzgün'e gör, insanın özgür iradesi, var olmasında herhangi bir dahlinin olmadığı iki ontolojik bağlam, "insanın verili/fitrî (insan olma özelliklerinin tamamı)/ontik yapısı ile dış dünyanın verili/fitri (bütün varlık ve nitelikleri)/ontolojik yapısı²⁴⁶" üzerinde icra etmek durumundadır. İnsan içine doğduğu ve hazır bulduğu bu iki fitri bağlamın imkan ve sınırlılıklar içerisinde anlamakta, düşünmekte, karar vermekte, şu ve ya bu şekilde davranışlar icra etmektedir. Düzgün'e göre, "elde edilişinde hiçbir dahlinin bulunmadığı bu iki ontolojik bağlamın insana hazır verilışı takdirdir/kaderdir."²⁴⁷

Düzgün, insan ve yaşadığı dış dünyanın verili yapısı şeklinde ifade ettiği iki ontolojik bağlamın insan için zorunlu sonuçlar doğurmayacağını düşünmektedir. Ona göre, İlahî iradenin arzusu, insanın özgür iradesiyle yapacağı doğru eylemler sayesinde kendi fitratıyla dış dünyanın fitratı arasında bir uyum/örtüşme/tetâbuk olmasıdır... Başka bir ifadeyle: verili/fitrî bir yapıya bağlı olarak ama mecbur olmadan düşünmek ve eylemde bulunmak, insanın kaderidir."²⁴⁸

Fitratı gereği sahip olduğu akıl bakımından sağlıklı olan her insan, iradi fiillerinde doğru/yanlış iyilik/kötülük yelpazesinden herhangi bir eylemi seçmekte özgürdür ve verili iki ontolojik bağlamın imkan ve sınırlılıkları içerisinde seçtiğini de hayata geçirme gücüne sahiptir. Eylemi seçme ve hayata geçirme sürecinde insan mutlak özgür değildir, çevrelendiği dış dünyanın ekonomik, kültürel, psiko-sosyal açıdan imkan ve sınırlılıklarından etkilenmektedir. İnsanın herhangi bir eylemi seçmesinde içine doğduğu fiziki, ekonomik, sosyal ve kültürel şartlar olarak eğitimi, dini ve ahlaki kabulleri gibi olgular kesin belirleyici sonuçlar doğurmasa da etkilidir. Düzgün'e göre "Kur'an-ı Kerim, hayatın üzerine oturduğu iki temel kategorinin, yani iman ve inkârın,²⁴⁹ bütünüyle insanın iradesine ve seçimine bağlı olduğunu ilan etmek suretiyle, bütün diğer alt kategorileri de insanın iradesine ve seçimine bağlamaktadır."²⁵⁰

²⁴⁴ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, 361.

²⁴⁵ Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", 4; Düzgün, "Kader/Takdir", 272.

²⁴⁶ Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", 5; Düzgün, "Kader/Takdir", 273.

²⁴⁷ Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", 5; Düzgün, "Kader/Takdir", 273.

²⁴⁸ Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", 5; Düzgün, "Kader/Takdir", 273.

²⁴⁹ "İsteyen iman eder, isteyen inkâr" Kehf 18/29.

²⁵⁰ Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", 5-6; Düzgün, "Kader/Takdir", 273-274.

Kader meselesinin insan davranışlarıyla ilgili bağlamının ahlaki olduğunu düşünen Düzgün'e göre, bu bağlamı, "Allah'ın adaleti, insanın iradesi, özgürlüğü ve sorumluluğu gibi unsurlar oluşturmaktadır." Akıl sağlığı yerinde olan her insanın tüm seçimlerinden ve davranışlarından sorumlu tutulması gerekliliği hakkındaki fikir birlikteliği ve bununla ilgili hukuki düzenlemelerden hareketle denilebilir ki kader meselesinin daha kolay anlaşılması ve netleşmesine ahlaki bağlam metafizik bağlama göre daha çok yardımcı olacaktır. Ahlaki bağlam Kelam terminolojisinde ilahî fiiller, insanî fiiller ve insan fiillerinin yaratılması başlıkları altında ele alınmıştır.²⁵¹

İlgili diğer kavramlarla beraber ele aldığımız kader meselesine dair yukarıda yer verdiğimiz açıklamalardan ortaya çıkmaktadır ki, kader meselesi bir tarafta sahip olduğu tüm özellikler bakımından mükemmel ve her şeyin yaratıcısı bir varlık olarak Allah, diğer tarafta bir yandan akıl, irade gibi donanımlarla yaratılmış, doğru/yanlış, iyi/kötü şeklinde çift kutuplu bir yelpazede seçim yapma bakımından bir denenme sürecine tabi, kendisine halifelik emaneti tevdi edilen, sorumlu bir varlık olarak insan, diğer yandan da belli varoluşsal yasalar ile yaratılan ve işleyen bir yaşam alanı olarak evren şeklinde özetle yaratan ve yaratılan varlıklar arasındaki ilişkilere dair oldukça kompleks dini bir olgu şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

2.4.4. Sosyal Bilimler Bağlamında Kader kavramı

Felsefî bir yaklaşım ile kader kavramını ele alan ve "insanların yaşamındaki bütün olayları önceden belirleyen doğaüstü bir gücün varlığına ilişkin dinsel ve idealist bir anlayış" olarak tanımlayan Frolov kader olgusunun kökenlerini Yunan mitolojisinde takip etmekte ve insanların ve hatta Tanrıların kaderinin Moerae'ye dayandırıldığını ifade etmektedir.²⁵² Benzer bir tespitte bulunan Erhat "Moira" şeklinde değerlendirdiği kavramı, "alın yazısı yada kader" bağlamında, "pay ya da pay veren anlamında", yarı dinsel, yarı filozofik bir görüşün canlandırılmış imgeleri olarak açıklamıştır. Hesiodos'ta "yaşama paylarımızı düzenleyenler" şeklinde tanımlanan moria anlayışına göre, "insan ana karnından doğar doğmaz kader onun ömür ipliğini bükmeye koyulur." Bu şekilde adeta "kader Tanrıçaları" statüsünde, Zeus'un büyük üstünlük verdiği: Klotho, Lakheisis, Atropos olmak üzere üç Moira'dan bahsedilmektedir. Bunlar bütün insanların "ömür ipliğini bükerek dururlar, günün birinde de

²⁵¹ Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", 6-7; Düzgün, "Kader/Takdir", 275.; benzer değerlendirmeler için bkz. Edward E. Salisbury, "Materials for the History of the Muhammadan Doctrine of Predestination and Free Will", *Journal of the American Oriental Society* 8/ (1866), 156.

²⁵² İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), 251.

keserler ve o anda insan ölür.”²⁵³ Çoğunlukla “ecel ve ölümü” çağrıştıran bir kavram olarak değerlendirildiğindendir ki, Homeros destanlarında geçen Moira (kader), “uğursuz ve zorlu olarak nitelenir.” “Tanrılar babası” olarak nitelendirilen Zeus’tan bile daha güçlü ve üstün görülen Moira, karşı gelinemez ve kararları değiştirilemez bir konumda²⁵⁴ değerlendirilir. O kadarki, Tanrıların Tanrısı Zeus’un bile söz geçiremeyeceği ve karşı gelemeyeceği tek Tanrıça kader Tanrıçası Moira’dır.²⁵⁵

Yukarıdaki açıklamalardan da görüleceği üzere “yazgıcılık yada kadercilik” olarak anlaşılan “kader” Antik çağ Yunan felsefesine damgasını vurmuş bir anlayış görünümündedir. Örneğin Sofokles’in Antigon’unda, toplumun sesi olan koro şöyle bağırır: “insanlar alınlara yazılmış olan felâketlerden asla kaçıp kurtulamazlar”. Bu konuda daha da ileri giden bir değerlendirme ile “Tanrıları” da insanlar gibi yazgıya bağlanmışlardır. Diğer bir deyişle “Tanrılar” da yazgılarını yaşamak durumundadırlar.²⁵⁶

Sümer mitolojisinde “kaderin ipleri” Tanrıça Tiamat’ın elindedir. Kader Tanrıçası Tiamat soyundan gelen diğer Tanrılarla kavgalıdır. Onlara galip gelmek için “canavarlardan” oluşturduğu ordunun komutasına “Kingu”yu seçer ve “kader iplerini” ona verir. Başlarda Tiamat’ın ordusuna yenilen diğer Tanrılar, komutanlık görevi karşılığında “kader iplerinin” kendisine verilmesini şart koşan Tanrı “Marduk”un komutanlığını kabul ederler. Marduk galip gelir, Kingu’yu öldürür, “kader iplerini” ondan alır ve kâinatın kaderine hakim olur. Hint mitolojisinde de kader oldukça önemli bir yerdedir. Mesela “kaderi savaşta ölmek” olan Bhisma, Pandava’yla girdiği savaşta, hasımlarına kendisini nasıl öldürebileceklerini öğretir ve adeta kendi ölümünü kendi eliyle hazırlar.²⁵⁷

Tanrı-insan ilişkisinin neliği, Tanrı’nın insan yaşamındaki yeri ve müdahalesi bağlamında tartışılan kader sorunsalının en başından itibaren insanlar için ne kadar zorlayıcı ve girift bir mesele olduğu yukarıda verdiğimiz örneklerden de tekrar ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, mesele Tanrı’nın insan yaşamına müdahalesi ve insanın kaderini belirlemesi düzeyini çoktan

²⁵³ İlyada’da dövüşen bir savaşçı için şöyle deniyor (İl. IV, 517): “Bitti ömür yumağı tam o sırada!...” Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 1133-1136.

²⁵⁴ Morialar hakkında Platon Devlet’in son bölümünde, yeniden yeryüzüne çıkacak olan ruhların onlara başvurduğunu şöyle anlatır (Dev. X, 620 d-e): “Bütün ruhlar hayatlarını, geçtikten sonra gene o sırayla Lakheis’e yaklaşmışlar. Lakheis her birine kendi perisini vermiş; bu peri hayatı boyunca ona hizmet edecek, seçtiği kadere göre yaşatacakmış onu. Bu peri ilkin ruhu Klotho’ya götürüp onun eli altından ve döndürdüğü kirmenden geçiriyormuş; böylece ruh seçtiği kadere bağlanıyormuş. Ondan sonra Airopos, Klotho’nun eğirdiği kaderi ölçülmez hale sokuyor, sonunda ruh hiç arkasına dönmeden Kaderin tahtı önüne gelip duruyor, sonra öte yanına geçiyormuş”. Bkz. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 1133-1136.

²⁵⁵ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi), 7/271.

²⁵⁶ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 317.

²⁵⁷ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, 7/270.

aşıp adeta Tanrı/Tanrılarının kaderinin konuşulduğu bir hal almıştır. Burada sorunsallaştırılan durum insan hayatının belirlenmesinden ziyade farklı Tanrı tasavvurları nedeniyle ortaya çıkmış, farklı hiyerarşik tabakalardaki farklı Tanrılar ya da en azından Tanrıya atfedilen özellikler arasında insan aklının almadığı durumlar, çelişki ve uyumsuzluk gördüğü konuların adeta Tanrılar arası bir savaş gibi tasvir edilmesine dayanmıştır.

Köklerini Mitolojiye dayandırdığı “kadercilik” olgusunun, zaman içinde “dünyayı yöneten en yüksek adalet” olarak değerlendirildiğini ifade eden Frolov, bütün modern dinlerin “kader’i, Tanrı yazgısı” olarak benimsediklerini öne sürmektedir.²⁵⁸

Kader kavramını yazgı bağlamında ele aldığı görülen Hançerlioğlu’na göre bilimsel düşüncesinin yaygın olmadığı dönemlerdeki insanlar, varlık ve varoluş adına yaşanan her şeyi, asla değiştirilemeyecek olan bir “sonun” en baştan belirlenmesi şeklinde üstün bir gücün belirlenmesine ve yönetimine atfeden ve özellikle insana hayatında hiçbir özgürlük alanı da tanımayacak şekilde yazgıcı bir anlayışı benimsemişlerdir. Buradaki “yazgıcılık, insanın bütün eylemlerinin doğaüstü güçler tarafından önceden belirlenmiş olduğunu savunan öğretilerin genel adıdır.”²⁵⁹ Cevizci, “yazgıcılık” olgusunu bütün varoluşsal olayların ve insanın tüm fiillerinin “önceden belirlenmiş” olduğu, bu sebeple de her türlü hadisenin işleyişini değiştirmeye dönük bütün insani girişimlerin faydasız ve geçersiz olduğu; geleceğin ve tarihin akışının, insanın kontrolünün dışında olduğu ve insanın hem kendi kaderini hem de evrenin kaderini değiştiremeyeceği, nihayetinde her şeyin önceden belirlendiği şekliyle varlık sahasına çıkacağı şeklinde bir anlayış olarak değerlendirmektedir.²⁶⁰

Frolov, felsefî bir duruş olarak “Kadercilik” düşüncesini, varlıktan önce belirlenmiş olan ve varoluştaki bütün süreçlerde “özgürlük” ile “yaratıcı çabayı” dışlamak üzere hakim olan bir zorunluluk şeklinde izah etmektedir. Felsefede “Kadercilik” olgusuna dair farklı anlayışları Frolov’dan takip edelim:

“Kadercilik, Stoacılar, amansız Kader’in Evren’i yönettiğini, dönem dönem ortaya çıkan dünya savaşlarından sonra her şeyin üst üste yinelendiğini söylemişlerdir. Leibniz’in öncel düzen öğretisine göre, monadlar arasındaki etkileşim, Tanrı tarafından çok önceden takdir edilmiştir. Schelling’in nesnel idealist sistemine göre, özgürlük ile zorunluluk arasındaki uçurum, kişileri özgürce edimde bulunmaktan yoksun

²⁵⁸ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 251.

²⁵⁹ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 317.; Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, 7/270.

²⁶⁰ Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 367.; Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 1754-1755.

kılmaktadır. Hegel'e göre ise, son çözümlemede, birey, Mutlak Tin'in bir aleti olmaktan başka bir şey değildir. Metafizik maddeciler (Hobbes, 18. Yy Fransız maddecileri vb.) nesnel rastlantıyı yadsıyarak, nedensellik ile zorunluluğu özdeşleştirmişler, bu da sonunda yine Kadercilik'e yol açmıştır. Teolojik Kadercilik, tarihsel olayların ve insan yaşamının Tanrı'nın iradesince önceden belirlenmiş olduğunu öne sürer. Burada, mutlak önceden belirlenme anlayışları (Augustinusculuk, Calvencilik, Jansenizm) ile ilahi takdiri insanın özgür iradesiyle bağdaştırmaya çalışan görüşler (Katoliklik, Ortodoksluk) arasında bir mücadele yer almıştır. Mancçı felsefede, toplumsal gelişme yasalarının etkisi ile insanların özgürce etkinlikleri birbirleriyle bütüncül olarak bağıntılıdır; burada, zorunluluk ve rastlantı, özgürlük ve zorunluluk diyalektiği anlayışı yer alır.”²⁶¹

Yazgı (fatalizm) kavramsallaştırması bağlamında kader kavramına yüklenen anlamlardan yola çıkarak diyebiliriz ki kader felsefe bakış açısında “cebri” bir bağlamda ele alınmıştır.

Konuya psikolojik açıdan yaklaşan Bakırcıoğlu'na göre “Yazgıcılık, insanın yazgısının ve davranışlarının Tanrı ya da onun yerine geçen güçlerce önceden belirlenmiş olduğunu ve bireyin istenci ya da başka birisinin çabası ile değiştirilemeyeceğini savunan görüştür.”²⁶² Buradan hareketle diyebiliriz ki, kadercilik en az iki varlık, ya da iki taraf arasında deneyimlenen bir ilişki türü olarak resmedilmektedir. Tam da bu noktada Bilgin, sosyal psikoloji terminolojisinde “kazanç ve kayıplar bakımından karşılıklı bağımlılık durumunu” ifade etmek üzere “Tutuklular ikilemi” kavramsallaştırmadan bahsetmektedir ve iki taraf arasında kurulan böylesi bir ilişki yapısının farklı versiyonlarını şu şekilde örneklendirmektedir: efendi-köle ilişkisine benzettiği birinci ilişki tipinde, “ taraflardan birinin sürekli kazançlı olduğu ve kazancının, diğerinin davranışlarından etkilenmediği; buna karşılık diğerinin kazanç ve kayıplarını belirlediği bir durumdan, diğer bir ifadeyle ‘kader denetimi’ matris yapısından bahsetmektedir ki, bu ilişkide taraflardan biri, hakim pozisyonundadır ve diğerinin kayıp ve kazançları ona bağlı olmaktadır”; “Davranış yoluyla denetim” olarak ifade edilen diğer bir ilişki tipinde ise, “ taraflardan biri, her durumda kazançlıdır; ancak diğerinin kazançları hakim konumdaki kişi kadar, kendisine de bağlıdır ve dolayısıyla onun tercihlerine göre kendi terciğini ayarlayarak kazancını artırabilir.”²⁶³ Bilgin'in açıklamalarında yer alan

²⁶¹ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 251.

²⁶² Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1767.

²⁶³ Nuri Bilgin, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü Kavramlar Yaklaşımlar* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2016), 413.

“kader denetimi matris yapısı” ilişki tipiyle cebirci kader yaklaşımı; “davranış yoluyla denetim” ilişki tipiyle de insana yaşamının bazı alanlarında özgürlük tanıyan uzlaştırmacı kader yaklaşımı arasında benzerlik dikkatleri çekmektedir.

Hayatının tamamı ve bütün davranışlarının insan istenci dışında belirlendiğine inanılması sebebiyle “kadercilik” insanın gerek kendisine karşı ve gerekse diğer varlıklara karşı sorumluluğunu perdelemekte, bulanık hale getirmekte ve cebirde aşırı gidildiği oranda iptal de edebilmektedir. Bu bağlamda Fromm, insanı kendi dışındaki “güçlere” bağımlı kılan, yaşamdaki duruşunu pasifleştiren, bu şekilde insan sorumluluğunu yaralayan bir anlayış olarak “kadercilik” yaklaşımını benimsemeyi “insanın kendine yabancılaşması” olarak değerlendirmektedir.²⁶⁴

Olguya sosyoloji bilimi açısından yaklaşan Marshall, kadercilik kavramını, “her şeyin sonucunun belli olduğunu, çaba harcayarak ya da önceden harekete geçerek bu sonuçlardan kaçınılamayacağını ve bu durumun sadece yaşamın kaçınılamaz bir olgusu olarak kabul edilmesi gerektiğini öngören bir inançlar sistemi.” olarak açıklamaktadır. Marshall, sosyologlar tarafından zaman zaman görmezden gelinen bu olgunun sosyolojide “yoksulluğun”, “kronik hastalığın” ve “işsizliğin” bir niteliği olarak değerlendirilebildiğini şöyle örneklendirmektedir²⁶⁵:

“Örneğin Oscar Lewis, kaderciliğin ‘yoksulluk kültürü’ nün temel özelliklerinden birisi olduğu görüşündedir (bkz. The Children of Sanchez, 1961). Benzer biçimde Kate Purcell, ‘pasif işçi tezi’ni (kadınların genelde daha istikrara, pasif ve temelde erkeklerden daha çok sömürüye açık oldukları fikri) tartışırken, kadınların işteki davranışlarını ‘kaderci hayat görüşünün belirlediğini, bu davranışların cinsiyetin toplumsallaşması ve kadınların biyolojik yapısıyla beslenip, özellikle kadın kol işçilerinin çalışma ve sınıf koşullarıyla pekiştirildiğini savunmuştur. ("Female Manual Workers, Fatalism and the Reinforcement of Inequalities", der. David Robbins, Rethinking Social Inequality, 1982). Emile Durkheim intiharda (Suicide, 1897), kaderci intiharı (kölelerin intiharları gibi) bireylerin ihtiyaçlarının aşırı düzenlenmesi (geleceğin acımasız biçimde engellendiği ve baskıcı disiplinin tutkuları şiddetle boğduğu bir durum) çerçevesinde tanımlamıştır. Burada umut, yaşamının kendisine kayıtsız kalındığı ölçüde azalmıştır. Durkheim'ın tartışmasını genişleten David Lockwood

²⁶⁴ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, çev. Aydın Arıtan (İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1996), 81.

²⁶⁵ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 373.

(Solidarity and Schism, 1992), kaderciliğin bir derece meselesi olduğunu veya "fiziksel" ya da "ahlâki despotizm"den, yani kölelik durumu gibi etkenlerin gücünden veya Hinduların karnîa-samsara-moksha öğretisini benimseyen türden açıkça kaderci inançları olan bir sistemin dayattığı kısıtlamalardan kaynaklanabileceğini söyler. Özellikle kaderci bir ideolojiye (Hindu kurtuluş bilimi gibi) temellenen kadercilik etik bir bağlılık doğurur. Buna karşılık, köleliğin neden olduğu varoluşçu kadercilik esas olarak inançlardan ziyade ritüele temellenmektedir; tabi konumdaki insan grupları, içinde bulundukları koşulları onaylamazlar, sadece değiştirilemez bir durum olarak görürler. Yalnız iki durumda da 'kaderci tutuma', zulmedici disiplinin derecesinden daha çok, toplumsal kısıtlamanın dışsal, kaçınılmaz ve kişisel olmayan bir durum şeklinde yaşanması vesile olmaktadır."²⁶⁶

Sosyal bilimler gözüyle "kadercilik", insanın bizzat kendisinin yaşadığı, fiziki ve sosyal çevresinde vuku bulan olayları anlamlandırmaya yönelik "nedensel açıklama" çeşitlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Gündelik yaşam ifadelerinde "olacağı varmış olmuş", "olacak olan olur" şeklinde formüleleştirilebilen kaderci yaklaşım²⁶⁷, "her şeyin olduğundan ve olacağından başka türlü de olabileceğini" ifade eden olumsuzluk düşüncesini yok sayar.²⁶⁸ Bu şekilde insan donanımlarını anlamsızlaştıran ve yaşam karşısında bir kukla yada bir figüran olmaktan öte bir rol biçmeyen bu anlayışa göre, olayların ortaya çıkışı gibi işleyişi de insanın iradesini nasıl kullandığından seçiminden, çabasından ve azminden etkilenmeksizin insan dışı güçler tarafından belirlenmekte, kontrol edilmekte ve yönlendirilmektedir. Nihayetinde kendisine verilmiş bütün donanımlarıyla birlikte insan da yaşam durumlarında silikleşmektedir.

2.5. Ergenlik Dönemi Dini Gelişim Özellikleri

Gelişim, canlılar ve özellikle de insan için çok katmanlı, pek çok faktörün etki ettiği, çok bileşenli kompleks bir olgudur. Senemoğlu'nun ifadesiyle gelişim, "organizmanın döllemeden başlayarak bedensel, zihinsel, dil, duygusal, sosyal yönden, belli koşulları olan en son aşamasına ulaşıncaya kadar sürekli ilerleme kaydeden değişimdir. Gelişim, olgunlaşma ve

²⁶⁶ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 373.

²⁶⁷ Mustafa Macit, *Boyun Eğme-Başa Çıkma Sarkacında Kadercilik Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 17-23.

²⁶⁸ "Olumsuzluk, (Os. mümkün, Fr. contingent) Olabilirliği kapsayan... Olumsal, zorunlu karşıtı olarak, hiç bir şeyle belirlenmeksizin her türlü olabilirliği kapsar. Mantık ve metafizikte, Tanrının ve insanın elindeğinden meydana gelen olguları anlatır." Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 203; Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 1261-1262.

öğrenmeyi kapsayan bir süreçtir.”²⁶⁹ Birey, yaşam sürecinde fiziki ve sosyal çevresiyle ister istemez yaşadığı etkileşimler sebebiyle bir değişim ve gelişim sürecinden geçer ve potansiyelleriyle doğduğu “insan olma” sürecini tamamlamaya çalışır.

İnsani bir potansiyel olarak değerlendirilen din duygusu, bir yandan birey üzerinde icra ettiği yüksek etki gücü diğer yandan onu harekete geçiren etkenlerin çokluğu sebebiyle farklı şekillerde ve farklı düzeylerde varlık sahasına çıkmaya oldukça elverişli bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Diğer potansiyeller gibi “din duygusu” da sosyal ve fiziki çevreyle yaşanan etkileşim ile varlık sahasına çıkar, şekil alır ve gelişir. Nihayetinde denilebilir ki din duygusu ve dindarlık olgusu, “gelişimsel ve birikimsel” bir süreç olarak ortaya çıkmakta ve işlemektedir.²⁷⁰

Bireyin genel gelişimini etkileyen iç ve dış etkenler eş zamanlı olarak dini gelişimlerini de etkilemektedir. Yaşam boyu devam eden dinî gelişim, fizyolojik, bilişsel, psiko-sosyal gelişim ile iç içe ve bunlar ile ele alınması gereken bir olgudur.

İnsan gelişimi üzerine yoğunlaşan araştırmalar gelişim olgusunun kronolojisi, hangi yaşlarda nasıl bir gelişim gözlemlendiği ve değişimde yaşanan kritik dönemlere dair açıklamalar getirmektedirler. Berk’e göre, belli başlı kuramların öne sürdüğü, her biri belli yetenekleri ve toplumsal beklentileri beraberinde getiren, önemli değişim ve dönüşümleri ifade eden gelişimsel yaş dönemleri genellikle, doğum öncesi dönem, bebeklik, erken çocukluk, okul çağı, ergenlik şeklinde sıralanmaktadır.²⁷¹

Gelişimin sekiz aşamasını açıklayan Erikson, yaşamın tamamında geçerli olduğunu düşündüğü bir ilkedden bahseder: Büyüyen her şeyin bir zemin planı vardır; tüm parçalar işleyen bir bütün oluşturmak üzere ortaya çıkana kadar her parçanın özel bir yükseliş zamanı vardır. Bu, yaşamda çeşitli noktalarda ortaya çıkan psiko-sosyal özelliklerin -güven, özerklik vb.- baştan itibaren ve yaşam boyunca etkin olduğu anlamına gelmektedir. Ancak her birinin merkez sahneyi ele geçirmesi için uygun bir dönem ve uygun bir yaş vardır.²⁷² Erikson’un psiko-sosyal gelişim teorisine göre gelişim dönemleri: temel güvensizliğe karşı temel güven (0-1 yaş), utanç ve şüpheye karşı özerklik ve bağımsızlık (1-3 yaş), suçluluk duygusuna karşı girişim (4-5 yaş), aşağılık duygusuna karşı üretkenlik (6-11 yaş), rol kargaşasına karşı kimlik duygusu (12-20

²⁶⁹ Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim Kuramda Uygulamaya*, 12.

²⁷⁰ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 11-12.

²⁷¹ Berk, gelişimin, fiziksel, bilişsel, duygusal ve toplumsal olmak üzere 3 temel alanda değerlendirildiğini ifade etmektedir. bkz. Laura Berk, *Çocuk Gelişimi*, çev. Ali Dönmez (Ankara: İmge Kitabevi, 2013), 35.

²⁷² Joseph F. Byrnes, *The Psychology of Religion* (New York: The Free Press, 1984), 117.

yaş), yalnız kalmaya karşı yakınlık kurma (genç yetişkinlik), duraklamaya karşı üretkenlik (25-65 yaş, yetişkinlik), umutsuzluğa karşı benlik bütünlüğü -bilgelik- (65+ yaş) olmak üzere sekiz aşamadan oluşmaktadır. Birey, herhangi bir evredeki krizi çözümüleme denemesinde başarısız olduğunda yaşı ilerlese bile o basamağın karakteristik özelliklerinde sabitlenip kalmaktadır.²⁷³

Erikson, yaşam sürecinde içerisinden geçtiği bu sekiz dönem boyunca bireyin, aynı zamanda dini inanç ve davranışlarını da belirleyecek olan, güven, özerklik, inisiyatif, üretim, kimlik, samimiyet, üretkenlik ve bilgelik gibi özellikler geliştirdiğini düşünmektedir. Ona göre, benlik gelişimi sürecinde geliştirilen bu nitelikler, bireylerin Tanrı ile ilişki kurma ve davranışlarını düzenleme biçimlerini belirledikleri ölçüde, dini bir yön de taşımaktadır, sonuç olarak bu özellikler dini tutum ve erdemler olarak değerlendirilebilir.²⁷⁴

Gelişme dönemleri birbirinden kesin sınırlar ile ayrılamaz, bir dönemin özellikleri bir sonraki dönemde de belli bir süre devam edebilir. Her evre bir önceki evrenin etkisi altında olduğu gibi bir sonraki evreyi etkilemektedir. Bireyin gelişiminde başta kalıtım²⁷⁵ olmak üzere, fiziksel büyüme, yaşadığı fizikî çevre, sosyo-ekonomik durum ve kültürel koşullar etkilidir. Ancak yine de her dönem kendine özgü bedensel, duygusal ve toplumsal özellikler ile karakterizedir. Bireysel farklılıkları dikkate almakla birlikte ortak özelliklerin bilinmesi ve dikkate alınması bireyin eğitiminde izlenecek yolu belirleyecektir.²⁷⁶

Çocukluğun olgunlaşmamışlığından yetişkinliğin olgunluğuna geçişin, gelecek için hazırlanmanın gerçekleştiği bir büyüme dönemi olan ergenlik, biyolojik, psikolojik, zihinsel, toplumsal ve ekonomik bağlamlarda deneyimlenen bir geçiş evresi daha doğru bir ifadeyle bir evreler dizisidir.²⁷⁷

Ergenlik dönemi üzerine çalışan teorisyenler, bu sürecin ne zaman başladığına dair çeşitli kriterler ortaya koymuşlardır. Steinberg, üzerinde fikir birliği oluşan bazı kriterleri şu şekilde vermektedir:

“Biyolojik açıdan erinliğin başladığı, duygusal açıdan ebeveynden ayrılmaya başlandığı ve ilginin ebeveynden akran ilişkilerine kaydığı, toplumsal açıdan yetişkin iş yaşamı,

²⁷³ Erik H. Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, çev. T. Bedirhan Üstün - Vedat Şar (Ankara: Biray ve Toplum Yayınları, 1984), 1-45.

²⁷⁴ Byrnes, *The Psychology of Religion*, 117, 122-123; E.H. Erikson, *Young Man Luther A Study in Psychoanalysis and History* (New York: W.W. Norton Company, 1958).

²⁷⁵ Barry J. Wadsworth, *Piaget'nin Duyuşsal ve Bilişsel Gelişim Kuramı*, thk. Ziya Selçuk, çev. Mehmet Kandemir vd. (Ankara: Pegem Akademi, 2015), 28.

²⁷⁶ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı* (Ankara: Özgür Yayıncılık, 1989), 27-30.

²⁷⁷ Laurence Steinberg, *Ergenlik*, thk. Figen Çok (Ankara: İmge Kitabevi, 2017), 21,23.

aile ve vatandaşlık rollerinde yetişmenin başladığı, zihinsel açıdan daha ileri akıl yürütme becerilerinin ortaya çıktığı, eğitimsel açıdan orta okula giriş yılları ve kronolojik açıdan belirlenen ergenlik yaşına ulaşmak (10 yaş civarı)”²⁷⁸

Ergenliği araştıran sosyal bilimciler genellikle, 10-13 yaş arasını erken ergenlik, 14-17 yaş arasını orta ergenlik ve 18-22 yaş arasını ileri ergenlik şeklinde değerlendirmektedirler.²⁷⁹

Piaget’nin ifadesiyle soyut işlemler dönemi olarak kavramsallaştırılan ergenlik çağıının başlamasıyla zihinsel gelişim somut işlemlerden soyut işlemler düzeyine geçmekte ve bilişsel gelişimin en son aşaması deneyimlenmektedir.²⁸⁰ Var olan nesneleri temsil eden semboller ile düşünme seviyesinden bir sonraki aşama olan olası seçeneklerle düşünme düzeyine geçen ergen, belirli bir problem durumu hakkında farklı hipotezler geliştirir ve bunları deneyerek çözmeye çalışır. Ergen bireyin düşüncesinde ve sorunlara yaklaşımında bir düzenlilik, formal yapı, akıl yürütme süreci gelmiştir. Somut işlemler döneminde tümevarımsal akıl yürütme kullanılıyorken gençlik döneminden yetişkinlerde olduğu gibi tümevarımsal ve tümdengelimsel akıl yürütme birlikte kullanılmaya başlamıştır.²⁸¹ Varsayımsal (hipotetik) durumlar hakkında ve arkadaşlık, demokrasi yada ahlak gibi soyut kavramlar hakkında daha ileri düzey düşüncelerin gerçekleştirilebilmesi, ergenin kendisiyle, sosyal çevresindeki ilişkileriyle ve dünyayla ilgili düşüncelerini etkilemekte ve yeniden şekillendirmektedir.²⁸² Bireyin kendilik algısı ve ahlak anlayışı değişirken kişilik yapısı gelişmektedir.²⁸³

Daha önce hiç algılamadığı olaylar hakkında hipotezler üretebilir hale gelen ergen düşüncesi artık mantıksal ilkeler tarafından yönetilmektedir. Eylemin mantıksal sonuçlarıyla ilgili varsayımlarda bulunma, değişimle ilgili kavramsallaştırma ve eylemlerin sonuçlarını öngörme yeteneğinin tümü, geleceği yaşamın önemli bir parçası haline getirmeye hizmet etmektedir.²⁸⁴

Var olan gerçekliğin ötesini ve olasılıkları düşünme becerisinin soyut işlemler dönemine özgü olduğunu değerlendiren Driscoll’a göre bu durum, “bazı bireylerin dünyanın alternatif

²⁷⁸ Steinberg, *Ergenlik*, 22.

²⁷⁹ Bu taksim, toplumun ergen bireyleri eğitim kurumlarına gruplama yaşlarına karşılık gelmektedir. Steinberg, *Ergenlik*, 23.

²⁸⁰ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışları* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994), 352.

²⁸¹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışları*, 352; Marcy P. Driscoll, *Öğretim Süreçleri ve Öğrenme Psikolojisi*, çev. Ömer F. Tutkun vd. (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 221.

²⁸² Steinberg, *Ergenlik*, 24.

²⁸³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışları*, 352.

²⁸⁴ Byrnes, *The Psychology of Religion*, 122.

düzenleri, var oluşun, gerçekliğin adaletin ve ahlakın doğasına ait daha derin soruları düşünmelerine rehberlik etmektedir.”²⁸⁵

Fiziki yapıda gözlenen hızlı büyüme/değişim, yetenekler/aletler alanı ile ilişkinin gelişimi ile çocukluğun sona erdiği ve ergenliğin başladığını değerlendiren Erikson’a göre bu dönem (12-20 yaş) “rol kargaşasına karşı kimlik duygusu” olarak kavramlaştırılmaktadır. Bu dönemde birey, daha önceden güvendiği bütün aynılık ve süreklilikleri, kişiden kişiye farklı seviyelerde de olsa, sorgulamaya başlamaktadır. Bu aşamanın ana krizi, bireyin kendini ne olarak hissettiği, diğer bireylerin nezdinde ne olduğu ve o zamana kadarki icra ettiği rol ve geliştirdiği becerilerinin, o anın iş ve meslek gereksinimleriyle ne kadar bağdaşacağı meseleleri oluşturmaktadır. Bunların yanında bir de modernleşme ile toplumsal hayatın karmaşıklaşması ve meslek edinimi için daha fazla okuma veya tecrübe sahibi olma gerekliliğinin eklenmesi, “sosyal ergen” kavramının kapsadığı zamanı uzatmış ve birçok ergen, yetişkinlik sorumluluklarını ele almayı geciktirmiştir.²⁸⁶

Ergenlik, benlik kavramının öne geçtiği, çocukluk döneminde dışa dönük olan ilgi ve dikkatin içe yöneldiği bir dönemdir.²⁸⁷ Ergen, kendisi ve çevresine yönelik keşiflerle içinde yaşadığı fizikî ve sosyal çevrede kendi yerini belirleme çabası içerisinde. Kendisine “Ben kimim?”, “Nereden geldim?”, “Hayat denen şey nedir”, “Anlaşılabilir bir tür geleceğe doğru mu gidiyorum?” sorularını soran genç, bu sorularla geçmiş ile gelecek arasında bir devamlılık sağlamayı, kendisine ilişkin bir kesinlik elde etmeyi ve bir ideoloji ya da inançlar bütünü geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda önceki durumlarını sorgulayan genç, yeni amaçlar edinmeye ve bu doğrultuda birtakım özellikleri önceleyerek önemli gördükleri kişiler ile özdeşim kurmaya çalışmaktadır.²⁸⁸

Yeni bir “süreklilik ve aynılık” duygusu edinme gayreti içinde olan ergen, o ana kadar vermiş olduğu mücadelelerin pek çoğunu yeniden vermektedir. Ergen benliği, çocukluk özdeşimlerinin, libidoda yaşanan dönüşümler, kalıtımla gelen potansiyel üzerinde geliştirilen beceriler ve sosyal roller bağlamında sunulan imkanlarla bütünleştirildiği bir yapılanma ile yeniden şekillenmektedir.²⁸⁹

²⁸⁵ Driscoll, *Öğretim Süreçleri ve Öğrenme Psikolojisi*, 222.

²⁸⁶ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, 26.

²⁸⁷ Atalay Yörükoğlu, *Gençlik Çağı Ruh Sağlığı ve Ruhsal Sorunları* (Ankara: Özgür Yayıncılık, 1996), 103.

²⁸⁸ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 111’den nakille Coles, *Ahlak Gelişimi*, 728.

²⁸⁹ “Buradaki benlik kimliği olgusu, içte oluşturulan aynılık ve sürekliliğin, kişinin diğer insanlar nezdindeki aynılık ve sürekliliği ile uyumlu olmasına dair birikmiş güvençtir.” Bkz. Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, 27.

Benlik karmaşasını çözümüleme gayretinde olan gencin yaşadığı "aşık olma" durumu, tamamen “cinsel bir nitelik arz etmemekte, aslında bu zaten kazanılmış olan duyarlılıkları birleştirme ve doğrulama çabası olarak işlemektedir. Bu durum belli bir oranda, gencin belirsizleşmiş, karışmış benlik imajını farklı birine yansıtıp, oradaki yansımayı giderek netleştirme ve kendi benlik kimliğinin bir tanımına ulaşma çabası olarak görülmektedir.²⁹⁰

Önceki aşamalarda yolunda gitmeyen şeylerden kaynaklanan sorunlar ve kendisi hakkındaki olumsuz algılar gibi çeşitli kimlik unsurlarıyla baş etmek zorunda kalan genç, zamana ihtiyaç duymaktadır. Bazen, üzerlerine yüklenen roller karşısında o kadar şaşkına dönebilir ki, baş edemez hale gelir, okul ya da işi bırakabilir, tuhaf davranışlar sergiler ya da kendi içine kapanabilir.²⁹¹

Ergenliğe kadarki dönemde, desteğine ve yardımına ihtiyaç duyulan aile ve sosyal çevre ile yaşanan yakın ve tatmin edici ilişkiler, belli bir seyirde işleyen hayat ve hissedilen devamlılık duygusu ile çocuk, en temel yaşamsal duygular olan güven ve bütünlük hissini yaşamaktadır. Ancak, ergenliğe doğru başlayan bedensel, zihinsel, duygusal değişimler çocuk üzerinde sarsıcı olumlu/olumsuz etkiler oluşturabilmektedir. Bu değişimler ve etkileri sebebiyle ergen, çevresinden uzaklaşmaya başlar ve kendi bağımsız kişiliğini yapılandırmaya hazırlanır. Buluş ile en yüksek noktasına çıkan bu durumda, geçmiştekilere göre daha farklı davranışlara yönelerek kendi bağımsızlığını ve yetkin kişiliğini ilan etme denemelerine kalkışır.²⁹² Düşünce yapıları daha soyut ve daha idealist bir hal alan ergen, bağımsız, kişisel değer ve hedefler edinerek kişiliğini yapılandırmaya çalışır.²⁹³

İnsanın kendine, diğer insanlara, çevreye, hayata/ölüme bakışını ve tavrını belirleyen, ilişkilerini yaşamsal düzeyde etkileyen “değer ve anlam” duygularını tatmin arayışı, bireyin gelişim aşamaları içinde en yoğun şekilde, buluş ile başlayan yıllarda kendini hissettirmektedir. Bu aşamada yoğunlaşan değer ve anlam arayışı bir ergenin anlatımına şu şekilde yansımıştır:

“Hep boşluk! Havada yürüyorum, duymuyorum, düşünmüyorum, düşünmek istemiyorum. Uyumak istiyorum, unutmak istiyorum. Her şeye yeniden başlayabilmek istiyorum. Sevmek istiyor muyum? Bilmiyorum. Korkuyorum. Ne istediğimi bilmiyorum. Şu yazdıklarımın hepsi de saçmalık belki, biliyorum! Gülemiyorum.

²⁹⁰ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, 27.

²⁹¹ Byrnes, *The Psychology of Religion*, 124-125.

²⁹² Turgay Gündüz, “Gençlik Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişim Basamaklarına Göre Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü (Ankara: Nobel Yayınları, 2017), 101.

²⁹³ Berk, *Çocuk Gelişimi*, 35-36.

Kafam bomboş. Boş bakıyor, boş dinliyorum. Hiçbir şeyden zevk alamıyorum. Kötüyüm. Kronik hastalar gibiyim. Dilim dolaşıyor. Konuşmak yetmiyor, başladım mı hiç susmamak, ağlamak istiyorum. Hiçbir zaman tam ağlayamıyorum. Ancak biri bana sarılsa, dokunsa, başımı, sırtımı okşasa kendimi koyuveriyorum. Bomboşum. Sanki şu anları yaşamıyorum. Ağlamak her an boğazımda, ama düğüm düğüm. Boş baktığımı hissediyorum. Hiç tanımadığım bir yere, huzur içinde yaşayan insanların yanına gitmek istiyorum.”²⁹⁴

Dini duygunun gelişiminde ergenlik dönemiyle birlikte önemli değişimler yaşanmaktadır. Ergen birey, sosyal çevresinden edindiği alışkanlıkları geride bırakıp özgün, kişisel alışkanlıklar edinme yolunda dini/dini olmayan bütün tutum ve tavırlarını değiştirmek için kendini zorlamaktadır. O artık ebeveyninin kendi adına düşünmesine müsaade etmeyecektir. Bazı ergenlerde pek fark edilmeden deneyimlenen bu dönem genellikle bir “isyan” dönemi karakterinde gerçekleşmektedir.²⁹⁵

Birey ergenlik döneminin başlamasıyla birlikte dini alana yönelik bir “şüphe” döneminden geçmektedir. Genişleyen sosyal çevresi, edindiği deneyimlerin çeşitlenmesi, karşılaştığı bilgilerin farklılaşması, eğitim seviyesinin yükselmesi ve edindiği bilimsel bilgilerin içeriği gibi etkenler genci, Tanrı’nın her şeyi bilen, her şeye kadir ve üstün bir iyilikseverliğe sahip olduğu konusundaki önceki dönemden gelen düşünce, duygu ve inancını kritik etmeye yöneltir. Ergenlerin dini alana dair şüphelerini üç grupta ele alan yapıcı, doğrudan inanç esaslarıyla ilişkili şüphelerin sosyal çevreden bilinen ve aşına olunan iddia ve söylemlere dayandığını ifade etmektedir. Bu bağlamda teodise probleminin ön plana çıkarıldığını ve Tanrı’nın özelliklerinin “kadir-i mutlak olması” “iyi olması” “insanların iyiliğini istemesi” vb. sorgulandığını dile getirmektedir.²⁹⁶

Bu dönemde birey sıkışıp kaldığı ikilemlere, çelişkilere çözümler üretmeye çabalar. Tanrı’nın varlığını inkâr edebilir ya da bir otorite, gelenek ya da dini kurumlara boyun eğebilir. Bu dönemde kendi kişisel güvenini yapılandırmaya odaklanan genç, dini alana ve Tanrıya dair bağlanmalar, inkârcı ayrılmalar veya bağlanmamalar yaşayabilir. Ancak şunu söylemek gerekir ki, her halükârda düşüncesi krizden önceki gibi değildir.²⁹⁷

²⁹⁴ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi* (Ankara: Remzi Kitabevi, 2016), 245.

²⁹⁵ Allport, *The Individual and His Religion*, 32.

²⁹⁶ Asım Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kısılcığında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 12/1 (2020), 26.

²⁹⁷ Bovet, *Din Duygusu Ve Çocuk Psikolojisi*, 49-50.

Dinî gelişim süreci de bazı kritik dönüm ve kırılma noktalarını barındıran, ömür boyu devam eden birikimli bir süreçtir.²⁹⁸ Goldman'ın dini gelişim teorisinin 5. aşamasında “soyut dinî düşünce evresi (13/14+yaş)” olarak kavramsallaştırılan bu dönem²⁹⁹, düşüncenin somut nesnelere ve durumlara bağlı olarak işlemesi düzeyini aşarak tümdengelimli, hipotetik sözel önermeler şeklinde düşünme yetisinin son aşamasına işaret etmektedir. Birey artık edindiği bilgilere, verilere dayanarak birtakım olasılıklar üretebilmekte, bunu semboller ve soyut kavramlar kullanarak yapmaktadır. Düşüncesinde sondan başa doğru ilerleyebilen birey, başlangıçta başka hangi olasılıkların daha bulunabileceğini yordayabilmektedir. 13/14 yaş civarında gelişen soyut düşünme yetisiyle çelişkileri fark eden ve tutarlılık gayretiyle başka hipotezleri deneyebilen ergen düşüncesi, artık teorik düşünceden yola çıkarak gerçeklere doğru ilerleyebilme yeterliğine erişmektedir.³⁰⁰

Elkind teorisinin dördüncü aşamasında “idrak arayışı” olarak ifadesini bulan bu dönemde ergen, nesneler, durumlar ve olaylar arasında ilişki kurma ve basit çıkarımlar yapma seviyesini aşarak daha üstün yeni bir bilişsel yapının işlediği “kuramsal düşünme” aşamasına geçmektedir. Dış çevreye olan ilgisini daha çok kendi içine yönlendiren birey, diğer insanların duygu ve düşüncelerini objektif nesneler olarak ele alıp, üzerinde fikir yürütmekte ve olası ihtimaller olarak denemeyi düşünebilmektedir. Bu dönem gördüğü ilişkisel bağlamların altta yatan nedenlerini anlamak için tahminler yürütmeye başlayan ve varsayımsal akıl yürütmelerde bulunan ergenin, geçmiş evrelere göre daha gelişmiş bir idrak arayışı ve zihinsel yapı ortaya koymasıyla karakterizedir.³⁰¹

Elkind, dinî gelişimin son aşaması olarak değerlendirdiği bu dönemde, bireylerin fiziki ve sosyal dünyalarında olan bitenleri, kendilerinin ve diğer insanların motivasyonlarını, davranışlarının altında yatan nedenleri derinlemesine anlamaya ve açıklamaya yöneldiklerini bildirmektedir. İnsanların tatmin edici açıklamalar getiremediği, gençlik döneminin karakteristiği olan “tam idrak arayışına” meydan okuyan zorlayıcı durumlarda dinlerden gelen öğretilerin çözümler sunabileceğini değerlendiren Elkind, dinlerin ve teolojilerin, Tanrı'yı algılama, anlama, tasavvur etme ve inanma çabasında bireye katkı sağlayacak bazı tarihsel mitler/efsaneler sunduğunu ve talep ettiği ibadetler ile de Tanrı ile ilişki kurma ve sürdürme çabasına rehberlik ettiğini düşünmektedir.³⁰²

²⁹⁸ Bkz. Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 18.

²⁹⁹ Goldman, *Religious Thinking*, 64.

³⁰⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 55.

³⁰¹ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 48-49.

³⁰² Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 49.

Harms'ın dini gelişim kuramının 3. aşamasında “Bireysel evre: (13-18 yaş)” olarak ifadesini bulan bu dönemde birey, hayatı boyunca ulaşılabileceği en yüksek duygusal seviyeye sahiptir. O artık yaşam durumlarında kendisini ifade edebilecek uygun araçlar bulabilmekte ve özgün görüşler ortaya koyabilmektedir. Bu durumun dini alana yansımaları Tanrı tasavvuruna dair bireyden bireye farklılık arz eden kavramlaştırmaların arttığı gözlenmektedir. Genellikle “çeşitlilik ve yaratıcılık” ile karakterize edilen bu dönemde bireylerin dini yönelimleri, üç grupta değerlendirilebilmektedir:

“Bir grup, geleneksel dinî fikirler edinmekte ve gruplarının temel dinî çizgisine bağlı kalmaktadır. İkinci grup daha mistiktir. Zira onların çizdikleri resimler daha az geleneksel dinî sembol içermekte ve resimlerinde, bulutlardaki ışık veya güneş batımı gibi daha çok soyut ifadeler yer almaktadır. Üçüncü grup ise dinî, dinlerin sembolleri ve tecrübe etmedikleri halde hakkında bilgi sahibi oldukları yabancıların, ilkel kültürlerin veya eskilerin dinleri olarak düşündükleri kültürler vasıtasıyla ifade etmektedir.³⁰³”

Ergenlik çağındaki bilgiye düşkünlüğü ve bilgiyi alışı çocukluk çağındaki olduğu gibi duygusal değil, zihinseldir. Bilgi eskiden olduğu gibi itirazsız kabul edilmez, akıl ile anlama ön plandadır. Aileden ve çevreden edinilmiş geçmiş tüm bilgi birikimi, akıl süzgecinden geçirilip tekrar değerlendirilecektir. Bu sebeple bu döneme yönelik verilecek din eğitiminde, duygusal boyuta ek olarak zihinsel ve kavramsal boyuta ağırlık verilmesi, bilgilerin akılla kavratılması daha önem kazanmaktadır.³⁰⁴

Bilgiye düşkünlük yanında fiziksel gücün dorukta olduğu, güç denemeleri için karşı konulmaz istek duydukları bu dönemde ergenler, iradeleri henüz tam gelişmemiş olduğundan kendilerini kontrolde zorlanırlar. Söz dinlemek zor gelir, engel tanımak istemezler üzerlerine fazla gidilirse yetişkinler gibi Allah'ın emir ve yasaklarına karşı gelmek bile çekici gelebilir. Bu dönem verilecek din eğitimi, bireyin doğal gelişiminden kaynaklanan eğilimlerini dikkate almak, konu seçiminde ve yöntemde bu eğilimleri yönlendirecek bir yaklaşım benimsemek ve eğilimleri daha yüksek amaçlara hizmet edecek tarzda yönlendirmek hedeftir. Bu dönemde beliren fiziki güç ve güç denemeleri eğilimi, Allah'ın insanlara verdiği bir nimet olarak ve yine Allah'ın razı olacağı şekilde, kendilerine, diğer insanlara ve diğer varlıklara yardımda bulunmak ve hayata katkı sağlamak için çabalamak şeklinde yönlendirilebilir.³⁰⁵

³⁰³ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 42-43.

³⁰⁴ Beyza Bilgin - Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri* (Ankara: Gün Yayıncılık, 1999), 82.

³⁰⁵ Bilgin - Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 83.

Ergenleri din ile ilgilenmeye yönelten bazı temel ihtiyaçlardan bahseden Bilgin ve Selçuk bunları, “eleştirici düşünce, özgürlük ve güven”, “varlık üzerinde düşünme ve sevgi” ve “hayata anlam verme” arayışları olarak ifade etmektedirler.³⁰⁶

Yavuzer, kimlik arayışıyla karakterize edilen “buluş çağında” bireyin, gittikçe artan bir düzeyde “değer ve anlam” arayışına yöneldiğini ifade etmektedir.³⁰⁷

Ergenlerin dini gelişimlerinde üzerinde durulan bir başka boyut sosyal çevre ve sosyalleşme pratiklerinin etkisini kapsamında ortaya çıkmaktadır. Aile, akran ve arkadaş grupları, okul, dini gruplar, klikler ve popüler kitleler gibi sosyal nitelikli yapılar belirleyici olması bakımından dikkat çekici özellikler taşımaktadır.

Carrier, Fransız Kamuoyu Enstitüsü (I.F.O.P) tarafından 18-30 yaşa arası genç Fransızlardan oluşan bir örneklem üzerinde yürütülen bir araştırma verilerine dayanarak, "aile koşullanması" ile gençlerin dini tutumu arasında çok açık bir ilişki olduğunu değerlendirmektedir.³⁰⁸

Husbenger ve Brown, çocuklar ve ergenlerin dini gelişim süreçlerine yoğunlaştıkları çalışmada, çocuk ve ergenlerin dini gelişimlerini etkileyen faktörleri, %44 ile aile ilk sırada yer alırken arkadaş etkisi %15 oranında kalmıştır. Hoge ve Petrillo, “ergen dindarlığının” aile üyelerinden daha çok anne ile ilişkili olduğunu; babaların ise sonraki süreçte dini inancın devam etmesinde ya da reddedilmesinde “bir rol modeli” olarak etki ortaya koyduğunu ve Anne-babanın her ikisi ile tecrübe edilen dinî yaşantıların çocuklar ve ergenler üzerinde daha etkili olduğunu savunmuşlardır.³⁰⁹

Toplumumuzda dini sosyalizasyon ve eğitim üzerinde ailenin icra ettiği rol, tipine göre değişebilmektedir, şöyle ki, barındırdığı dini atmosfer oranında geleneksel ve geniş aile tipinin etkisi, çekirdek ve modern aile tipinin önüne geçebilmektedir.³¹⁰

³⁰⁶ Bilgin - Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 85-88.

³⁰⁷ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s. 245.

³⁰⁸ Söz konusu araştırma verilerine göre, genç dindarların %64’ü anne-babası birlikte dindar olan ailelerden geliyorken; dini pratik yapmayan gençlerin %40’ı sadece annenin aktif olduğu ailelerden gelmekte -bu durum din eğitiminde baba rolünün önemini göstermektedir-; ateist olanların %18’i her iki ebeveynin de inanan olduğu ailelerden ve %67’si ise, anne ve babalarından birinin dine inanmadığı bir aile ortamından gelmektedir. Bkz. Hervé Carrier, *Psycho-Sociologie Del’Appartenance Religieuse* (Roma: Gregorian University Press, 1966), 120-121.

³⁰⁹ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 41.’den nakille. Hood ve ark., 1996: 78-80

³¹⁰ Ünver Günay, “Din ve Sosyalleşme”, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 349.

Bir diğer sosyalleşme sürecini, herhangi bir toplumsal partnerle olduğundan daha çok zaman geçirilen ve ergenlik döneminin önemli bir karakteristiği olan arkadaşlık etkileşimleri oluşturmaktadır. Bu sosyalleşme bağlamı, işbirliği, cömertlik, karşılıklı doğrulama, onaylanma, açılma ve özgürlüğe saygı gibi diğerinin gereksinimlerine artan bir duyarlılığı yansıtan eğilim ve yaşantıların artmasına imkan sağlar.³¹¹

Ergenliğin başlangıcında, aile yapıları, değerleri, tutumları, ilkeleri, yetenek ve ilgileri açısından birbirlerine benzeyen arkadaşların bir kısmının daha sıkı örgütlenmesiyle oluşan “klikler” dikkat çekmektedir. Yakın değerleri olan “klikler” de, “kalabalık” olarak kavramsallaştırılan daha esnek örgütlenmiş grupları oluşturmaktadırlar. Daha çok şöhret ve kalıp yargılar temelinde yapılanan “kalabalıklar” genç birey için, okulun geniş toplumsal bağlamı içinde bir kimlik oluşturma imkânı sağlamaktadır. “Klik” ve “kalabalıklar” ergenlerin inanç ve davranışlarını değiştirme ve şekillendirme gücünü de haizdirler. Bu durum, gelecek üzerine daha çok odaklanma, kişisel değer ve amaçların ön plana çıkmaya başladığı dönemlerde azalmaktadır.³¹²

Ergenliğin, ergenin ana babadan bağımsız hale geldiği ve referans grubunun ana babadan arkadaşlara kaydığı dönem olduğu hakkındaki genel kabule rağmen, durumun her yerde bu şekilde gerçekleşmediğini ortaya koyan araştırmalara işaret eden Kağıtçıbaşı, bu aşamada yaşananların ebeveynlerden ayrılma ve uzaklaşma sürecinden daha karışık olduğunu ve kültürel farklılıklara göre çok değişiklik gösterebileceğine vurgu yapmaktadır.³¹³

Aile bağlamını gencin üzerinde birinci derece sosyalleştirme figürü olarak değerlendiren Güngör, arkadaş gruplarının ailenin genç üzerindeki etkisiyle rekabet edebilen bir başka birincil grup yapısı olduğunu vurgulamaktadır. Aynı yaş, sosyal çevre ve uğraşı alanları gibi bir takım benzer özellikler çerçevesinde oluşan arkadaşlık gruplarının birincil ilişkilerin hakim olduğu sosyal ortam olduğunu ifade etmektedir. İlerleyen yaşla birlikte azaldığını söylediği bu etkiyi, araştırdığı yaş dönemini oluşturan 12-15 yaş civarında akran gruplarında önemli olduğunu tespit etmektedir.³¹⁴

³¹¹ Berk, *Çocuk Gelişimi*, 720.

³¹² Berk, *Çocuk Gelişimi*, 729-730.

³¹³ Bkz. Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Benlik Aile ve İnsan Gelişimi Kültürel Psikoloji* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016), 211.

³¹⁴ Özcan Güngör, “Akran Gruplarının Amerikalı Türk Gençlerinin Dini Sosyalleşmelerine Etkileri (12-15 Yaş)”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/30 (2015), 234.

Bireyler, başta ailesi ve arkadaşları olmak üzere gittikçe genişleyen sosyal çevresi ve günümüzde gittikçe artan oranlarda kitle iletişim araçları ve sosyal medya gibi toplumsal unsurlarla yaşadığı etkileşimlerle öğrenmeler yaşamaktadır. İçerik ve zamanlama bakımından plansız ve kendiliğinden gelişen ve informal öğrenmeler olarak nitelendirilen bu öğrenmeler olumlu ve faydalı olabildiği gibi olumsuz ve zararlı olma riskini de taşıyabilmekte ve çoğu zaman da yetersiz kalmaktadır. Bu sebeptendir ki, toplumlar, ihtiyaç duyduğu insanı yetiştirebilmek ve insan kaynaklarını en etkili şekilde kullanabilmek için eğitim sürecini kontrol altına almak, amaçları doğrultusunda planlı bir eğitim-öğretim sürecini yürütmek ve bu şekilde muhtemel olumsuzlukların önüne geçmek gayreti içerisine girmektedirler. Bu bağlamda karşımıza çıkan okul, toplumun ve yetişmekte olan bireylerin eğitim ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir plan ve program dahilinde, belli yaş dönemlerindeki bireylerin gelişim özelliklerine göre düzenlenmiş,³¹⁵ formal eğitimin verildiği sosyal bir kurumdur.

Çocukların, toplumun yetkin birer üyesi haline getirilmesinde ihtiyaç duydukları bilgi ve becerilerin aktarımı için tasarlanmış örgün eğitim kurumları olan okullar,³¹⁶ aynı zamanda toplumun özellikleri, ihtiyaçları, olanakları ve sınırlılıkları ile şekillenen, topluma dair her şey ile etkileşime geçen karmaşık sosyal kurumlardır. Okul, bir toplumun kültür aktarımı, yetiştirmek istediği insan modeli ve bu bağlamda eğitim felsefesini ve politikasını hayata geçirmekle sorumludur. Bilgin'e göre, "toplumu oluşturan gurupların istekleri, beklentileri, iddiaları, ihtilâfları, farklı dünya görüşleri, yaşam felsefeleri, din ve mezhep ayrılıklarının karşılaşma alanı olarak okul, yöneticiler, aileler, STK'lar, partiler, dini kuruluşlar, ekonomik durum, iş çevreleri gibi toplumsal unsurlardan etkilenir ve farklılaşır."³¹⁷

2.6. Din Eğitiminde İnanç Öğretimi

İnanç, bir şeyin ya da bir kimsenin varlığını kabul etme, biri için güven besleme, "doğru" olduğuna dair kesin kanıt ve sağlam verilerin bulunmadığı ve fakat doğruluğu lehinde belirli dayanakların söz konusu olduğu bir önermenin doğru olduğunu düşünme ve savunma hali olarak anlaşılmaktadır.³¹⁸

³¹⁵ Vural Hoşgörür - Nuray Taştan, "Eğitimin İşlevi", *Eğitim Bilimine Giriş*, ed. Özcan Demirel - Zeki Kaya (Ankara: Pegem Akademi, 2014), 286.

³¹⁶ Berk, *Çocuk Gelişimi*, 744.

³¹⁷ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 66.

³¹⁸ Bu bağlamda inanç, kesin bilgiden daha zayıf olmakla birlikte, temelsiz sanıdan çok daha güçlü olan bilgi parçasıdır. Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 179.

“İnancı, bir dinin, hareketin veya bir grubun söylemine itibar gösterme ve inanma” olgusu olarak tanımlayan Bilgin, inancın, kanaat, kanı, iman gibi terimlerle karıştırıldığını bildirmektedir. Ona göre, buradaki ayırt edici unsur, bunların dayandığı yargıların sübjektif olup olmamasıdır. Örneğin Kanaat, sübjektif ve objektif olarak yeterli olmadığı bilincinde olunan yargı; inanç, sübjektif olarak yeterli, objektif olarak yetersiz olduğunun bilincinde olunan yargı ve bilim ise, sübjektif ve objektif olarak yeterli olduğunun bilincinde olunan yargıdır³¹⁹

“Bir önermeyi” iradi olarak kabul etme şeklinde zihnî bir hal olarak değerlendirilen inanç, “en temel ya da ilk bilişsel zihnî bir hal olarak”, algı, bellek, bilgi, yargı, niyet vb. diğer bilişsel durumların bir birleşimi olarak işlev görür; örneğin, bilgi ile birlikte ele alındığında inanç, doğrulama ya da haklılandırma amacına hizmet etmektedir.³²⁰ Bellekte yer etmiş halde hazır bekleyen inanç, arzu ve korku gibi başka zihin halleriyle birlikte, eylemlerin nedenleri ya da gerekçeleri olarak ortaya çıkmaktadır.³²¹

Dini bağlamda inanç ise, evreni yaratan ve yasalarını koyan bir Tanrı'nın varoluşunu ve vahyi tartışılmaz kabul etme³²² ve inanma tavrı olarak tanımlanmaktadır. Bu yönüyle inanç iman kavramıyla yakın bir anlam ifade etmektedir. Arapça güvenme anlamına gelen “e-m-n” kökünden türemiş bir mastar olan iman, sözlükte “korkunun karşıtı olarak, güvende hissetmek, güvenmek; hıyanetin karşıtı olarak, güvenilir olmak, güven vermek; yalanlamak ve inkâr etmenin karşıtı olarak, tasdik etmek, doğrulamak ve gönülden benimsemek” anlamlarını ifade etmektedir.³²³ Bu bağlam da Öztürk de, “nefsin sükûnet ve huzura ulaşması, korkudan kurtulması” şeklindeki kök anlamına dayanarak, iman kavramına dair iki anlam bildirmektedir: “Başkalarına güven vermek ve güven içinde olmak. İman sahibi (mümin) de hem inandığı gücün sağladığı güvenin içinde olan hem de başkalarına güven veren kişi demektir.”³²⁴ Ayrıca “akd” kökünden gelen ve sağlamlaştırmak, kesin karar vermek, tasdik etmek” gibi anlamları ifade eden “i’tikād” kavramı da “iman” karşılığında kullanılmaktadır.³²⁵

³¹⁹ Sübjektif yeterlilik, kişinin kendisinin yeterli görmesi, objektif yeterlilik, diğerlerinin gözünde de yeterli görülmesi ki bu durum kesinlik ifade etmektedir. Bkz. Bilgin, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü*, 172.

³²⁰ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 917.

³²¹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 917.

³²² Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 179.

³²³ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 15/13:22-23.

³²⁴ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2012), 475.

³²⁵ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 22/212.

İman kavramı Kur'an-ı Kerim'de geçtiği bağlamlarda; bazen, “‘Hz. Muhammed'e gönderilmiş olan şariat’³²⁶; ‘Yüce Allah’ı ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul ederek O'nun şariatına girmek’³²⁷ anlamlarına gelebildiği gibi övgü bağlamında kullanıldığı ayetlerde, ‘insanın doğruluğunu tasdik ettiği halde Hakk’a boyun eğişini, bağlanışını dile getirmektedir.’ İman, üç şeyin bir arada bulunmasıyla gerçekleşir: Kalp ile tahkik/tasdik, dil ile ikrar ve organların hayatta buna uygun davranışlar yapması^{328’’329}

İman kavramı ıstılahi açıdan, “Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” anlamını ifade etmektedir.³³⁰

İmanın nihaî kastı, Tanrı'nın varlığına olan inançtır. Çünkü vahiy, peygamberlik, ahiret gibi diğer iman esasları temelde Tanrı inancına dayanır. Bu sebeple İslâmî literatürde Allah’a iman “aslü’l-usûl” sayılmıştır.³³¹

İslam’daki ilahi kavramların ilki ve en önemlisi olmak bakımından³³² “iman kavramı”, kelam literatüründe en çok araştırılan ve irdelenen meselelerden biridir. İman olgusu “dinin merkezini” oluşturmaktadır. Bu yönüyle dini hayatın bütün yönleri bu merkezin mahiyetinden etkilenmekte, bir anlam ve değer kazanabilmektedir. Zira vahyin ve dinin temel amacı, insanları "gerçek müminler" haline³³³ dönüştürmektir.³³⁴ Ancak İslam düşünce tarihinde iman olgusunun mahiyetine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin, Ehl-i sünnet kelamcıları “tasdik”, Cehmiyye ve Neccâriyye “marifet”, Mürcie ve Kerrâmiyye ise “ikrar” şeklindeki terimlerle kavramsallaştırmayı benimsemişlerdir. Kelâm literatüründe iman kavramının, "esasları, oluşumu, alâmetleri, amelle münasebeti, artıp eksilmesi ve müminin vasıfları" gibi açılardan ele alınıp değerlendirildiği görülmektedir.³³⁵

İman olgusuna psikolojik bir bilgi, bilişsel bir olgu bağlamında yaklaşan din psikolojisine göre, bütün dinî inanmalar, “Allah vardır/yoktur” veya “Kur’an Allah kelâmıdır/değildir” şeklinde olumlu/olumsuz bir “önermeyi” içermektedir. Bu bağlamda iman, “ferdin kendisini inanmaya çağıran dinî davete verdiği olumlu, derunî ve sübjektif bir cevap”

³²⁶ Maide 5/ 69.

³²⁷ Yusuf 12/106.

³²⁸ Hadid 57/19.

³²⁹ İsfahani, *Müfredat*, 100.

³³⁰ Sinanoğlu, “İman”, 22/212.; Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 155.

³³¹ Ali Köse, “İman”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 22/215.

³³² Toshihiko İzitsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000), 7.

³³³ Enfal 8/2-4, 74.

³³⁴ Sinanoğlu, “İman”, 22/213.

³³⁵ Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 155.

şeklinde ifade edilebilmektedir.³³⁶ İnanış, doğası itibariyle bireysel varoluşa ait bir olgu olduğundan³³⁷, prensip olarak iman içeriğinin doğruluğu/yanlışı sorgulanamaz. Çünkü, buradaki bilgi, objektif ve deneysel bir bilgi olmayıp “derunî ve sübjektif” bir bilgi, bir his veya keşiftir.³³⁸

Din felsefesi bağlamında iman kavramı, “güven, emniyet, samimiyet ve sırdaşlık duygularının motive ettiği bir tutumu” ya da din felsefesinin temel mevzusu olan "Tanrı vardır" önermesinin kabulü şeklinde formüleştirebilecek iki bağlamda ele alınmaktadır. İlk anlam olan, güven ve bağlılığın gerçekleşmesi, belli ölçüde dini bilgi birikimine dayanan bir dini tecrübeyle mümkün olmaktadır ki, bu da "Tanrı vardır" önermesinin kabulünü ön koşul olarak gerektirmektedir. Dolayısıyla imanın gerçekleşmesi, Tanrı'ya dair bazı “dini bilgi, dini kanaat³³⁹ ve kavramları³⁴⁰” daha önceden edinmiş olmaya ve kullanmaya bağlıdır.

İmanın oluşum sürecindeki temel işleyişi değerlendiren Özcan'a göre mesele, bir yandan “kavrama ve bilmeye” ilgili zihinsel/kognitif bir işlem ve eyleme dayanmakta, diğer yandan da iman mevzularını kabule yönlendiren “sebepler ve gerekçeler” zemininden etkilenmektedir. Bu çerçevede iman-akıl ilişkisi bağlamında tarih boyunca pek çok tartışma yürütüldüğünden bahseden Özcan, bunların ortak yönü olarak, hiçbir imanın risksiz olamayacağı, inanmanın değeri ve dini sorumluluğun da buradan kaynaklandığı ve ayrıca imanın akılla değil bir “kabul sıçrayışı” ile mümkün olduğu noktasında odaklandığını ifade etmektedir.³⁴¹

Epistemolojik açıdan yaklaşıldığında, inanan birey ile inanılan varlık arasında kurulan ilişkide, duygu, bilinç, irade ve potansiyel fiil gibi zihinsel bileşenlerin bir bileşkesi olarak iman,³⁴² Selçuk'un ifadesiyle, insanın bütün varlık şartlarının içine katıldığı varoluşsal bir süreç, bir arayış, bir tercih ve nihayetinde bir yaşantıdır.³⁴³ Çok bileşenli, kompleks bir yapıya sahip, zihni bir durum olarak iman, bu yapıyı oluşturan unsurlardan herhangi birine indirgenemez.³⁴⁴

³³⁶ Köse, “İman”, 22/214.

³³⁷ İzitsü, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 8.

³³⁸ Köse, “İman”, 22/214.

³³⁹ Hanifi Özcan, “İman”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 216.

³⁴⁰ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 917.

³⁴¹ Özcan, “İman”, 216-218.

³⁴² Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 40.

³⁴³ Selçuk, “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)”, 334.

³⁴⁴ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, 41.

İmanın çok boyutlu muhtevası (duygu, irade, inanç, tecrübe, amel, vb.) hakkında benzer bir değerlendirmede bulunan Selçuk'a göre, "iman muhtevası içinde ağırlığını en çok hissettiren ve imana rengini veren şey, inançtır. Çünkü teoloji, imanı "önermesel inanca dayandırır. İman, teolojik önermelerin "ikrar"ı ve "tasdik"idir."³⁴⁵

Tanrıya imandan önce "Tanrı vardır" önermesi ve devamında Tanrı'nın zatını konu alan vahiy önermelerinin kabul edilmesini gerektirmektedir. Önermesel inanç, imanın muhtevasını ve fikri boyutunu oluşturduğundan Tanrı'ya inanmak için önce "Tanrı nedir?" sorusu üzerinde durulmalıdır. Bu soruya cevap niteliğinde önce bir Tanrı tasavvuru oluşturulur, birtakım nitelikler atfedilerek bir Tanrı tasviri yapılır ve sonra bu özelliklerdeki Tanrı'ya inanılır ya da inanılmaz. Selçuk'a göre, Tanrı'ya dair birtakım inançlar ortaya konulmadan Tanrı'ya İnanmak, daha doğrusu belirsiz bir Tanrı'ya inanmak güçtür."³⁴⁶

İnancı, bir "bilgi aktı" olarak değerlendiren Selçuk, "inanç" olgusunun ve eğitim/öğretime konu edilmesinin, tarih boyunca zihinleri meşgul eden önemli bir mesele olduğunu ifade etmektedir. Dini bilgilerin doğru anlaşılmasını doğru aktarılmasına bağlayan Selçuk'a göre, bireyler ancak anladıkları din hakkında varoluşsal tercihler yapabilirler.³⁴⁷

Selçuk, örgün ve yaygın eğitim kurumlarında yürütülen din öğretiminin amacının bireyleri, belli bir dini ya da belli bir inancı seçmeye yönlendirmek olmadığını; asıl amacın, "din" konusunda doğru bilgiler sunarak tercihlerinde bireylere rehberlik etmek olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, birey, "inanç" ve "bilme" gibi zihinsel durumunun mahiyetine bağlı olarak yapacağı "varoluşsal tercihinde, iman/ tasdik ya da inkar/küfür tercihlerinden hangisini seçeceğine kendisi karar verecektir."³⁴⁸

İmanın, doğrudan, yani bir "sıçrayışla" ulaşılan bir nokta olmayıp, zihinsel bir gelişim seyri takip ederek, bireyin dünyasında yer aldığını değerlendiren Özcan, bireyin, "tam bir iman" aşamasına ulaşmaya kadar, ilgi, şüphe, zan, inanç, (istidlali) bilgi ve son olarak iman kavramı ile ifade edilen, birbiriyle iç içe ilerleyen, bir dizi zihnî durum ve aşamadan geçtiğini bildirmektedir. İlgi, şüphe ve zan kavramlarıyla ifade edilen boyutları, iman oluşum sürecindeki zihnî hazırlık aşamaları olarak değerlendirmektedir. Özcan'ın değerlendirmesiyle inanç, muhtemel iki olasılıktan birinin kesin olarak tercih edildiği, bir hükme varıldığı ve birey ile

³⁴⁵ Selçuk, "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)", 334.

³⁴⁶ Selçuk, "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)", 334.

³⁴⁷ Selçuk, "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)", 334-335.

³⁴⁸ Selçuk, "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)", 335.

“obje” arasında, birey açısından kesin bir ilişkinin kurulduğu, bilme ve kavrama ile ilgili bir zihni durumu ifade etmesi açısından, iman ve bilginin temelini oluşturmaktadır. Özcan imanın oluşum sürecinde bahsettiği tüm aşamaların, ilgi boyutu tüm aşamalarda devam etmek üzere, sırasıyla ve aralarında hiçbir boşluğa yer bırakmadan deneyimlendiğinin altını çizmektedir.³⁴⁹

Ortaöğretim öğrencileri üzerinde yürütülen bir araştırmanın³⁵⁰ sonuçlarını değerlendiren Selçuk, bu dönemdeki “inanç örgüsünün”; ilgi, şüphe ve bilinti şeklinde üç boyutu içerdiğini değerlendirmektedir.³⁵¹ Bu değerlendirme, Özcan’ın ön gördüğü inanç gelişim sürecinin zihni hazırlık aşaması dediği aşamaya denk düşmektedir.

Büyüme olgunlaşma ve zihinsel kapasite yaşanan değişim ve gelişim ile daha soyut, daha analitik, daha hipotetik düşünebilen ergen, kendisine, gittikçe genişleyen fiziki ve sosyal çevresine, aleme, varlığa ve varoluşa gittikçe artan bir ilgiyle yönelmekte, keşfetmeye ve kendi dünyasını kendi bakış açısıyla yeniden yapılandırmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda özellikle sosyal çevresine, sosyal çevrenin kültürel birikimine, yaşam felsefesine ve hayatı yorumlamanın bir türü olarak karşısına çıkan dini anlatılara dair sorular ve sorgulamalar yöneltilmektedir. “Dini ilgi” olarak değerlendirdiği bu yönelişi çok boyutlu, bütüncül düşünme yetisi ve varlığın bütününe kuşatan değerleri arama niteliğiyle gençlik çağının önemli ve işlenmesi gereken bir özelliği olarak değerlendiren Selçuk, bu ilginin değerlendirilmesinin ancak sağlıklı bir din öğretimi ile mümkün olabileceğini düşünmektedir. Zira, inancı geliştirmenin ve derinleştirmenin yolu ancak doğru ve sağlam yapılandırılmış bilgidir.³⁵²

Okul sürecinin başlamasıyla birlikte gittikçe genişleyen sosyal çevre bağlamına açılan genç, farklılaşan ve çeşitlenen sosyal çevre bağlamı karşısında, ev ortamında o zamana kadar edindiği bilgi, düşünce, tutum, davranışlara benzemeyen alternatifleri fark etmektedir. Hipotetik düşünme yetisiyle birlikte ergen, ailesinden edindiği birikimi ve çevresinde gözlemlediği farklı yaşam yorumlarını birlikte ele almaya yönelir. Tam bu noktada, başka alternatiflerin farkında olmanın neticesi olarak, en az iki alternatifin arasında gidip/gelen, olumlu/olumsuz bir hükme ulaşamayan bir “zihin durumu” olarak şüphe, ergen bireyin düşünce

³⁴⁹ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, 40-45.

³⁵⁰ Özarlan, S. (1994). 14-18 Yaş Lise Gençlerinde Kader İnancı. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Özarlan, S. (1999). Kader ve Lise Gençlerinde Kader İnancı. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1(9), 179-192.

³⁵¹ Selçuk, “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)”, 336-337.

³⁵² Selçuk, “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)”, 337.

yapısının karakteristiğini temsil etmektedir. Burada şüphe, bir fiilin varlığını göstermekle birlikte kabul ya da ret konusunda herhangi bir hazır oluşun bulunmadığını ifade etmektedir.

Şüpheler, sorgulamalar ve yeniden değerlendirmeler sonrasında ergen, birincil sosyal bağlamı(ailesi) tarafından kendisine aktarılan ve kendisinin de tereddütsüz hemen kabul ettiği dini birikim ve değerlerin doğruluğuna kanaat getirirse onlara tekrar ancak daha sağlam bir şekilde bağlanırken ve bunlardan bir daha şüphe etmezken; tersi durumda, daha önceki kabullerinin yanlış, hatalı, geçersiz ve değersiz olduğuna kanaat getirirse de onlardan uzaklaşabilir, ne seçeceğini bilmez bir halde bunalıma girebilir, yalnızlaşabilir. Böylesi bir durumda dış müdahaleler ve artan belirsizliğin ergen için bazı ciddi riskler barındırabileceğine dikkat çeken Selçuk, ergenin, birincil sosyalleşme bağlamında önceden yaşadığına benzer, ancak bu sefer dışardaki başkalarının düşünce, inanç, tutum ve değerlerine itirazsız bağlanabileceğini, şu farkla ki, diğerlerinin hükümlerini artık kendisinin özgürce seçtiği hükümler olarak algılayabileceğini bildirmektedir.³⁵³

İlgi ve şüphe süreçlerinden sonra, ergenlerin inanç dokusunda yer alan “bilgiyi”, “bilinti” olarak niteleyen Selçuk, bu bilgi düzeyi hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Gençlerin inançla ilgili adeta yan yana giden iki türlü anlayışları var: Biri telaffuz ettikleri (bilgisine sahip oldukları) ama uygulamaya geçiremedikleri, öteki ise uyguladıkları ama bilgisine sahip olmadıkları bir anlayış (teorisiz pratik!)”³⁵⁴

Ergenlerin, çocukluk döneminde “taklit”, “özdeşim” ve “telkinlerle” şekillenen inançlarında, “inanç-bilgi” ve “inanç-eylem” uygunluğunun bulunmadığını düşünen Selçuk, ergenlerin inançlarında ekseriyetle hatalı ve yanlış temellendirmeler ile bir belirsizlik olduğunu ve inançlarının “güçlü dayanaklardan” yoksun olduğunu değerlendirmektedir.³⁵⁵

Selçuk, dinamik yaşam ve karşılaşılan olumlu/olumsuz durumlar karşısında yürütülen din eğitimi faaliyetlerinin, ergenlerin, doğru düşünmesine, doğru çözümlemeler yapmasına ve doğru kararlar vermesine yetmediğine işaret etmektedir. Din anlayışımızdaki eksiklikler ve bunun doğal bir sonucu olarak yürütülen din eğitim/öğretim faaliyetlerinde muhteva seçimi ve kullanılan yöntemlerin uygunsuzluğunun bu durumun önemli nedenlerini oluşturduğunu ifade etmektedir.

³⁵³ Selçuk, “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)”, 337-338. Bilgin - Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 89.

³⁵⁴ Selçuk, “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)”, 338.

³⁵⁵ Mualla Selçuk, “Teorik ve Pratik Açmazları ile Kültürel Miras Eğitimi Sorgulayan Bir Deneme”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar* (İstanbul: MEB Yayınları, 2000), 339.

Tillich'in ifadesiyle "nihai kaygı" olarak kavramsallaştırılan iman, bir bütün olarak kişiliğin bir eylemidir. Kişisel yaşamın dinamikleri içerisinde gerçekleşen iman, benliğin merkezinde yer alır ve onun bütün öğelerini içerir.³⁵⁶ Selçuk'un ifadesiyle "Kamil (yetkin) insan" olma yolunda yol gösterici harita ve pusula niteliğinde, benliğin merkezî unsuru olarak işleyen iman, bireyin kendini ve dünyayı algılamasında, yaşamı anlamlandırmasında, yaşamına yön vermesinde, yaşamsal faaliyetlerini düzenlemesinde rehberlik edici ilkeler olarak işlev görmektedir. İman ve inanç sistemi, birey ve eylemleri üzerinde destekleyici, güçlendirici, yol gösterici etkiler oluşturup, iç ve dış dünyasını şekillendirme gücü verebildiği gibi; kısıtlayıcı, engelleyici ve eylemleri zayıflatıcı özelliklerde taşıyabilmektedir. İnancın birey üzerindeki bu etki gücünün dikkate alınmasına işaret eden Selçuk, inancı bireyin yaşamını kısıtlayıcı bir karakterde ve ezberlenmesi gereken zorunlu unsurlar olarak görülmesini eleştirmekte ve din eğitimi ve öğretimi bağlamında yürütülen faaliyetlerin, "inancın rehberliği ile kendini, toplumun değerlerini, dünyayı tanı, anla ve irdele!" mantığı ile düzenlenmesi gerektiğini ifade etmektedir.³⁵⁷ Selçuk din dersi öğretmenlerine inanç eğitiminde şu tavsiyeleri sunmaktadır³⁵⁸:

"İnançlar, bir susturucu olarak düşüncelere gem vurucu bir vasıta olarak kullanılmamalı; inançlar, ufuk açıcı bir pencere olarak devreye girebilmeli. İnançlarımızın gücüne saygımızı yeniden kazanmalıyız ki, en akılcı ve üretici tercihleri yapmada bize destek olsunlar. İnançlarımızın gücünü yeniden keşfettiğimizde, bizler yaşamımızı daha iyi düzenleyebilir ve daha etkin kişiler haline gelebiliriz.

Teoloji, imanı önermesel inanca dayandırır. İnsan akli Tanrı'nın niteliklerini tam olarak kavrayamayacağı için Tanrıyla ilgili bir takım teolojik önermelerin (çeşitli dini önermeler ve vahiy önermeleri) Tanrıya imandan önce sunulması, öğrenilmesi ve bilinmesi gerekmektedir. Bu bağlamda dinlere bakıldığında her dinin, kendi bağlamına uygun bir Tanrı kavramı ortaya koyduğu, Tanrıya birtakım sıfatlar atfederek, "belli bir Tanrı düşüncesini" inananların bağlamına taşıdığı, bu şekilde onları canlı bir ilişki ortamı içerisine sokmaya ve nihayetinde kendi mensuplarını belli bir Tanrıya inanmaya yönlendirdiği görülecektir.³⁵⁹

Tanrı ile ilişkili dinlerin ve teolojilerin sunduğu önermeler yanında gündelik yaşam deneyimleri ile bunların oluşturduğu bireysel/toplumsal etkiler; yaşamın iyi/kötü farklı durumlarına dair tarihi süreçte geliştirilen dini yorumlar ve buradaki Tanrı-insan ilişkisi ve

³⁵⁶ Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 17.

³⁵⁷ Selçuk, "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)", 341.

³⁵⁸ Selçuk, "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)", 341.

³⁵⁹ Özcan, *Epistemolojik Açısından İman*, 78-80.

etkileşimine dair söylemler de bireylerin Tanrı düşüncelerini ve imanlarını etkileyebilmektedir. Örneğin, Özcan'ın ifadesiyle, dünyadaki kötülük, savaşlar, açlık, vb. çeşitli olumsuzluklar üzerinden hareket eden bazı bireyler, bu olumsuz durumlar ile sıfatları gereği ilişkili görülen "dinin Tanrısı" ile araları hiç iyi değilken, herhangi bir sıfat atfedilmeyen filozofların Tanrısıyla pek de problem yaşamayabiliyorlar.³⁶⁰

2.6.1. Öğretim Programları ve Öğretim Materyallerinde Kader Konusu

Öğretim Programlarında Kader

Kadere İman mevzusu, Din Dersi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programı içerisinde farklı alt konularla bağlantılı olarak, farklı sınıf düzeylerinde yer almıştır.

Kader konusu, 1922 İlk, Orta Tedrisat Mekteplerin Din Dersleri Müfredat Programı'nda, "kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna iman" şeklinde 2. Sınıf düzeyinde ve "Kaza ve kader, hayır ve şer her şey Allah'tandır" itikadının mücmelen izâhı yapılmak üzere, "İslam'da sa'y ve amelin her ferd-i müslim üzerinde farz olduğu" ve toplumdaki tevekkülle ilgili yanlış inanç ve kanaatleri düzeltmek amacıyla "tevekkül ve kanaatin meskenet demek olmadığı" ve hakiki manasının ne olduğu üzerinden 6. Sınıf düzeyinde okutulacak konular içinde yer almaktadır.³⁶¹

1922'ye göre din dersi ders saatleri ve müfredat içeriğinde ciddi bir azalmanın yaşandığı, 1924 (1340) İlk Mektepler Kur'an-ı Kerim ve Din Dersleri Müfredat Programı'nda hiçbir sınıf düzeyinde "Kadere İman" konusu özellikle zikredilmezken "muallim münasebet düşürdükçe İslam'ın şartlarını ve iman edilmesi farz olan dini meseleleri izah edecek" şeklinde 4. Sınıf düzeyinde bir ibare yer almaktadır.³⁶²

³⁶⁰ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, 81.

³⁶¹ TBMM Hükümeti Umur-ı Maarif Vekaleti, İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı (Ankara, 1922), 6 Aktaran: Hayrûnisa Alp, *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Türkiye'de İlköğretim ve Müfredat Programları (1913-1936)* (İstanbul: Nobel Bilimsel Eserler, 2017), 282-287; TBMM Hükümeti Umur-ı Maarif Vekaleti, İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı (Ankara, 1922), 6.

³⁶² Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, İlk Mektepler Müfredat Programı (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1924 [1340], 13-14. Aktaran: Mustafa Adak, *1923-1933 Yılları Arasında İlkokullarda Okutulan Din Dersi Kitaplarında Eğitim-Siyaset İlişkisi (Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri 3-4-5 Örneği)* [İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019], 29.; Tuğrul Yürük, *Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 71.; Yürük, "1924 (1340) İlk Mekteplerin Müfredat Programı" hakkında, "yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim ve öğretim anlayışını yansıtan ve yeni Cumhuriyetin ihtiyaç ve şartları düşünülerek hazırlanan ilk program" olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.

1926 İlk Mektepler Din Dersi Müfredat Programı'nda, din dersinin öğretiminde dikkat edilmesi gereken hususlar arasında,

“Din derslerinde fırsat düştükçe dini mahiyette gösterilmek istenilen batıl fikirler, yanlış kanaatler cerh edilecektir... Dünyayı hakir görerek yalnız ahirete teveccüh etmek ve “kanaati” sefaletle, “tevekkülü” miskinlikle bir tutmak gibi hal ve hareketlerin hakiki dinde yeri olmadığı dünyada azami refah ve saadet içinde yaşamanın ve Müslümanların zengin memleketlerinin mamur olmasının dince matlup ve mergub olduğu fikirlerinin çocuklara telkini lazımdır.”³⁶³ İbaresini yer almaktadır.

Çalışmanın, üretimin ve ilerlemenin önünde engel olarak görülen yanlış din anlayışlarının ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda “kanaat” ve “tevekkül” kavramları üzerinde özellikle durulmuştur. Kanaatin fakirlikle, tevekkülün tembellikle karıştırıldığından hareketle derslerde bu yanlış kanaatlerin uygun bir şekilde düzeltilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Din dersi müfredatında 4. sınıf düzeyi konuları arasında “Tevekkül konusuna” şu şekilde yer verilmektedir:

“Çalışmak: İslam dininde sa'y asıldır. İnsan ancak sa'y ile insan olur. Tembellik, miskinlik İslam dinince memnudur; İslam dininde tevekkül her türlü tedbirlerden sonra câizdir: Aklın gösterdiği her çareye başvurmadan tevekkül edenler daima mahrumiyete uğrarlar. Böyle tevekkül İslam dinince makbul değildir. İslam dininde şükür asıldır: Hakiki Müslüman çalışır, her türlü tedbire sarılır ve neticede vâsıl olduğu muvaffakiyet için şükreder. Hiçbir şey yapmadan tembel tembel dua ederek her nimeti Allah'tan beklemek İslam şîârı değildir...” ifadeleri yer almaktadır.³⁶⁴

1924 ve 1926 İlkokul müfredatlarında program dahilinde zorunlu okutulacak dersler statüsünde yer alan din dersleri 1930'da yapılan değişiklikle, haftada yarım saatlik konferans tarzında olmak üzere program dışına çıkarılmış, derse katılım için ebeveynin muvafakatı şartı koyularak isteğe bağlı hale getirilmiştir.³⁶⁵

³⁶³ Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, İlk Mekteplerin Müfredat Programı, 2. bs., İstanbul, Devlet Basımevi, 1927, s. 45-46. Aktaran: Adak, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri 3-4-5 Örneği*, 34.; Yürük, *Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları*, 83.

³⁶⁴ Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, İlk Mekteplerin Müfredat Programı (İstanbul: Devlet Basımevi, 1927), 47-48. Aktaran: Adak, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri 3-4-5 Örneği*, 36.; Yürük, *Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları*, 81.;

³⁶⁵ Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, İlk mektep Müfredat Programı (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), 229. Aktaran: Adak, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri 3-4-5 Örneği*, 39.; Yürük, *Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları*, 85.

1930 İlk mektep Din Dersi Müfredat Programı'nda yer alan din dersi konuları içinde “kadere iman” konusu yer almazken, 1926 yılı ilkökul din dersi müfredat programından, “sa’y, tevekkül ve şükür” kavramları çerçevesinde yapılan yönlendirmeler burada da aynen yer almıştır.³⁶⁶

1930 İlkokul Programı'yla program dışına alınan ve isteğe bağılı hale getirilen din dersleri, şehir ilkökullarından 1931-32 eğitim-öğretim yılından itibaren tamamen kaldırılmıştır. 1936 İlkokul Müfredat Programı'nda din derslerine program dışı ve isteğe bağılı olarak da yer verilmemiştir.³⁶⁷ 1939 yılında köy ilkökullarından da kaldırılmıştır.³⁶⁸

Din dersinin okul ortamında yeniden eğitim öğretime konu edilmesi, 25.11.1948 tarih ve 232 sayılı Talim Terbiye Kurulu Kararınca, 1948-1949 eğitim-öğretim yılında uygulanmak üzere, ilkökul 4. ve 5. Sınıf düzeyinde, seçmeli statüsünde ve normal okul saatleri dışında olmuştur.³⁶⁹ Dönemin din dersi kitaplarını ve müfredatını inceleyen Acar, kader ünitesi ile ilgili öğrencilere kazandırılması hedeflenen amaçları, “Hayrı ve şerri yaratanın Allah olduğunu bilir; insanın fiillerinde serbest olduğunu bilir ve Müslüman'ın çalışkan olması gerektiğini bilir.”³⁷⁰ şeklinde ifade etmektedir. Keskiner, konu başlığında, “kader” yerine “kaderin doğru manası” şeklindeki bir ifadenin tercih edildiğine dikkat çekmektedir.³⁷¹

1956 yılında ortaokul düzeyinde seçmeli statüde uygulanmaya başlayan din dersi öğretim programında, orta okul 2. Sınıf seviyesinde, yer alan “Kadere İman ünitesinde; Kader ve Kaza, Kul İradesi ve Tevekkül” konuları yer almaktadır.³⁷²

1982 yılında zorunlu statüde uygulanmaya başlayan, temel eğitim ve orta eğitim DKAB Öğretim Programında, beşinci sınıf seviyesinde, “Kadere İnanmak” Ünitesinde, “Kaza ve Kader nedir? İslam'da Çalışmaya Verilen Önem, Çalışmak ibadettir, Allah çalışanları sever.” konularına yer verilirken; 7. Sınıf seviyesinde “Kaza ve Kadere İman” ünitesinde, “Kaza ve

³⁶⁶ Adak, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri 3-4-5 Örneği*, 40.

³⁶⁷ Recai Doğan, “1980'e Kadar Türkiye'de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924-1980)”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar (İstanbul 28-30 Mart)* (Ankara: MEB Yayınları, 2003), 616.

³⁶⁸ Adak, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri 3-4-5 Örneği*, 43.

³⁶⁹ “MEB Tebliğler Dergisi” 11/524 (7 Şubat 1949), 153.

³⁷⁰ Ayşe Acar, *İlköğretim 4. ve 5. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi Dersi Müfredatlarının Mukayesesi (1949- 2000)* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 34.

³⁷¹ Emine Keskiner, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarındaki Kader Öğretisi Üzerine Bir Değerlendirme”, 53.

³⁷² “MEB Tebliğler Dergisi” 19/921 (17 Eylül 1956), 147. Aktaran: Keskiner, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarındaki Kader Öğretisi Üzerine Bir Değerlendirme”, 53.

Kader, Hayır ve Şer, Allah'ın İradesi ve İnsanın İradesi, İyiye ve Doğruya Yönelme, Tevekkül” gibi konulara yer verildiği görülmektedir.³⁷³

2000 Yılında düzenlenen İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4- 8. Sınıflar) Öğretim Programı geliştirilirken üç grup ilke temel alınmıştır. Bunlar³⁷⁴, “bireylerde bulunması gereken çağdaş eğitimsel özellikler³⁷⁵; Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin bilimsel hedefleri ve içeriği³⁷⁶; DKAB öğretim programlarının geliştirilmesi, ders kitaplarının yazılması, eğitim ortamlarının düzenlenmesi ve öğretimin gerçekleştirilmesiyle ilgili tüm süreçlerde uyulması gereken esaslar.³⁷⁷” Yürük, önceki Din dersi öğretim programlarından farklı olması ve kendisinden sonraki DKAB öğretim programlarını etkilemesi yönüyle, 2000 İlköğretim DKAB Öğretim Programını Cumhuriyet döneminin en dikkat çekici programı olarak değerlendirmektedir.³⁷⁸

2000 Yılında düzenlenen İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4- 8. Sınıflar) Öğretim Programı’nda “Kaza, Kader İnancı” ünitesi, 8. Sınıf düzeyinde yer almaktadır. 8. Sınıf DKAB özel amaçları içerisinde kader ile ilgili, “Her şeyi bir ölçüye göre yaratıldığını ve her şeyin bir sonu olduğunun farkında olur” ve “insanın özgürlüğü oranında sorumlu olduğunu yorumlar” ifadelerine yer verildiği görülmektedir. Ünitenin konu başlıkları şöyledir: “Allah Her Şeyi Bir Ölçüye Göre yaratmıştır; Evrenin Yasaları (Fiziksel Yasalar, Biyolojik Yasalar, Toplumsal Yasalar); İnsanın Kaderi, İnsan İçin Ancak Çalıştığının Karşılığı Vardır; Her şeyin Bir Sonu Vardır; İnsan Özgürlüğü Oranında Sorumludur.”³⁷⁹

DKAB Müfredat programında, konuların ders uygulamalarına aktarılmasında öğretmenlere rehberlik edecek bir bağlam sunmak amacıyla, ilk defa yer verilen örnek ders

³⁷³ “MEB Tebliğler Dergisi” 45/2109 (29 Mart 1982), 157-159.

³⁷⁴ Bkz. “MEB Tebliğler Dergisi” 63/2517 (Ekim 2000), 913-914.

³⁷⁵ “Bu ilkeler aracılığıyla bireylerin eğitimsel süreçlerde bazı yeterlikler kazanmaları ve bu yeterlikleri de yaşamlarına ve özellikle de din anlayışlarına taşıyabilmeleri hedeflenmiştir. Böylece öğrencilerin hayatlarının her döneminde inancını bilimsel veriler çerçevesinde araştırmaları, sorgulamaları ve yaşam boyu öğrenmeyi alışkanlık haline getirmeleri beklenmektedir.”

³⁷⁶ “Bu bağlamda din anlayışı ile ilgili bazı temel değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. Örneğin, dinin insan yaşamına anlam kazandıran, insanın insanca yaşamasına yardım eden, bireyin, kendisiyle, Allah ile ve toplumla ilişkilerini düzenleyen bir olgu olduğu ve evrensel barış kültürünün ve hoşgörü ortamının yaratılmasında önemli katkısının olabileceği belirtilmiştir.” Tarifteki din anlayışına sahip olması hedeflenen bireyin inancını akılla bütünleştirerek kendi geleneğini ve diğer milletlerin geleneklerini saygı ve hoşgörü çerçevesinde değerlendirebilme yeterliğini kazanması beklenmektedir.

³⁷⁷ Bu bağlamda, “birey bilinci ön plana çıkarılmış, bireyin akılcı ve eleştirel bir yaklaşımla kendisi ve çevresiyle ilgili değerlendirmelerde bulunabilme yeterliğini kazanabilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca öğrencinin bu dersteki etkinliklerinin kendi hayatındaki sorunlarının çözümüne katkıda bulunması yani işlevsel olması gerektiği belirtilmiştir.”

³⁷⁸ Yürük, *Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Programı Anlayışları*, 189.

³⁷⁹ “MEB Tebliğler Dergisi”, Ekim 2000, 970,971.

işleyişleri arasında, “İnsan Özgürlüğü Oranında Sorumludur.” Konusu da yer almaktadır. Burada insanın sorumluluğu, özgürlükle ve özgürlüğü de seçeneklerin var olması ile temellendirilmektedir. İnsan kişiliğinin gelişmesinde, ülkenin ekonomik ve sosyal açıdan gelişmesinde ve üretimin artmasında, insanın özgürlüğü ve sorumluluğunun önemi üzerinde durulmuş. Allah’ın insan için belirlediği kaderin, İnsanın özgür ve sorumlu bir varlık olması yönünde olduğu, insanın sorumlu olduğu davranışlarında özgür olduğu ve bu sebeple de insan özgürlüğüne yönelik saldırıların büyük günah olduğu önemle vurgulanmıştır.³⁸⁰

2000 yılı müfredatında yer alan “Kaza, Kader inancı” ünitesi ve alt konu başlıklarının, aynı yıl hazırlanan ve Talim ve Terbiye Kurulu’nun Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmenlerine tavsiye ettiği, “Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar” kitabında yer alan “Allah’ın Takdiri ve Kulun Tedbiri³⁸¹” adlı makale bağlamında inşa edildiği görülmektedir. Akbulut’un değerlendirmesine göre, Kur’an’da pek çok ayette geçen “kader” kelimesi ve müştaklarının anlam mihverini “bir ölçü dahilinde tayin etmek, her şeyi bir ölçü ve nizamla göre tanzim etmek” oluşturmaktadır.³⁸² Sonuç olarak kader, Kâinatta cari olan Allah’ın yasalarıdır (fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasalar). Kâinatta yaşanan bütün olaylar gibi insanın başına gelen iyi/kötü bütün olaylar da önceden Allah tarafından tespit edilen bu kanunlara göre gerçekleşmektedir.³⁸³

Akbulut, kader meselesinde insanın iradesini ilgilendiren nokta ile tabii ve kevnî hadiseleri ilgilendiren noktanın birbirinden ayrı değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Şöyle ki, insan dışındaki varlıkların “mukadderatlarının” tayin ve tespitinde, sorumlulukları olmadığından dolayı bir sorun yok iken, sorumluluk açısından diğer varlıklardan ayrılan insanın, sınırlarını Allah’ın belirlediği bir alanda, sorumluluğu oranında özgür olması gerektiği ve bu alanda kendi kaderini kendi belirlediği ortaya çıkmaktadır.³⁸⁴

Akbulut, her varlığın kendine has özellikleri sebebiyle kendine has bir kaderi bulunduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda insanın kaderini, insanın varlık karşısındaki konumu ve sorumluluğu merkezinde, akıl ve irade sahibi, özgür ve ayrı bir şahsiyeti olan bir varlık olması açısından temellendirmektedir. Ona göre insanın kaderi, insanın iyilik ve kötülük işleyecek imkânda yaratılmış olmasıdır. İnsanın yaşam gayesini Allah belirlemiştir ve

³⁸⁰ “MEB Tebliğler Dergisi”, Ekim 2000, 974.

³⁸¹ Ahmet Akbulut, “Allah’ın Takdiri Kulun Tedbiri”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2000), 123-143.

³⁸² Akbulut, “Allah’ın Takdiri Kulun Tedbiri”, 131.

³⁸³ Akbulut, “Allah’ın Takdiri Kulun Tedbiri”, 135.

³⁸⁴ Akbulut, “Allah’ın Takdiri Kulun Tedbiri”, 131-132.

yeryüzünde görevlendirmiştir. Ancak bunu gerçekleştirip/gerçekleştirmeme konusunda insanı, -sınırlarını kendi belirlediği bir alanda- hür bırakmıştır, neticede insan fiillerinin irade edeni ve yaratıcısıdır, bunun karşılığında da seçimlerinden ve fiillerinden sorumludur.³⁸⁵

Önceki programlarda 2. 4. 5. ve 6. sınıf müfredatı içerisinde yer alabilen “kadere iman” ünitesini, öğrencilerin gelişim düzeyleri dikkate alınarak, 2000 programında daha üst bir sınıf düzeyine, 8. Sınıfa alınmıştır.

2006 yılında yapılandırmacı yaklaşımın esas alındığı İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (4-8. Sınıflar) Öğretim Programında 8. Sınıf düzeyinde yer verilen “Kaza ve Kader”, inanç öğrenme alanının son ünitesi olarak yer almaktadır. 2000’dekine benzer bir biçimde planlanan ünite muhteviyatı, “Allah Her Şeyi Bir Ölçüye Göre Yaratmıştır; Kader ve Evrendeki Yasalar (Fiziksel Yasalar, Biyolojik Yasalar, Toplumsal Yasalar); İnsan İradesi ve Kader, İnsanın Özgürlüğü ve Sorumluluğu; İnsanın Çabası: Emek ve Rızık; Dünya Hayatının Sonu: Ecel ve Ömür; Allah’a Güvenmek (Tevekkül).”³⁸⁶ Konularından oluşmaktadır.

2006’daki DKAB öğretim Programı, ünite ve ilgili konular yanında, öğretilmesi hedeflenen kavramlar, değerler, beceriler ve kazanımlar hakkında da açıklamaları barındırmaktadır. Bu bağlamda ünite ile ilgili kavramlar, “kader, kaza, irade, tevekkül, rızık, ömür ve ecel”; değerler, “sorumluluk, bilimsellik, çalışkanlık, güven, estetik, adalet ve bağımsızlık”; beceriler, “eleştirel düşünme, Kur’an-ı Kerim mealini kullanma, değişimi ve sürekliliği algılama, araştırma, problem çözme”; Kazanımlar, “Kaza ve kader kavramlarını açıklar; Allah’ın her şeyi bir ölçüye göre yarattığına örnekler verir; Evrendeki fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasaları fark eder; İnsanın akıl ve irade sahibi olması ile özgür ve sorumlu bir varlık olması arasındaki ilişkiyi açıklar; İnsanın çalışmasının karşılığını alacağı bilinciyle hareket eder; Her canlının bir sonu olduğunun farkına varır; Allah’a güvenmenin (tevekkül) pasif bir bekleyiş olmadığının farkında olur; Kaza ve kaderle ilgili toplumda yaygın olan yanlış anlayışların sebeplerini açıklar.” şeklinde programda yerini almaktadır.³⁸⁷

2010 yılında düzenlenen DKAB öğretim programı 2006 yılındaki programın tekrarı niteliğindedir.

³⁸⁵ Akbulut, “Allah’ın Takdiri Kulun Tedbiri”, 123-124.

³⁸⁶ *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4-8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu* (Ankara: MEB, 2006), 71.

³⁸⁷ *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4-8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, 22,59.

2018 DKAB (4-8. Sınıflar) Öğretim Programı'nda "Kader İnancı" ünitesi 8. Sınıf düzeyinde yer almaktadır. Ünite, "Kader ve Kaza İnancı", "İnsanın İradesi ve Kader", "Kaderle İlgili Kavramlar", "Bir Peygamber Tanıyorum: Hz. Musa (a.s.)", "Bir Ayet Tanıyorum: Ayet el-Kürsi ve Anlamı" konularına yer verilmektedir. Programda, "kaderi, insan iradesi ve sorumluluğunu devre dışı bırakan pasif bir bekleyiş ve çaresizlik gibi yanlış kanaatleri gidermeye yönelik anlatımlara yer verilir." vurgusu dikkat çekmektedir. Ünite ile ilgili anahtar Kavramlar olarak, "kader, kaza, sünnetullah, küllî irade, cüzî irade" kavramlarına yer verildiği görülmektedir.³⁸⁸

Programda "Kader İnancı" ünitesi kazanım ve açıklamaları şu şekilde yer almaktadır: "1. Kader ve kaza inancını ayet ve hadislerle açıklar. (Allah'ın (c.c.) her şeyi bir ölçüye göre yaratmasına; Sünnetullah kavramı kapsamında evrendeki fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasalara yer verilir.); 2. İnsanın ilmi, iradesi, sorumluluğu ile kader arasında ilişki kurar; 3. Kaza ve kader ile ilgili kavramları analiz eder.(Kavramlar; ecel, ömür, rızık, tevekkül, başarı, başarısızlık, sağlık ve hastalık ile sınırlandırılır; kavramlar, kaderle ilişkilendirilerek ele alınır.); 4. Toplumda kader ve kaza ile ilgili yaygın olan yanlış anlayışları sorgular.(Alın yazısı, kara talih, baht, kısmetsizlik gibi kalıp yargılar; Gerekli güvenlik tedbirlerinin alınmaması sonucunda yaşanan iş kazalarının kaderle olumsuz bir şekilde ilişkilendirilerek bireysel ve toplumsal sorumluluğunun göz ardı edilmesi gibi yanlış anlayışlar eleştirel bir bakışla ele alınır.); 5. Hz. Musa'nın (a.s.) hayatını ana hatlarıyla tanır; 6. Ayet el-Kürsi'yi okur, anlamını söyler." ³⁸⁹

Din Dersi Öğretim Programlarının neredeyse tamamında yer alan "Kader İnancı" ile ilgili konuların öğretime konu edildiği bağlamlardaki temel amacın, öğrencinin sosyal çevresinden, toplumdan edindiği yanlış kader anlayışına dair kabul ve inanışlarını düzeltmek ve doğru bir anlayış ve inanış kazandırmak olduğu görülmektedir. 2000 yılına kadar hazırlanan programlarda "Kader İnancı" konuları daha çok kelimî bir yaklaşımla ele alınırken, 2000 yılından itibaren, meseleye daha çok sünnetullah, evrenin yasaları (sebeup/sonuç bağıntısı), varoluşta bir düzen düşüncesi ve insanın özgür iradesi ve sorumluluğu bağlamında yaklaşıldığı görülmektedir.

³⁸⁸ *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)* (MEB, 2018), 36.

³⁸⁹ *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, 36.

Öğretim Materyallerinde Kader

Kader kavramı, 2000’li yıllara kadarki din dersi kitaplarında ekseriyetle, “Her ne varsa Allah’ın bilmesi, takdiri, dilemesi ve yaratması ile olup bunların sonradan alacakları şekil ve vasıflarının hepsini evvelden bilmiş ve öylece yaratmış olması” ve kaza da “dilemiş olduğu o şeyin zamanında meydana gelmesi”³⁹⁰ olarak tanımlanmıştır.

Bilgin’in yazdığı ilkökul beşinci sınıf ders kitabında kader, “Allah’ın olacakların hepsi için kendi bilgisi ve isteğine göre belirlediği düzen; kaza ise olayların Allah tarafından belirlenmiş düzene uygun olarak meydana gelmesi, gerçekleşmesi” şeklinde tanımlanmıştır. Tanımda, “Allah’ın varlığa ve varoluşa koyduğu düzen” düşüncesinin vurgulandığı görülmektedir.

2000 Yılı DKAB Öğretim programı anlayışı, aynı yıl Talim ve Terbiye Kurulu tarafından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmenlerine tavsiye edilen “Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar” kitabı ve burada Akbulut tarafından kaleme alınan “Allah’ın Takdiri ve Kulun Tedbiri” adlı makale, ders kitaplarına ve buradaki kader tanımlarına da yansımıştır. Örneğin, Aydın tarafından yazılan İlköğretim 8. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabında:

“Kader, sözlükte bir şeyin ölçüsü, miktarı ve kıymeti anlamlarına gelmektedir. Allah, evreni ve evrendeki varlıkları belirli bir ölçü ve düzene göre yani kadere uygun olarak yaratmıştır. Evrendeki her şeyi takdir eden, varlıkların kaderini belirleyen, her olayın sebep-sonuç ilişkisi içinde gerçekleşmesini sağlayan da odur... Fiziksel, biyolojik, toplumsal vb. bütün yasalar Allah’ın takdiridir. Yüce Allah, bu yasalar aracılığıyla evrendeki her şeyin kendi dileğine yani kaderine uygun olarak gerçekleşmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla her şey onun ilim, irade ve kudretinin eseridir. Her şeyde sebepler ve birtakım ölçüler mevcuttur. Çevremizde meydana gelen olaylar Allah’ın kaza ve kaderine uygun olarak meydana gelir... Dinî bir terim olarak kader, Yüce Allah’ın, başlangıçtan sonsuza kadar olmuş ve olacak şeylerin zamanını, yerini ve her

³⁹⁰ Neda Armaner, Din Bilgisi (İlköğretmen Okulları Ders Kitapları, İkinci Devre Sınıf II) (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1960), 71. Aktaran: Keskiner, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarındaki Kader Öğretisi Üzerine Bir Değerlendirme”, 56.

türlü özelliğini önceden bilip takdir etmesidir. Allah'ın ezelde irade ve takdir ettiği şeylerin yeri ve zamanı gelince gerçekleşmesine ise kaza denir.”³⁹¹

2018 yılı DKAB Öğretim Programı sonrasında yazılan ve günümüzde okul ortamında okutulan İlköğretim 8. Sınıf DKAB Ders kitabında kader, “kelime olarak, bir şeye gücü yetmek, biçimlendirmek, planlamak, ölçü ile yapmak, kıymetini bilmek, mukayese etmek; terim olarak ise, Allah'ın (c.c.) sonsuz ilmi ve kudretiyle, evrende olmuş ve olacak olan her şeyi takdir etmesi”³⁹² ve kaza ise, “Kelime olarak, hükmetmek, emretmek, yaratmak ve gerçekleştirmek; terim olarak, ezelde bilinen ve takdir edilen şeyin, zamanı ve yeri geldiğinde Allah (c.c.) tarafından yaratılması” şeklinde tanımlanmaktadır.³⁹³

³⁹¹ Muzaffer Aydın, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitabı 8* (Ankara: Küre Yayıncılık, 2014), 14-15; Keskiner, “Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarındaki Kader Öğretisi Üzerine Bir Değerlendirme”, 57.

³⁹² *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, 12.; Mehmet Sürmeli vd., *Dinî Terimler Sözlüğü*, ed. Ahmet Nedim Serinsu (Ankara: MEB Yayınları, 2009), “Kader”, 239.

³⁹³ *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*, 12.; Mehmet Sürmeli vd., *Dinî Terimler Sözlüğü*, ed. Ahmet Nedim Serinsu (Ankara: MEB Yayınları, 2009), “Kaza”, 239.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Temel amacı, ilköğretim 8. Sınıf düzeyi (13-15 yaş grubu) öğrencilerinin kader algıları ile bunun Tanrı tasavvuru ve dini duygu yönelimlerinin şekillenmesi sürecindeki etkilerini bizzat öğrencilerin gözünden ortaya koymak olan bu araştırma, nitel araştırma desenlerinden³⁹⁴ “gömülü teori (grounded theory)” yaklaşımı ile yapılandırılmıştır. Gömülü teorinin kullanılmasına, araştırmacı, danışman ve diğer tez izleme komitesi üyelerinin görüşleri, araştırmanın konusu ve amacı göz önüne alınarak yapılan tartışmalar sonucunda karar verilmiştir.

Bireylerde “Tanrı tasavvuru ve inancı” ile “dini duygu” yönelimlerinin şekillenmesi sürecinde, inanılan din kadar dini anlamlandıran ve din karşısında müspet ya da menfi bir duruş sergileyen bir aktör olarak bizzat bireyin kendisi de etkilidir. Bu süreçte bireyin yaşam çevresi ve çevresiyle deneyimlemiş olduğu etkileşimlerden kaynaklanan pek çok psiko-sosyal etken rol oynamaktadır.

İnanç alanında yaşanan bu etkileşim ve oluşum sürecinin açıklanmasına dair geliştirilen teorik yapı ile çocukların, inanç alanında hangi bağlamlarda nasıl etkilenmeler yaşadıkları, nasıl sorunlarla karşılaştıkları, sorunları aşma noktasında neye ihtiyaç duyduklarına dair durumların ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede çocukların din eğitimi aldıkları ortamlar olan aile, Kur’an kursları ve okul DKAB derslerinde beklenti ve ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik öneriler/ilkeler geliştirmek ve pedagojik katkılar sunmak hedeflenmektedir.

Araştırmanın metodolojik kurgusunu ve izlenen prosedürleri açıklamadan önce Gömülü Teori yaklaşımını kısaca tanıtmak uygun olacaktır.

Gömülü teori geniş kavramsal bir düzeyde varlık gösteren bir konuya ilişkin bir süreci, eylemi veya etkileşimi, katılımcıların deneyimleri ve algılamalarına odaklanarak açıklayan bir teori üretmek için kullanılan sistematik nitel bir süreçtir. Bu yaklaşımda teori; zamanla

³⁹⁴ Bkz. W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar 1*, çev. Sedef Özge (Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 2014), 232-234.

meydana gelen olayların, faaliyetlerin, eylemlerin ve etkileşimlerin eğitimsel sürecini açıklayan bir “süreç” teorisisdir.³⁹⁵

Gömülü teori, araştırılan sürece ilişkin geniş kapsamlı bir teori bulunmayan durumlarda veya mevcut açıklamalara yeni bakış açıları kazandırmak amacıyla kullanılabildiği gibi mevcut teoriler, araştırma problemini veya üzerinde çalışılması planlanan katılımcıları inceleyemediğinde “süreci açıklayıcı bir teori üretmek” amacıyla başvurulmuş bir yöntemdir. Bu yaklaşım ile geliştirilen teori, veriler içinde “gömülü” olduğu, üzerinde çalışılan süreçle örtüştüğü, pratikte işe yaradığı, araştırılan bireylere duyarlı olduğu ve süreçteki tüm kompleks ilişkiyi yansıtabildiği için “rafta hazır bekleyen bir teoriden” daha iyi bir açıklama sunar.³⁹⁶

Apriori varsayımlardan veya var olan kuramsal teorilerden hareket eden, topladığı veriler aracılığıyla da önceden belirlenen teoriyi doğrulama veya yanlışlamaya çalışan metodolojilerin tam zıttı bir yerde kendini konumlandıran gömülü teori³⁹⁷ önemli bir alt yapı oluşturarak birçok sosyal bilim dalının ve özellikle de eğitim bilimlerinin yolunu aydınlatmış ve gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır.³⁹⁸

Tarihsel bağlam

Günümüz sosyal bilimler alanında yürütülen nitel araştırmalar için en etkili paradigma olan gömülü teori yaklaşımının³⁹⁹ metodolojik ve teorik temelleri, sosyolog olan Barney Glaser ve Anselm Strauss’un California-San Francisco Tıp Merkezi Üniversitesinde ölüm

³⁹⁵ John W. Creswell, *Eğitim Araştırmaları Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi*, çeviri editörü. Halil Ekşi (İstanbul: Edam Yayınları, 2017), 542.; Gömülü teinin öncü isimlerinden Strauss ve Corbine göre (1994) teori, üzerinde çalışılan olgu ile ilgili kavramlar ve kavram dizileri arasındaki kavramsal ilişkilere yönelik akla yatkın açıklamalar sunan ilişkiler setidir. Diğer bir ifade ile teori, makul ilişkilerin sistematik ifadeleridir. Kuramsallaştırma, verilere ilişkin “en uygun” açıklama getirilinceye kadar alternatif açıklamalar inşa eden bir süreçtir. Bu süreç, kurulan teoriye dair bağlantıları ortaya çıkaracak verilerin karşılaştırmalı olarak sürekli sorgulamasını içerir... Teoriler, pek çok aktör arasında meydana gelen etkileşimleri kapsamı ve zamansallığa/dünyeviliğe vurgu yapması nedeniyle değişebilme özelliği ile birlikte ele alınmalıdır..” Anselm Strauss - Juliet Corbin, “Grounded Theory Methodology: An Overview”, *Handbook of qualitative research*, ed. Norman K. Denzin - Yvonna S. Lincoln (California, Thousand Oaks: Sage Publication, 1994), 278-279.; Strauss ve Corbin, gömülü teoride, bireyden ziyade çeşitli sosyal birimler ve/veya aktörler arasındaki eylem ve etkileşim örüntüleriyle ilgilenmesi anlamına gelen “kuramsal kavramsallaştırmayı” savunmaktadır. Bkz. Halil Ekşi - Hilal Çelik, *Gömülü Teori* (İstanbul: Edam Yayınları, 2015), 23-24.

³⁹⁶ Creswell, *Eğitim Araştırmaları Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi*, 542.

³⁹⁷ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Desni*, çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016), 83-88.

³⁹⁸ Michael Quinn Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*, çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir (Ankara: Pegem Akademi, 2014), 9-12.; Ekşi - Çelik, *Gömülü Teori*, 27.

³⁹⁹ Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*, 10-11.

hastalarla yaptıkları ortak bir nitel çalışmaya dayanmaktadır.⁴⁰⁰ Yürüttükleri çalışmada sosyoloji araştırmalarında kullanılan mevcut kuram ve teorilerin, araştırılan olay, olgu, durum ve süreçleri açıklama noktasında uygun olmadığını ve incelenen katılımcılarla uyuşmadığını düşünen Glaser ve Strauss,⁴⁰¹ o dönemki sosyolojik çalışmalara damgasını vuran: “mevcut teorileri doğrulama ve test etme yaklaşımı” yerine, katılımcılarla yüz yüze, derinlemesine görüşmelerden elde ettikleri, alan verilerinde gömülü olan kavramlar, kavramlar arası ilişkiler ve kategorileri keşfetmeye ve teoriler geliştirmeye yönelmişlerdir.⁴⁰²

İlk yıllarda, Glaser ve Strauss sosyal ortamlarda veya “kronik bir hastalık gibi” spesifik bir deneyimin içinde esas olan sosyal ve sosyo-psikolojik süreçleri araştırmak için ortak bir yaklaşım geliştirmişlerdi. Ancak zaman içinde kuram oluşturma anlamı ve prosedürleri hakkındaki yaklaşımları farklılık gösterdi.⁴⁰³

İlerleyen zamanlarda Glaser ve Strauss’un öğrencisi olan Charmaz “gerçekte kimin yöntemi gömülü teoridir?” Sorusunu sordu. Charmaz, prosedürler hakkındaki mevcut tartışmalara farklı bir bakış açısı getirerek “yapılandırmacı kuram oluşturma” yaklaşımını savundu. Farklı bir felsefi yaklaşımla gömülü teoriye yeni bir boyut kazandırdı.⁴⁰⁴

Charmaz’a göre yapılandırmacı grounded teori, Glaser ve Strauss’un (1967) ilk dönemlerindeki: tümevarımsal, karşılaştırmacı, gelişen ve açık uçlu yaklaşımlarını benimser.

⁴⁰⁰ Kathy Charmaz, *Gömülü (Grounded) Teori Yapılandırması*, ed. Rabia Hoş (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2015), 24-25.; Glaser ve Strauss, ölüm olgusunu ve insanların bunu nasıl karşıladıklarını ve bu süreçte ne yaşadıklarını değişik hastane ortamlarında gözlemlədiler; ayrıca son dönemlerini yaşayan hastalar ile ilgilenen sağlıkçıların hastalarının nasıl ve ne zaman öleceklerini öğrendiklerinde bu haberi nasıl karşıladıklarını da izlediler. Glaser ve Strauss verilerini karşılaştırmalı, analitik bir dizi işlem den geçirdikten sonra, “ölümün sosyal organizasyon ve geçici sırasının” teorik analizini yaptılar. Bu şekilde ölüm olgusu ve bireylerin kendi ve şahit oldukları insanların ölümlerini nasıl karşıladıklarının analizini yaparken birtakım sistematik metod stratejileri ürettiler. Onların geliştirdikleri bu stratejiler, öncelikle var olan teorilerin ve daha önce ortaya atılmış hipotezlerin test edilmesinden ziyade bizzat alandan elde edilen nitel veriler içerisinde gömülü bulunan süreçlerin birinci elden araştırılmasıyla ortaya çıkan teoriler geliştirmeyi hedeflemektedir. Geniş bilgi için bkz. Barney . G. Glaser - Anselm L. Strauss, *The discovery of grounded theory* (Chicago: Aldine Publishing Company, 1967).

⁴⁰¹ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 84.

⁴⁰² Geniş bilgi için bkz. Glaser - Strauss, *The discovery of grounded theory*.

⁴⁰³ Charmaz, *Gömülü Teori*, 30; Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 84.

⁴⁰⁴ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 84.; Charmaz Gömülü teori bakış açısını şu şekilde ifade etmektedir: “Benimsediğim gömülü teori yaklaşımında ‘Yapılandırmacı’ terimini seçtim çünkü sübjektifliği ve araştırmacının araştırma sürecinin yapılmasında ve verilerin yorumlanmasındaki dahilietini kabul ettim. Bununla birlikte 1980-1990’lı yıllardaki geleneksel sosyal yapılandırmacılık ile yaklaşımım arasındaki farklar bulunmaktadır. Benim pozisyonum Lev Vygostky (1962) ve Yvonna Lincoln (2013)’dan etkilenen sosyal yapılandırmacılarla örtüşüyor, çünkü onlar da sosyal şartların, iletişimin, fikirleri paylaşmanın ve yorumlanan anlayışların üzerine vurgu yapıyorlar. Bu yapılandırmacılar bilmeyi ve öğrenmeyi sosyal hayatın içinde bir gerçeklik olarak görüyorlar. Benim için sübjektivite sosyal varoluştan ayrılamaz.” Charmaz, *Gömülü Teori*, 36.; Kathy Charmaz, “Grounded Theory: Objectivist and Constructivist methods”, *Handbook of Qualitative Research 2nd ed.*, ed. Norman K. Denzin - Yvonna S. Lincoln (Thousand Oaks, CA: Sage Publication, 2000), 513, 525-526.

Strauss'un ilk zamanlarda savunduğu mantığı ve aynı zamanda eylem ve anlama olan pragmatist gelenekteki çifte vurguyu içerir. Yapılandırmacı görüş, grounded teori metodun esnekliğinin altını çizer ve mekanik uygulamasına karşı koyar.⁴⁰⁵ Charmaz, Glaser ve Strauss'un bakış açılarından farklı olarak araştırmacıların araştırdığı dünyanın, topladığı verilerin ve oluşturduğu analizlerin bir parçası olduğu anlayışını benimsemektedir.⁴⁰⁶ Geliştirilen grounded teorilerin de araştırmacıların geçmiş ve şimdiki katılımlarından, insanlarla, perspektiflerle ve araştırma uygulamaları ile iletişimlerinden hareketle yapılandırıldığını öne sürmektedir.⁴⁰⁷

Bazı farklılıkları barındırmasına rağmen bütün gömülü teori desenleri; süreç yaklaşımı, kuramsal duyarlılık, kuramsal örnekleme, sürekli karşılaştırmalı analiz, çekirdek kategori, memo (kuramsal not) yazımı, literatür incelemesi ve teori üretimi olmak üzere birtakım ortak özellikleri paylaşmaktadırlar.⁴⁰⁸

Gömülü teori, teorik temellerini, "pragmatizm" ve insan davranışları ve sosyal roller arasındaki etkileşim süreçlerini araştıran "sembolik etkileşimcilik" ten almaktadır.⁴⁰⁹

Pragmatist yaklaşımda, yöntemsel kaliteyi belirleyen temel ölçüt, "yöntemsel ortodoksluktan" kaçınmak ve "yöntemsel uygunluk" bağlamında değişik yöntemleri değişik durumlar için esnek bir şekilde kullanabilmektir. Duruma göre cevap verebilmek, spesifik durum veya ilgi alanına uygun bir çalışma tasarlayabilmek, problemi en uygun bir şekilde çözmek ve bunu yaparken de "işe yarayanı" bulmaktır.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Charmaz, *Gömülü Teori*, 34.

⁴⁰⁶ Charmaz'ın yaklaşımında, araştırmacı, araştırma ortamlarında neler olduğunu, araştırma katılımcılarının hayatlarının nasıl olduğunu onlara katılarak anlamaya çalışır. Onların ifadelerini ve eylemlerini nasıl açıkladıklarını inceler ve onlardan analitik olarak nasıl bir anlam çıkaracağını sorgular. Bu şekilde araştırmacı ve katılımcılar arasında cereyan eden etkileşim, verilerin "üretimini" sağlar ve dolayısıyla araştırmacılar anlamı gözlemleyerek tanımlar. Yapılandırıcı gömülü teoride araştırmacılar, edilen verileri zenginleştirmek için, "ortak anlam" üretici pozisyonunda konumlandırılırlar. Araştırmacıların, çalıştıkları durumu, etkileşimlerini ve görüşmelerin nasıl yol aldığına dair algılamalarını ve kişisel etkilerini tanımlamaları ve tüm bunları çalışmalarına dâhil etmeleri öngörülür. Charmaz, *Gömülü Teori*, 22.

⁴⁰⁷ Charmaz, *Gömülü Teori*, 40.

⁴⁰⁸ Creswell, *Eğitim Araştırmaları Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi*, 553.

⁴⁰⁹ Y. D. Eaves, "A Synthesis Technique for Grounded Theory Data Analysis", *Journal of Advanced Nursing* 35/5 (Eylül 2001), 655.; Juliet M. Corbin - Anselm Strauss, "Grounded Theory Research: Procedures, Canons, and Evaluative Criteria", *Qualitative Sociology* 13/1 (01 Mart 1990), 5.; Charmaz'a göre, "Pragmatizm, teorik bir yaklaşım olan sembolik etkileşimi etkilemiştir. Bu bakış açısı etkileşimin doğal olarak dinamik ve yorumsal olduğunu varsayar, insanların anlam ve eylemi nasıl yarattığını, canlandırdığını ve değiştirdiğini açıklar." Charmaz, *Gömülü Teori*, 30, 365-378.;

⁴¹⁰ Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*, 71-72.

Pragmatizmin bu ilkeleri dikkate alındığında gömülü teori araştırmaları, insanların yaşantıları ve deneyimleri üzerinden “doğru ve gerçek” kabul ettiklerinin arayışı peşindedir ve bu amaçla tek tek bireylere ulaşmayı hedeflemektedir.⁴¹¹

Gömülü teorinin diğer teorik dayanağı olan sembolik etkileşimcilik, “toplum, gerçekler ve kişiliğin” başkalarıyla etkileşimle oluştuğunu, etkileşimin doğal olarak dinamik ve yorumsal olduğunu, dil ve iletişime dayandığını varsayar; “anlamın” insanların aktif katılımcılığı ile nasıl yaratıldığı, canlandırıldığı ve değiştirildiğini, yaratılan bu anlamın iletim aracı olarak sembollerin nasıl kullanıldığı üzerine yoğunlaşır.⁴¹²

Sosyal fenomenleri sembolik etkileşimcilik perspektifinden incelemek amacıyla geliştirilmiş nitel bir araştırma yöntemi olan Gömülü teori, insan eylemlerin nasıl şekillendiği ve özellikle “içsel” ve “deneyimsel” yönüyle ilgilenir, insanların olayları, gerçeklikleri nasıl tanımladıkları ve inançlarına dayalı olarak nasıl eylemde bulundukları üzerine düşünür. Diğer bir ifadeyle, insanların bir durumdan diğerine geçerken sürekli bir yorumlama/tanımlama süreci içinde olduklarını savunur ve bunu keşfetmeyi/ortaya çıkarmayı amaçlar.⁴¹³

Gömülü teori, bir yandan örtük hâlde bulunan ilişkileri, koşul ve durumları araştırırken diğer yandan insanların değişen koşullara karşı nasıl tepki verdiklerini ve sonuçların ne olduğunu tanımlar, değişim ve süreçleri vurgular.⁴¹⁴

Diğer nitel desenlerde olduğu gibi gömülü teori deseninde de tümevarımlı ve tümdengelimli mantık, döngüsel ve etkileşimsel bir şekilde kullanılır.⁴¹⁵ Araştırmacılar, verileri tümevarımsal bir yöntemle, daha soyut bilgi birikimleri şeklinde organize ederek, örüntü, eksen, kategori, kategoriler arası ilişkiler ve teoriyi “aşağıdan yukarıya” doğru oluştururlar. Tümevarımsal bir süreç ile araştırmaya başlayan gömülü teori,⁴¹⁶ bir teori oluşuncaya kadar veriler ve analiz arasında karşılaştırmalı metotları kullanır. Bu şekilde araştırmacıyı verilerle

⁴¹¹ Ekşi - Çelik, *Gömülü Teori*, 29-30.

⁴¹² Charmaz, *Gömülü Teori*, 30, 365-378.; Eaves, “A Synthesis Technique for Grounded Theory Data Analysis”, 656.

⁴¹³ Eaves, “A Synthesis Technique for Grounded Theory Data Analysis”, 656.

⁴¹⁴ Corbin - Strauss, “Grounded Theory Research”, 5.

⁴¹⁵ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 45.; Terence V. McCann - Eileen Clark, “Grounded Theory in Nursing Research: Part 1--Methodology”, *Nurse Researcher* 11/2 (2003), 9.

⁴¹⁶ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 45.

devamlı etkileşim içerisinde tutarak interaktif analizler⁴¹⁷ geliştirmesini, verilerde gömülü olan kavramları ve teorinin temellerinin oluşturulmasını sağlar.⁴¹⁸

Gömülü teoriye özgü kullanılan “teorik örnekleme”, belirli ve özel bir mantıksal düşünme biçimi olan “abduktif akıl yürütme⁴¹⁹”yi içermektedir. Araştırmacılar şaşırtıcı veya kafa karıştırıcı bir bulguyu açıklayamadıklarında gözlemlenen veriler ile muhtemel tüm teorik açıklamaları birlikte düşünmek için çıkarımsal bir atılım, mental bir sıçrama ve yaratıcı bir düşünme yoluna giderler. Gözlemlenen verinin “en mantıklı teorik yorumu” geliştirilene kadar,⁴²⁰ daha ileri düzeyde veri toplama, analiz etme ve teoriyi rafine etme amacıyla hipotezler, anlayışlar ve sorular geliştirilir,⁴²¹ tekrar alana dönülür ve açıklamalar/ hipotezler yeni veriler ile test edilir. Bu şekilde tümevarımsal akıl yürütmenin ötesine gidilir.⁴²²

Araştırmacılar oluşturdukları kategorileri, kategoriler arası ilişkileri ve teoriyi verilerle karşılaştırarak sürekli kontrol ettiklerinden tümdengelimsel düşünme becerilerini de kullanırlar. Başlangıçta tümevarımsal hareket eden Gömülü teori yaklaşımı, sonuçta toplanan veri setinden hipotezler üretmesi ve belirsiz olan teoriyi geliştirip belirginleştirmesi bakımından da tümdengelimseldir.⁴²³

Bu çalışmanın desenini oluşturan Charmaz’ın benimsediği “yapılandırmacı gömülü teori” yaklaşımında kodlama süreci temel iki safhadan oluşmaktadır. İlki, başlangıç kodlaması⁴²⁴ olarak adlandırılan, her kelimenin, satırın ya da bölümün ayrı ayrı kodlandığı aşamadır. İkinci aşama ise başlangıç kodlamasında belirgin olarak öne çıkan ya da sıkça tekrar edilen kodların sınıflanması, sentezlenmesi ve organize edilmesini içeren odaklı (seçici) kodlamadır.⁴²⁵

⁴¹⁷ İnteraktif analitik strateji kullanımı hakkında bkz. Charmaz, *Gömülü Teori*, 175.

⁴¹⁸ Charmaz, *Gömülü Teori*, 19.; Tümevarım yöntemi araştırmacılara pratikten teoriye ulaşmaları için bir zemin, literatürden yahut herhangi bir başka yerden kaynaklanan ön yargılardan uzak bir başlangıç, açık fikirlilik ve esneklik sağlar. Bu nedenle teori verilerden doğar. Geçici hipotezler ancak ilk verinin toplanmasından sonra oluşturulur. Hipotezlerin ampirik doğrulaması, daha fazla veri toplama ile gerçekleştirilir. Daha sonra teori, tahminlerin genel ilkelerden tümdengelimli bir şekilde geliştirilmesine izin vererek test edilebilir. McCann - Clark, “Grounded Theory in Nursing Research”, 9.

⁴¹⁹ Charles S. Pears, Tümevarım düşünmenin limitlerini görmüş ve tümevarım araştırma sırasında ortaya çıkan diğer bulguların aksine beklenmeyen bir bulguyu açıklamaya çalışırken (abductive reasoning) abduktif akıl yürütme kavramını geliştirmiştir. Abduktif akıl yürütme: bir araştırmacı diğer bulguların biçimine uymayan ve teorik açıdan aynı şekilde açıklanamayan beklenmeyen bir veri bulduğunda “gözlemlenen gerçeklerde” çıkarım yapma ve kullanışlı açıklamaların geliştirildiği bir süreci ifade eder. Charmaz, *Gömülü Teori*, 284.

⁴²⁰ Charmaz, *Gömülü Teori*, 284.

⁴²¹ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 86.

⁴²² Charmaz, *Gömülü Teori*, 284-285.

⁴²³ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 45, 86. ; McCann - Clark, “Grounded Theory in Nursing Research”, 9.

⁴²⁴ Başlangıç kodlaması mantığı için bkz. Charmaz, *Gömülü Teori*, 176-202; Kathy Charmaz, “Grounded Theory”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ed. George Ritzer (Cambridge, MA: Blackwell Publishing, 2007), 2025.

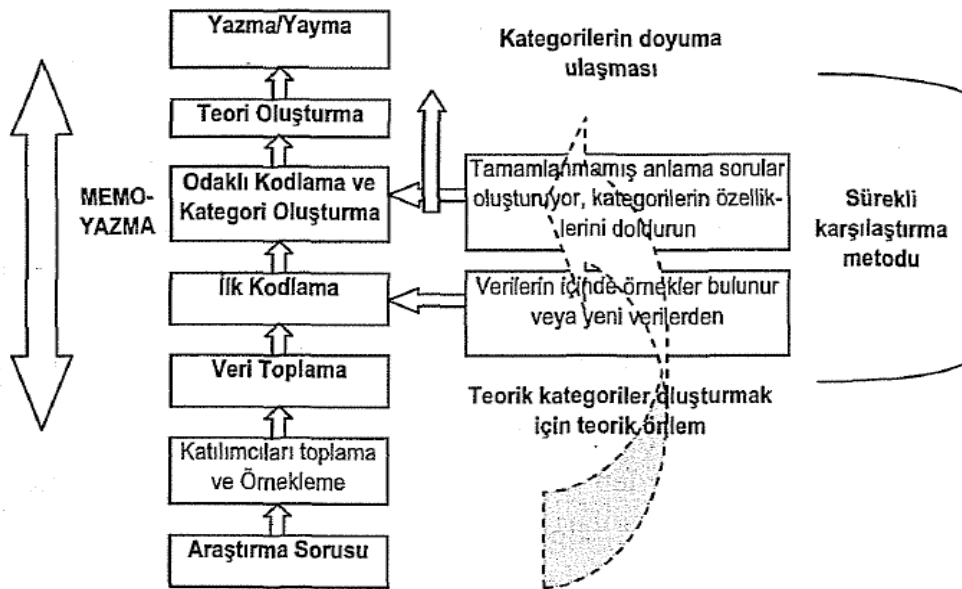
⁴²⁵ Odaklı kodlama mantığı için bkz. Charmaz, *Gömülü Teori*, 203-214; Charmaz, “Grounded Theory”, 2025.

Başlangıç kodlamasında veriler, bir sonraki veri toplama, kodlama ve analiz aşamalarında izleri aranacak analitik fikirler elde etmek amacıyla irdelenir. Bu aşamada temel amaç üzerinde çalışılan veri setinden birbirinden farklı mümkün olduğunca çok sayıda teorik yönelim ortaya çıkarmaktır. Bu safhanın ardından odaklı kodlama ile veri yığını içerisinde göze çarpan ve önem arz eden kategoriler saptanır, sonraki veri öbekleriyle test etmek için bir araya getirilir ve geliştirilir. Teorik birleştirme ile tümevarımsal teori odaklı kodlama aşamasında ortaya çıkmaya başlar ve daha sonraki tüm analitik basamaklarda gelişerek devam eder.⁴²⁶

Charmaz’a göre, teorik kodlama, odaklı kodlama sırasında seçilen kodları takip eden ileri düzey bir kodlamadır. Teorik kodlama ile odaklı kodların altı çizilir, şekil verilir, birleştirilir, aralarındaki ilişkiler kavramlaştırılır ve teori haline getirilir.⁴²⁷ Teorik kodlar analize bütünlük katar ve anlaşılır kılar.⁴²⁸

Charmaz’ın benimsediği yapılandırmacı gömülü teori analiz sürecinde izlenilmesi gereken aşamalar sırasıyla şöyledir:⁴²⁹

- Başlangıç kodlaması (initial coding)
- Odaklanılmış kodlama (focused coding)
- Teorik kodlama (theoretical coding)

Şekil 1. Yapılandırmacı Grounded Teorinin görsel sunumu⁴³⁰

⁴²⁶ Gömülü teori kodlama mantığı hakkında geniş bilgi için bkz. Charmaz, *Gömülü Teori*, 46,172.

⁴²⁷ Charmaz, *Gömülü Teori*, 232.

⁴²⁸ Charmaz, *Gömülü Teori*, 218-219.

⁴²⁹ Charmaz, *Gömülü Teori*, 167-177; Ekşi - Çelik, *Gömülü Teori*, 106-107.

⁴³⁰ Charmaz, *Gömülü Teori*, 41.

Çalışmamızda araştırma süreci bu aşamalar göz önünde bulundurularak yapılandırılmıştır. İnanç alanında yaşanan etkileşim, oluşum ve şekillenme sürecinin tespitiyle gençlerin sahip olduğu kader algılarının, bireylerin yaşam durumlarındaki psiko-sosyal yansımaları ve bu yaşam durumları üzerinden Allah ile olan ilişkilerinde kendilerini ve Allah'ı nasıl konumlandıkları, nasıl bir Allah tasavvuru ve inancı geliştirdikleri, dini duygu anlamında nasıl etkilendikleri hakkında veri toplamak, betimsel ve nedensel çıkarımlarda bulunmak gibi hedefler göz önüne alındığından araştırma Charmaz'ın benimsediği yapılandırmacı gömülü teori yaklaşımı üzerinden yürütülmüştür.

3.2. Görüşme Sorularının Belirlenmesi

Araştırma kapsamında veri toplama amacıyla kullanılacak olan mülakat sorularının belirlenmesi amacıyla araştırmacı tarafından detaylı bir literatür taraması yapılmış, süreç içerisinde danışman, komite üyeleri ve alan uzmanlarında görüş alınarak soru havuzu oluşturulmuştur.

Mülakat sorularının belirlenmesinde İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (5-8) Müfredatı kapsamında işlenmekte olan Allah İnancı ve Kader İnancı üniteleri ve kazanımlarından hareket edildi. Öğrencilerin kader ve Tanrı hakkında sahip oldukları algıları, tasavvurları, düşünce ve inançlarının araştırılacağı temalar belirlendi ve açık uçlu sorular bu temalar üzerinden yapılandırıldı. Bu temalar:

- Allah tasavvuru⁴³¹,
- Allah tasavvurunun oluşmasında sosyo- kültürel ortamın birikimleri ⁴³²,
- Kader kavramının bireysel ve toplumsal yansımaları⁴³³,

⁴³¹ 5. Sınıf düzeyi “Allah İnancı” ünitesi kazanımları çerçevesinde, yaşadıkları sosyal çevreden öğrendikleri ve okulda görmüş oldukları Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden öğrendikleri bağlamında geliştirdikleri Allah tasavvurlarının ne olduğu araştırılacaktır.

⁴³² Bu tema 8. Sınıf kader inancı ünitesi 3. ve 4. Kazanımları bağlamında oluşturulmuştur. 3.Kazanım: kaza ve kader ile ilgili kavramları analiz eder. İlgili kavramlar; ecel, ömür, rızık, tevekkül, başarı, başarısızlık, sağlık ve hastalık ile sınırlandırılır; kavramlar, kaderle ilişkilendirilerek ele alınır.

⁴³³ Bu tema 8. Sınıf Kader İnancı ünitesi 4. Kazanımı bağlamında oluşturulmuştur. 4.kazanım: toplumda kader ve kaza ile ilgili yaygın olan yanlış anlayışları sorgular. Alın yazısı, kara talih, baht, kısmetsizlik gibi kalıp yargılar; gerekli güvenlik tedbirlerinin alınmaması sonucunda yaşanan iş kazalarının kaderle olumsuz bir şekilde ilişkilendirilerek bireysel ve toplumsal sorumluluğunun göz ardı edilmesi gibi yanlış anlayışlar eleştirel bir bakışla ele alınır.

- İnsanın yaşamında din ve dinin işlevi⁴³⁴,
- Öğrenme ve öğretme süreçleri bakımından kader algısı

Şeklinde 5 ana tema üzerinden hareket edildi. Bu temalar ve sorular çerçevesinde yürütülecek yarı yapılandırılmış görüşmeler ile veri toplanmasına karar verildi.

Temaların belirlenmesinin ardından pilot uygulama amacıyla 4 öğrenci ile velilerin gözetiminde ve Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi etik kurul izni ile görüşme yapılmıştır. Yapılan pilot görüşmelerin sonucunda elde edilen veriler, soruların açıklık ve anlaşılabilirliği, sorular arası bağlantılar, soruların yönlendiricilik düzeyleri, alınan cevapların tatmin edicilik düzeyleri gibi konular bağlamında tez izleme komitesinde değerlendirildi. Uygun görülen düzeltmelerin ardından, komite üyelerinin onayıyla görüşme tema ve alt sorulara son halleri verildi.

T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesinde ikamet eden çocuklar ile yapılacak mülakatlarda çocukların hassasiyetleri gözetilerek sorulardan bazıları çıkarıldı veya değiştirildi. İzin sürecinde kurum yetkilileri de çocukların özel durumlarını ve hassasiyetleri nedeniyle sorulardan birkaçının daha çıkarılmasını veya değiştirilmesini istedi. T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na toplamda 5 kez mülakat izin başvurusunda bulunuldu ve istenilen değişiklikler yapılarak izin alındı. Bu kurumlarda kalan öğrencilerle yapılan mülakatlar kurumun onay verdiği sorular üzerinden yapıldı.

3.3. Örneklem ve Katılımcıların Belirlenmesi

Gömülü teoride araştırmacı, veri toplama ve analizinin eşzamanlı ve ardışık bir şekilde yapıldığı bir yol izler, seçtiği kuramsal örnekleme ile, teori üretmede kendisine faydalı metinler ve görüntüler sağlayacak veri toplama formlarını seçer. Bu eğilim örneklemin bir teori üretmek için “amaçlı” ve “odaklanmış” olması anlamına gelir.⁴³⁵

Araştırmacı, çalışmanın başlangıcında, katılımcıların belirlenmesi ve ortam hakkında ön örnekleme kararı verir. Bu, cinsiyet, iş yeri, mesleki deneyim gibi önceden belirlenmiş kriterler kullanılarak örnekleme olan amaçlı örnekleme olarak bilinir. İlk veriler toplanır ve eş

⁴³⁴ İlköğretim(4-8). Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi konularının geneli hakkında sosyal çevreden ve devam ettikleri okuldan öğrenmiş oldukları bilgiler çerçevesinde din ve dinin işlevi hakkındaki düşünceleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

⁴³⁵ Creswell, *Eğitim Araştırmaları Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi*, 565-568.

zamanlı analiz edilirken, ortaya çıkan teoriye bağlı olarak, katılımcılar, örneklem büyüklüğü, toplanacak verilerin türü hakkında daha fazla karar verilir.⁴³⁶ Teorik örnekleme, araştırmacı, ortaya çıkan kategorileri karşılaştırmak ve gelişen teori ile ilgili kavramsal sınırlar oluşturmak için yeni veriler topladığında gerçekleşir.⁴³⁷ Bu süreç, araştırmacının ortaya çıkan kategorileri tanımlamasını ve ardından kategorileri analiz etmesini, kontrol etmesini, doldurmasını ve uygun olduğunda kategorileri genişletmek için alana geri dönmesini içerir.⁴³⁸

Veri toplama faaliyetinin sonlandırılması süreci ancak, geliştirmeye çalıştığımız teorinin alt teorik kategorileri ve kategori özellikleri veriler ile doyduğu zaman; bu kategoriler ile ilgili daha fazla yeni özellik bulunmadığında ve var olan özellikler veri örüntülerini açıklamaya yettiği zaman,⁴³⁹ yani kuramsal çerçeve belli bir açıklığa ve saptamaya kavuştuğunda⁴⁴⁰ düşünülebilir. Diğer bir ifadeyle gömülü teori deseni, araştırma sorusunun yanıtı olabilecek kavramların ve süreçlerin tekrar etmeye başladığı aşamaya (doyum noktası) kadar veri toplamaya devam edilmesini gerektiren bir örneklem (teorik örneklem) yaklaşımını ifade eder. Gömülü teori deseninde kavram ve süreçlerdeki doyum noktası esas olmakla beraber literatürde gömülü teori için yaklaşık 20– 30 katılımcı yeterli görülmektedir.⁴⁴¹

Yukarıdaki açıklamalardan da görüleceği üzere gömülü teoride örneklem seçimi kuram temellidir. Katılımcıların, olayların ve etkileşimlerin seçimi “temsiliyet” kaygısı ile değil, kavramsal bir soru çerçevesinde oluşmaktadır. Araştırılan süreci açıklayan teorik yapının tespiti amaçlandığından, farklı yönler, farklı zamanlarda farklı insanlarla görülmek ve araştırılmak zorundadır. Temel kaygı yapı veya kuramın hangi şartlar altında işlediğinin tespitidir, bulguların başka durumlara genellenmesi değil.⁴⁴²

Araştırılması planlanan sosyal etkileşim sürecine dair kuramsal açıklamaların olmadığı ya da yetersiz bulunduğu durumlarda başvurulacak bir araştırma deseni olan gömülü teoride

⁴³⁶ McCann - Clark, “Grounded Theory in Nursing Research”, 10-11.

⁴³⁷ Charmaz, *Gömülü Teori*, 273-274.; Corbin - Strauss, “Grounded Theory Research”, 8.

⁴³⁸ Charmaz, *Gömülü Teori*, 273-274.

⁴³⁹ Kuramsal örnekleme, araştırma sürecinde geliştirilen teori ve teorinin kategorilerdeki her bir varyasyon açıklanabildiği, kategorilerin belli birtakım kavramsal çeşitliliğe ulaştığı ve yeni kategori ve alt kategoriler oluşturmanın artık mümkün olmadığı zamana (kuramsal doygunluğa ulaşıncaya) kadar devam ettirilir. Burada verilerin kalitesi, verilerin tekrarlanma sıklığından daha önemli bir konudur. Charmaz, *Gömülü Teori*, 300-303.; mccann - Clark, “Grounded Theory in Nursing Research”, 11.

⁴⁴⁰ Philipp Mayring, *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş*, çev. Adnan Gümüş - M. Sezai Durgun (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2011), 107.

⁴⁴¹ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 157.; Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2013), 143.

⁴⁴² Matthew B. Miles - A. Michael Huberman, *Nitel Veri Analizi*, çev. Sadegül Akbaba Altun - Ali Ersoy (Ankara: Pegem Yayıncılık, 2016), 29.

araştırmaya katılan bireyler veri üretiminin ayrılmaz birer parçasıdır ve bilgi, araştırmacı ve katılımcılar arasında kişilerarası etkileşimle üretilir.⁴⁴³ Bu nedenle katılımcıların özellikleri ve nasıl belirlendikleri önemlidir.

Bu araştırmanın çalışma grubunu 8. Sınıf düzeyinde Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı farklı Orta okullarda eğitim gören, 49'u ailesinin yanında ikamet eden ve 16'sı aile T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na bağlı çocuk evleri sitelerinde ikamet eden toplamda 65 öğrenci oluşturmaktadır. Katılımcılar belirlenirken amaçlı örnekleme yöntemlerinden teorik örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Etik ilkeler gereği, katılımcıların kimlik bilgileri gizli tutulacaktır. Kız öğrenciler (KÖ) erkek öğrenciler (EÖ) harfiyle birlikte seçilmiş birer sayıyla kodlanacaktır (KÖ1, EÖ1 gibi).

Tablo 1. Çalışma Gurubunda Yer Alan Katılımcılara İlişkin Bilgiler

Sıra Sayı No	Verilen Kod	İkamet Yeri	Okul Türü	Yaş
1	KÖ1	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
2	KÖ2	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
3	KÖ3	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
4	KÖ4	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
5	KÖ5	Ailesiyle Birlikte	İH. Orta Okulu	14
6	KÖ6	Ailesiyle Birlikte	İH. Orta Okulu	14
7	KÖ7	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
8	KÖ8	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
9	KÖ9	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
10	KÖ10	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
11	KÖ11	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
12	KÖ12	Ailesiyle Birlikte	İH. Orta Okulu	14
13	KÖ13	Ailesiyle Birlikte	İH. Orta Okulu	14
14	KÖ14	Ailesiyle Birlikte	İH. Orta Okulu	14

⁴⁴³ Charmaz, “Grounded Theory”, 2026.

15	KÖ15	Ailesiyle Birlikte	İH. Orta Okulu	14
16	KÖ16	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
17	KÖ17	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
18	KÖ18	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
19	KÖ19	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
20	KÖ20	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
21	KÖ21	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
22	KÖ22	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
23	KÖ23	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
24	KÖ24	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
25	KÖ25	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
26	KÖ26	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
27	KÖ27	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
28	KÖ28	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
29	KÖ29	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
30	KÖ30	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
31	KÖ31	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
32	KÖ32	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
33	KÖ33	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
34	KÖ34	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
35	KÖ35	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	15
36	KÖ36	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	16
37	KÖ37	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	14
38	KÖ38	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	15
39	KÖ39	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	15
40	KÖ40	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	14
41	KÖ41	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	14

42	KÖ42	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	14
43	KÖ43	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	15
44	EÖ1	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
45	EÖ2	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
46	EÖ3	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
47	EÖ4	Ailesiyle Birlikte	İH. Orta Okulu	14
48	EÖ5	Ailesiyle Birlikte	İH. Orta Okulu	14
49	EÖ6	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
50	EÖ7	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
51	EÖ8	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
52	EÖ9	Mitat Enç Görme Engelliler O.O Pansiyonu	Orta Okul	14
53	EÖ10	Mitat Enç Görme Engelliler O.O Pansiyonu	Orta Okul	14
54	EÖ11	Mitat Enç Görme Engelliler O.O Pansiyonu	Orta Okul	14
55	EÖ12	Mitat Enç Görme Engelliler O.O Pansiyonu	Orta Okul	14
56	EÖ13	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
57	EÖ14	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
58	EÖ15	Ailesiyle Birlikte	Orta Okul	14
59	EÖ16	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	15
60	EÖ17	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	14
61	EÖ18	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	16
62	EÖ19	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	15
63	EÖ20	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	16

64	EÖ21	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	14
65	EÖ22	T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Evleri Sitesi	Orta Okul	14
Kız Ö. Sayısı: 43 Erkek Ö. Sayısı:22				

Zaman sınırlaması, coğrafi uzaklık, araştırmanın sınırlılıkları ve veri doyumu gibi hususlar göz önüne alındığında popülasyonun tümüne ulaşmak mümkün ve gerekli görülmemiştir. Katılımcılar belirlenirken ölçüt olarak öncelikle öğrencilerin 8. Sınıf düzeyinde olması ve farklı yaşam durumlarını deneyimlemiş (ailesinden uzakta/kaybetmiş bir halde T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na bağlı çocuk evleri sitelerinde ikamet etmek, boşanmış ebeveyn, ebeveyn kaybı, şiddetli maddi sıkıntı, kendisinde veya yakınlarında ciddi bir hastalığı bulunmak veya dışardan bakıldığında herhangi bir sorunu bulunmamak gibi) olmaları göz önünde bulundurulmuştur. Bu kriterin kullanılmasının sebebi, farklı yaşam durumları deneyimleyen⁴⁴⁴ öğrencilerin bu yaşam durumlarına dair bizzat kendi etkilenmeleri ve buna ek olarak öncelikle en yakın olmak üzere çevrelerinden gördükleri tepkilerin, duydukları söylemlerin neler olduğu, bu söylemlerin kader algılarını ve inancını nasıl etkilediği, Tanrı tasavvuru ve dini duygu yönelimlerinin şekillenmesi sürecine yaptığı etkilerin belirgin bir şekilde gözlenebilmesi, aktarılabilmesi açısından daha etkili olabileceklerinin düşünülmesidir. Başka herhangi bir kriter üzerinden bir seçkiye gidilmemiştir.

Bu düşüncelerle, belirlenen kriterleri taşıyan toplam 65 öğrenciye velilerinin de iznini alarak ulaşılmıştır. Öğrenciler ile kendilerinin ve velilerinin uygun gördükleri bir ortamda (kafeterya, okul içerisinde bir alan vb.) Görüşülmüştür.

3.4. Veri Analizi

Tanrı tasavvuru/inancı ile dini duygu yönelimlerinin şekillenmesi süreci ve kader algılarının bu süreç üzerindeki etkilerine dair pedagojik çözümlemeler ve açıklamalar geliştirmeyi hedefleyen araştırmamız, Charmaz'ın önerdiği yapılandırmacı gömülü teori deseni üzerine inşa edilmiştir. Araştırmacı tarafından deşifre edilerek metne dökülen görüşmeler bu

⁴⁴⁴ Gömülü Teori yaklaşımında katılımcıların tamamının, teori oluşturulmak istenen konu, alan ya da süreçle ilgili kişisel deneyimlerinin olması gerektiği vurgulanmaktadır. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 83.

desen çerçevesinde, sırasıyla başlangıç kodlama, odaklı (seçici) kodlama ve teorik kodlama şeklinde üç farklı kodlama aşamasında analiz edilmiştir.⁴⁴⁵

Analiz, başlangıç kodlaması ile ham veriden kodlar ve kategoriler oluşturma; odaklı (seçici) kodlama ile kategori-alt kategori ve kategoriler arası ilişki ve bağlantıları ortaya çıkarma, detaylandırma; teorik kodlama ile kategorilere dayalı olarak bir “hikâye” oluşturma ve mantiki yollarla oluşturulmuş teorik hipotezler ortaya koyma, hipotezleri alan yazındaki ilgili araştırmalar ışığında tartışma, sonuçlara ulaşma ve öneriler getirme şeklinde devam eden bir süreci öngörmektedir.⁴⁴⁶

Yapılan görüşmeler esnasında, katılımcıların ve velilerinin izniyle ses kaydı alınmıştır. T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesinde ikamet eden 16 öğrenci ile gerekli etik ve kurumsal izinler alındıktan sonra yapılan mülakatlarda hassasiyet gereği kurum hiçbir şekilde kayda izin vermediği için kayıt alınmamış ve görüşmeler esnasında hemen orada alan notları tutulmuştur.

Diğer 49 öğrenci ile yapılan görüşmelerden elde edilen yaklaşık 50 saatlik ses kaydı (görüşmeler 35-120 dakika arasında değişkenlik göstermiştir) araştırmacı tarafından deşifre edilip metin haline dönüştürülmüştür. Yapılan ilk derinlemesine görüşmenin ardından başlayan bu süreç ile ilk veri setine dair bir aşinalık ve anlayış geliştirilmiş, kuramsal duyarlılığın artması noktasına katkılar sağlanmıştır.⁴⁴⁷

Analiz sürecinin başından itibaren deşifre edilen ilk veriler kodlanırken eş zamanlı olarak görüşme esnasında olup bitenlere dair memo yazımı başlamıştır. Her görüşmenin sonrasında ve veri analizinin her aşamasında memo yazımı sürdürülmüştür. Charmaz’a göre, “memolar yolculuğumuzun temel analitik safhalarını tablolastırır, kaydeder ve detaylandırır.”⁴⁴⁸ Mayring’e göre gömülü teorinin temel aracı memo (not defteri) lardır yani hatırlatmalar. Araştırmacı daha veri toplarken yazdığı memolar ile alan araştırmasının merkezi boyutlarını yakalar ve tutumları adlandırır: “dur ve hatırla”.⁴⁴⁹ Memolar yeni boyutların netleştirilmesine, belirli bir durumla ilgili olarak işaretlenmesine veya diğer boyutlardan ayrılmasına hizmet

⁴⁴⁵ James Arthur vd., *Eğitimde Araştırma Yöntemleri ve Metodolojileri*, çev. Atılğan Erözkan - Engin Büyükkörsüz (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 140-146.

⁴⁴⁶ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 196.

⁴⁴⁷ Barney . G. Glaser - Anselm L. Strauss, *The discovery of grounded theory* (Chicago: Aldine Publishing Company, 1967); Juliet M. Corbin - Anselm Strauss, “Grounded Theory Research: Procedures, Canons, and Evaluative Criteria”, *Qualitative Sociology* 13/1 (01 Mart 1990), 3-21.

⁴⁴⁸ Charmaz, *Gömülü Teori*, 235-273.

⁴⁴⁹ Mayring, *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş*, 108.

edebilir. Materyalin işleneceği yorum kategorilerinin (kodların) hazırlanmasını kolaylaştırır, genelleme ve kavramların ilişkilendirilmesinde yardımcı olur.⁴⁵⁰

Başlangıç kodlama

Charmaz’a göre; “araştırılan süreç içerisinde insanların olaylara karşı nasıl tepki verdiği, bu tepkilerin neden ve nasıl ortaya çıktığı ve hangi anlamları taşıdığını irdelemek için kodlar oluşturulur. Kodlama ile veride gömülü halde bulunan bilinçaltı düzeyindeki fikirler, davranışlar ve süreçler daha görünür hale getirilir ve kavramsallaştırmalar yapılır.” Charmaz, veri analizinde temalar veya konu başlıkları yerine insan davranışlarına odaklanılmasını ve mümkün olduğunca davranışları yansıtan kelimelerle kodlama yapılmasını ısrarla tavsiye etmektedir⁴⁵¹. Bu çerçevede çalışmada araştırılan sürece dair alandan elde edilen ilk veriler eş zamanlı bir şekilde incelendi. Başlangıç kodlaması aşamasında veri parçaları, kelimeler, cümleler, bölümler ve olaylar bazında⁴⁵² analitik anlamları için ele alındı; veri içinde anlam ve önem arz eden bölümler kodlandı.⁴⁵³ Kodlanan her bir veri eşzamanlı olarak etiketledi.

Verilerin ayrıştırılıp sınıflandırılması, diğer veriler ile karşılaştırmalı⁴⁵⁴ bir şekilde analiz ve sentezlenmesiyle araştırılan sürece ilişkin ilk kavramlar oluşturuldu. Oluşturulan kavramlar, onları daha soyut ve açıklayıcı terimlerle temsil eden ilgili kategorilerin içine yerleştirildi. Kategorilerin etiketlenmesi sürecinde ilgili alan yazından, katılımcıların ifadelerinden ve araştırmacının veriye ilişkin özgün fikirlerinden yararlanıldı.⁴⁵⁵

Başlangıç kodlamaları, geçici ve karşılaştırmacı olduğundan verilere uyan kodlar süreçsel bir şekilde takip edildi. Beklenmedik sorular oluştuğunda ve kategorilerde boşluklar fark edildiğinde hangi alanlarda veri ihtiyacı olduğu belirlendi ve sonrasında bu kodları doldurmak, dolgunlaştırmak ve açıklamak için analitik sürecin bir parçası olarak tekrar veri toplamaya devam edildi. Bu şekilde araştırma süreci boyunca eş zamanlı bir şekilde yürütülen veri toplama ve analiz süreci, araştırmacıya iletişimsel analitik bir ortamda ilerleme şansı sunarak araştırma probleminde derinleşmesine katkı sağlamıştır.⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ Miles - Huberman, Nitel Veri Analizi, 67.

⁴⁵¹ Charmaz, *Gömülü Teori*, 171-177.

⁴⁵² Kelime kelime ve satır satır kodlama veride bulunan davranış, fikir ve kavrayışları kaçırmadan ve tanıdık olanın yeni bir ışık altında görülmesini; olay olay kodlama ise zıtlıkları ve örüntülerin görülmesini sağlar. Charmaz, *Gömülü Teori*, 198.

⁴⁵³ Charmaz, 167-177, 182

⁴⁵⁴ Veriye dayalı geçici kodlar ve kategorilerin oluşturulması amacıyla, kod-kod karşılaştırması ve kod-veri seti karşılaştırması olmak üzere iki düzey içeren, sürekli karşılaştırma tekniği kullanılmıştır.

⁴⁵⁵ Charmaz, *Gömülü Teori*, 175-176, 178.

⁴⁵⁶ Charmaz, *Gömülü Teori*, 179.

Odaklanmış Kodlama

Odaklanmış kodlama aşamasında -başlangıç kodların daha rafine hale getirilmesi amacıyla-kodların ne ifade ettiğini irdeleme, kodlar arasında yapılan karşılaştırmalara odaklanma, en sık tekrarlanan, en çok vurgulanan, en önemli görülen kodları gruplandırma, örüntüleri ortaya çıkarma, sentezleme, elde edilen analitik yön hakkında karar verme ve büyük miktardaki veriyi analiz etme çalışmaları yer almıştır.⁴⁵⁷ Araştırmacı odaklı kodlama süreci boyunca Charmaz'ın önerilerini göz önünde bulundurarak verilere ilişkin “nasıl?”, “neden?”, “kim/ne, neye yol açtı?”, “hangi koşullar altında bunlar gerçekleşti?”, “bunun sonuçları nedir?” vb. tarz sorular sormuş ve bu sorulara verilen yanıtlardan hareketle, kategoriler ve alt kategoriler arasındaki ilişkilendirmeler yeniden değerlendirmeye alınmıştır. Oluşturulan kategoriler ve alt kategoriler tekrar tekrar değerlendirilmiş, uygun görülen değişiklikler yapılmış ve yeniden sınıflandırılmıştır.

Teorik Kodlama

Gömülü teori analiz sürecinde “parçalanmış olan hikâyenin tekrar bir araya getirildiği”, “en soyut” ve daha “sofistike” bir kodlama şekli olan teorik kodlama⁴⁵⁸ aşamasında, odaklanılmış kodlama sürecinde seçilen kodlar şekillendirildi, kuramsal kodlar oluşturuldu. Geliştirilen analitik kategoriler, aralarındaki ilişkilerin ortaya konması ile bütünleştirildi ve daha teorik hale getirildi.

Teorik kodlama sürecinde “Tanrı tasavvuru” ve “dini gelişim” ile ilgili literatürde öne çıkan kavramsallaştırma ve yaklaşımlar da göz önüne alınarak, ulaşılmaya çalışılan teorik açıklamanın temel bileşenleri olan kategoriler ve kategoriler arası ilişkilerin veriye dayalı olarak tanımlanması, çekirdek teorinin genel hatları ve bileşenleriyle ortaya koyulması amaçlanmıştır. İlgili literatürde öne çıkan “kavramsallaştırma” ve “bakış açılarını” dikkate alma amacımız, alandan elde edilen verilerden yola çıkılarak oluşturulmaya çalışan “teorinin” daha sağlıklı ve ilgili literatür ile bütüncül olarak ele alınma ve yorumlanabilmesine katkı sağlaması

⁴⁵⁷ Odaklanılmış kodlama başlangıç kodlamasına göre daha yönlendirici, seçici ve kavramsal niteliktedir. Charmaz, *Gömülü Teori*, 203-206.

⁴⁵⁸ Teorinin geliştiği araştırma evresi olan teorik kodlama süreci, kategorileri sadeleştirmeyi, birbiriyle ilişkilendirmeyi ve ilişkileri tanımlayan bir hikâye, teori veya model olarak sunulmasını içerir. Bu süreç ayrıca daha sonraki araştırmalar için test edilebilir önermelerin yazılmasını da kapsar. Bu bağlamda araştırmacı geliştirdiği teorisini önermeler yahut alt önermeler dizisi olarak sunabilir. Bu aşama ayrıca Araştırmacının ortaya koyduğu kuramsal açıklamaların, katılımcılar açısından mantıklı olup olmadığını ve süreç içinde cereyan eden olayları ve olayların sırasını doğru bir şekilde betimleyip betimlemediğini tespit etmek, yani teorinin doğrulanmasının yapıldığı aşamadır. Ekşi - Çelik, *Gömülü Teori*, 79.

açısından; araştırmanın “temel kavramsal-kuramsal çerçevesini” oluşturmak amacıyla değildir.⁴⁵⁹

Açık kodlama, Odaklanılmış kodlama ve Teorik kodlama aşamalarında elde edilen kodlar, kategoriler ve temalar hakkında detaylı bilgiye bulgular ve tartışma bölümünde yer verilmiştir.

3.5. Geçerlilik-Güvenilirlik ve Araştırmacının Rolü

Nitel araştırmacılar, araştırma sürecinde ya da sonrasında “doğru anladık mı?”, “yanlış veya hatalı bir açıklama yayınladık mı?”, “doğru bir cevaba ulaşmak mümkün müdür?”, “açıklama geçerli mi veya hangi standartlara göre geçerli?” gibi sorular bağlamında⁴⁶⁰ bulgularının doğruluğunu (makullüğünü) ortaya koymaya çalışırlar.

Nitel araştırmalarda otantiklik ve güvenilirliğin sağlanmasına dair başvuru stratejiler, nitel araştırma perspektifi ile ilgili felsefi düşünceler ile dünya görüşlerine dayanır. Konu ile ilgilenen yöntemciler, gerçeklik ve çeşitli dünya görüşleri hakkındaki farklı varsayımlara dayanan nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenilirlik sorunlarının paradigmanın temelini oluşturan felsefi düşüncelere uygun bir biçimde ortaya konulması gerektiğini iddia etmektedir.⁴⁶¹

Veri analizinde adım adım takip edilecek birtakım sistematik işlem ve basamaklara sahip olan gömülü teori, bir eğitim araştırmasında nicel araştırmacıların görmekten hoşnut olduğu titizliğe sahiptir. Bu titizlik, gömülü teorinin veri analiz sürecinde kendi kendini düzeltten bir iç işleyişe sahip olmasından ileri gelir. Veri analiz sürecinde araştırmacı, sistematik olarak vakadan-vakaya, vakadan-kategoriye, kategoriden-yeni vakalara doğru çeşitli ve sürekli karşılaştırmalar yaparak kategorilerini inşa eder. Bu yolla araştırmacı, analiz sürecinin başından sonuna kadar veri ile hemhal olur ve böylelikle araştırılan olgu veya sürece dair daha sağlam ve bütünlüklü bir resim ortaya çıkarır.⁴⁶²

⁴⁵⁹ Klasik gömülü teoriye göre araştırmacılar tarafsız ve boş levha (tabula rasa) olmak zorundadır. Dolayısıyla inceleme neredeyse tamamlanana kadar asıl gömülü teori çalışmasının içerik alanındaki literatür incelemesini ertelemek zorundadırlar. Yapılandırmacı gömülü teoriye göre ise, araştırmacılar literatürü reddetmemeli veya onu mekanik bir şekilde veriye uygulamamalı bunu yerine literatürü muhtemel bir ilham, fikir, yaratıcı ilişkiler, eleştirel yansımalar ve çoklu lens kaynağı olarak kullanmalılar. Arthur vd., *Eğitimde Araştırma Yöntemleri ve Metodolojileri*, 149-150.

⁴⁶⁰ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 243.

⁴⁶¹ Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, çev. Selahattin Turan (Ankara: Nobel Yayınları, 2013), 201.

⁴⁶² Creswell, *Eğitim Araştırmaları Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi*, 543, 568.

Gömülü teori kodlama sistematğinde, eş zamanlı ilerleyen veri toplama ve analiz süreci ile veri derinlemesine dikkatlice irdelenir, “kelime kelime”, “satır satır” veya “olay olay” kodlama yapılır. Bu işlemler araştırmacıya, veri içinde gömülü olan ve analiz süreci ile ulaşılan teorinin iki önemli kriterini: uygunluk ve geçerlilik kriterlerini sağlamaktadır. Kodlar oluşturulduğunda ve bu kodları katılımcıların deneyimlerini kristalleştiren kategorilere dönüştürüldüğünde araştırma dış dünyayla uygunluk gösterir. Neler olduğunu açıklayan net bir analitik çerçeve sunulduğunda ve görünür yapı ve süreçler arasında bağlantılar kurulduğunda, araştırmanın geçerliliği sağlanmış olur. “Satır satır” yapılan açık kodlama araştırmacının kendi görüşlerini, korkularını veya veriyle ve katılımcılarla alakalı olmayan şahsi duruşunu analizine yansıtması riskinin de önüne geçmektedir.⁴⁶³ Odaklı kodlama ile, başlangıç kodların veri ile tekrar tekrar karşılaştırılması yapılarak “geçerliğin” değerlendirilmesi sağlanmış olacaktır.⁴⁶⁴ Son olarak, teori geliştirildikten sonra literatürde yer alan mevcut teorilerle karşılaştırılarak araştırma süreci ve sonucu “doğrulamaya” çalışılmaktadır.⁴⁶⁵ Gömülü teori araştırmasının neredeyse her aşamasında baş vurulan “ sürekli karşılaştırma⁴⁶⁶ ve doğrulama (geçerlik)” stratejisi araştırma sürecinin aktif bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁶⁷

Lincoln ve Guba’ya göre bir araştırma süreçte ve sonuçta açık, tutarlı ve başka araştırmacılar tarafından teyit edilebilir olması koşuluyla alan yazına eklediği bilgi ve yaşamda karşılaşılan sorunlara getirdiği çözüm önerileri ile değerlendirilir.⁴⁶⁸ Benzer bir yaklaşım ile Patton, nitel araştırmacının, elde ettiği bulguların gerçekliğine, benzer durumlar ve ortamlar sağlandığında sonuçların geçerliğine, elde edilen bulguların birbiri ile tutarlı olmasına, verilerin nesnel bir yaklaşımla toplandığına ve yine nesnel bir yaklaşımla sonuçların ortaya konduğuna ilişkin kanıtlar sunması gerektiğini savunmaktadır.⁴⁶⁹

⁴⁶³ Charmaz, *Gömülü Teori*, 197.

⁴⁶⁴ Charmaz, *Gömülü Teori*, 206.

⁴⁶⁵ “Herhangi bir kuram yada teori gibi gömülü teori de alandaki diğer kuramların anlatılması yoluyla bir bağlama oturtulmalıdır. Alan dışındaki kuramlar ile de ilgi kurma da önemlidir. Bu gömülü teorinin teori oluşturma kapasitesini en kapsamlı şekilde güçlendirildiği ve ilgili bilimsel alana katkıda bulunduğu anlamına gelir.” Cathy Urquhart, *Nitel Araştırmalar İçin Temellendirilmiş Kuram*, ed. Züleyha Ünlü - Erkan Külekçi (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 213.

⁴⁶⁶ “Sürekli Karşılaştırma”; belirli bir kategoriye ait olduğu yada belirli bir kategoriye işaret ettiği için etiketlenen veri örneklerinin, uyumlu ve uygulanabilir olup olmadıklarını görmek için aynı kategori altındaki diğer veri örnekleriyle sürekli olarak karşılaştırma süreci şeklinde tanımlanmaktadır.” Urquhart, *Nitel Araştırmalar İçin Temellendirilmiş Kuram*, 210.

⁴⁶⁷ Ekşi - Çelik, *Gömülü Teori*, 79.

⁴⁶⁸ Yvonna S. Lincoln - Egon G. Guba, *The constructivist credo*, (California, CA: Left Coast Press, 2013), 70-71.; Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 243-265.

⁴⁶⁹ Michael Quin Patton, (2002). *Qualitative evaluation & research methods* (Newbury Park, CA: Sage., 2002), 542.

Lincoln ve Guba, “doğa bilimcilerin” değerleri olan pozitivist terminoloji -iç geçerlilik, dış geçerlilik, güvenilirlik ve objektiflik terimleri- yerine nitel araştırma mantığına daha sadık olduğunu savundukları alternatif terimler önermişlerdir: bir çalışmanın “güvenirliğini” tesis etmek için inandırıcılık (credibility), özgünlük (authenticity), aktarılabilirlik (transferability), güvenilebilirlik (dependability) ve onaylanabilirlik (confirmability).⁴⁷⁰ Creswell, Lincoln ve Guba’nın öne sürdüğü bu kriterlerinin halen günümüz nitel raporlarında oldukça popüler olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷¹

İnandırıcılık (Credibility)

Miles ve Huberman’a göre buradaki temel husus çalışma sürecinin tutarlı; zaman, araştırmacı ve mekan karşısında görece sabit olması ve gözlemlerin zaman içerisindeki değişmezliğinin sağlanmasıdır. Lincoln ve Guba’ya göre araştırmacının, tekrarlanan ve sürekli gözlemlere harcadığı zaman ve çaba miktarının bir fonksiyonudur ki; araştırma alanında düzenli ve uzun temaslar kuran araştırmacı, bir durumu karakterize eden kalıcı veya yaygın nitelikleri belirlemek ve tipik olmayan durumlardan ayırt etmekle kalmayacak, aynı zamanda ara sıra anormal veya görünüşte kendine özgü gözlemlere ne zaman güveneceğini de bilecektir.⁴⁷² İnandırıcılığın başarılabilmesi için kullanılabilecek bir takım stratejiler -uzun süreli etkileşim, derinlik odaklı veri toplama, çeşitleme (Denzin’in ifadesiyle “üçgenleme”), uzman incelemesi, ve katılımcı teyidi- önermişlerdir.⁴⁷³

İnanılabilirlik (credibility)

Araştırmada inanılabilirliği sağlamak için araştırmacı öğrencilerle sürekli bir araya gelerek ve okulun sosyo-kültürel yapısı içinde uzun süre yer alarak öğrencileri, sosyo-kültürel yapıları, fizyolojik, psikolojik ve dini gelişim özellikleri, dini duygu yönelimleri, sorgulamaları ve ihtiyaçları yönüyle tanımıştır. Çevrelerinden gelen dini söylemlerdeki Tanrı ve kader algıları, farklı yaşam durumlarından kendi etkilenimleri ve çevrenin bu durumlara dair ilettiği dini söylemler, bunlar etkisinde şekillenen kader algıları, Tanrı tasavvurları ve dini duygu yönelimleri yapılan derinlemesine görüşmeler ile öğrencilerin gözünden ortaya konmuş ve onlar için taşıdığı anlam tespit edilmiştir.

⁴⁷⁰ Yvonna S. Lincoln - Egon G. Guba, *Naturalistic Inquiry* (Beverly Hills California: Sage Publication, 1985), 301-331.; Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 246.

⁴⁷¹ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 246.

⁴⁷² Lincoln - Guba, *Naturalistic Inquiry*, 301-316.

⁴⁷³ Merriam, *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, 205-210; Yıldırım - Şimşek, *Araştırma Yöntemleri*, 299-303.

Farklı yaşam durumlarını deneyimlemiş (T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesinde ikamet eden, ailesi yanında ikamet eden, boşanmış ebeveyn, ebeveyn kaybı, kendisinde ya da ailesinde ciddi hastalıkları bulunma gibi) katılımcıların araştırmaya dahil edilmesiyle veri kaynaklarının çeşitlendirilmesine önem verilmiş; bu sayede farklı yaşantı, algı ve tasavvurlar ortaya konularak çoklu gerçekliğe ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırma süreci ve sonrasında elde edilen bulgular tez izleme komitelerinde, alan uzmanı hocalar tarafından çeşitli boyutlarıyla değerlendirilmiştir.⁴⁷⁴

Aktarılabirlik (transferability)

Lincoln ve Guba, nicel araştırmaların temel amaçlarından biri olan ve araştırmanın değerini yargılamada kullanılan “genelleme” kavramının nitel araştırmalardaki karşılığı olarak “aktarılabirlik kavramını ön plana çıkarmışlardır.⁴⁷⁵ İnsan eylemleri büyük ölçüde duruma bağlıdır, tarihin damgasını taşır, öznel anlamların esiridir; bu nedenle belirli bir usulle, örneğin örneklemin yansıtıcılığı gibi, sonuçların genelleştirilebilirliği otomatik olarak garanti edilememektedir. Nitel düşünce biçimine göre araştırma sonuçlarının genelleştirilebilirliği daima özgül olaylarla gerekçelendirilmelidir. Bulunan sonuçların diğer durum ve zamanlar için nasıl bir geçerliliği olacağına ilişkin argümanlar verilmeli; hangi durumlarda, hangi zamanlarda geçerli olduğu açıklığa kavuşturulmalıdır.⁴⁷⁶

Nitel araştırmalarda aktarılabirlik değerini artırmak için bazı yöntemler önerilmektedir: bağlamı ayrıntılı betimleme, kavramları diğer ortamlara uyarlamaya izin verecek düzeyde soyutlama ve amaçlı örneklem.⁴⁷⁷ Araştırmada aktarılabirliği sağlamak için araştırma sürecine ve sonrasında elde edilen bulgular ve geliştirilen teori ve bileşenlerine dair ayrıntılı betimlemeler (thick description) yapılmıştır.⁴⁷⁸ Bu kapsamda; teorik örneklem⁴⁷⁹ için katılımcıların nasıl belirlendiği, veri toplama aracının geliştirilmesi, verilerin toplanması ve çözümlenmesi süreci ayrıntılı açıklanmıştır.

⁴⁷⁴ Yıldırım - Şimşek, *Araştırma Yöntemleri*, 302.

⁴⁷⁵ Lincoln - Guba, *Naturalistic Inquiry*, 316.

⁴⁷⁶ Mayring, *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş*, 29.

⁴⁷⁷ Keith Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, çev. Dursun Bayrak vd. (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014), 246; Merriam, *Nitel Araştırma*, 218-220; Yıldırım - Şimşek, *Araştırma Yöntemleri*, 303-304.

⁴⁷⁸ Lincoln - Guba, *Naturalistic Inquiry*, 316.

⁴⁷⁹ Urquhart, *Temellendirilmiş Kuram*, 212.; Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, 246.

Tutarlılık

Nicel araştırmalarda “tekrar edilebilirliği” ön plana çıkaran “güvenirlilik” kavramı yerine nitel araştırmalarda “tutarlılık” kavramı önerilmektedir.⁴⁸⁰ Sosyal alanda gerçekleşen olay, olgu ve süreçler, ortam ve zamana bağlı olarak değişkenlik gösterdiği için araştırmanın aynen tekrar edilebilmesi ve aynı sonuçların elde edilebilmesi mümkün gözükmemektedir. Bu noktada nitel araştırmalar için asıl sorun ulaşılan sonuçların toplanan veriler ile ne kadar tutarlı olduğudur. Tutarlılık, araştırmacının, topladığı verileri gören ve ulaştığı sonuçları inceleyen başkalarının da onlardan bir anlam çıkarmasını, tutarlı ve güvenilir bulmasını sağlaması şeklinde izah edilebilir.⁴⁸¹

Teyit edilebilirlik (confirmability)

Lincoln ve Guba, nicel araştırmalardaki “tam nesnellik” gibi bir geçerlik-güvenirlilik kriterinin sağlanmasının mümkün olmadığı nitel araştırmalar için “teyit edilebilirlik” kavramını önermektedir. Teyit edilebilirlik, ulaşılan sonuçların toplanan veriler ile sürekli karşılaştırılması, teyit edilmesi ve okuyucuya mantıklı bir açıklama sunulmasını gerektirmektedir.⁴⁸² Teyit edilebilirlik için çalışmanın her aşaması (veri toplama araçları, çözümleme ve raporlama) şeffaf bir biçimde yazılmış (audit trail)⁴⁸³ ve tez izleme komitesi üyeleri tarafından incelenmiştir.

Güvenirlilik (dependability)

Güvenilir veriler elde etmek için araştırmacı veri toplama aracı olarak hazırladığı mülakat tema ve açık uçlu soruları, görüşmelerden elde ettiği veriyi, analiz sürecinde yaptığı kodlamaları ve geliştirdiği teoriyi alan uzmanlarından oluşan tez izleme komitesi üyelerinin denetimine sunmuş; kodlamaların ilgili anlamları karşılama durumu ve geliştirilen teorinin araştırılan süreci açıklayıp açıklamadığı konusunda görüş alınmıştır.⁴⁸⁴ Ayrıca elde edilen ham veri ve kodlar başka araştırmacıların incelemesine olanak verecek biçimde saklanmaktadır.⁴⁸⁵

Etik ilkeler gereği, katılımcılara ve velilerine, gönüllü olarak katılmayı kabul ettikleri bu çalışmanın kapsamı, amacı, üzerlerine düşen sorumluluklar, istedikleri zaman herhangi bir

⁴⁸⁰ Yıldırım - Şimşek, *Araştırma Yöntemleri*, 305.

⁴⁸¹ Merriam, *Nitel Araştırma*, 212-213.; Tutarlılık incelemesi hakkında bkz. Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, 245.

⁴⁸² Lincoln - Guba, *Naturalistic Inquiry*, 318; Yıldırım - Şimşek, *Araştırma Yöntemleri*, 306.

⁴⁸³ Lincoln - Guba, *Naturalistic Inquiry*, 319.

⁴⁸⁴ Güvenirlilik perspektifleri için bkz. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 253-255.

⁴⁸⁵ Yıldırım - Şimşek, *Araştırma Yöntemleri*, 306.

neden belirtmek zorunda kalmadan çalışmayı bırakabilecekleri ve kimliklerinin kesinlikle gizli kalacağı konusunda bilgilendirmeler yapılmış ve onam formu imzalatılmıştır. Katılımcıların kimlik bilgileri ve okulları gizli tutulacaktır. Öğrenciler Ö harfiyle birlikte rastgele seçilmiş birer sayıyla kodlanacaktır. Kız öğrenciler için (KÖ1, KÖ2.... gibi); erkek öğrenciler için (EÖ1, EÖ2.... Gibi) şeklinde bir kodlama uygulanacaktır.

Araştırmacıların Rolü

Nitel araştırmalarda bilgi kişilerarası üretildiğinden deneyimin sahibi olan kişiyle deneyimi yorumlayan araştırmacı arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğu önemlidir. Olay ve olguların ancak içerden bir bakış açısıyla anlaşılabilceğini varsayan nitel araştırmacılar belirli bir ortamda belirli bireyler tarafından oluşturulmuş gerçeğe katkıda bulunan bireyleri kendi algılarından anlamaya çalışır. Bu anlamda nitel araştırma araştırmacıya “empatik” özellikler yükler. Bu empatik yaklaşımda araştırmacı dikkatli davranmalı ve mümkün olduğunca kendi yargı ve düşüncelerinin farkında olarak alan çalışmasına katılmalıdır. Araştırmacı çalışılan probleme ilişkin konumu ve tutumunu açık olarak ortaya koymalı; vardığı sonuçlara hangi yol ve yöntemlerle vardığını derinlemesine ve ayrıntılı bir biçimde ortaya koymalıdır. Bu ilişkide araştırmacının duygu ve düşüncelerinin farkında olarak önyargılarını paranteze alması beklenmektedir.⁴⁸⁶

Araştırma kapsamında yöntem tercihi, veri toplama tekniği, görüşme sorularının oluşturulması, örneklemin belirlenmesi, verilerin analiz edilmesi ile ilgili konular ilgili bölümlerde şeffaf ve detaylı olarak açıklanmıştır. Ayrıca araştırma sürecinde tez izleme komitesi ile yapılan resmi ve gayri resmi toplantılarda söz konusu aşamalarda izlenecek yol ve takip edilecek ilkeler detaylı bir şekilde tartışılıp, kararlaştırılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, araştırmanın geçerli-güvenilir olması ve etik ilkeler noktasında, tez izleme komitesi ve komiteyle yapılan toplantılar son derece önemli bir değerlendirme kriteri işlevini de yerine getirmiştir.⁴⁸⁷

⁴⁸⁶ Yıldırım - Şimşek, *Araştırma Yöntemleri*, 71.

⁴⁸⁷ Corrine Glesne, *Nitel Araştırmaya Giriş*, çev. Ali Ersoy - Pelin Yalçınoglu (Ankara: Anı Yayıncılık, 2013), 294.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BULGULAR VE YORUM

4.1. Tanrı Düşüncesi ile İlk Temas Nasıl Gerçekleşiyor

Burada çocukların Tanrı düşüncesiyle ilk nerede, nasıl, kimler aracılığıyla temas ettiklerine dair ifadelerine yer verilecektir. Akabinde Tanrı'ya dair çevrelerinden duydukları ve öğrendiklerinden nasıl etkilendikleri, Tanrı hakkında neler düşündükleri, hissettikleri, Tanrı'yı neye benzettikleri, nasıl hayal ettikleri, nasıl tasavvur ettikleri, nasıl anladıkları ve hangi noktalarda kavramakta zorlandıklarına dair bulgular yer almaktadır.

4.1.1. Tanrı Kimden Öğrenilir

Aileden Öğrenilir

Katılımcılardan bazıları, Tanrı düşüncesiyle ilk temaslarının, evde, aile içerisinde yaşanan deneyimler aracılığıyla olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bazan evde asılı bulunan dini içerikli bir tablo, bazan ev halkından birinin dini bilgiler ve sureler öğretmesi, bazan yetişkinlerin dini bir disiplin aracı olarak kullanması, bazan evde şahit oldukları dini içerikli konuşmalar ve uygulamalar ile çoğunlukla da çocukların merak etmesi ve sorması üzerine yaşanabilmektedir.

“Dindar bir ailede yetiştiğim için zaten Allah kelimesini sürekli duyuyordum ... Zaten herkesten duya duya kimseye sormadan bir şeyler gelişmişti. İşte duyduğum bütün Allah tasavvurlarını birleştirdim. Allah düşüncem onların hepsinin etrafında oluştu. EÖ6”

“Ben din eğitimini en iyi ailemizden alabileceğimizi düşünüyorum... Dayım din öğretmeni zaten kuzenimle beraber din ile ilgili şeyleri daha çok dayımdan öğrendik, ama tabi en küçükken annemle başladı. Biz daha çok sorduk. Biz çok meraklıydık din konusunda. ...Bir de dayım bizi yargılamayan taraftı. Her türlü sorumuzda ve cevabımızda yanlış bir şey söylesek bile güzelce açıklardı bize. Yani benim hayat çerçevem oydu. KÖ5”

Katılımcılar Tanrı'ya dair ilk sorularını aile üyelerinden yakın hissettikleri, daha kolay iletişime geçebildikleri kişilere yönelttiklerini ifade etmektedirler. Tanrı düşüncesiyle ilk temaslarının da bu aile üyesinin Tanrı algısı ve anlatıları üzerinden kurulduğu görülmektedir.

“Allah hakkındaki ilk bilgileri annemle, anneannemden aldım. Çünkü onlarla çok sıkı bir iletişimimiz vardı ve yani sürekli soruyordum. Onlarda işte böyle cevap veriyordu. KÖ29”

“Allah ile ilgili konuları hep annemle konuşuyordum. Annem söyleyemesem bile anladığı için beni, aklımdaki sorulara güzel cevaplar veriyordu. KÖ14”

Katılımcılardan KÖ1, KÖ3, KÖ6, KÖ12, KÖ14, KÖ18, KÖ24, KÖ30, KÖ33, KÖ35, KÖ40, KÖ41, KÖ42, KÖ43, EÖ2, EÖ8, EÖ9, EÖ20 Tanrı düşüncesiyle ilk temas sürecinde etkili kişi olarak aile bireylerinden anneyi öne çıkarırken; KÖ11, KÖ12, KÖ13, KÖ39, EÖ3, EÖ4 babayı; KÖ30 anne, baba ve ablayı; EÖ10, EÖ12 dedeyi; EÖ7 anneanneyi ve KÖ13 halayı öne çıkarmaktadır.

Sevgi Evlerinden Öğrenilir

Çeşitli sebeplerden ailesinin yanında kalamayan ve TC Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü Sevgi Evleri’nde ikamet etmek durumunda olan katılımcılardan ailesiyle bir süre kalabilenler Tanrı düşüncesiyle ilk temaslarının aile bireyleriyle iletişimleri üzerinden olduğunu; ailesiyle herhangi bir etkileşimini hatırlamayanlar ise kendileriyle ilgilenen görevliler ve din dersi için yurda gelen öğretmenler/hocalar ile iletişimleri üzerinden olduğunu ifade etmektedirler.

“Küçükken genelde anneme sorardım en başta. Temeli annem attı diyebilirim. Sonra yurda geldim. 4 yaşından beridir buradayım. Derse gelen hocalarla konuşurdum. Ali Osman hocam vardı. O bana öğretmişti. Kuruma gelen hocalar olsun, din dersi olsun onlardan öğreniyordum bir şekilde. EÖ20”

“Hani ben küçükken yurda geldim. Kur’an kursuna gittim. İşte orada öğrendim ben. Orada Allah’la ilgili güzel şeyler söylüyorlardı. KÖ36”

“İlk başta Allah’ı bilmiyordum. Birileri bana soruyordu Allah kaç tane? Ben de düşünüyordum düşünüyordum, iki falan diyordum. Sonra bizim sevgi evlerine bir abla geldi. Allah kaç dedim. O bir tane dedi. Ben de işte aklımda Allah bir, Allah bir diye şey yaptım. EÖ21”

Toplumdan Öğrenilir

Katılımcıların Tanrı düşüncesi ile ilk temaslarında aile içi etkileşimleriyle birlikte deneyimledikleri toplumsal ilişkiler de rol oynamaktadır. Katılımcılar muhatap oldukları sosyal grupların dini söylem, tutum, davranışlarından ve dünya görüşlerinden etkilenmektedir. Bu etkilenmeyi ve özellikle Tanrı’nın erkek olarak tasavvur edilmesinde toplumda hâkim olan ataerkil anlayışın etkisini kendileri de bizzat ifade etmektedirler.

“Bazı insanlar ve Allah’ı böyle umursamıyormuş gibi konuşuyorlar. İşte Allah kim ki o bize ne yapabilir diyorlar. KÖ35”

“Allah deyince hala böyle eskiden olduğu gibi bir erkek canlanıyor gözümde, dede, yaşlı bir erkek gibi...galiba toplumun etkisi sanırım böyle öğretildi bize. Kadın olarak hiçbir zaman hayal etmedim, hiçbir zaman. KÖ11”

Katılımcılardan KÖ19 ve KÖ25 de KÖ11 ile benzer ifadelerle toplumsal etkiye vurgu yaparak Tanrı’yı yönetici ve erkek olarak tasavvur ettiklerini ifade etmektedirler.

Benzer gelişim özelliklerine ve sosyal birikime sahip arkadaşlar arasında dini alana dair ortak ilgi, merak ve soruların etkisiyle görüş alışverişi yaşanmaktadır. Bu paylaşım karşılıklı bilgilenmeyi sağlayabildiği, dini alana dair ilgiyi artırabildiği gibi eksik ve yanlış bilinen dini konuların diğerlerini olumsuz etkilemesi ve korkması gibi sonuçlara da yol açabilmektedir:

“Allah hakkında ailemden başka bir de arkadaşlarımla çok konuşuyorduk. KÖ30”

“Arkadaşlarımdan duymuştum. Böyle görünmeyen bir varlık nasıl olabilir, nasıl her şeyi yaratabilir? Diye, soruları oluyordu. EÖ13”

“Ben kötü bir şey yapmıştım sanırım. Bir tane arkadaşım, ‘Allah seni taş eder’ gibi bir şey demişti. O çok aklımda kaldı, korkmuştum. Ondan sonra işte annelere falan sormuştum. KÖ12”

“Küçükken arkadaşlarımdan duymuştum, kötü davranırsak işte cezasını çekeriz diye. Cennet-cehennem anlatılmıyordu. Küçükken hani işte kötü olur, insanlar da sana kötü davranır diye söyleniyordu. Ceza denince yani biraz saçma olacak. Hani Allah vücuttaki şeyleri değiştirebilir ve sen başka bir varlık gibi olursun gibi hani böyle konuşuyorduk. KÖ28”

Okuldan Öğrenilir

Katılımcılardan bazıları Tanrı düşüncesiyle ilk temaslarına dair anlatılarında okul ve benzeri ortamların etkilerinden bahsetmişlerdir. Sevgi evlerinde ve ilk okuldan itibaren Görme Engelliler Okulu pansiyonunda ikamet eden katılımcılardan bazıları Allah hakkındaki bilgileri ilk defa okulda, DKAB dersinde duyduklarını dile getirmektedirler.

“Allah hakkındaki ilk bilgileri genelde okulda duydum. Evde konuşulduğunu hiç hatırlamıyorum. EÖ11”

“Ben zaten okulda DKAB dersinde öğrendiğimiz kadarıyla öğrendim Allah’ı. EÖ9”

“Buraya geldiğimde din hocası Allah’ı anlattı. Başka birinden duymadım. (Kaç yaşındaydın?)14 yaşındaydım. EÖ16”

4.1.2. Tanrı Neye Benzer

İnsan Gibi

Katılımcıların Tanrı düşüncesiyle ilk temaslarında, yaşlarının küçüklüğü ile orantılı olarak ve bilişsel/duyuşsal açıdan gelişim özellikleriyle uyumlu bir şekilde Tanrı’yı somut bir şeye benzeterek tasavvur etme eğiliminde oldukları gözlenmektedir. Antropomorfist Tanrı anlayışı ile uyumlu bir şekilde Tanrı’yı bir insana, özellikle bir erkeğe benzetme eğilimi dikkat çekmektedir.

“Ben küçükken Allah bir kişi olarak düşünüyordum. Ama böyle beyaz sakallı, yaşlı bir kişi olarak düşünüyordum. Hani yaşlılar daha bilge olur ya genelde öyle düşünüyordum. KÖ3”

“Ben küçükken Allah’ı padişah gibi bir şey düşünüyordum...Erkek diye düşünürdüm. KÖ19”

İlk Tanrı tasavvurları hakkında konuşurken katılımcılardan KÖ5, KÖ8, KÖ11, KÖ12, KÖ19, KÖ20, KÖ21, KÖ25, KÖ26, KÖ27, KÖ30, KÖ32 ve EÖ19 da Tanrı’yı insana benzettiklerini ve erkek olarak tasavvur ettiklerini ifade ederken; KÖ12, KÖ25, EÖ2, EÖ13, EÖ19 da KÖ19 gibi Tanrı’yı yönetici bir insan olarak tasavvur ettiklerini ifade etmişlerdir.

Katılımcılardan ikisi Tanrı’yı doğuran, kendisiyle ilgilenen, kendisini yöneten bir ebeveyn gibi hayal ettiğini ifade etmektedir.

“O zaman biraz daha farklı düşünüyordum. Bizi onun yarattığını değil de doğurduğunu filan düşünüyordum. Bir de onun da bizim gibi yeme, içme şeklinde insani ihtiyaçlarının olduğunu düşünüyordum. KÖ41”

Katılımcılardan bazıları Tanrı’yı hayalet yada üstün özelliklere sahip hayali karakterler gibi tasavvur ettiğini ifade etmektedir. Bu noktada da medyanın etkisi dikkat çekmektedir.

“Ben küçükken Allah hakkında düşündüğümde aklıma bir şey geliyordu eskiden lastik reklamlarında böyle beyaz bir tane şey vardı ya. Hayalet gibi bir şey, o geliyordu aklıma. Hayalet Casper’a da benziyordu ama daha şişmandı. Onun gibi bir şeydi. Ama yine insan gibi yemek yiyor falan zannediyordum. KÖ41”

“Hani böyle Alaeddin’in sihirli lambasından böyle bir şey çıkardı ya, Allah’ı öyle hayal ediyordum. KÖ27”

Katılımcılardan KÖ26 ve KÖ39 da ilk Tanrı tasavvurlarında, benzer ifadelerle Tanrı'yı üstün özelliklere sahip hayali karakterlere benzeterek tasavvur ettiklerini ifade etmişlerdir.

Gökyüzündeki Bir Varlık Gibi

Katılımcılardan bazıları Allah hakkında çevresinden duyduğu anlatılarda yer alan “yukarıda” ve “her yerde” gibi ifadelerin kullanılması dolayısıyla Allah'ı, gökyüzündeki bir şeye benzeterek tasavvur ettiklerini dile getirmişlerdir.

“Küçükken insanlar daha çok Allah yukarda dedikleri için, her yerde değil de yukarda dedikleri için, benim de aslında Allah'ı düşününce bir gökyüzü, belki bir uzay canlanıyordu zihnimde. KÖ13”

“Ben küçükken bir ara güneş diye düşünüyordum Allah'ı. KÖ16”

Katılımcılardan KÖ15 ve KÖ24 de KÖ13 gibi Tanrı'yı gökyüzü ile ilgili bir şeye benzeterek tasavvur ettiklerini dile getirmişlerdir.

Katılımcılardan KÖ7, KÖ17, KÖ25, EÖ4 ve EÖ10 Allah hakkında çevresinden duyduğu anlatılarda yer alan “görünmeyen varlık” ve “nur” gibi ifadelerin etkisi ile Allah'ı ı ışık ve nura benzeterek tasavvur ettiklerini dile getirmişlerdir.

“Küçük yaşlarda Allah'ı ışık gibi bir şeye benzetiyordum. Hani nur derlerdi ya. O zamandan beri hep ışık olarak canlandırdım. KÖ7”

4.1.3. Tanrı Kimdir

Somut Bir Varlık

Katılımcıların çoğunluğu küçük yaşlarda Tanrı hakkında somut imgelerle tasavvurlar oluşturmuşlardır. Çoğunlukla bir insana ya da gökyüzü ile ilgili bir şeye benzeterek tasavvur ettikleri görülmektedir.

“Küçük yaşlarda Allah'ı hep bir varlık gibi, somut bir şey gibi düşündüm. KÖ26”

“Allah'ı küçükken yönetici bir insan olarak düşünüyordum. EÖ13”

Var Olan, Tek Olan, Eşsiz Benzersiz Olan, Kadiri Mutlak Yüce Yaratıcı

Katılımcıların çoğunluğu varlıkların nasıl var olduğuna dair sosyal çevreden gelen: “Allah'ın var olduğu, bir olduğu, eşsiz benzersiz olduğu, her şeyi yarattığı, istediği her şeyi

yapabildiği ve varlıkların var olabilmesi ve yaşayabilmesi için gerekli her şeyi sağlayan olduğu” şeklinde duydukları dini anlatıların etkisi ile Allah’ı kadiri mutlak, yüce ve büyük bir yaratıcı olarak tasavvur ettiklerini ifade etmektedirler.

“Küçükken Allah’ı, Yüce varlık ve yaratan olarak düşünüyordum. Ben zaten belirli bir yaşına kadar Allah demedim. Yaratan dedim. Küçükken şöyle düşünmüştüm. Denizi yaratabilen, kendimden bu kadar büyük bir şeyi yaratabilen varlık acaba ne kadar büyük olur diye düşünüyordum kendimce. EÖ1”

“Küçükken Allah’ı böyle büyük, yüce bir varlık olarak düşünüyorum sürekli anlattıkları kadar yani, her şeyi yapabilen olduğundan büyük biri olduğu aklıma geliyordu. Yani büyük yüce o şekilde. Çok güçlü olarak. EÖ5”

Katılımcılardan KÖ7, KÖ22, KÖ29, EÖ1, EÖ6, EÖ15, EÖ10, EÖ19 ve EÖ21 de ilk Tanrı tasavvurlarında benzer terminolojiler üzerinden tasavvurlar dile getirmişlerdir.

Her An Her Yerde, Her Daim İzleyen ve Her şeyi Bilendir

Katılımcılardan bazıları, sosyal çevrelerinden duydukları “Allah her yerdedir, her şeyi görür, her şeyi izler ve bilir” gibi anlatıların etkisiyle “her an izleyen, gören ve bilen bir Tanrı nasıl olur?” u zihinlerinde kendilerince farklı şekillerde yorumlamışlar, farklı şekillerde somut imgelerle tasavvur etmişlerdir. Bazıları Tanrı’yı insan gibi düşünmüşlerdir. Bu düşünce üzerinden Tanrı’nın izlemesini de antropomorfist bir anlayışla tariflemişlerdir.

“Küçük yaşta hani çok Allah büyüktür deniliyor ya, böyle her şeyi görüyor, her şeyi duyuyor, deniyordu. Ben de böyle yuvarlak bir şey, dünyayı, bütün sistemi içine alan, kocaman bir şey olarak düşünmüştüm Allah’ı, çok büyük düşünmüştüm. KÖ15”

KÖ1 ve KÖ3 de ilk Tanrı tasavvurlarında benzer bir şekilde Tanrı’yı, gökyüzünde, etrafında gözler yada kameralar bulunan bir şekilde, her şeyi izliyor olarak tasavvur ederken; KÖ9 ve KÖ30 da yeryüzünde yüksek bir yerden gözleyen bir insan gibi tasavvur etmişlerdir. KÖ28 ve KÖ29 da Allah’ın görmesini antropomorfist bir anlayışla tariflemişler, “evin dışını görebildiğini ancak içini göremeyeceğini” ya da “herkesi aynı anda göremeyeceğini, ancak sıra ile izlediğini ya da şu an başka yerde izlediği için burayı göremeyeceğini” düşündüklerini ifade etmektedirler.

Her Şeyi Yönetendir

Katılımcılardan bazıları Allah’ı kendine göre kuralları olan ve her şeyi yöneten bir varlık olarak tasavvur etmişlerdir.

“Küçük yaşlarda Allah hakkındaki düşüncem, tam olarak olmayan bir nesnenin, hani yani olup gözükmeyen bir varlığın tüm dünyayı yönetebilmesi şeklindeydi. KÖ16”

“Küçük yaşlardaki Allah hakkındaki düşüncem, her şeyi yöneten, dua ettiğimde kabul eden, işte bütün her şeye gücü yeten bir varlık şeklindeydi. EÖ15”

KÖ19, KÖ25, EÖ2 ve EÖ15 de benzer Tanrı tasavvurları ifade etmektedirler.

4.1.4.Tanrı Varlığa Nasıl Davranır

Yarattığı Varlıkları Sever, Şefkat gösterir

“Tanrı varlığa nasıl davranır?” sorusu ile ilgili olarak katılımcılardan bazıları Tanrı’nın yaratma özelliğine vurgu yapmışlardır. Anne-çocuk arasında var olan ilişki benzetmesi üzerinden Tanrı’nın bütün varlığı ve özellikle kendilerini var etmesinin ve yaratmasının onun sevgisinin ve şefkatinin bir göstergesi olduğunu, Tanrı’nın varlığa ve kendilerine bir anne sevgisi ve şefkiyle davrandığını düşündüklerini ifade etmişlerdir.

“En küçüklükten bizi yaratan, bizi seven, tüm yiyeceklerimizi bütün nimetleri bize veren bir varlık diye düşünmüştüm. Ailem böyle anlatırdı. KÖ22”

“Allah hakkında ilk sevgi geliyor aklıma. Çünkü bu kadar şey yarattığına ve bu kadar ilgilendiğine göre mutlaka çok büyük bir sevgiye sahip olması lazım diye düşünüyordum. KÖ14”

Varlığa İyi, Merhametli ve Hoşgörülü Davranır

Katılımcılardan bazıları sosyal çevrelerinden duydukları Allah’ın yaratan, nimetler veren, iyi, merhametli ve affedici bir varlık olması gibi dini anlatıların etkisiyle, Allah’ı, iyilik yapan, merhametli ve affedici bir varlık olarak tasavvur etmişlerdir.

“Allah’ın merhametli ve affedici olduğunu düşünüyorum. Hani anlatıyorlar ya, bir kadın bir çocuğunu kaybediyor hani onu arıyor ya merhameti var ya. İşte onun merhameti Allah’ın merhametine göre okyanusun bir damlacığı kadarmış. EÖ19”

“Allah merhametlidir, büyüktür, güçlüdür. EÖ6”

Katılımcılardan EÖ4, EÖ16 ve KÖ29 da benzer ifadelerle Allah’ı iyi bir varlık olarak tasavvur etmektedirler. EÖ4, Allah merhametli olduğu için Müslümanları affeder, cehenneme

göndermez sadece cennetteki ödülünden azaltır şeklinde bir değerlendirmede bulunuyorken; KÖ14, Allah iyi ise kötülük edenleri affetmemeli şeklinde bir değerlendirmede bulunmaktadır.

Hesaba çeker ve Kötülük Yapanları Cezalandırır

Katılımcılardan bazıları gök gürültüsü, dolu yağması gibi şiddetli doğa olaylarında yaşadıkları korkuyu anlamlandırırken bu olayları Allah’a bağlamışlar, hissettikleri korkunun etkisiyle Allah’ı kendilerine gerekçesini bilmedikleri bir sebepten dolayı kızan bir varlık olarak tasavvur edebilmişlerdir.

“Böyle işte gök gürültüsü olunca Allah bulutların üstünde koşuyor. İşte hani böyle dolu yağar ya o zaman böyle sinirleniyor, kafamıza taş yağıdırıyor sanıyordum. Korkuyordum. Özür diliyordum Allah’tan. KÖ27”

“İlk başta İnsan gibi olduğunu zannediyordum...Yağmur yağarken, gök gürültüsü olurken o kızıyor falan zannediyordum. KÖ23”

Bazı katılımcılar da ailelerinden, arkadaşlarından, çevrelerinden ya da Kur’an kursundan duydukları bilgileri kendilerince yorumlayıp Allah’ı yapılan yanlışlıklara karşılık günah yazan, hesaba çeken, tövbe edildiğinde bağışlayan bir varlık olarak tasavvur etmişlerdir.

“Annem demişti ki, Allah bizden yukarıda ve her daim bizi izliyor demişti. Hani kavga olur, bir hareketin olur, kıyamet günü geldiğinde hepsi sorulacak dedi. Hani hesaba çekmek için izliyor. Öyle içime bir his düşmüştü. Yani Allah bize yukarıdan bakıyordu böyle. Şuramda bir ağrı olmuştu. İçimden demiştim ki, kötü bir şey yapmayacağım. KÖ35”

“Babam anlatıyordu aslında birçok şeyi. Allah ile Kur’an ile ilgili birçok şeyi babam anlattı. Cennet cehennemini anlatıyordu aslında. Trilyonlarca, yıllarca yanmaktan falan böyle şeylerden bahsediyor aslında...Dünya da sevap işleyerek yaşamam içindir herhâlde. EÖ3”

KÖ12, “taş eden” ve KÖ28, yapılan günahlara karşılık “vücuttaki şeyleri değiştirebilir ve insan başka bir varlık gibi olur” şeklinde Allah’ı cezalandıran bir varlık olarak tasavvur ettiklerini ifade etmişlerdir.

4.1.5.Tanrı Nasıl Yaratır

Tanrı hakkındaki ilk düşünceleri sorulduğunda katılımcılardan bazıları, Tanrı’nın yaratıcılık yönüne atıf yaparak, Allah’ın bütün evreni, varlığı ve kendilerini nasıl yarattığına dair tasavvurlarını paylaşmışlardır. Bazıları yaratma faaliyetini, parçaların birleştirilmesi şeklinde bir yapboz etkinliğine benzetirken; bazıları deneme-yanıma yolu ile olduğunu düşünebilmiş; bazıları dini anlatıların etkisiyle anne-çocuk benzetmesi üzerinden ve kendi

ruhundan bir parça şeklinde yarattığını düşünürken; bazıları da yaratmayı bir düzen fikri ile tasavvur etmişlerdir.

“Her zaman insanları, bizi yaratırken yapboz parçaları gibi yarattığını düşünüyordum. Yani gözümüzü, burnumuzu. KÖ5”

“İlk var olduğunda her şeyi biliyor muydu? Yoksa yani şu sandalye diyelim. Aslında o sandalye değil başka bir şey olacaktı. Ama diyelim deneme amaçlı sandalye yaptı onu. Bunun gibi bir şey miydi? Acaba Allah’ın kendini geliştirme sürecinde yaptığı bir tane şey mi? Bilimsel çalışmalar gibi yani. KÖ24”

“Sonuçta bizi o yarattı. Yani onun bir parçasıymışız gibi. Çünkü, hatta nasıldı? Ruhumdan size bir ruh üfledik gibi bir şey vardı, hatırladığım kadarıyla. EÖ4”

4.1.6. Tanrı Nerededir

Gökyüzünde, Bulutların Üzerindedir

Katılımcılardan bazıları çevrelerinden duyduğu “Tanrı yukardadır”, “Tanrı seni görüyor.” gibi anlatıların etkisi ile Tanrı’yı gökyüzünde ya da bulutların arkasında tasavvur etmişlerdir.

“Bulutların üzerinde oturduğunu düşünüyordum. Hani çünkü sürekli şey deniyordu. Allah görüyor. İşte yukarıda Allah var. Yukarı değil de nerede olabilir? Hani bulutun üstünde oturuyordur diye düşünüyordum. KÖ21”

“Böyle işte gök gürültüsü olunca Allah bulutların üstünde koşuyor sanıyordum. Hani beyaz işte uçabiliyor. Her yere gidebiliyor. KÖ27”

KÖ1, KÖ16 ve EÖ20 de benzer ifadelerle Allah’ı gökyüzünde, bulutların arkasında saklanan bir varlık olarak tasavvur etmişlerdir.

Her yerededir

Katılımcılardan bazıları “Allah her yerededir, her şeyi görüyor, seni izliyor” anlatısının etkisi ile Allah’ı her yerde tasavvur ettiğini şöyle dile getirmektedir:

“Küçükken her an, her yerde olabilir diyorlar. Mesela bir an kafamın içinde, bir an başka bir yerde. KÖ33”

“Ben böyle Allah’ı şey zannediyordum. Küçük küçük ama her yerde var. Görünmüyor ama aslında her adım attığımda her şeyimde var diye düşünüyordum. KÖ9”

4.1.7. Küçük Yaşlarda Tanrı'yı Anlamlandırma Çabası

Somut Kavramlar Üzerinden

Katılımcıların ekseriyeti küçük yaşlarda Tanrı hakkında somut imgelerle tasavvurlar oluşturmuşlardır. Çoğunlukla bir insana ya da gökyüzü ile ilgili bir şeye benzeterek tasavvur ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda katılımcıların Tanrı'yı tasavvur ederken kullandıkları somut imgelere daha önce yer verildiği için burada tekrar yer verilmeyecektir.

“Küçük yaşlarda Allah'ı hep bir varlık gibi, somut bir şey gibi düşündüm. KÖ26”

Katılımcılardan bazıları Tanrı'ya dair zihinlerinde herhangi somut bir şekil belirmediğini dile getirirler de somutluktan kısmen uzaklaşabildikleri görülmektedir.

“Küçükken Allah'ı çok çok uzun boylu, öyle biri, insan gibi değil diye düşünürdüm. Çok uzun boylu ama bir şekli yoktu. EÖ5”

“Ben küçüklükte evrende yaşıyor diye düşünüyordum. Hani hiç bulut ya da başka bir şey olarak düşünmedim. Sadece gökyüzünde, evrende yaşıyor diye düşünüyordum. KÖ2”

Katılımcılardan sadece EÖ1, ailesinden duyduğu Allah anlatısında yer alan “yüce, eşsiz benzersiz” terminolojilerinin etkisi ile Allah'ı somut hiçbir şeye benzetmediğini, “Allah eşsiz bir varlık, onu bir şeye benzetemiyordum.” ifadeleriyle soyut algıladığını dile getirmiştir.

Dini Anlatılar Üzerinden

Tanrı Şöyledir Anlatısı

Katılımcılar genellikle ailelerinden ve yakın çevrelerinden, bazen de devam ettikleri Kur'an kursundan Tanrı'ya ve dine dair anlatılar duyduklarını dile getirmektedirler. Anlatılarda Tanrı'ya dair, nasıl bir varlık olduğu (nur, görülemez, büyük, eşsiz, yüce, benzersiz, tek, kadiri mutlak, vb.); varlığa nasıl davrandığı (yaratan, nimet veren, seven, şefkat gösteren, yardım eden, hoş gören, bağışlayan vb.); nerede olduğu (yukarda, her yerde, şah damarımızdan daha yakın, vb.) ve “kıssalar üzerinden Tanrı'nın yaratıcılığı, kudreti ve mucizeleri” ile “Evrendeki düzenin Allah'ın varlığını nasıl gösterdiği” gibi konular yer almaktadır.

Tanrı ve dine dair anlatılar bazan aileleri tarafından öğretmek amaçlı “belli bir taslak biçiminde” olabildiği gibi ailenin hatalı gördüğü bir durumu, bir söylemi, bir tutumu düzeltmek veya disiplin sağlamak amacıyla da olabilmektedir. Bazan da ortamda konuşulanlar üzerinden,

aile üyeleri ile seyredilen bir film üzerinden ya da toplumda yaygın kabul gören anlayışlardan etkilenmeler üzerinden dolayı bir şekilde olabilmektedir. Tanrı anlatıları bazan de katılımcının bir sorusu üzerine gelebilmektedir.

Herhangi bir soru yokken gelen Tanrı anlatılarında genellikle dini terminolojinin kullanıldığı görülmektedir. Katılımcıların yakın çevrelerinden, özellikle ailelerinden gelen Tanrı anlatılarından etkilendikleri ve gelişim düzeylerine uygun olarak, kendilerince yorumlayarak Tanrı tasavvurlarına yansıtmaya çalıştıkları görülmektedir.

“Allah hakkında soracağım pek bir şey yok. Çünkü hani ailem tarafından belli bir taslak biçiminde zaten bize anlatılmış. KÖ5”

“Annem anlatıyordu bana. Allah’ı, Allah’ın tek olduğunu, Allahtan başka hiçbir kimseye sığınamayacağımızı. KÖ43”

“Annem beni zaten Kur'an kursuna gönderiyordu. Orada bayağı bilgi anlatıyorlardı: İşte peygamberler, onların yaptığı mucizelerle ile ilgili pek çok bilgi anlatıyorlardı. Mucizeleri duyunca işte bunu kim yapabilir, işte o Allah dedikleri kişi yapabilir diye düşünmeye başlamıştım. Küçüklükten böyle başladı. Hz Musa'nın denizi ikiye ayırması mucizesi beni en çok etkileyen mucize idi. Allah çok büyük bir güce sahip, çok kuvvetli bir güce sahip diye düşünmüştüm. Güzel ya! muhteşem! Nasıl yapıyor? diye bir hayranlık hissettim. KÖ7”

Tanrı'yı tasavvur ederken etkilenilen dini anlatılarda yer alan terminolojilerden bazıları hakkında katılımcılardan EÖ4, “Hz. Musa Kıssası’nda geçen nur” terminolojisine; EÖ1, “Yüce yaratan” terminolojisine; KÖ9 ve KÖ15 “Her şeyi izliyor, her şeyi görüyor, her şeyi duyuyor” terminolojilerine; KÖ14, KÖ22, EÖ4 ve EÖ6 “Yarattığı varlıkları sevdiği ve şefkat gösterdiği” terminolojilerine ve EÖ4, EÖ6, EÖ8, EÖ16, EÖ19, KÖ29, KÖ14 “şefkatli, merhametli ve affedici olduğu” terminolojilerine; EÖ8 “Her yerdedir, şah damarımızdan daha yakındır” terminolojisine dikkat çekmektedirler.

Tanrı Her Daim İzliyor Anlatısı

Ailelerin, yanlarında olmadıklarında/olamadıklarında çocuklarına “Tanrı her yerdedir, senin yanındadır, seni izliyor, her şeyi görüyor, her şeyi duyuyor.” şeklinde anlatılarda bulundukları görülmektedir. Bu anlatıların amacı bazan manevi bir destek sağlamak ve çocuklarının güvende hissetmelerine katkı sunmak olduğu gibi bazan da izlenme, takip edilme ve kontrol edilme duygusu üzerinden bir disiplin sağlamak da olabilmektedir. Ancak bu durumda ebeveynin bu tarz söylemlerden pek de amaçlamadığı bazı olumsuz sonuçlar ortaya

çıkabilmektedir: çocuklarda hem genel anlamda bir korku hem de Tanrı'ya dair bir korku, kaygı ve uzaklaşma hissi gelişebilmektedir.

“Ailem bana sürekli şey derdi, o hep senin yanında, sürekli o seni izliyor. Ya beni normalde biri hani sizi izlediğinde hani bundan rahatsızlık duyabilirsiniz. Ama ben beni izleyen yüce bir varlığın olduğunu öğrendiğimde çok huzurlu olmuştum. Çünkü o bizi yarattı ve bence bu çok çok nasıl desem kelimelere dökmek zor. Yani annemizi, ailemizi falan kaybettiğimizde bile hala bize sahip çıkan birisi olması çok güzel bence. KÖ29”

“Annem Allah bizden yukarıda ve her daim bizi izliyor demişti. Hani kavga olur, bir hareketin olur. Kıyamet günü geldiğinde hepsi sorulacak dedi. Hani hesaba çekmek için izliyor. O zaman içime öyle bir his düşmüştü. Yani Allah bize yukarıdan bakıyordu böyle. Şuramda bir ağrı oluşmuştu. İçimden demiştim ki, kötü bir şey yapmayacağım. KÖ35”

Katılımcılardan KÖ28, KÖ33 ve EÖ3 de benzer ifadelerle ailelerinden gelen anlatılar etkisi ile Tanrı'ya dair duygularında olumsuz etkilendiklerinin altını çizmektedirler.

Sorular Üzerine Gelen Tanrı Anlatısı

Katılımcılar Tanrı'ya dair nasıldır, nasıl davranır, nerededir? vb. soruları ya da Tanrı'ya ve dini alana dair çevrelerinden duydukları ve merak ettikleri durumları bazen ailede, bazen arkadaş çevresinde bazan okulda ya da katıldıkları Kur'an kursunda sorduklarını ifade etmektedirler. Sorularına genellikle dini terminoloji ve yetişkin seviyesinde cevaplar verildiği görülmektedir.

“Hani merak ediyordum. Acaba dünyadakiler kendi kendine mi oldu? Yoksa birisi mi yaptı gibisinden. Hani anneme soruyordum. Ben anneme sorduğum zaman şey demişti bana. Allah diye bir tane varlık var demişti. Ve bu her şeyi yaratıyor demişti. O insan değil demişti. Ve hani bizden daha üstün güçleri olan, sınırsız olan bir tane varlık demişti. Hani ben de merak etmişim. Ben ilk duyduğum zaman Allah'ı bulut zannetmişim. KÖ24”

“Ben Kur'an kursunda hocalarıma soruyordum. İşte böyle şekilsiz, cinsiyeti olmayan bir varlık diyorlardı. KÖ32”

“Anneme sormuştum. Annem de şey demişti. Allah korkacağın bir şey değil. O senin rabbin demişti. Ondan korkmamalısın. Sadece onu üzmekten, istemediği şeyleri yapmaktan korkmalısın demişti. KÖ12”

Ancak zaman zaman da soru sormalarının uygun olmadığı ve hatta saçma sorular sordukları tepkisini aldıkları da görülmektedir. Bu durum katılımcıların merak ettiklerini, kafalarını karıştıran durumları soramamalarına ve Tanrı'ya ve dini alana dair öğrenme yolculuklarının sekteye uğramasına neden olmaktadır. Bu soramama hali öğrendikleri eksik yada yanlış öğrenmelerin etkisiyle yanlış düşünmeleri, korku ve kaygılarının derinleşmesi sonucunu da doğurabilmektedir.

“İlk merak ediyordum. Daha sonra etraftaki insanlardan hani bu sorunun cevabını alamıyoruz. Çünkü sorsak hani Anne babama sormuşumdur. Ama bu konuları çok düşünme, şeklinde tepki verdiler. Bir daha da sormadım. EÖ2”

“Anneme sürekli Allah'ı sorduğumda, nasıl bir şey olduğunu sorduğumda, kurcalanmaması gerektiğini söylerdi. Ama sürekli aklımda soru işaretleri olurdu... hani büyüdükçe anlayacağımı söylemişti ve bizi çok sevdiğini söylemişti bana. Ben böyle suçluluk duygusu hissediyordum. Çünkü ben annemi daha fazla seviyordum. Hani büyüdükçe anlayacağımı söylemişti. KÖ5”

“Cami hocasına Allah'ın var olup olmadığıyla ilgili bir şey sormuştum. Allah var ama biz göremiyoruz belki de Allah yok nerden biliyoruz diye sordum ben. O da bana çocuğum Allah vardır, dedi. Saçma saçma sorular sorma dedi. O soru aklımda duruyordu. Anneme de sormaya şey yaptım utandım. O da bana aynı cevabı verir diye. EÖ8”

EÖ8 aslında pek çok çocuğun da yaşama ihtimali olan bir durumu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Katılımcı Tanrı'ya ve dini alana dair merak ettiklerini annesine ve annesinin daha iyi ve doğru bilgiler alırsın diye yönlendirdiği Kur'an kursunda sorduğunu ifade etmektedir. Sorunun, gelişim düzeyine ve soru sorma bağlamına dikkat edilmeden cevaplandırılması ve hatta yanlış cevaplandırılması ile katılımcının merakının kafa karışıklığına dönüştüğü görülmektedir. Katılımcı kafa karışıklığını gidermek için evinde sormaya devam etmiştir. Benzer bir şekilde sorusunun, gelişim düzeyine ve soru sorma bağlamına dikkat edilmeden cevaplandırılması ile kafa karışıklığı derinleşmiş, buna korku ve kaygı da eklenmiştir.

“Camiye gitmiştim. İşte imam var. Ona her gün soru soruyordum. Kafama gelen her soruyu soruyordum. Mesela ya yapmamamız gereken bir şeyi yaptık diyelim. Ne olur? diye. Bizim dolapta dondurma vardı. Boğazım şiştiği için annem bana yeme demişti. Dondurmayı gizlice yemiştım. Yapmamamız gereken bir şeyi yaparsak n'olur? diye sormuştum imama. İşte Allah onu günah olarak sayar, demişti. Günah işlemiş olursun ve bu günahını silmek için yani amel defterinden silmek için gerçekten inanarak tövbe etmelisin ve onu bir daha yapmayacağına söz vermelisin, dedi. İşte ilk sorduğum sorulardan biri galiba buydu. Pişmanlık hissetmişim. Ben o

zaman boğazım şişken dondurma yemeyi günah sanmışım. Onları öğrendikten sonra zaten o yaşta öyle şeyler yapmak çocuklar için biraz imkânsız. Hani atıyorum hırsızlık yapmak falan onun gibi şeyler. Yani dondurma çalıyordum. Kendi buzdolabımdan dondurma çalıyordum. Ben onu günah zannediyordum. Ondan sonra adam öldürmek, hırsızlık yapmak bir sürü günahın olduğunu öğrendim. Sonra haberleri izlemeye merak sardım. Şey böyle çok haberler geçiyordu. Hırsızlık yapıldı, adam öldürüldü. Anneme sürekli sorular soruyordum. Bunlar günah mı işlemiş oluyorlar? diye. Annem de evet diyordu. Mesela ilk hatırladığım bir polisi mi ne şehit etmişlerdi. İlk sorum oydu galiba anneme. Anne şimdi bu insan günah mı işlemiş oldu? dedim. Annem bana Allah onun cezasını kendi verir, demişti. EÖ8”

Duyuşsal Yaşantılar Üzerinden

Merak ve Yargılanmadan Sorabilmek Üzerinden

Katılımcı ifadelerinden küçük yaşlarından itibaren Tanrı’ya dair merak ettiklerini, zihinlerine takılanları yargılanma korkusu olmadan, rahatça sorabilen katılımcıların Tanrı düşüncesinde daha güvenle ilerleyebildikleri ve Tanrı ile bireysel-psikolojik ilişki kurabilme noktasında diğerlerine göre daha avantajlı oldukları görülmektedir.

“Allah hakkındaki bilgilerimi ailem ve kitaplardan aldım. Allah’ı merak etme kaynağım uzay kitaplarıydı. Ben küçükken annem biraz yaş sınırını zorlayan bilimsel kitaplar okurdu bana, genelde uzayla alakalı kitaplar. Kitaplarda işte big bang oldu. Büyük patlama oldu. Yıldızlar oluştu, diye geçerdi. Hani merak ediyordum. Acaba bu kendi kendine mi oldu? Yoksa birisi mi yaptı? gibisinden. Hani anneme soruyordum. O da anlatıyordu. KÖ24”

“Ben din eğitimini en iyi ailemizden alabileceğimizi düşünüyorum. Daha çok dayımdan aldım. Dayım din öğretmeni. Biz daha çok sorduk. Biz çok meraklıydık o konuda. Allah hakkında her türlü şeyi sorduk. Bir de o bizi yargılamayan taraftı. Her türlü sorumuzu cevapladı. Yanlış bir şey söylesek bile güzelce açıklardı bize. Hatta benim hayat çerçevem oydu. Her her konuyu dayıma sorardım. KÖ5”

Katılımcılardan KÖ29, KÖ41, KÖ33, EÖ7 ve EÖ13 de benzer ifadelerle Allah hakkında aile bireylerine merak ettiği durumları rahatlıkla sorabildiğini ve onların anlatıları üzerinden Tanrı tasavvurlarının oluştuğunu ifade etmektedirler.

Hayranlık Üzerinden

Katılımcılardan bazıları küçük yaşlarda aile üyelerinden ya da Kur’an kurslarından öğrendikleri mucizeler ve evrenin yaratılışına dair anlatılar üzerinden Allah’ın yaratıcılığı karşısında hayranlık duyduklarını ifade etmektedirler.

“Kur'an kursunda mucizeleri duyunca işte bunu kim yapabilir? İşte o Allah dedikleri kişi yapabilir, diye düşünmeye başlamıştım. Küçüklükten böyle başladı. Hz. Musa'nın denizi ikiye ayırması mucizesi beni en çok etkileyen mucizeydi. Allah çok büyük bir güce sahip, çok kuvvetli bir güce sahip diye düşünmüştüm. Güzel ya! muhteşem! Nasıl yapabiliyor diye bir hayranlık hissettim. KÖ7”

“Allah'ı merak etme kaynağım annemin okuduğu uzay kitaplarıydı. Yani aslında ne bileyim mesela Bigbangi falan anlatan kitapların etkisiyle varlık nasıl oldu? Diye düşünürken eğer güçsüz bir tane varlık olsaydı mesela o büyük patlamanın olduğu zaman hani belki de yıldızlar birbirine çarpacaktı. Veya dünya böyle oluşmayacaktı. Hani demek ki bunları biliyor ve bunları düşünecek kadar kudretli bir tane varlık. O yüzden bizden çok üstün bir varlık, diye düşünmüştüm. KÖ24”

Cevapsız Kalan Sorular ve Kafa Karışıklığı Üzerinden

Küçük yaşlarda katılımcıların çoğunluğunun Tanrı'ya dair soruları olduğu görülmektedir. Bu soruların çoğunluğunda bilişsel ve duyuşsal gelişim düzeyleri (somut düşünme eğilimi) ile Tanrı düşüncesiyle ilk temas sürecinde yaşadıklarının etkili olduğu görülmektedir. Tanrı'ya ve dini alana dair merak ettikleri meseleleri, geçmişte yakın çevrelerinde, okulda, Kur'an kursunda sormaları karşısında gelen olumsuz tepkiler (“bu konular hakkında fazla düşünme, kurcalama, saçma sapan sorular sorma, bunların cevabına bizim aklımız yetmez” vb.) üzerine benzer şekilde olumsuz bir tepki alma, yanlış algılanma, kızılma, yargılanma ya da utanılacak bir duruma düşme korkusu sebebiyle sormaktan kaçındıkları anlaşılmaktadır. Sorular genellikle “Tanrı var mı, yok mu? Tanrı nasıl var oldu? Tanrı neye benzer? Tanrı varlığa nasıl davranır? Biz nasıl var olduk?” konularında yoğunlaşmaktadır.

“Küçükken benim aklıma çok takılıyordu, Allah'ı kim yarattı? diye merak ediyordum. Ben bunu sormuştum bana gelen cevap şuydu, “Allah'ı yaratanı kim yarattı, onu yaratanı kim yarattı?” böyle devam edip gidersen hep bir çelişki içine düşersin. Onun için Allah'ı yaratan doğuran falan yok diye söylemişlerdi...Yani o konuyla alakalı hala içimde şüphe var, kim kimi yarattı? Niye yarattı? KÖ32”

“Allah var mı yok mu diye aklıma geliyordu? Neye benziyor merak ediyordum. Nasıl biri gören olmadı ki söylesin. Yüzünü gören oldu mu ki söylesin. EÖ19”

“Allah varsa niye bize kendini göstermiyor diye merak ediyordum. Soru sorarım yine cevabını alamam diye sormadım. Yanlış bir şey söylerim diye, bir yandan da şey var. Yani yanlış algılanır. Ne biliyim hani. Bana kızılır, ben de utanırım diye sormadım. EÖ8”

Katılımcılardan KÖ5, KÖ14, KÖ31, EÖ2 ve EÖ8'in ifadelerinden benzer sorular sordukları, cevap alamadıkları ve zihinlerinin karıştığı anlaşılmaktadır.

Anlamlandırılmama ve Yabancılık Hissi Üzerinden

Katılımcılardan bazıları, küçük yaşlarda Kur'an-ı Kerim ile ilk karşılaşma deneyimlerine dikkat çekmektedirler. Katılımcı ifadelerinden Kur'an ile ilk karşılaşmalarında bilmedikleri, anlamadıkları bir dil ile yazılması ve okunması durumu karşısında dini alana dair yabancılık hissettikleri anlaşılmaktadır.

“Hani küçük yaşlarda Kur'an kursuna gitmişim bir ara. Çok küçüktüm. Arkadaşım gidiyordu. Sende gel dedi, gittik. Zaten çok az gitmişim bir hafta falan, sonra bıraktım. Ya orda herkes böyle okuyordu, Arapça falan. Ben böyle yeni gelmişim, oturup izliyordum ve bakıyordum. Bilmediğim bir şey yapıyorlardı. KÖ31”

“Küçükken annem Kur'an-ı Kerim'de çok büyük bir günah olarak yazıyor demişti bana. Ben bu sefer de anne peki Kur'an-ı Kerim ne diye sormaya başladım, ondan sonra annem Kur'an-ı Kerim'i getirdi. Kur'an-ı Kerim bu kitap demişti. Ben de sayfalarına baktım bir göz ucuyla. Ondan sonra baktım, ben bunu okuyamıyorum diye söyledim. Okuyamıyorsun çünkü bu Arapça demişti annem bana. EÖ8”

Güven/ Güvensizlik Üzerinden

Bazı katılımcıların, aile halkından iyi ilişki kurdukları, güvindikleri bireylerden gelen Tanrı ve dini alana dair anlatılardan olumlu etkilendikleri görülmektedir. Burada katılımcı ailesinin takındığı olumlu dini tutumu modellemekte ve bu model ile uyumlu dini söyleme bağlanarak duygu durumunu ayarlamaktadır.

“Ailem bana sürekli şey derdi. O hep senin yanında, sürekli seni izliyor. Beni izleyen yüce bir varlığın olduğunu öğrendiğimde çok huzurlu olmuştum. Çünkü o bizi yarattı. Annemizi, ailemizi falan kaybettiğimizde bile hala bize sahip çıkan birisi olması çok güzel bence...Ne zaman üzgün olsam sürekli hani Allah'ı düşünüyorum. Diyorum ki işte, her şey iyi olacak çünkü Allah var ve daima yanımda. Hep o şekilde düşündüğüm için hani beni sakinleştiriyor. Huzur verici, güven verici, Çok iyi bence. KÖ29”

Katılımcılardan EÖ8, EÖ7 ve KÖ10'da benzer ifadelerle Allah'a dair duygularında güven duygusunun altını çizmektedirler.

Bazı katılımcıların, yaşlarının da küçüklüğü sebebiyle, Tanrı ile ilişkilerini insanlar arası alış-veriş ilişkisi ekseninde kurdukları görülmektedir. İsteddiği ve dua ettiği bir şey

gerçekleşmediğinde karşılık olarak o da Tanrı ile ilişkisinde olumsuz duygusunu harekete geçirebilmektedir.

“Küçükken böyle haksızlık yaptığını düşünüyordum. Mesela bir şey oluyordu. Annemin isteği oluyordu. Benim isteğim olmuyordu. Allah haksızlık yapıyor gibisinden düşünüyordum. KÖ25”

“Küçükken böyle bazen ne biliyim işte inanmadığım zamanlar oluyordu işte. Mesela hani Allah bana yardım etmiyor. Hani nerde gibi şeyler düşünürdüm. KÖ36”

Sevme/ Sevmeme/ Sevmeye çalışma Üzerinden

Katılımcılardan bazılarının ifadelerinden, küçük yaşlarında Allah’a dair duygularında yaşlarıyla doğru orantılı olarak daha ben merkezci düşünebildikleri anlaşılmaktadır. Allah’a dair duyguları daha çok istediklerinin gerçekleşip/gerçekleşmemesine bağlı değişkenlik göstermektedir. Allah’a dair duygularında aile bireylerinin Allah’a dair tutum ve duygu durumlarından da etkilenmeler yaşadıkları görülmektedir.

“Açıkkası hani küçükken Allah’ımızı sevmiyordum. Çünkü ne bileyim hani böyle dualarımı kabul etmediği için sevmiyordum. Hani hep öyle düşünüyordum. Ama sonra sevmeye başladım, şimdi seviyorum. Dualarımızı kabul ettiğini öğrendim, gördüm. KÖ38”

“Annemle Allah’la ilgili konuşuyorduk hep. Allah merhametlidir, öyle özelliklerini sayıyordu annem bana. Bende ne bileyim o an herhalde kalbim ısınmış onun sevgisiyle, Allah’ın resmini çizmiştim. EÖ8”

“Allah’ı seviyordum, çok seviyordum. KÖ37”

Katılımcılardan EÖ18, KÖ29 ve KÖ30 da Allah’a dair hissettikleri sevgi duygusunun altını çizerken; bazı katılımcılar da Allah’ı daha çok sevmeleri gerektiğini ve sevmeye çalıştıklarını ifade etmektedirler.

“Anneme sürekli Allah’ı sorduğumda nasıl bir şey olduğunu sorduğumda, bizi çok sevdiğini söylemişti bana ve ben böyle suçluluk duygusu hissediyordum çünkü ben annemi daha fazla seviyordum. KÖ5”

“Küçükken Allah ile korku aslında yok, daha çok sevmek istiyordum. Sevmek istiyorum. KÖ6”

Korku Üzerinden

Katılımcılardan bazılarının ifadelerinden, ailelerinden yada yakın çevrelerinden duydukları Tanrı anlatılarından bazan olumsuz etkilendikleri anlaşılmaktadır. Tanrı anlatımı

gelişim düzeyine uygun olmadığına ya da çocuğun o anki duygu durumu ya da anlatıdan sonra nasıl etkilendiği dikkate alınmadığında çocuk anlatıları kendince yorumlayıp korku ve kaygıya hissedebilmektedir. Özellikle akşamları yoğunlaşan bu korkunun etkisi ile yalnız başına kalamama, her an bir zarar görme ve hatta öldürülme korkusuyla oldukça olumsuz etkilenebilmektedirler. Bu durum Tanrı tasavvurlarını olumsuz yönde etkilemektedir.

“Küçükken Allah’ı çok korkunç düşünürdüm. Allah’ın yüzüne bakamazsın, derlerdi. Korkunç olduğu için diye korkardım. Halbuki nur olduğu için bakamazmışız. Allah’ın iyi olduğunu da biliyordum. Ama bakamazsın, korkarsın deyince korkunç diye düşünürdüm. Sonradan öğrendim, nurmuş ondan bakamazmışız. EÖ18”

“Allah’ı düşündüğümde tüylerim diken diken olurdu böyle. Korkudan mı bilmiyorum, değişik bir duyguydu böyle. Heyecan belki başka şeyler de var. Hayal ettiğimde düşündüğümde tüylerim diken diken olurdu böyle. EÖ20”

“Hani küçüğüm ve hani ne biliyim, her an her yerde olabilir, diyorlar. Çok korkmuştum. Sonuçta görünmüyor. Mesela bir an kafamın içinde, bir an başka bir yerde, ne biliyim çeşitli yerlerde. O yüzden baya bir korkmuştum hani. Çok korktum. Kendi kendime korkudan annemlerin yanından ayrılamaz olmuştum. İşte sanki onlar beni koruyacakmış gibi. KÖ33”

Katılımcılardan KÖ37, EÖ3 ve EÖ21 de benzer ifadelerle küçük yaşlarda Allah’a dair hissettikleri korku duygularını dile getirmektedirler.

Bazı katılımcılar ansızın yaşanan doğa olaylarında hissettikleri korkuyu “Tanrı yukardadır, gökyüzündedir.” gibi anlatıların da etkisi ile Tanrı ile ilişkilendirmektedir. Gök gürültüsü ve şimşegi Allah’ın kızması olarak değerlendirebildikleri, ölümü hatırladıkları ve korku duygusunu Allaha yönelttikleri görülmektedir.

“Böyle işte gök gürültüsü olunca Allah bulutların üstünde koşuyor, diye düşünürdüm. İşte hani böyle dolu falan yağar ya o zaman böyle sinirleniyor, kafamıza taş yağıdırıyor sanıyordum. Korkuyordum. Korkunca da özür diliyordum. KÖ27”

“İlk başta onun hani insan gibi olduğunu zannediyordum...Ondan sonra yağmur falan yağarken gök gürültüsü olurken o kızıyor zannediyordum. KÖ23”

Katılımcılardan EÖ19 ve KÖ37 de benzer ifadeler dile getirirken; katılımcılardan bazılarının da duydukları “Tanrı her daim izler, her şeyi görür, kaydeder ve hesaba çeker, yanlış yaparsan cezalandırır, taş eder, yanlış yaparsan çarpılırsın” gibi anlatıların etkisi ile hesaba çekilme ve cezalandırılma korkusu hissettikleri görülmektedir.

“Annem Allah yukarıda ve her daim bizi izliyor demişti. Hani hesaba çekmek için izliyor demişti. Yani Allah bize yukarıdan bakıyordu böyle. Şuramda bir ağrı oluşmuştu içimden demiştim ki kötü bir şey yapmayacağım. KÖ35”

Katılımcılardan KÖ12, KÖ28, EÖ3 ve EÖ8 de çevrelerinden duydukları anlatılar etkisiyle yapılan yanlışlıklar karşısında Allah’ın cehennemle cezalandırabileceği, taş edebileceği ya da beden bütünlüğünü değiştireceği korkusunu yaşadıklarını ifade etmektedirler.

4.2. Tanrı Tasavvurunda Referans Noktalarının Oluşumu

Bu bölümde katılımcılarda Tanrı tasavvurunun oluşumunda ve şekillenmesinde etkili olan referans noktalarına dair elde edilen bulgulara yer verilecektir. Bu bağlamda büyüme ve olgunlaşma ile birlikte Tanrı tasavvurunda yaşanan somuttan soyuta değişen kavrayış ve dönüşümler eksen; ailenin dine dair tutum ve davranışları ile ailede yapılanlar eksen; aktarma biçimleri eksen; yetişkin dünyasının şablonları ve sorunları eksen; çevreden gelen dini anlatılar eksen ve bu anlatılarda yer verilen kurumsal dini açıklamalar /dini terminolojiler eksen boyutlarına yer verilecektir.

4.2.1.Tanrı Tasavvurunda Somuttan Soyuta Değişen Kavrayış ve Dönüşümler

Tanrı tasavvurunun şekillenmesi sürecinde sosyal çevreden gelen etkiler ve anlatılar ile birlikte ilerleyen yaşlarda bizzat çocuğun kendisinin zihinsel ve duyuşsal bakımdan olgunlaşması ve soyutlama yeteneğinin artması da önemli bir referans kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelişen bilişsel ve duyuşsal özellikleriyle birey soyut bir Tanrı’yı ve özelliklerini daha rahat ve daha doğru bir şekilde kavrayabilmektedir. Küçük yaşlarında somut ve antropomorfist karakter taşıyan Tanrı tasavvurunun ilerleyen yaşlarla beraber daha soyut bir hal aldığı bizzat katılımcı ifadelerine yansımaktadır.

“Küçükken somut bir varlık gibi düşünürdüm. Ama tabi sonra öğrenince soyut olduğunu anladım. Şimdi soyut olarak düşünüyorum. Hiçbir şekilde öyle aklınla düşünemezsin, gözünde canlanmaz. Öyle düşünüyorum. KÖ26”

“Annem bana demişti ki, gittikçe yani büyüdükçe o varlık soyutlaşacak demişti. Hani o belli bir adamı düşünmeyeceksin, demişti, soyutlaşacak demişti. Öyle de oldu. Yani şu an eskisi gibi değil, hani her yerde var. Ama göremiyoruz sadece. Öyle düşünüyorum. Doğmamış, doğurmamış... Ama göremiyoruz. O yüzden kafamda bir şey belirginleştiremiyorum. KÖ3”

Katılımcılardan KÖ12, KÖ20, KÖ24, EÖ6 ve EÖ20 de benzer ifadelerle Tanrı tasavvurlarının soyut bir hale evrildiğini ifade etmektedirler.

Büyüme ve olgunlaşma ile birlikte katılımcıların Tanrı'nın özelliklerini yaşama yansıması bağlamında, birlikte ve çok boyutlu bir şekilde değerlendirebildikleri görülmektedir. Katılımcılardan çoğunda ben merkezci bir Tanrı anlayışının kalmadığı anlaşılmaktadır.

“Hani Allah benim hayatımda beni yaratan ve benim hayatımda mutlu olmamı isteyen ve bunun için bana pek çok şey veren bir tane varlık. Yani Allah aslında beni seviyor. Hani bir bakımdan da diğerlerini de sevdiği için adaletli olmaya çalışıyor. Bir annenin çocuğu ve diğer çocuğu arasındaki adaleti gibi. Beni seviyor. Onu seviyor. Ama adaletli olması gerektiği için bir tane sınava tabii tutuyor beni. Bence bu sınav doğru bir tane sınav. Yani yapması doğru ve güzel bir şey. Hani Allah benim hayatımda bu şeyde. KÖ24”

“Allah koruyor bizi. Ama yerine göre koruyor. Her şeyde de koruyamaz sonuçta. Hani o zaman ne anlamı kalır sınav yapmanın? Her şeye müdahale edecekse. İşte mesela bir yere gideceğiz, gidemedik sonunda. Mesela yağmur yağmıştı. İyi ki gitmemişiz demiştik. KÖ26”

“Yaşadığımız durumlara eğer Allah karışırsa bu sefer, nasıl deyim? Onun yaptıklarını, onun yazdıklarını yaşamış olacağız. Bu sefer hani bir şey hak etmeyeceğiz. Mesela Allah benim tercih ettiğim bir şeye karışırsa diğerine de karışmak zorunda çünkü hani eşit olmalı. Hak yerini bulsun diye karışmıyor, seyrediyor ve hak edene hak ettiğini verecek mutlaka. KÖ27”

Tanrı'nın özellikleri hakkında konuşurken ilerleyen yaşlarda sadece özelliğin söylenip bırakılmadığı görülmektedir. Katılımcılar artık Tanrı'nın özelliklerinin yaşam durumlarına yansıması üzerine de fikir yürütmektedirler. Bazı katılımcıların sosyal çevrelerinden duydukları dini anlatılarda geçen “Allah her şeyi bilir.” terminolojisinden hareketle yine sosyal çevresinden duydukları farklı iki kader anlayışını ifade eden “kader yazgıdır” ile “insan iradesiyle yaşamını etkileyebilir, değiştirebilir.” terminolojilerini birlikte değerlendirdikleri görülmektedir. “Allah'ın her şeyi bilmesi” durumunun “Allah'ın bilmesi belirlemek anlamına gelir mi?” sorunsalı üzerinden ele alan katılımcılardan bazılarının “kader yazgıdır.” anlayışı lehine, bazılarının ise “insan iradesiyle yaşamını etkileyebilir, değiştirebilir.” düşüncesi lehine karar verdikleri görülmektedir.

“Çevremde böyle birkaç şey duydum. İşte kader diyorlar. Kader deyince hani bir korkuyorum, bir geriliyorum. Bir de hani kaderi değiştirme gibi bir durumda varmış. Kader değişebiliyormuş. O zaman kader diye bir şey de yazılmış hani. İşte en yüce Allah ise ve her şeyi biliyorsa, değişemiyordur. İnsanlar yazılan kaderi yaşamak zorundalar. KÖ33”

“Ben millet gibi düşünmüyorum bu konuda. Bence kader şöyle deyim ki, Allah bizi yaratıyor ve önceden neler yapacağımız biliyor. Zaten yaratmadan önce de biliyor. İnsan hayatına yön vererek kendi kaderini belirliyor aslında. Allah sadece senin hangi yoldan gideceğini önceden biliyor sadece. Bence kader bu. Bence insana karışmıyor sadece seni doğru yola götürmek için önüne bazı yollar çıkarıyor. İsteyen bunu isteyen diğerini seçiyor. EÖ20”

Büyüme ve Olgunlaşma ile Birlikte Tanrı Tasavvurunda Görülen Değişimler

Katılımcıların büyüme ve olgunlaşma ile birlikte gelişen bilişsel ve duyuşsal yetileri sayesinde sosyal çevrelerinden gelen anlatılardaki “soyut Tanrı fikrini” anlamlandırmakta ve benimsemekte zorlanmadıkları görülmektedir. Tanrı’yı eskiden olduğu gibi somut bir şeye benzetme ve antropomorfist bir karakterde tasavvur etme eğiliminin çok azaldığı görülmektedir.

Soyuta Dönüşmekte olan Tanrı Tasavvuru

Katılımcılardan bazılarının soyut düşünme dönemine tam geçemedikleri ve Tanrı tasavvurunda somuttan soyuta doğru zihinsel bir gelişim gösterecekleri de bazı katılımcıların hala zaman zaman somutlaştırma eğilimiyle eski Tanrı anlayışlarının izlerini devam ettirdikleri görülmektedir.

“Küçükken Allah’ı, tv dizisindeki gibi beyaz giyinmiş, ak sakallı, bir ak dede olarak düşünüyordum. Şimdi ben kendi aklımdan Allah’ın ne kadar mükemmel olduğunu ya da çok yüce olduğunu kabul edebiliyorum. Ama şimdi ne kadar da Allah’ın yer yüzündeki varlıklarından çok farklı olduğunu kabul etsem de aklımda direkt o canlanıyor. Kötü bir şey ama evet yani. Yani şimdi de küçüklükten kalma bir şey canlanıyor aklımda. KÖ8”

Katılımcılardan EÖ5 ve KÖ11 de benzer ifadelerle Tanrı tasavvurlarında eski somut tasavvurlarının kısmen de olsa hala devam ettiğini ifade etmektedirler. Katılımcılardan bazılarının da somut-soyut Tanrı düşüncesinde gidip geldikleri görülmektedir. Katılımcılar soyut bir Tanrı düşüncesinde Tanrı ile tam etkileşim hissedemediklerini dile getirmektedirler. Kişiden kişiye düzeyi değişmek üzere özellikle yardıma ihtiyaç hissettiklerinde, bir nevi dertleşmek ve bireysel iletişim kurmak istediklerinde somut bir Tanrı düşüncesine dönme eğilimleri dikkat çekmektedir. Düşünsel açıdan olmasa da duygusal açıdan böyle bir ihtiyacı dile getirmektedirler.

“Soyut somut işinde, bazen düşünemeyince de garip hissediyorum. Mesela dua ediyorsun. Sanki boşluğa ediyorsun. Hiç seni duymuyormuş gibi oluyor. Ama bazen de işte soyut olması çok daha iyi oluyor. Mesela bir şey isterken soyut olmasını tercih ederim. Ama mesela yardım isterken

somut diyelim. Ben onu aklımda canlandırdığımda onun ona gücü yetmeyeceğini düşünebilirim. Mesela ak sakallı dedeyi düşünüyorum, demiştim ya. Hani ben bir şey diledim. Onun onu yapamayacağını düşünürüm. Kuran’da geçen duaları okurken. Ya da mesela Kur’an okurken. Sanki dinlemiyormuş gibi hissediyorum. Kur’an okuyorum ya da başka bir konuda konuşuyorum, ihtiyaç hissettiğim bir konuda. Çözemediğim bir konuda karşımda somut olmasını istiyorum bazen. Cevap versin gibi, konuşurmuş gibi. Benim aklıma takılmış bir soru var mesela. Hani cevabını bilecek tek kişi o. Bana cevap versin gibi hissediyorum. Ama namazda değil. Yani namazda da çünkü bir iletişim. Ama orada kendi istediklerimi söyleyemiyorum. KÖ2”

“Yani niye görünmüyor o da var. Görsek belki sevgimiz daha da fazla olabilirdi. Somutlaştırdık. Sarııldım ona yani. Bir de ben aklımla zorunlu olarak biliyorum ama kalbimle de pek fazla iman edemiyorum gibi geliyor. Ama ediyorum da. KÖ25”

Katılımcılardan KÖ1, KÖ3 ve KÖ4 de benzer ifadelerle Tanrı tasavvurunda somut/soyut düşünceler arasında gidip gelmektedirler. Soyut bir Tanrı düşüncesinde Tanrı ile tam anlamıyla bir iletişim ve etkileşim hissedemediklerini ifade etmektedirler.

Katılımcılardan bazılarının da Tanrı ve yaşam durumlarındaki pozisyonu hakkında soru sormaktan, düşünmekten ve konuşmaktan kaçındıkları dikkat çekmektedir. Bu durumda ailelerinin “bu konular hassas konular, sen daha küçüksün, bu konuları tam anlayamazsın, yanlış değerlendirmelerde bulunabilirsin” şeklindeki telkin ve uyarılarının etkili olduğu görülmektedir. Ailelerinin telkinlerine kulak verip olgunlaşmayı beklediklerini ifade etmektedirler.

“Ailemin kader anlayışı konusunda söyleyebileceğim bir şey yok. Çünkü bizim ailede bu konular çok konuşulmaz. Ben zaten aileme sorduğumda kaderle ilgili açıklama yapmadılar. Çünkü anlayabileceğin bir yaşta değilsin dediler. Allah nasıl bir şey? diye sorduğumda da aynı tepkiyi vermişlerdi. Kader içinde öyle. Çünkü farklı bir konu olarak görüyorlar. Yani mesela teyzem farklı bir şey düşünüyor kader konusunda. Ama hani bunu gündeme getirmeye çalışsa da, annem açmamaya çalışıyor, çalışıyoruz. Çünkü işin içerisinden çıkamayız. Öyle bir konu çünkü. Yani kader konusu da ailede hani çok tartışılacak bir konu. Çünkü hani âlimler de çok tartışmışlar. Hatta annem böyle derslerde kafam karıştığında çok takılma çok kurcalama dedi. Ben normalde çok kurcalarım. Ama bu konuyu nedense çok kurcalamıyorum hani. Çünkü belki de yaşıma göre anlayamayacağım bir şeydir. İleriki yaşlarda daha fazla oturur. Bizim ailede böyle. Küçüklüğümden beri sorduğumda böyleydi. Dayıma da sormadım annemi dinleyerek yani. İlerde anlayabileceğimi düşünüyorum. Şu an fazla kurcalamak istemiyorum. Çünkü biliyorum,

şu an anlamaya çalışsam bile kafam yorulacak ve boşluklar oluşacak. Ben de zamanla oturur öyle düşünüyorum. Fazla söyleyebileceğim bir şey yok kader hakkında. KÖ5”

Yaşları aynı olsa da katılımcılardan bazılarının olgunlaşma sürecinde diğerlerinden önde oldukları bilişsel ve duyuşsal açıdan daha hızlı geliştikleri ve dini konuları daha rahat bir karara bağlayabildikleri görülmektedir. KÖ33 Tanrı ve dine dair soru ve sorgulamalarının olduğundan bahsederek bu sorgulamalardan olumsuz etkilendiğini ve tamamen kopmaktan korktuğu için de irdelemekten kaçındığını ve daha iyi anlamlandırabileceği yaşlara gelmeyi, olgunlaşmayı beklediğini ifade etmektedir. KÖ29 ise geçmişte sorguladığı durumları şimdi sorgulamadığından ve sorguladığı durumlara tatmin edici açıklamalar getirdiğinden bahsetmektedir.

“Bir iki yıl önce hep böyle kötü bir şey olduğunda sürekli çok özür dilerim. Ama Allah’ı suçluyordum. Hani böyle neden bir şeylere dur, demiyor. Bu kadar kuvvetliyse neden hayır, bunu yapma demiyor? Mesela o hayvanlara zarar verilirken karşısındaki kişiye dur, diyebilecek kuvveti var. Neden o zaman hayır demiyor? diye düşünüyordum. Ama şu an düşünüyorum da hani bunu yapmamasının nedeni çok iyi bir şey. Çünkü bizi burada kendimizle baş başa bırakıyor. Yaptığımız şeylerden bizi sorumlu tutuyor. Hani bizi bir bakımdan kendi ayaklarımızın üstünde bırakıyor. Bence bu gerçekten çok iyi bir şey yani. Kimin nasıl biri olduğunu bu sayede öğreniyoruz. Çünkü hani Allah yapma dese zaten herkes iyilik yapardı. İyiliğin değeri kötülük yapılırca anlaşılıyor. KÖ29”

Katılımcılardan KÖ40’ün Tanrı tasavvurundaki “doğuran anne-baba gibi olan Tanrı’dan, yaratan, kader veren Tanrı’ya; oradan da özgür bırakan Tanrı’ya” doğru evrilen düşüncesinde olgunlaşma ile yaşanan değişim ve dönüşüm, net bir şekilde görülmektedir.

“Yani nasıl hayal ettim, önce Allah hepimizi doğurdu diye düşündüm. Hani Allah bizi doğurdu ve hepimizi yöneltiyor diye düşündüm. Annemiz bize nasıl yöneltiyorduyse, babamız nasıl yöneltiyorsa aynı şekilde Allah hepimizi öyle yöneltiyor, diye düşündüm. Allah hakkında sonra düşüncelerim değişmeye başladı. İşte annem dedi, Allah öyle biri değil. Sadece bizi yarattı, hani sadece bizi yaratmadı, işte hayvanlar bitkiler hepsi Allah sayesinde var. Bende dedim ki o zaman Allah hepimizi yaratan varlık, Allah bizi yaratıyor ve yarattığı zamanda ona göre hepimize kader veriyor, diye düşündüm. Hani herkesin kaderini kendisi veriyor. Allah belirliyor diye düşünüyordum bir ara. Şu an öyle düşünmüyorum. Şimdiki düşüncem Allah bize bir kader vermiş ve biz o kadere yön veriyoruz, yöneltiyoruz öyle bir şey. KÖ40”

Soyut Tanrı Tasavvuru

Tanrı tasavvurunun şekillenmesi sürecinde katılımcıların ilerleyen yaşlarda zihinsel ve duyuşsal olarak olgunlaşma ve soyutlama yeteneğinin artması ile birlikte sosyal çevreden gelen dini anlatıları ve bu anlatılar içerisinde geçen dini terminolojiyi daha rahat düşünebildikleri ve anlamlandırabildikleri görülmektedir. Gelişen bilişsel ve duyuşsal özellikleriyle birey soyut bir Tanrı'yı ve özelliklerini daha rahat ve daha doğru bir şekilde kavrayabilmektedir. Katılımcılardan çoğunun soyut Tanrı düşüncesine geçtiği görülmektedir. Katılımcıların olgunlaşma ile şekillenen hali hazırdaki Tanrı tasavvurları “4.4. Tanrı düşüncesinin Şekillenmesi ve Dini Yönelimler” başlığında verileceği için burada kısaca değinilecektir.

“Şimdi soyut bir varlık. Şimdi kız ve erkek olmadığını öğrendim. Soyut bir varlık olduğunu, hani şey olmadığını özellikle yok sakallı falan, böyle bir şey olmadığını, öğrendim. Tek, eşi benzeri yok. En yüce.” KÖ21

“Şimdi Allah hakkında hani bir şekil düşünmüyorum. Allah dediğimde aklıma hani getirdikleri şeyler geliyor kitabı, peygamberi artık öyle bir cisim belirmiyor. KÖ5”

“Şimdi hayallerimde bir profili yok. Ama hani güçlü, sonsuz bir varlık yani. EÖ3”

4.2.2 Ailenin Dine Dair Tutum ve Davranışları ile Aileyle Birlikte Yapılanlar

Birincil sosyalleşmenin yaşandığı aile bağlamının katılımcılar üzerinde oldukça etkili olduğu görülmektedir. Aile yaptıklarıyla, yapmadıklarıyla, doğru ya da yanlış yaptıklarıyla çocuğun yaşamını ilk anlarından itibaren şekillendiren çok güçlü bir kurumdur. Çocuk kendisine, yaşama, Tanrı'ya ve dine dair ilk temasını aile üzerinden ve ailenin benimsediği bağlam, tutum ve birikim üzerinden yaşamaktadır. Bu noktada aileden gelen anlatılar, ailenin söylemi, aile ortamında kasıtlı/kasıtsız yapılanlar her açıdan olduğu gibi Tanrı ve dine dair duruşunda, tutumunda, düşüncesinde ve duygusunda çocuğu etkilemektedir.

“Ailem Allah'a bağlı. Benim annem çok fazla dua okur. Hani böyle yaptığı her işte bir dua okur. Sanırım bu etkiledi beni. Hani ne için dua okuyor? Dua okuyunca ne olacak? Yani neden böyle yapmaya devam ediyor? Kim için okuyor? Diye sürekli öyle düşünmüştüm. Şimdi Allah'a dair tarif edilemez bir sevgi var içimde. Ne zaman bu kadar büyüdü bilmiyorum ama hani şu an bile bu odada üç kişi değil dört kişiyiz gibi hissediyorum. Her zaman bir fazlası öyle düşünüyorum. KÖ29”

“Benim baba tarafım daha çok böyle hoca, imam. Benim eniştem hoca. Her bir şey söylediğinde, sorduğumda onunla ilgili ya hadis ya ayet söyler. Aynısını babam da söyler. Mesela bazı rivayetlerin uydurma olduğunu falan da söylüyor. Bir sürü ayet söylüyor. Ben söyledikleri Kur'an'dan olduğu için daha bir seviyorum. Tam kesin olduğu için daha da böyle bir inanıyorum. Kendi fikrini değil de, daha çok hadislerden, ayetlerden bilgi verdiği için. Dini bilgilerim daha çok baba tarafında geliyor. Babamın tarafında konuşunca Allah'a daha bir yakınlaşmış gibi hissediyorum. Allah'ın önemini daha fazla biliyorum. Mesela annem de arkadaşlarıyla bizim bodrumda mevlitlerde, kandil gecelerinde falan ilahi okuyorlar. Onlarla dini bir şeyler yaparken de çok duygusal oluyorum. KÖ25”

“Çevre çok önemli. Çevrede dinle ilgilenen, ibadet yapanlar olsa, insanı teşvik ediyor. İnsanın da yapası geliyor. İşte yurt ortamında, burada çevre yapmayınca örnek alınacak kimse olmuyor. EÖ20”

Katılımcılardan KÖ11, KÖ12, KÖ13, KÖ18, KÖ27 ve EÖ4 de ailelerinden gelen Tanrı ve dine dair anlatılar ile aileleriyle yaptıkları dini konuşmaların ve pratiklerin Tanrı ve dine dair düşüncelerinin oluşması ve şekillenmesi sürecindeki olumlu etkilerinin altını çizmektedirler.

Ailenin Tanrı'ya dair anlatısında öne çıkardığı özellikler ve anlatış tarzının çocuğun Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde etkili olduğu görülmektedir. Çocuğun Tanrı ile ilişkisinde özellikle küçük yaşlarında ailenin Tanrı anlatımında Tanrı'nın hangi özelliğini ön plana çıkardığı önemlidir. Anlatılarda bazan Tanrı'nın aynı özelliği ön plana çıkarılsa da anlatıda ailenin niyet ve amacı da çocuğun bu anlatıdan farklı etkilenmesine yol açabilmektedir. Aynı Tanrı anlatısı bazı çocuklarda huzur, güven, bağlanma ve sevgi gibi duyguların oluşmasına sebep olabildiği gibi bazılarında da korkuya sebep olabilmektedir.

Katılımcılardan KÖ29'un ifadelerinden ailesinden duyduğu Tanrı anlatısında “izleyen, her zaman yanında, yüce bir yaratıcı” boyutunun ön plana çıkarıldığı görülmektedir. KÖ29 anlatının etkisi ile kendisini izleyen, her daim yanında olan, yalnız ve yardımsız bırakmayan yüce bir yaratıcı düşüncesi ile huzur duyduğunu ifade ederken; KÖ3'ün ifadelerinden ailesinden duyduğu Tanrı anlatısında “takip eder, izler, davranışları ahirette iyi-kötü olarak değerlendirir.” boyutunun ön plana çıkarıldığı görülmektedir. KÖ3, anlatının etkisi ile takip edilme durumundan rahatsızlık duyduğunu ve sürekli tetikte olma durumundan olumsuz etkilendiğini ifade etmektedir.

Bazı ailelerin Tanrı anlatısında, Tanrı'ya dair özellikler ile birlikte bu özellikleri çocuk “yaşantısına nasıl almalı” ya dair cümleler kurduğu görülmektedir. Bu bağlamda çocuğa

Tanrı'nın da içerisinde olduğu bir anlam dünyası sunulduğunda çocuğun bu anlatıyı daha doğru ve kolay içselleştirebildiği görülmektedir. Bazı ailelerin anlatılarında ise, Tanrı'ya dair sadece literal tarzda bilgi verilmesi ile yetinildiği ve anlatıyı "yaşantısına nasıl almalı" ya dair ek açıklamaların yapılmadığı görülmektedir. Bu bağlamda çocuğun -bulunduğu yaş ve bilişsel/duyuşsal gelişim düzeyi özellikleri ile orantılı olarak- anlatı bağlamı ile yalnız kaldığında kendince anlamlandırmaya çalıştığı, yanlış anlamlandırmalar yapabildiği ve bu durumdan olumsuz etkilenebildiği görülmektedir.

"Allah'ın affedici olduğunu anlattılar. Sonuçta Rahman ve Rahim. Onun dışında sonsuz gücü olduğundan bahsettiler. Bizimle sürekli iletişim içinde olduğu, bizi çok sevdiğinden bahsettiler. Ahiret için de hani onu görebileceğimizi ve daha mutlu olabileceğimizden bahsettiler. İşte sürekli bizimle iletişimde olduğu, bizi sevdiği, hep yanımızda olduğu, bizim için iyi şeyler istediğini anlattılar. Ben daha çok güvendim. Hep yanımda olduğunu, beni sevdiğini, yani sevildiğimi hissettim. Ben küçükken mesela bir sorunla karşılaştığımda, Allah yanımda oluyor gibi, hiç temasım olmasa da, onu görmesem de, sanki kalbimde oluyor. Bana iyi yolu gösteriyor gibi hissediyorum, sevgi hissediyorum. KÖ2"

"Çok korkmuştum. Hani yani sonuçta görünmüyor. Böyle bir şeyin varlığına beni inandırdılar. Hani küçüğüm, ne biliyim her an her yerde olabilir, diyorlar. Mesela bir an kafamın içinde, bir an hani ayağımın altında. Ne biliyim çeşitli yerlerde. O yüzden baya bir korkmuştum hani. Ne biliyim öldürür diye çok korktum. Kendi kendime işte korkudan annemlerin yanından ayırlamaz oldum. İşte sanki onlar beni koruyacakmış gibi. KÖ33"

"Yani bir olumsuzluk yaşamıyorum ben. Hayatım çok stabil, devamlı aynı ritimde. Hiç kötü bir olay yaşamıyorum. Bu da korkutuyor beni. Niye hiçbir şey yaşamıyorum, hep iyiye gidiyor hayatım, diye. Etrafımda arkadaşımın annesi öldü ya da arkadaşlarımdan maddi durumları kötü. Bu beni çok şey etkiliyordu, onların sıkıntıları var, benim yok. Benim neden yok hani. Korkuyorum. Sorun yok korkusu, işte ahiret için. Annem onlar cezalarını burada çekiyorlar. Ahirette rahat edecekler, demişti. Ben burada hiç sıkıntı yaşamıyorum, hiçbir şey çekmiyorum. Ben ahirette ne yaşayacağım. Ahirette ceza yaşayacağım, kesinlikle yaşayacağım, diye düşünüyorum. KÖ33"

Katılımcılar küçük yaşlarında Tanrı tasavvurları, Tanrı hakkındaki konuşmaları, soruları ve Tanrı ile iletişim kurma adına yaptıkları davranışları hakkında aile üyelerinden uyarılar ve düzeltmeler aldıklarını ifade etmektedirler. Bu uyarı ve düzeltmelerin Tanrı tasavvurlarının şekillenmesi sürecinde oldukça etkili olduğu görülmektedir.

“Ben küçükken annemle Allah’la ilgili konuşuyorduk. Allah merhametlidir öyle özelliklerini sayıyordu. Bende ne bileyim o an herhalde kalbim ısınmış onun sevgisiyle. Allah’ın resmini çizmiştim kendi kafama göre. Beyaz sakallı birini çizmiştim. Onu hatırlıyorum ama böyle ayakları falan vardı. Annem Allah böyle şey değildir. Böyle vücut içinde olan bir şey değildir, dedi. Allah her yerdedir dedi. Yaptığın şey bence yanlış dedi. Sakın böyle şeyleri başka yerde yapma, yanlış anlaşılır demişti. Tamam, Allah’a olan sevgin var. Bu güzel bir şey dedi. Ama yanlış anlaşılır dedi. Allah her yerdedir, O’nun bir şekli yoktur dedi. Hatta Kur’an-ı Kerimde de geçiyor ‘Şah damarımızdan daha yakındır’ diye söylemişti. EÖ8”

“O minaredeki amcanın Allah olmadığını annem söylemişti, Allah’ın yüce bir varlık olduğunu söylemişti... gerçekleri öğrenmem zor oldu, buna ikna olmam biraz zor oldu. KÖ30”

Katılımcılardan KÖ5, KÖ6, KÖ18, KÖ24, KÖ28, KÖ29, KÖ38 ve KÖ43 de benzer bir bağlamda Tanrı’ya dair geliştirdikleri antropomorfist karakterdeki ilk tasavvurlarında aile üyelerinden uyarı ve düzeltmeler aldıklarını ifade etmektedirler.

Bilişsel ve duyuşsal gelişmişlik seviyesinin sınırlılıkları ile çocuk, görünmeyen, soyut bir varlık olan Tanrı’yı anlamakta, anlamlandırmakta zorlanmakta, kendince benzetmeler yaparak, somutlaştırarak tasavvur etmeye çalışmaktadır. Çocuk anlatılar üzerinden hareket etmekte, kendince somut ve antropomorfist bir karakterin hakim olduğu bir şekilde Tanrı’yı tasavvur etmektedir. Tasavvur edebildiği kadarıyla ve şekliyle Tanrı’yı yaşamına almaya çalışmaktadır. Göremediği Tanrı’yı tanımaya, netleştirmeye ve direk temasa geçmeye çalışmaktadır. Çocuk bu gayretler içerisinde Tanrı ile iletişim ve etkileşim kurmaya çalışırken durumu fark eden bazı yetişkinlerin -ki bu kişi çoğunlukla aile üyelerinden biri olmaktadır- çocuğun Tanrı düşüncesi ile temas kurma çabasını değerli bulup, çocukluk bağlamına saygı duyarak ve empatik bir yaklaşım sergilemeye çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda yetişkin, çocuğun mevcut somut ve antropomorfist karakterli Tanrı algısından, nihai hedef olarak anlattığı, dini terminolojide bahsedildiği şekliye soyut ve aşkın bir Tanrı tasavvuruna doğru yolculuğunda yanında yer almakta ve açıklamalarıyla onu desteklemektedir. Yetişkinler dünyasından aldığı destekle çocuğun, Tanrı düşüncesi ile temasında mevcut durum ile barışık bir şekilde ve ilerleyen zamanlarda olgunlaşma ve Tanrı’ya dair yeni öğrenmelerin de eklenmesiyle, güvenle ilerleyebildiği görülmektedir.

Maalesef yetişkinlerden bazılarının böyle destekleyici bir tutumu benimsemedikleri görülmektedir. Bazı yetişkinlerin bir panik aciliyeti ile çocuklarına, Tanrı’yı somut tasavvur etmelerinin çok yanlış olduğu, insanlar tarafından hoş karşılanmayacak, kızılacak bir durum olduğu ve bir daha yapılmaması gerektiğine dair düzeltmeler, ikazlar ve uyarılarda bulunduğu

anlaşılmaktadır. Bu tutumu benimseyen yetişkinlerin, bilişsel ve duyuşsal gelişmişlik düzeyi özellikleri ve sınırlılıklarından kaynaklı bir şekilde çocuğun somutlaştırarak anlama eğilimine dair eleştiri getirdikleri ve çocukluk bağlamını yok sayma eğilimine girdikleri görülmektedir. Bu yaklaşımla çocuğun Tanrı'ya dair ilk tasavvuruna eleştiriler getirmektedirler. Bu süreçte çocuk, anlamlandırması için kendisine zaman tanınmadan, ısrarla yetişkin algısına hitap eden bir yaklaşımla, yetişkin dünyasında yaygın olan dini terminoloji üzerinden soyut bir Tanrı anlatımı ile karşılaşmaktadır. Yetişkinlerin bu tavrı karşısında kafası karışan ve Tanrı'ya dair ilk tasavvuru hasar alan, yanlışlanan çocuk, tasavvurundaki Tanrı düşüncesinden uzaklaşırken, Tanrı'ya dair bir mesafe koymakta ve yabancılaşmaktadır. Geliştirdiği Tanrı düşüncesini hayal kırıklığı ile kaybetme deneyimi yaşamaktadır. Bu duruma ek olarak yargılanma, küçümsenme, kızılma, insanlar tarafından dışlanma ve utanma duyguları ile baş etmek durumunda kalmaktadır. Bu duygular sonraki zamanlarda ve bağlamlarda Tanrı düşüncesi ile temasa geçme çabasına ket vurduğu için yetişkin dünyasından yardım isteme, onlara sorabilme ve onlardan doğru bir rehberlik alma imkanını da kısıtlamaktadır.

Katılımcılardan bazıları aile üyeleriyle birlikte izledikleri bazı tv dizilerinden etkilendiklerini ve Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde o dizide Tanrı'ya, meleklerle, ahirete dair sunulan içerik ve çizilen karakterlerin etkili olduğunu ve bu etkinin halen daha devam ettiğini ifade etmişlerdir.

“Ben küçükken babaannemin izlediği bir dizi vardı tv’de. O dizide, öldükten sonra, ahiret hayatı başladıktan sonra insanlara hesap soran bir adam olurdu. Her zaman beyaz giyinmiş, sakallı, bir ak dede. O zamanlar o çok ilgimi çekerdi. Annem ne kadar onu izlememi istemese de babaannemle evde kaldığım zaman izlemeyi çok isterdim ve onunla izliyordum. O zaman çok aklıma kazınmıştı. Yani Allah’ın dizideki gibi biri olduğunu düşünüyordum. Hala daha düşününce hemen oradaki görüntü geliyor aklıma. KÖ8”

Katılımcılardan KÖ5, KÖ12 ve EÖ1 de benzer ifadelerle Tanrı tasavvurlarının aile ortamında izledikleri tv dizisinden etkilendiğini dile getirmektedir.

Katılımcılardan KÖ17, aile üyelerinden yaş olarak kendisine daha yakın olan ablasının Tanrı'ya ve dine dair olumsuz tutum, tavır ve davranışlarından ister istemez etkilendiğini ifade etmiştir. Katılımcının ablasının tutum ve davranışları ile ablası aracılığıyla haberdar olduğu internet sitelerindeki Tanrı ve dine dair getirilen eleştiriler ve sorgulamaların etkisinde kaldığı görülmektedir. Bu bağlamda KÖ17, dünyada yaşanan kötülük meselesi üzerinden sorgulamalar yaptığını ve inancının sarsıldığını dile getirmektedir.

“Küçükken daha inançlı biriydim aslında. Ama ablam vegan sataniste dönünce benim de beynimi yıkmaya çalışıyor. Ben ister istemez kanıyorum yani. Hani namaz kılmaya çalışıyordum. İşte teravihe gidiyordum, sonra gitmedim. İki yıldır falan. Önceden Ablam da inanıyordu. Annem gurur duyuyordu bizlerle. Odasından bahsedeyim. Kırmızı perdeler takıyor, onları kapatıyor. Kırmızı ışık aldırıyor anneme. Şey tarot falan istedi. Dışardan satanist gibi duruyor. Ama babam bunu bilse evden atacağını da biliyor. Yani içe karşı dinsel davranıyor. Ablam ezan okunduğunda dalga geçiyor. Kur'an hakkında ileri geri konuşuyor. O gün işte din sınavına çalışırken bunlar çok saçma niye çalışıyorsun ki dedi. Her gün böyle şeyler yani. Evde acayip şarkılar dinliyor, kilise şarkıları dinliyor. Onlardan etkileniyorum, yani ister istemez. Karşıma internetten okuduğu satanist kuralların çıkarıyor. Allah inancım biraz daha azaldı eskiye göre. Şu an dünyanın durumundan mı? insanlardan mı bilmiyorum ama? Yani şu an her yerde savaş var ve yani bütün gençler yani şu an ters çıkıyorlar dinlere. Yani insanların da etkisi var. Bilmiyorum yani...Televizyonda gördüklerim. KÖ17”

Katılımcılardan KÖ33 annesi ile camide katıldığı Kadir Gecesi etkinliğinde yetişkinlerin abartılı duygusal davranışlarından rahatsız olduğunu bu tarz davranışları kendisine yakın bulmadığını ve yetişkinlerin bu halinin kendisini olumsuz etkilediğini dile getirmektedir.

“Geçen sene Kur'an kursuna gidiyordum ben. Kadir gecesinde falan çok dua ettiler. Böyle ağlaya ağlaya, hıçkırığa hıçkırığa. Yani inandırıcılıkları inandırıcıydı açıkçası. Yaptıkları şeye kendileri inanmıştı. Ama biraz abartı geldi benim için. O kadar da yapılmaz yani. Onların tarzını yakın bulmadım. Biraz soğuttu beni açıkçası. Ne biliyim çok abartıyorlar gibime gelemeye başladı. Bu dini de abartıyorlarmış gibime gelmeye başladı. Bu kadar böyle duygu sömürüsü yapıp da hani etrafındaki insanlara bunun yansıtılması. KÖ33”

Katılımcılardan sevgi evlerinde kalanlardan küçükken ailesiyle ikamet edenler Tanrı ve dine dair ilk bilgilerini aldıkları referans noktalarının aileleri olduğunu; diğerleri ise kurumdaki yaşı büyük olan diğer çocuklar, kurum çalışanları ya da kuruma din dersi için gelen öğretmenler/hocalar olduğuna işaret etmektedirler.

“Küçükken genelde anneme sorardım en başta. Temeli annem attı diyebilirim. Annem benimle fazla ilgilenmezdi de, ben gider sorardım işte. O da anlatırdı. EÖ20”

Katılımcılardan EÖ20, yurt ortamında çevrelerinde dini alana dair kendilerine örneklik edecek yetişkinlerin bulunmamasının eksikliğini dile getirmektedir.

“Çevre çok önemli. Çevrede dinle ilgilenen, ibadet yapanlar olsa, insanı teşvik ediyor. İnsanın da yapası geliyor. İşte yurt ortamında, burada çevre yapmayınca örnek alınacak kimse olmuyor. EÖ20”

Sevgi evlerinde kalan çocuklar kurumda kalan yaşı büyük çocuklardan bazılarının Tanrı ve dine dair takındıkları olumsuz tutumlardan rahatsız olduklarını ve onlardan etkilenmemeye çalıştıklarını ifade etmektedirler.

“Bu yurtta 17 yaşında bir abi var. O Allah’a inanmıyormuş. Ateist mi ne diyorlar işte ondanmış. Annesi babası yanında olmadığı için o da, tövbe estağfurullah, üzüntüsünden sanki ceza veriyor Allah’a. Ateist olmuş.” EÖ18

“Bizim yurtta tövbe haşa çok inanmayan var. EÖ16”

Katılımcılardan EÖ17 ve EÖ20 de benzer ifadelerle bu durumdan rahatsızlığını dile getirmektedir.

4.2.3. Aktarma Biçimleri

İnsanlar gündelik yaşam süreçlerinde çok geniş bir yelpazeden gelen etkilere maruz kalmaktadırlar. Bireyler farklı bağlamlarda, farklı şekillerde yaşam durumlarından etkilenmekte ve bunlara karşı kendilerince tepki vermektedirler. Yaşam durumları üzerinden kurulan bu etkileşim bireyler için aynı zamanda bir bilgi kaynağı fonksiyonu da görmektedir. Kendiliğinden gelişen bu süreçler bireyin informal öğrenmelerinin de kaynağını oluşturmaktadır. Bu süreç zaman zaman bizzat yaşanan ya da şahit olunan bir olay, bir gözlem ya da bir anlatı üzerinden işlemektedir.

Bireysel Deneyim Üzerinden

Katılımcılardan KÖ24 ailesiyle özellikle annesiyle kurduğu olumlu bağlanma üzerinden Allah’ı, kendine verdikleri, yaptıkları ve tüm etkileriyle birlikte var olma ve yaşamını devam ettirme sürecinde bağlandığı temel varlık olarak tariflemektedir.

“Allah bizi yaratan bir varlık. Hani anneme olan bağlılığım gibi bir şey var aramızda. Hani annem bu zamana kadar iyi bakmış, beni doğurmuş ve hani şu anda konuşabilmemi sağlayan o ve babam yani. Allah da beni yaratmış. Şu anki yaşadığım mutlulukları ve üzüntüleri bana veren O. Hani Allah beni yaratmış ve geriye çekilmemiş. Hani bana Kuran’ı indirmiş okumam için. Hani peygamberleri vermiş. Ben mutlu olayım diye ne bileyim Sude’yi yaratmış. Ya da ne bileyim kardeşimi yaratmış. Mesela ne bileyim, ben zorluk çekmeyeyim diye, işte yiyeyim diye bir şeyler yaratmış. Bitkileri yaratmış işte oksijeni ve daha fazlasını yaratmış. İşte benim ciğerlerim için azotu yaratmış gibi şeyler yani. Hani Allah, benim hayatımda hani beni yaratan

ve benim hayatımda mutlu olmamı isteyen bir tane varlık. Yani Allah aslında beni seviyor. KÖ24”

Katılımcılardan bazılarının kendileri ya da yakınlarının yaşadığı bazı kaza durumlarını, çevrelerinden gelen yorumların da etkisiyle, Allah ile ilişkilendirerek anlamlandırmaya çalıştıkları görülmektedir. Anlamlandırma çabalarında kendilerine gelen yorumlarda geçen dini terminolojilere atıf yaptıkları ve bir referans kaynağı olarak başvurdukları görülmektedir. Bu olayları anlamlandırma sürecinde yaşananlar aynı zamanda Tanrı tasavvurlarının da şekillenmesine etki etmektedir. KÖ16 küçükken yaşadığı bir bisiklet kazası ile ilgili komşusundan gelen kader yorumu üzerine uzun bir süre bu durumu Allah tarafından verilen bir ceza olarak düşündüğü için olumsuz etkilendiğini, daha sonra durumun öyle olmadığına dair annesi ile yaptığı bir paylaşım üzerine rahatladığını ifade etmektedir. Katılımcılardan KÖ18 arkadaşlarının yaşadığı ve kendisinin son anda kurtulduğu bir trafik kazasını yorumluyorken, kazayı Allah ile ilişkilendirmekte ve Allah’ın geçmişte yaptıklarından dolayı arkadaşlarına bir uyarı verdiğini, belki de daha büyük ve kötü bir durumdan onları kurtardığını ifade etmektedir. Arkadaşları gibi bir hatası olmadığı için kendisini en başta kazadan kurtardığını da eklemektedir. KÖ23’ün, gördüğü bir düşme olayı hakkında sonrasında yaşanacak daha olumsuz bir olayın yaşanmasına engel olduğu için Allah’ın kulunu sevmesi, korumak istemesi ve yaşama müdahale etmesi şeklinde bir değerlendirmede bulunduğu görülmektedir.

Katılımcılardan EÖ4 mağdurların yaşadıkları olumsuzluklar neden yaşandı, burada ne etkili oldu? meselesini cevaplandırmaya çalışırken örnek verdiği genç bir akrabasının intihar etmesi olayının yorumunda ailesinden edindiği dini terminolojiye referans noktası olarak başvurmaktadır.

“Hayatta tesadüf diye bir şey yoktur. Yaşandıkları o kişinin imtihanıdır. Başkasına olamaz. Çünkü belki de başkası kaldıramayacaktı o yükü. Mesela bazıları diyor ki, intihar edenler nasıl bu yükü kaldıramıyorlar? Sen de diyorsun işte, o Allah’a bağlı olmamaktan geliyor. Normalde mesela Allah’a bağlı kalsalar, o yükü belki kaldırabilecekler. Ama işte insanlar hatta Allah’ı suçladıkları oluyor. İşte isyan ettikleri oluyor. O yüzden, hatta genellikle o yüzden, intiharlar oluyor. Yani Allah’tan uzaklaşmak yüzünden oluyor bunlar. Tanıdığım biri vardı. Ama hiç karşılaşmadım, hiç görüşemedim. O intihar etti, yükü kaldırmıyordu yani. EÖ4”

Kayıp ve Yas Tecrübesi Üzerinden

Katılımcılardan bazılarının yaşamlarında ciddi kayıplar yaşadıkları görülmektedir. Katılımcılardan 16 tanesi çeşitli sebeplerle TC Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü Sevgi

Evleri’nde ikamet etmektedir. Katılımcı ifadelerinden bazılarının ebeveynlerini kaybettiği, bazılarının da ebeveynleri hayatta iken burada kalmak durumunda oldukları anlaşılmaktadır. Hemen hemen hepsinde evde aileleri ile birlikte olma isteği dikkat çekmektedir.

Katılımcılardan erkek öğrencilerin yaşamak durumunda kaldıkları bağlamı kabullendikleri ya da öyle bir izlenim vermeye çalıştıkları görülmektedir. Katılımcıların yaşadıkları durumu anlamlandırırken referans noktası olarak dini terminolojiye başvurdıkları görülmektedir. Erkek katılımcılardan biri yaşadıklarını “alın yazısı” şeklinde değerlendiren diğerlerinin insan iradesine daha fazla alan tanıyan bir anlayışı benimsedikleri anlaşılmaktadır. Ancak hepsinde insanın herhangi bir etkisi olmaksızın başına gelen durumlar hakkında “burası kaderle belirleniyor.” açıklaması getirdikleri görülmektedir. Bu bağlamda yaşanan sıkıntıları, ya yapılan bir yanlış için verilen bir uyarı ya da ahiretteki cezayı azaltmak için dünyada verilen bir ceza olarak değerlendirmektedirler. Öğrencilerin geneli yaşamı bir sınav olarak gördüklerini ve yaşanan sıkıntıların şayet sabrederlerse ve doğru davranırlarsa ahirette telafi edileceğini düşündüklerini ifade etmektedirler.

“Hocam ben niçin buradayım? İki tane abim var. Madde falan kullandılar, hırsızlık yaptılar ve şimdi cezaevinde yatıyorlar. Benim bir tane de engelli kardeşim var. Engelli raporu var. Benim kardeşlerimin adam olmaya pek niyetleri de yok. Okuldan da kaçıyorlar. Benim annem kardeşlerin içinden tek adam olan sen oldun, diyor. Orada kal, daha da oku, iyi bir adam ol, bir iş sahibi olursun diyor. Ben de tamam diyorum. Ben de sevgi evlerinde hiç para harcamıyorum. Paramı biriktiriyorum, direk anneme veriyorum. Hocam bir de ben buradayım ya, kardeşimin de burada olmasını çok istiyorum. Ben burada kalarak hayatımı kurtarmış oluyorum. Kardeşimin de hayatı kurtulsun istiyorum. EÖ21”

“Benim annem babam mesela ne kadar kötü olursa olsun. Sırf anne babam olduğu için bir saygım olur. Ben hiçbir zaman gidip de sen bana niye bakmadın? Sen beni niye buraya yurda bıraktın demem. Belli ki bir şeyler olmuş, bir şeyler yaşamış. O onun kararı ama sonuçta o benim annem. EÖ20”

TC Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü Sevgi Evleri’nde ikamet eden kız öğrencilerin kurumda kalmak durumunu kabullenemedikleri görülmektedir. Yaşamak zorunda oldukları bu durumu Tanrı’ya nispet ederek “Allah bize bunları neden yaşıtıyor?” sorgulaması yapmaktadırlar. Sorgulamanın hemen sonrasında yetişkin dünyasından duydukları “sorgulamak günahtır.” terminolojisinin etkisi ile Allah’tan af dilediklerini ve sabrederek yaşam sınavını geçmeye çalıştıklarını ifade etmektedirler.

“Hani çok sorgulamak günahmış ya. Şöyle mesela, işte Allah’ım niye bana böyle bir şey verdin? gibi, yani isyana bağlama. Sorgularken hani isyana gidebiliyor insan. Mesela senin yaşadığın olayı başka bir kişi yaşadığında onun tepkisi farklı oluyor. Bu da çok değişik mesela. Hani o isyan ederken sen şükrediyorsun. KÖ43”

“Allah’a sormak isterdim. Niye kötü insanlar benim başıma, niye geliyor? Diye. Niye bu kadar acı çekiyoruz? diye. Neden mutlu olamıyoruz? Neden istediklerimiz olmuyor? diye sorardım. Bunlar Allaha karşı beni olumsuz etkilemiyor. Allah’a sığınıyorum, dua ediyorum. Gerçekten zor duruma geliyor insanlar. Bu kadar dert, bu kadar kötü insanlar. Kötü insanlar çok kötülük yapıyorlar, o da hep bizi buluyor. Nereye gitsem beni buluyor. Neden hep beni buluyor? Aileme gitmek istiyorum. Ama bu kötü insanların yüzünden gidemiyorum. Bazan çok soruyorum. İşte niye bu kadar dert var? diye. Ama sonra da Allah sevdiği kullarına dert verirmiş diyorum. Kader hakkında düşününce bu acılar aklıma geliyor. Acılar aklıma gelince de ağlıyorum. O zaman da işte duygulanırım, Allah’ıma dua ederim. KÖ37”

“Yani mesela ilahi adalet konusunda, ilk başta da ben bu konuda çok takılmıştım. Haberlerde hep çocuklar yetimhaneye bırakılıyor ya da ona benzer şeylerden bahsediliyordu. O konuda neden böyle küçük çocuk, neden bunları yaşıyor? Bunu yaşamak çok ağır bir şey değil mi? hani düşünüyordum. Sonrasında hani her insanın kendine göre bir zorluğu olduğunu, kaldıramayacağı bir yükü olmadığını, Allah’ın ona göre kaldıramayacağı bir yükü vermeyeceğini düşündüm kendi kendime. KÖ41”

Katılımcılardan KÖ35, KÖ36, KÖ38 ve KÖ39’ da benzer ifadelerle yaşamak zorunda kaldıkları durumları kabullenemedikleri ve yaşadıkları bağlamı Allah’a nispet ederek sorguladıkları görülmektedir.

Görme engelliler orta okuluna devam eden 4 katılımcının yaşadıkları engellilik durumu ile eğitim için ailelerinden uzakta ikamet etmek durumunu kabullendikleri ve bu durumlara dair herhangi bir sorgulama dile getirmedikleri görülmektedir. Sadece bir katılımcı kader değişir mi? Benim görme engelli olmam değişir mi? şeklinde bir soru sormaktadır. Katılımcıların ifadelerinden buradaki sosyal etkileşimlerinin daha çok yaşlılar arasında gerçekleştiği ve Tanrı’ya dair referans noktalarının akran çevresi ve internet ortamı olduğu anlaşılmaktadır.

Kendi aileleriyle ikamet eden katılımcılardan bazılarının dile getirdikleri herhangi olumsuz bir yaşam deneyimleri yok iken, bazılarının ciddi sağlık sorunları yaşadığı, bazılarının aile üyelerinden birini kaybettiği, bazılarının da ebeveyninin boşanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yer alan katılımcıların sosyal çevrelerinde iyi ilişkilere sahip oldukları ve yaşadıkları sorunlarda yardım ve destek ihtiyaçlarını karşıladıkları görülmektedir. Katılımcılardan bazıları yaşadıkları durumu anlamlandırma sürecinde herhangi bir soru

sormazken bazılarında ise yaşadıkları kayıp durumunu Allah’a nispet ederek, “bu durum benim başıma neden geldi?” sorusunu sordukları görülmektedir. Katılımcılardan bazılarının yaşadıklarını anlamlandırma sürecinde referans noktası olarak çevrelerinden gelen “Allah sevdiği kulunu yanına almış”, “Rahatsızlıkları vardı, çok çekmedi”, “Daha kötü bir şey yaşamaktan kurtuldu”, “her şerde bir hayır vardır”, “yaşam bir sınavdır” ya da “Allah herkesin kaldırabileceği yüküne göre sınav yapıyor.” şeklindeki dini terminolojiye başvurdıkları ve kendilerince durumu kabullenmeye çalıştıkları görülmektedir.

“Yaşam sınavının soruları yaşanan zorluklar. Acı gibi. Acı böyle. Ailevi kayıplar. KÖ22”

“Benim abime araba çarpmıştı. Ama kurtulamadı. Abim acı çekmeden öldü. Mesela şu an abim yaşasaydı belki sakat kalacaktı, beterin beteri var. Böyle olması daha iyi oldu, diye düşünüyorum. Her şerde vardır bir hayır. Kötü şeyler yaşayınca Allah sabır veriyor zaten. Mesela amcam da 99 depreminde öldü. Yani Allah sabrını veriyor bence. Ahirette onu göreceğin için seviniyorsun yani. Göreceksin. Cennette İnsan sevdiğiyle beraberdir, demiş ya peygamber efendimiz. Hani özlüyorsun yine de ama ahirette göreceğin için için rahat oluyor. Ahiret dünya işte hepsi birbirini tamamlıyor. Sabırlı oluyorsun. Bir de abime çarpan adam hiç yatmadı, hiç içerde durmadı. Şimdi dışarda geziyor. Bunu düşününce Ya sinir ediyor. Ama ben nasıl olsa yine ahirete bağlıyorum. Nasıl olsa ahirette alacağız hakkımızı gibisinden. KÖ25”

“İşte bizimkilerden alın yazısı diye düşünüen bir babaannem vardı. Onun da fikri değişti. Ben anlattım. Dedim ki madem kader o zaman ben de karşı çıkayım babaanne dedim. Dedim annem de vefat etti. O zaman bana kötülük yaptı. Sonra bir düşündü. Durakladı. Haklısın aslında dedi. Sonra acaba ben niye böyle düşündüm dedi. O zamanlar babannem çok yanımda değildi. Ama annem vefat ettiği zaman kader, alın yazısı deseydi. O üzüntüyle bende de patlak verebilirdi, diye düşünüyorum. Karşı gelme olayı olabilirdi. (Annenin ölümünde kader diye yorum yapan oldu mu?) Ya hocam oldu. Oldu da çok yakınlarım değildi. Zaten ben kimseyi duymuyordum. Yakınlarımdan duysaydım belki kaldıramayabilirdim. Annemin vefatında şey duydum. Allah sevdiğini yanına alır. Allah sevdiğini alır. Onları duydum. Fazla da şey olmadı. EÖ1”

Katılımcılardan KÖ16, KÖ18 ve KÖ26’nın kendilerinde ya da yakınlarında yaşanan ciddi sağlık sorunlarının nedenini sorguladıkları ancak anlamlandıramadıkları görülmektedir. Yaşadıkları bağlamı Allah’a nispet ettikleri görülmektedir. Allah’ın bu durumun yaşanmasını neden istediğine dair bir açıklama getiremediklerini, Allah’a dair kötü bir duygu da hissetmediklerini, dua ile Allah’a sığındıklarını ve yardım istediklerini dile getirmektedirler.

Dua Üzerinden

Katılımcı ifadelerinden Tanrı tasavvurlarının şekillenmesinde yaşam durumları içerisinde Tanrı ile direkt yaşanan bir deneyim ve etkileşim olarak dua olgusu önemli bir referans kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı katılımcılar Tanrı'yı duaları kabul eden bir varlık olarak tarifliyorken, bazıları da kabul etmeyen bir varlık olarak tariflemektedir. Duaların karşılık bulması durumu Tanrı'yı birinci elden “yar ve yardımcı” olarak hissetmelerine katkı sağlarken, duaların gerçekleşmemesi durumu ise sanki Tanrı kendilerini duymuyormuş, kendilerini önemsemediymiş gibi hissetmelerine yol açabilmektedir. Zorlu bir süreçten geçerken yapılan duaların kabul edilmediğinin düşünülmesi de sanki Tanrı yarattığı insanı ve yaşadığı acıları hiç umursamıyormuş düşüncesinden Tanrı evrene müdahale etmez düşüncesine kadar geniş bir yelpazede etki oluşturabilmektedir.

“Mesela dua ettiğinde illaki alıyorsun karşılığını. Mesela Allah’a dua ediyorsun, sesleniyorsun ve cevabını alıyorsun. Bu en büyük etken yani inanman lazım. Daha da bir yakınlaşma oluyor Allah’a. Kendimi O’na daha yakın hissediyorum. KÖ7”

“Mesela bir olay oldu. Sonra ben o olaydan kaynaklanan bir şey istedim. O olmuyor. Yapmıyor. Düşünüyorum da birine zarar verecek mi? Vermeyecek. Ama yapmıyor. Neden duam olmuyor acaba? Beni duymadığını düşünüyorum o zaman da. Ya benim istediğim bir şeyi başkası istemediği halde ona oluyor. Ama benim duam kabul olmuyor. KÖ3”

“Bir ara zorlu bir dönem yaşıyordum. Dua ediyordum karşılık bulamıyordum. Öyle çok araştırma yapasım geliyordu. Dualarıma karşılık bulamamak beni araştırmaya yöneltti. Okuldaki din hocalarına sordum. Din hocaları kader diyor. Bütün dualar karşılık bulmaz. Bazı şeyler kaderdir, diyor. Onların söylediğini inandırıcı bir cevap bulmadım, soğudum. EÖ15”

Duaların gerçekleşmesi durumu ile ilgili olarak katılımcılardan KÖ28, KÖ33, EÖ2, EÖ20 de KÖ7 ile benzer değerlendirmelerde bulunuyorken; duaların gerçekleşmemesi durumu ile ilgili KÖ2 de, KÖ3 ile benzer değerlendirmede bulunmaktadır. Katılımcılardan EÖ19 duaların kabul olup olmamasının Allah'ın yolunda gidip/gitmemeye bağlı olduğunu dile getirirken; KÖ26 ise duaların kabul olup/olmamasının ne ile ilgili olduğuna, nasıl ve ne kadar istendiğine göre değiştiğini düşünmektedir. Katılımcılardan KÖ38 ise, Allah'a dair hissettiği duygu ve bağlılıkta dualarının kabul edilip/edilmediği düşüncesinin önemli bir etken olduğunu ifade etmektedir.

Katılımcılardan KÖ33 ve EÖ2, yaşam durumlarında Tanrı'nın rolüne dair getirdiği sorgulamalarında zihni oldukça karışmış durumdayken, “haksızlık edemem, dualarıma cevap veriyor.” şeklinde dualarının karşılık bulduğu düşüncesinden hareketle Tanrı ile yaşadığı bireysel tecrübesine başvurduğu anlaşılmaktadır. Sorgulamaları olsa da bu tecrübe üzerinden Tanrı ile bağıını koparmamaya çalıştığı görülmektedir.

Bazı Üniversitelerde Okuyanlar Ateist Oluyor Gözlemi Üzerinden

Katılımcılardan KÖ10 komşu kızının üniversiteye başladıktan sonra ateist olması üzerinden bazı üniversitelere giden gençlerin o üniversite ortamında özgürlüğün çok vurgulanması sebebiyle ateizme yöneldikleri değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

“Bence çevre etkiliyor. Genelde insanlar üniversiteye geçtiklerinde ve bazı belirli üniversitelerde ateist oluyorlar. Genel gözlemim bu. Mesela genelde çok fazla okuyan kişiler ateist oluyor. Fazla çalışan kişiler. Bunda üniversitenin etkili olduğunu düşünüyorum. Çünkü babam üniversitedeyken de bir öğretmeni dine inanıyor diye onu dersten geçirmemiş. Komşumuzun kızı da üniversiteye geçtikten sonra ateist oldu. Onun gittiği üniversite de öyle bir üniversite idi. Genelde öyle üniversitelerde okuyanlar ateist oluyor. Hani özgürlükten çok bahsediyorlar o çevrede. Her şeyi ben yaptım, kimse beni yönetemez gibisinden. Yani kimse bana karışamaz gibisinden. Bunun etkisi olabilir. KÖ10”

Yaşam Durumları Yorumları Üzerinden

Katılımcılardan çoğu sosyal çevrelerinden yaşam durumlarına dair gelen dini içerikli yorumların kendileri ve yaşıtları üzerinde birer referans kaynağı olarak etki ettiğine işaret etmektedirler. Sosyal çevreden gelen olumsuz yaşam durumları hakkında “kaderim böyleymiş” söyleminin yaygın bir şekilde kullanılmasının bu yanlış tavrın çocuklar ve gençler tarafından modellenmesine yol açabileceği ve sorumluluk almaktan kaçma eğiliminin yaygınlaşmasına sebep olabileceği değerlendirilmesinde bulunmaktadır.

“Etraftan duydukça, bunlar benim kaderim, kaderimde bu varmış, işte kismet böyleymiş, hani böyle yazılmış gibi. Ona dendiği zaman o da bana böyle olacak demek ki diyor ve bırakıyor her şeyi. Hani mesela bir sınav için çalışıyorlar. Mesela hani Allah nasıl yazdıysa, kaderimde ne varsa o olacak diye duyunca. Hani o zaman çalışmama gerek yok deyip bırakan çok kişi var. KÖ18”

“Her şeyi Allah yazdı. Bundan sonra istediğimi yapayım diye düşünebiliyorlar. Hani Allah yazdı nasıl olsa. EÖ14”

“Alinyazısı düşüncesinin toplum hayatına olumsuz etkisi var. İnsanlar kendilerinde hiçbir şekilde sorumlu tutmazlar, suç aramazlar ve düzeltemezler hatalarını. Her şey sürekli kötüye gider açıkçası. Çünkü kendi hatanı düzeltemiyorsun sürekli eksik bir yanın olacak senin. Onu düzeltemediğinde de işte sorunlar kocaman olacak.. Bu sebeple eğitime büyük görev düşüyor. Bu yanlış düşüncenin devam etmemesi için. Bu konuda veli toplantılarında falan ailelerin de bilinçlendirilmesi gerekiyor bence. KÖ8”

Katılımcılardan KÖ1, KÖ2, KÖ11, KÖ20, EÖ1 ve EÖ14’ün de benzer değerlendirmelerde bulundukları görülmektedir.

Katılımcılardan KÖ33’ün annesinin, yaşam durumlarında yaşanan acılar ve sıkıntılara dair getirdiği “sıkıntılar ahiretteki cezayı azaltır” söyleminden hem bireysel duygu durumu açısından hem de Allah’a dair hissettiği duygu durumu açısından oldukça olumsuz etkilendiği görülmektedir.

“Mesela annem şeyden bahsetmişti. İnsanların yaşadıkları sıkıntılar hakkında, işte onlar cezalarını burada çekiyorlar. Orada rahat edecekler. Ben hiçbir şey çekmiyorum. Ben ahirette ne yaşayacağım. İyi yaşıyorum. Kötü yaşadığım bir şey yok. Böyle kendimi kaybedecek ya da ne biliyim ruh halimi etkileyecek hiçbir şey yaşamadım. Daha belki ileride yaşayacağım. Ama şu an beni etkiliyor açıkçası. Bu sorun yaşamamak durumu. Bütün cezayı ahirette yaşayacağım, kesinlikle yaşayacağım, diye düşünüyorum ve korkuyorum. KÖ33”

Katılımcılardan KÖ8, EÖ7 ve EÖ20 toplumdaki bireylerin Tanrı ve dine dair yorumlarının olaydan olaya değiştiğini daha doğrusu kendileri olaydan nasıl etkileniyorlarsa ona göre değiştiği gözlemini dile getirmektedir. Aynı kişi yaşadığı olumlu bir olayda Tanrı hakkında olumlu konuşabiliyorken olumsuz olayda olumsuz konuşabilmektedir. İnsanların bu şekilde Tanrı hakkında çelişkili anlatımları ve çelişkili tavırları gençlerin zihninde soru işaretleri bırakabilmektedir.

“Hocam olumlu yaşam durumlarında herkes işte iyi düşünüyor. İşte ya Rabbim şükür falan diye. Ama onu devam ettiremiyorlar. Bazen de işte adaletsiz olduğunu düşünebiliyorlar. Eskiden zengindik şimdi niye fakiriz? diye. Fakir olan zengin oluyor. Ondan sonra diyor ki ya Rabbim şükür. O da Allah’ın iyi olduğunu düşünüyor. Yani durumlara göre insanlar farklı düşünüyor. EÖ7”

4.2.4. Yetişkin Dünyasının Şablonları ve Sorunları Eksen

İnsanımız Allah Hakkında Sus Konuşma Der

Katılımcılar yetişkinlerin yaşam durumlarında Tanrı'nın rolünün ne olduğuna dair yorum yaparken zorlandıklarından bahsetmektedirler. Yetişkinlerin Tanrı ve dine dair soru sorulmasından rahatsızlık duyduklarını ve bu sebeple sorularını onlara sormadıklarını ya kendi içlerinde sorgulamaya devam ettiklerini ya da arkadaş çevresi ve internet ortamında araştırdıklarını ifade etmektedirler. Bu durumda da şanslarına ne çıkarsa ona muhatap oldukları anlaşılmaktadır.

“Hani dini konuları çok araştırmayın deniyor. O da çok mantıklı gelmiyor. Neden araştırmayalım? O zaman kötü bir şey mi bulacağız? EÖ15”

“Allah hakkında neler söylendi? Hani böyle genelde, Anadolu insanı zaten Allah hakkına konuşmaktan biraz korkar. Sevgisinden, korkusundan. Allah'ı mı sorguluyorsun gibi. Onun için pek bir şey söylenmedi hani. Allah genelde güçlü denilir. Büyük denilir. Başka bir şey pek söylenmez. EÖ6”

Toplumsal kutuplaşma ve ideolojik bakışın iki yüzü

Katılımcılardan bazılarının, ailesi ve yakın sosyal çevresi vasıtasıyla haberdar olduğu ve büyük ihtimalle dünya görüşü olarak benimsediği düşünce sistemleri yada ideolojiler üzerinden yaşam durumlarını değerlendirdikleri görülmektedir. Toplumsal kutuplaşmanın her iki yanında da benzer bir zihin haritası görülmektedir. Yaşanan kötülüklerin kaynağı olarak kendi benimsedikleri düşünce sisteminin toplumda hakim olmamasını öne sürmektedirler. Ayrıca benimsedikleri düşünce sisteminin geçmişte kendilerince en parlak olduğu dönemin örnekliğinde çözümler sunmaktadırlar.

“Yaşanan olumsuz durumlarda toplum etkili. Mesela toplumdan insanlar dışlandığında onlar kötü oluyor. Topluma karşı nefret besleyenler olabiliyorlar. Ya da doğru yetiştirilmediği için o davranışları yapıyorlar. Aslında toplum iyi olursa... Osmanlı toplumu nasıldı mesela? Hani insanlar o kadar iyiydi ki zaten. Ne dilenci vardı. Ne öyle hani sokakta böyle pis pis insanlar dolaşmazdı. Herkes kendi rızkını bilirdi. Kimseninkine göz dikmezdi. Ama toplum zaman ilerledikçe değişti işte. Bizim eski insanlar daha çok imanlıydı. O yüzden Allah korkusu olduğu için aslında kimse kötü bir şey yapmıyordu. Ama sonradan insanlar unuttu bunu yani. O yüzden, toplumun iyi olan kısımları da kötü olan kısımlarını gözetmediği için onlar da bize kötülükler yapmaya başladı. Bu toplum olarak bir döngü aslında. Onların da suçu yok. EÖ13”

“Dini yanlış anlayan ve sesi çok çıkan insanlar da toplumu yanlış yönlendiriyor. Bu gibi kişiler dini istismar ediyor. Toplumda bir kutuplaşma oluşturabiliyorlar. EÖ3”

“Bu kötü olaylar bana göre toplumla alakalı bir şey. Hani toplumun ahlakına dayanıyor. Mesela şimdi Atatürk dönemindeki Türkiye ile günümüzdeki Türkiye arasında çok büyük bir fark var aslında. Şu anda yozlaşmış durumdayız. O zamanda bir ilerlilik vardı. Türkiye geliyordu. İşte en başta fabrikalar. Sonra işte kılık kıyafette ilerleme gibi, kadına hürriyet, mesela seçme ve seçilme hakkı gibi. Ama gün geçtikçe şimdi daha çok yozlaşma var. (Bahsettiğin dönemde toplumsal hayatta insanlar birbirlerine nasıl davranıyordu?) Aslında tam bilgim yok. Ama duyduğum kadarıyla, hani belgesellerden vesaire anladığım kadarıyla, o zamanda insanlar daha ahlaklıydı ya. EÖ3”

Katılımcılardan KÖ31’in ailesi üzerinden dahil olduğu sosyal gurubun dünya görüşü ile yaşam durumlarını yorumladığı görülmektedir. Yaşam durumlarına getirdiği soru ve sorgulamalarda gurubun görüşünün yansımaları dikkat çekmektedir. Bu sorgulamalar ve dindarların yaptıkları olumsuz davranışlar üzerinden dinden uzaklaştığını ifade etmektedir.

“İslam hoşgörü dini diyorlar; ama bunu yaşamıyorlar. Ben ona kızıyorum. Yani insanların yaptığı hatalar beni dinden uzaklaştırıyor açıkçası. İşte tam olarak bilmiyorum ama sanki adalet hiç olmayacak. Yani biz ne kadar uğraşırsak uğraşalım bence olmayacak, olmaz. Ya çünkü insanlar mesela haksız yere hapse giriyorlar. Bu en ufak bir örnek, mesela ayrılıklar çok oluyor. İşte insanlar hep kendinden olmayana ötekileştiriyorlar. Kötü olayları görünce, insanların acı çektiğini görünce dine dair düşüncelerim, duygularım olumsuz etkileniyor. Mesela bir olay olmuştu. Doksanlarda hani Sivas katliamı olmuştu ya. Bazı insanlar bir kısım alevi insanları yakarak öldürmüştü ve Allah-u Ekber diyerek yapıyorlardı bunu. Yani Allah’ın yarattığı insanları hani. Allaha inanıyorsun ya neden Allah’ın yarattığı bir insanı yakarak öldürüyorsun ki? Sırf kendi mezhebinden olmadığı için, neden yapıyorsun bunu? Dindar olduğunu söyleyenler böyle bir olayı yapınca dine karşı duygum da olumsuz etkileniyor bundan. KÖ31”

Toplumsal Algılar

Katılımcılardan bazılarının ifadelerinden yakın çevreden başlamak üzere dünya insanlığına kadar genişleyen bir boyutta halka halka sosyal çevrenin Tanrı, din ve İslam’a bakış açılarının kendileri ve akranlarının düşünceleri üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu etki ile gençler arasında bir takım soru ve sorgulamaların ortaya çıktığını, Tanrı’ya dair bakış açılarında ve dini yönelimlerinde olumsuz etkilenmelerin yaşanabildiğini ifade etmektedirler.

“Bir de insanlarda Kuran’ı ezeceksin diye bir anlayış var. Bu çok fazla var. Mesela biz Mardin’deyken kiliseler vardı Hristiyanlar için. Ama Amerika’ya git. Bir tane, iki tane, üç tane cami vardır. Ama bizim bir şehrimizde o kadar fazla var. Biz hoşgörülüyüz. Ama onlar? bilmiyorum. Böyle bir zihniyet var dünyada. Aynen Müslümanlara karşı olan bir zihniyet var. Müslümanlara olumsuz bakıyorlar. Bir de küçük yaşlarda mesela küçük bir çocuğa Allah’la ilgili olumsuz bir şeyler söylersen o çocuğun aklında öyle kalıyor. Öyle bir şey var. Yani çevre ne söylerse öyle bir etkilenme yaşıyor gençler. KÖ20”

“Aslında dinin toplum hayatında önemli olması gerekiyor fakat değil. Bu da işte yine bazı insanların yanlış yönlendirmelerinden dolayı oluyor. İslam’ı yanlış anlayan ve anlatanlar yüzünden. Toplumda İslam’a bakış da olumsuz etkilenebiliyor. Yanlış din anlayışları insanların dine bakışını olumsuz etkilediği için din de zarar görmüş oluyor. EÖ2”

Bazı katılımcılar batılı değerlerin ve yaşam tarzının etkisinin akran çevresi ve sosyal medyada gittikçe yaygınlaştığına dikkat çekmektedirler. Bu etkilenmeler sebebiyle dinin getirdiği düzenlemelerin gençler tarafından özgürlüklerini engelleyen bir konumda görüldüğünü ve onları dine mesafeli bir duruşa yönlendirdiğini ifade etmektedirler. Bu mesafenin yaşanmasında dinin gençlere çevre tarafından yanlış anlatılmış olmasına dikkat çekmektedirler. Bu bağlamda en çok dile getirilen meselenin, İslam’ın kadına dair bakışı ile dini söylem ve düzenlemelerdeki toplumsal cinsiyet eşitsizliği olduğu görülmektedir. Bu noktadan hareketle dini düzenlemeler üzerinden Tanrı’ya dair bir adalet ve özgürlüğü kısıtlama sorgulamasının yapıldığı görülmektedir.

“Din neden özgürlükleri kısıtlasın? Özgür düşünceyi? Hani şey olarak düşünüyorlar. Kur’an bizim şunları şunları yapmamızı yasakladığı için biz neden bunlara uyalım? şeklinde düşünüyorlar. İnsanlar hani çok sıkılmış gibi hissettikleri için genelde dinden çıkıyorlar. Hani sanki böyle çember daraldıkça dışarı taşar ya sanki onun gibi hissettiklerini düşünüyorum. Buradaki sıkışmışlık durumu bence daha çok çevreden kaynaklanıyor olabilir. Çünkü din birazcık yanlış anlatılıyor. O düşünce konularında özellikle günümüzde çok fazla. Çünkü batıyla etkileşim arttıkça ve insanlar onları gördükçe diyorlar ki, bu neden olmasın? Yani din bize bunu neden engellesin? Mesela daha çok kadınlarda var. İşte kapalılığın bazı alanlarda önlerine geçmesi gibi. KÖ14”

“Bütün toplumlarda yanlış din anlayışı var. Mesela bu Türkiye’de de var. Mesela Arap ülkelerinde erkeklerin üstün olması anlayışıyla kadınlar rahatsız ediliyor. Nasıl desem erkekler daha fazla üstün, onlar her şeyi yapabilir gibi düşünülüyor. Mesela namus konusunda diyelim erkeklerin namusu yokmuş gibi davranıyorlar. Ama kadınlar her zaman namuslu olmalı diye bir düşünce var. Bunlar hep yanlış anlayış bence. Ben bunu ailemle de konuştuğumda bunun yanlış

din anlayışından kaynaklandığını ve insan kaynaklı olduğunu söylediler. Böyle saçma bir şey olamaz dedim. Belki insanlar da bu yüzden inanmıyor. Bence de bunlar dinle ilgili değil. İnsanların kendi yanlış anlamalarıyla ilgili. Mesela eğer insanlarını düzgün yetiştiren bir toplum olsaydı, tecavüz olayları vs. olmazdı. İnsanlar kadınlara güzel davrandığı için eşleriyle de iyi anlaşırlardı. KÖ10”

Katılımcılardan KÖ11 çevresinden duyduğu anlatılar üzerinden İslami bakış açısındaki kadın-erkek eşitsizliği ve çok eşlilik meselesini eleştirdiğini, adalet sorgulaması yaptığını ve bu konular üzerinden çelişkiye düştüğünü ifade etmektedir.

“Ya şöyle bir şey kadınla erkeğin eşitliği konusunda ya da erkeğin çok eşli olabileceği gibi bu tarz konularda çok çelişkilerim var. Ya acaba işte yeterince adil mi? yeterince doğru mu? Biraz taraflı geliyor bana. Bir taraf tutma öyle bir durum var gibi. yani tabi ki kadınlara kötü davranın demeye çalışmıyor. Ama biraz daha erkeklere daha iyi davranılıyor. İyi davranıldığını düşünüyorum. KÖ11”

4.2.5. Çevreden Gelen Kader Anlatısı

Katılımcıların büyük çoğunluğu küçük yaşlarından itibaren çevrelerinden Tanrı ve dine dair pek çok anlatı duyduklarını ifade etmektedirler. Tanrı ve dine dair düşüncelerinin şekillenmesinde bu anlatıların oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Küçük yaşlarda bu anlatıların daha çok çevrenin özellikle de anne babanın Tanrı ve dini öğretme gayretleri üzerine geldiği ve daha çok Tanrı’ya yoğunlaştığı görülmektedir. İlerleyen yaşlarda okul sürecinin başlaması ile çocuğun evin dışında başka insanlarla, örneğin öğretmenleri ile veya yaşıtlarıyla temas etmesi üzerine daha farklı dini anlatılar edindiği anlaşılmaktadır. Tanrı ve dine dair gelen bu anlatılar içinde özellikle çocuk kim ile daha yakın ilişki kurmuşsa, kime kendini daha yakın hissediyorsa, kim ile daha rahat iletişim kurabiliyorsa ondan gelen anlatıların daha etkili olduğu görülmektedir. Bu etkili kişi ailesiyle birlikte kalan katılımcılarda daha çok anne yada babadan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazen de daha iyi bir iletişim yakalanan ve daha çok güvenilen bir aile bireyi, bir dayı, bir hala olabilmektedir.

Ailesinden uzakta sevgi evlerinde ya da görme engelliler ortaokulu pansiyonunda ikamet eden katılımcılar için bazan kurumda çalışan abla şeklinde hitap ettikleri biri, bazan kuruma din dersi için gelen öğretmen, bazan kurumda kalan daha büyük bir çocuk, bazan bir arkadaş ya da çevresinde iletişim kurabileceği kimse yok ise internet ortamı olmaktadır.

Tezimiz kapsamında katılımcılara öncelikle olumlu olumsuz yaşam durumlarında kim yada ne etkili? Bu konuda çevreniz size ne anlattı? Nasıl yorumlarda bulundu? Nasıl davrandı? sorularını ve devamında da çevreniz kader hakkında ne söyler? Nasıl tanımlar? Sorularını yönelttik. Bu bağlamda katılımcıların sosyal çevrelerinden gelen dini anlatılarda kadere dair, yaşam durumlarında insan ve Allah'ın rolüne dair ne duyduklarını, ne öğrendiklerini ve bunların Tanrı tasavvurlarının şekillenmesi sürecini nasıl etkilediğini tespit etmeye çalıştık.

Kader, Alın Yazısıdır Anlatısı

Katılımcılardan çoğu aileniz ve sosyal çevrenizdekilere “yaşam durumları hangi etkenlerle, nasıl şekilleniyor?” ya da “kader nedir?” şeklinde sorsanız size ne derler? Sorusuna “yazgı ve alın yazısı” şeklinde cevap verdikleri görülmektedir. Katılımcılar ayrıca bu anlayışın toplumda oldukça yaygın olduğunu da atını çizmektedirler. Bu anlatılar etkisi ile katılımcılardan bazıları kendilerinin de benzer düşüncelere sahip olduklarını dile getirmektedirler.

“Eskiden bana anlatılana göre, açıkçası ben de şey diye düşünüyordum. Hani kaderde varmış, o yüzden oldu falan deyince, hani bir kader var ve ona göre olan oluyor diye düşünmüştüm. Çok ayrıntılı düşünmemiştim de yine de o şekilde oluyor, diye düşünüyordum. KÖ21”

“Allah tarafından yazılmış hani sadece Allah'ın belirlediği. Toplumun bir ölçütü hocam. Allah'ın belirlediği, Allah tarafından yazılmış bir şey. Allah her şeyi yazıyor, öyle düşünüyorlar. On kişiden Sekiz dokuzu böyle düşünüyor bence. EÖ14”

“Dediğim gibi toplumda kader hakkındaki alın yazısı şeklindeki yanlış düşünceler büyükten küçüğe aktarıldığı için yanlışlık da süreli aktarılıyor. EÖ1”

Katılımcılardan KÖ22, KÖ26, KÖ31, KÖ33, KÖ41, EÖ18 de KÖ21 ile benzer ifadelerle toplumda alinyazısı anlayışının yaygın olduğunu ifade etmişlerdir.

Katılımcılardan bazıları ailelerinden gelen kader anlatısında her iki eğilimin de olduğunu ifade etmektedir. Katılımcılar bu durumda kendilerini kime daha yakın hissediyorlarsa onun kader anlatılarından daha çok etkilendiklerini ifade etmektedirler.

“Ailem işte Allah yazdı, diye düşünüyor. Annem öyle düşünmüyor. Daha derine indiğin zaman öyle olmadığı biliyor. O yüzden bana sen kendi hayatını yaşayacaksın diyor. Yazgı ama diyor sen kendin çalışmalısın, sen yapıyorsun diyor. Allah da yazdı, diyor. Ama kendi önüne bak fikrine daha yakın. Sık sık söyler bunu. Babam ise Allah yazdı, her şeyi Allah belirliyor, şeklinde bir

kader anlayışında. Ama ben hiç babamın benimle konuştuğunu hatırlamıyorum. Annem etkiliyor benim hayatımı, Babam çok fazla karışmıyor. EÖ14”

“Çevrem, yaşanan olaylar hakkında bazen insanların etkisiyle oluyor, diye düşünüyor. Bazen de Allah hayırlısını böyle vermiş, diye düşünebiliyor. Benim ailem, o kişi zaten ölecekse orada ölür, diyor. Mesela bu olay olmazsa bile o kişi öldü orada, diye düşünüyor. Ailem öyle düşünüyor. Ama bir babam öyle düşünmüyor. Bir kere şeyi anlatmıştı. Ecelin değişebileceği ile ilgili bir tane hikâye anlatmıştı. Annem sınava giderken şey diyor nasibinde ne varsa odur. Anne dedim çalışmadan girsem nasibimde ne varsa odur olmaz ki. Ne kadar çalıştıysan onu alırsın dedim. O da bir şey demedi. KÖ25”

Katılımcılardan KÖ33, KÖ43 ve EÖ2 yakın çevrelerinden gelen farklı kader anlatıları etkisi ile kafalarının karıştığını ve bu durumu sorguladıklarını ifade etmektedirler.

Kader, Allah ve İnsanın Birlikte Etkili Olduğu Bir Süreçtir Anlatısı

Katılımcılardan bazıları aileniz ve sosyal çevrenizdekilere “yaşam durumları hangi etkenlerle, nasıl şekilleniyor?” ya da “kader nedir?” şeklinde sorsanız size ne derler? Sorusuna “Allah ve insanın birlikte etkili olduğu bir süreç” şeklinde cevap verdikleri görülmektedir. Bu anlatılar etkisi ile kendilerinin de benzer düşüncelere sahip olduklarını dile getirmektedirler.

“Ailem kader konusunda Allah’ın şıklarına inanıyorlar. Ama seçme hakkının bize verdiğine inanıyorlar. Ben de öyle düşünüyorum. KÖ24”

“Yaşam durumları hakkında konuşurken benim çevrem olayları çok Allah’a bağlamıyor. Yani çok çok büyük bir şey olursa ancak bağlıyor. Mesela babamda öyle oluyor. Mesela sınav olduk ya. Babam diyor hani çok çalıştın ettin, demek ki hayırlısı buymuş diyor. Hayırlısı zaten güzel bir şey ya. Allah her şeyin en güzelini istiyor. Mesela biz bir şeyin olmasını istiyoruz. Allah bunun kötü olduğunu bizden daha iyi biliyor ve Allah ona gitmeyelim diye aslında bizi geri çekiyor. Biz bunu kötülük oldu zannedebiliyoruz. Ama kazalarda da insan daha çok ön plana çıkıyor bence. KÖ26”

Kader, Allah’ın Verdiği Bir Sınavdır Anlatısı

Katılımcılardan bazıları aileniz ve sosyal çevrenizdekilere “yaşam durumları hangi etkenlerle, nasıl şekilleniyor?” ya da “kader nedir?” şeklinde sorsanız size ne derler? Sorusuna yaşamın bir sınav olduğu ve Allah’ın yaşam durumları üzerinden insanı sınav yaptığı şeklinde bir cevap geldiği görülmektedir. Ya da yaşanan sıkıntıların insanların yaptığı yanlış davranışlar karşısında bir uyarı mahiyetinde olduğu ifade edilmektedir.

“Yaşam durumlarında Allah hakkında genelde işte insanları sınav yapıyor denilir. Allah bizi bir sınav için gönderdiği, yaşananların bir sınav olduğu ve sabretmemiz gerektiği söylenir. Bunları hepsini Allah bize verdi. Biz bunlara göre sabredersek, hayırlı amel yaparsak, iyilik yaparsak yine Allah bizi cennete koyacak. Eğer bu sınavdan geçemezsek cehennemde kalıcaz diye öyle anlatıyorlar. EÖ6”

“Mesela böyle kötü bir şey oluyor ondan kurtulunca Allah kurtardı, diyorlar. Yurttan arkadaşların bindiği araba kaza yapmıştı. Kazayla Allah belki de uyardı onları. İşte yanlış bir şey yapmışlar. Dikkat etsinler diye uyarılmış. Kaza yapmasalardı daha kötü bir şey olacaktı belki de. EÖ18”

Kader İnsanların Seçimidir Anlatısı

Katılımcılardan bazıları aileniz ve sosyal çevrenizdekilere “yaşam durumları hangi etkenlerle, nasıl şekilleniyor?” ya da “kader nedir?” şeklinde sorsanız size ne derler? Sorusuna “insanın iradesi ve sorumluluğu” şeklinde cevap verdikleri görülmektedir.

“Çevremden Allah belirler gibi bir ifade duymadım. İnsanların seçimi olarak düşünüyorlar. KÖ29”

“Annem aslında kendini sorumlu tut da demiş oldu. Evet yani bende, kaderimden, kendimden sorumluyum. Bu tür bir tanım benim için doğru. Bu açıklama şu ana kadar tatmin ediyor beni. KÖ5”

Katılımcılardan EÖ6 yaşam durumlarında etkili olan süreçler hakkında aynı olaya dair çevresinde farklı bakış açılarıyla farklı yorumların getirildiğine şahit olduğunu ifade etmektedir.

“Fakirlik zenginlik farkı vs. bu durumları düşününce ya da yaşayınca araştıran, çevresinden duyan veya imanı veya korkusu fazla olan birisi, Allah merhametlidir, Allah bunu işte bizi cennete koymak için yapmıştır, diye düşünebiliyorken; imanı zayıf olan, araştırmayan veya çevresi gelişmemiş insanlar da işte daha çok Allah adaletsizdir. Bak ona o kadar vermiyor. Orda neden savaş var? Madem Allah var neden Müslümanlar ölüyor? gibi düşünebiliyorlar. EÖ6”

4.2.6. Çevrenin Kader Anlatılarında Geçen Dini Terminolojiler

Kader olgusu ile yaşam durumlarının hangi etkenlerle, nasıl şekillendiği ve yaşamda Tanrı-insanın rolünün yorumlanmasında yetişkin dünyasından gelen anlatılarda dini terminolojilere başvurulduğu görülmektedir. Bu bağlamda katılımcıların başvurduğu dini terminolojiler, “yaşam bir sınavdır”, “Allah kimseye taşıyabileceğinden daha fazla yük

yüklemes”, “Allah rızasını kazanmak asıl yaşam amacı olmalıdır”, “iman nasip işidir”, “ilahi adalet yerini buldu”, “Allah her şeyi bilir”, “sadaka vermek ömrü uzatır”, “ecel”, “tevekkül”, “vardır bir hayır”, “hayırlısı buymuş”, “hayırlısı olsun” şeklinde sıralanabilir.

Yaşam Bir Sınavdır Terminolojisi

Katılımcılardan çoğunun, yaşam durumları nasıl şekilleniyor? Çevrendeki insanlar bu konuda ne düşünüyor? Bu konuda din ne söylüyor? Sen ne düşünüyorsun? Sorularına yanıt olarak ve özellikle de olumsuz yaşam durumlarındaki süreçlerin yorumlanmasında yetişkin dünyasından duydukları “yaşam bir sınavdır” terminolojisi bağlamında bir açıklama getirdiği görülmektedir.

“İslam dini hani hiçbir zaman sabrımızdan taviz vermememiz gerektiğini söylüyor, bir imtihanda olduğumuzu söylüyor. Allah bizi sınadığı için de bu sınavdan ancak sabrederek geçebiliriz. KÖ26”

“Taşıyamayacağımız bir şey yüklenmiyor, verilmiyor. Zaten onları demek ki kaldırabileceğimiz düşünülüyor ki biz bu şekilde imtihan ediliyoruz. KÖ15”

“Din işte yaşam durumlarının kişilere göre bir güzellik olduğunu. Mesela o savaşta ölüyor, şehit oluyor. İşte sabrediyor, yurdundan sürülüyor, hicret ediyor. Ayet var mesela yine onların yaşadıklarının cennete gitmesine, kurtulmasına vesile olacağına dair. Yaşananların bizim imtihanımız olduğunu söylüyorlar. EÖ6”

Katılımcılardan KÖ14, KÖ26, KÖ30, KÖ41 ve EÖ4’ün de benzer ifadelerle “yaşam bir sınavdır” terminolojisine atıf yaparak bir açıklama getirdiği görülmektedir.

Allah’ın Rızasını Kazanmak Terminolojisi

Katılımcılardan EÖ2 yaşam amacı hakkında konuşurken Allah bizi niçin yarattı?” sorusu üzerinden düşünmenin daha doğru olacağını ifade etmektedir. Bu bağlamdan hareketle yaratılma ve yaşam amacını yetişkin dünyasında kullanılan dini terminolojilerden hareketle “Allah rızasını kazanmak” şeklinde tariflediği görülmektedir.

“Hayatın anlamının ne olduğu, aslında bu dünyaya niçin geldiğimizle alakalı bir soru bu. İnsanın bir hedefi olduğu zaman hayat anlamlı hale geliyor. O yüzden bu hedefin de hakiki bir hedef olması lazım. Benim için bu hedef Allah’ın rızasını kazanmak olabilir. Hani eğer bu dünya ölümlüye, o zaman benim kazancım bu dünyadan bir şey olmamalı. EÖ2”

İman Nasip İşidir Terminolojisi

Katılımcılardan EÖ2 yaşam durumlarında nasip kavramı üzerinde yorum yaparken ilgili kavram hakkında sosyal çevresinden edindiği anlatılarda yer alan “imanın nasip işidir.” şeklindeki dini terminolojiye değinmekte ve “iman nasip işi mi? Yok sa bireysel gayretle mi gerçekleşiyor?” Sorgulaması yapmaktadır.

“Hatta bazan iman da bir nasip derler. Yani Allah verir, anlamında. Hatta peygamberimiz bir yere giderken bir Hristiyan ile beraber gidiyor. Hristiyan kişi de Müslüman olsun diye çok uğraşiyor. Ama o kişi kabul etmiyor. İşte nasibinde değilmiş gibi. O zaman işte iman da nasip işiymiş gibi. Eğer böyle ise o zaman burada insana bir günah olmuyor ki. Madem iman işi nasipse ve bu kişinin nasibinde Müslüman olmak yoksa o kişinin yapacak bir şeyi de olmuyor. Nasip emekle belirleniyorsa eğer, hadisteki kişi iman konusunda acaba çabalamamış mı? diyorum. İman için çabalamamışsa bu onun kendi tercihi mi oluyor? Yoksa Allah mı belirliyor? Burada kim etkili onu merak ediyorum. Eğer inanmak nasibinde yok idiyse günah da olmamalı bence. EÖ2”

İlahi Adalet Terminolojisi

Katılımcılar yaşam durumlarında meydana gelen olaylarda kişilerin seçimlerinde, yaptıkları ya da yapmadıkları davranışlarda hak edilen karşılıklar alınıyor mu? Sorusuna bazı katılımcılar dünyada alındığı cevabını verirken; çoğu katılımcı dünya hayatında çeşitli sebeplerin etkisi ile tam alınmadığı ve fakat ahirette mutlaka alınacağı açıklamasını getirmektedirler. Katılımcılardan bazıları da dünyada herhangi bir adaletten bahsedilemeyeceğini, asıl adaletin ahirette gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Burada ilahi adalet terminolojisine başvurdukları görülmektedir.

“Herkesin hak ettiğini görmesi lazım bence. Mesela kötülük işlediyse bunun karşılığını alması, iyilik yaptıysa yani bunun karşılığını alması lazım. Bence şu dünyada gerçekten adalet pek sağlanamıyor. Mesela birisi birisine kötülük yapıyor ve yalnızca yani yaptığıyla kalıyor. Kendi hayatına devam ediyor, ama kötülük yaptığı kişi yani bir çöküş içerisinde bulunuyor. Ama bunu hani bu dünyada karşılık almıyor olabilir. Ama kesinlikle bir karşılığı var, diye düşünüyorum. Zaten eğer öyle olmasaydı, kimse bir şey yapmazdı bence. Yaptığım her şeyi sanırım bunu düşünerek yapıyorum. Çünkü ben iyilik yapıyorsam bunun nedeni çünkü bende bir şey kazanacağım. İyilik yapıyorum o mutlu oluyor, ben de mutlu oluyorum. Bunun karşılığını da göreceğim. Başkası kötülük yapıyor olabilir ve bunun karşılığını da alacak. Sırf buna güvenerek destek alıyorum. Yani ilahi adalet her zaman kazanır bence. KÖ29”

Katılımcılardan KÖ1, KÖ32, EÖ20 de ilahi adalet terminolojisine atıf yaparak KÖ29 ile benzer ifadeler dile getirmişlerdir.

Allah Her Şeyi Bilir, Sadaka Vermek Ömrü Uzatır ve Ecel Terminolojileri

Katılımcılardan bazıları insanın ölüm zamanı hakkında toplumdan gelen anlatılarda yer alan birbiri ile çelişiyor gibi gördükleri durumları sorguladıklarını ifade etmektedirler. Bu bağlamda ecel kavramı, sadaka vermenin ömrü uzattığına dair rivayet ve Allah'ın ezelden her şeyi bilmesi olgusunu birlikte ele alarak bir değerlendirme yapmaktadırlar.

“Sadaka ömrü uzatır, derler ya hani. Ben de kişi eğer sadaka verdiyse ömrünün uzayacağına inanıyordum başta. Ama sonra da hani insanın ömrü bellidir gibi ifadeler kullanılıyor. Yani madem belliyse nasıl uzuyor? O zaman bu sefer de şey düşünmeye başladım. Allah bizim ölüm zamanımızı biliyor. Biz sadaka verip ömrü uzattık diyelim. O zaman Allah'ın kesin bildiği yer bizim sadaka vererek uzattığımız yer mi? Yoksa uzatmadan önceki yer mi? Ömür konusunda Allah'ın bilgisi ile sadaka verip vermemenin ömür üzerindeki etkisi kafamı karıştırıyor. EÖ2”

Katılımcılardan EÖ4, EÖ16 ve EÖ17 de bahsedilen terminolojilere atıf yaparak EÖ2 ile benzer değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Tevekkül, Hayırlısı Buymuş/ Hayırlısı Olsun Terminolojileri

Katılımcılardan bazılarının, dualarına cevap bulamadıklarında yada istenmeyen bir olay yaşadıklarında düşünce ve duygularını ifade ederken yetişkin dünyası anlatılarından edindikleri “hayırlısı buymuş” terminolojisini kullandıkları görülmektedir.

“Duayla istediğimiz şey konusunda, Allah o şey hayırlı değilse onun yerine en hayırlısını veriyor. Başka bir şeyini kabul ediyor. Hayırlı olan başka bir şeyini kabul ediyor.” KÖ41

Katılımcılardan KÖ2, KÖ26 ve KÖ43'ün de “hayırlısı buymuş” terminolojisine atıf yaparak KÖ41 ile benzer değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir.

Vardır Bir Hayır Terminolojisi

Katılımcılardan bazıları gündelik yaşamda bizzat yaşadıkları, şahit oldukları ya da duydukları olumsuz olaylar hakkında değerlendirmelerde bulunuyorken yetişkin dünyasından gelen anlatılarda yer alan “Vardır bir hayır” terminolojisini kullandıkları görülmektedir.

“Yani birçok kez istediğin oluyor, bazen de istiyorsun ama olmuyor. Nasıl deyim hani belki de yanlış bir şey istiyorsundur. Allah da seni korumak için onu vermiyordur. Onun için sana yardım

etmiyordur, gibi düşünüyorum. Mesela bir şeyi istiyorum ve o olmadı. O olsaydı kötü bir şey olacaktı, diye düşünüyorum. KÖ27”

Katılımcılardan KÖ18, KÖ23, KÖ25 ve KÖ32 de “vardır bir hayır” terminolojisini kullanarak KÖ27 ile benzer değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

4.2.7. Referans Kaynağı Olarak Akranlar

Çocuk ilerleyen yaşlarla birlikte Tanrı tasavvuruna dair akranlarından gelen farklı yönelimleri de görmektedir. Bunun en çok deneyimlendiği yer olarak internet ortamı karşımıza çıkmaktadır. Çocuk buralarda Tanrı düşüncesiyle bağlantılı olarak, Tanrı’ya, nasıl var olduğuna, aşkın özelliklerine, insanlar ve varlığa karşı nasıl davrandığına ilişkin gündeme getirilen farklı meselelerden haberdar olmaktadır. Yakın sosyal çevresinde, rahat iletişim kurabildiği yetişkinlerden Tanrı ve dini alana dair doğru ve sağlıklı bir destek alıp-alamamasına göre bu söylemlerden etkilendiği ya da etkilenmediği görülmektedir.

“Soru sorduğumu hatırlamıyorum. Ben sınıfta hep sessizim, yani hiç parmak kaldırmam. Aileme de sormam. Ya kendi kendime araştırırım ya da kendi kendime kurar, kendi kendi kendime bitiririm öyle. Deist arkadaşımla beraber çok konuşuyorduk. Bir tane de ateist arkadaşım vardı. Hatta benim pagan bir arkadaşım da var. İnternetten araştırıyormuş, ilk başta sadece merakla başlıyormuş sonrasında çok mantıklı gelmiş, araştırmışlar işte. Ben böyle dinleri araştırmaya çalışıyordum. Hani paganizm, Şamanizm, deizm falan. Bu konularda arkadaşımla çok konuşurduk. KÖ41”

4.2.8. Referans Kaynağı Olarak Okul

Tanrı düşüncesiyle ilk temas sürecinde okul ve benzeri ortamların etkilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Okul ortamı olarak dini eğitimin verildiği anaokulu, etüt merkezi ya da devlet okulu geçmektedir. İlk okuldan itibaren görme engelliler okulu pansiyonunda ve sevgi evlerinde ikamet eden katılımcıların çoğunun Allah hakkındaki bilgileri ilk defa okulda, DKAB dersinde duydukları anlaşılmaktadır.

Bu kurumlardaki etkileşim planlı, programlı istendik öğrenmelerin gerçekleşmesi şeklinde olabildiği gibi plansız, programsız ve istenmeyen etkilerin yaşanabildiği bir şekilde de gerçekleşebilmektedir.

“Allah hakkındaki ilk düşüncelerim, anaokuluna gittiğim dönemde başladı sanırım. Anaokulu, dini eğitim veren bir yerdi. KÖ14

“İlkokul hocama sormuştum. Biz neden varız? demiştin. Allah yaratmış nerden bilelim, demişti. Gıcık biriydi. Cevap arayıp sordukça biz bunu bilemeyiz. Bizim aklımız yetmez, gibi cevaplar veriliyordu. KÖ31”

Katılımcılardan bazıları Tanrı düşüncesinin şekillenme sürecinde başvurdukları referans noktası olarak ilkokul 4. Sınıf düzeyinden başlamak üzere aldıkları DKAB dersine, ders kitabına ve ders öğretmeni ile kurdukları olumlu iletişime işaret etmektedirler. Bu bağlamda edindikleri birikimin küçük yaşlardaki genellikle somut ve antropomorfist karakterdeki Tanrı tasavvurlarının değişmesine katkı sağladığını, Tanrı hakkında duydukları dini terminolojiyi ve merak ettiklerini anlamlandırmalarına yardım ettiğini ifade etmişlerdir. Katılımcı ifadelerinden Tanrı’ya dair kavramakta zorlanılan meselelerin, daha önce çevreden edinilen dini bilgiler sebebiyle oluşan kaygı ve korkuların DKAB ders öğretmeni ile yaşanan olumlu diyalog sayesinde aşılabildiği, öğrencilerin rahatladığı, korkularının azaldığı anlaşılmaktadır.

“Küçükken böyle sakallı, hoca gibi bir adam olarak düşünüyordum Allah’ı. Birilerine pek soru sormadım. İşte din derslerinde kız ve erkek olmadığını öğrendim. Soyut bir varlık olduğunu, tek olduğunu, eşi benzeri olmadığını ve en yüce varlık olduğunu öğrendim. KÖ21”

“Cami hocasına Allah var. Ama biz göremiyoruz. Belki de Allah yok. Nerden biliyoruz? diye sordum. O da bana çocuğum Allah vardır, dedi. Saçma saçma sorular sorma dedi. Sonradan dördüncü sınıfta DKAB Dersinde öğrendim böyle evrendeki düzeni, yani düzenin Allah’ı gösteren bir şey olduğunu. O soru o zamana kadar aklımda duruyordu. Anneme de sormaya utandım. Yani o da bana aynı cevabı verir diye. EÖ8”

“Dine yönelik ilgim artınca aklıma gelen soruları DKAB Öğretmenime sormuştum. Soruları sorup cevabını bulunca imanım daha da artıyordu. EÖ6”

Katılımcılardan KÖ8, KÖ19, KÖ23 ve KÖ33 de ilk Tanrı tasavvurlarının gözden geçirilmesinde okulda DKAB dersinde öğrendiklerinin olumlu etkilerine dikkat çekmişlerdir.

Diğer yandan bazı deneyimlerde DKAB dersinde sorulan sorularda öğretmenin çocuğun bağlamını, onu bu soruyu sormaya yönelten durumu düşünmeden olaya yaklaşması ve cevap vermesi çocuğun dini alandan yardım almasının önünde bir engel oluşturabilmektedir.

İmam hatip orta okuluna devam eden katılımcıların Tanrı ve dine dair bilgileri alabilecekleri güvenli kaynak olarak ailelerini referans gösterdikleri anlaşılmaktadır. Tanrı ve

dine dair bilgilerinin aileden şablon şeklinde zaten öğrenildiği düşüncesiyle okul öğrenmelerine karşı ilgilerinin olmadığı anlaşılmaktadır.

“Öğretmenlere karşı aranda bir mesafe oluyor ve ona bir soru sorduğunda ne cevap vereceğini ya da onun senin hakkında nasıl düşüneceğini bilmiyorsun. KÖ5”

“Sorularımı hocalara ya da başka insanlara sorduğumda onların korktuğunu ve sorgulamaktan uzak kaldığını görüyorum. Bu yüzden bana da düzgün net bir cevap veremiyorlar. O yüzden çok az kişiyle konuşmuşumdur. Çok az kişiden iyi cevaplar alabilmişimdir sorduğumda. Sanırım yanlış bir şey düşündükleri yada konuştuklarında cehenneme gideceklerinden korkuyorlar. KÖ13”

4.2.9. Referans Kaynağı Olarak Cami ve Kur'an Kursu

Katılımcılardan bazıları Tanrı düşüncesinin şekillenmesinde cami ve Kur'an kurslarında yapılan etkinliklerde öğrendikleri ve şahit olduklarının etkili olduğunu dile getirmektedirler. Çocuklar Tanrı ve dini alana dair daha yoğun bilgi almaları, merak ettiklerini sorabilmeleri, Kur'an okumayı öğrenmeleri amacıyla ebeveynleri tarafından cami ya da Kur'an kursuna gitmeye teşvik edildiklerini ve yaz tatillerini bu şekilde değerlendirdiklerini ifade etmişlerdir. Cami ve Kur'an kursu, çocuklarda Tanrı, melekler, peygamberler, Kur'an, ölüm sonrası, sevap, günah, cennet, cehennem vb. pek çok dini kavrama dair merak ettiklerini sorabilecekleri, doğru bilgi alabilecekleri bir referans noktası olma yönünde bir beklenti oluşturmuştur. Çocuklardan bir kısmı beklentilerine kavuştuklarını, dini bilgilerin çoğunu bu kurumlardan edindiklerini ifade etmektedirler. Diğer bir kısmı ise buralarda anlaşılamayan bir şeyler yapıldığı, yetişkinlerin abartılı tepkiler verdiği dini törenlere şahit oldukları veya her sene başlanan ve bitirilemeyen bir Kur'an okuma öğretimi gibi durumlar nedeniyle beklentilerine kavuşamadıklarını dile getirmişlerdir.

“Küçükken Allah hakkında annemden bir şeyler duymuştum. Ama camide bir daha sormak istemiştım. Çünkü annem,, ‘Benden daha çok şey biliyor o insan. Çünkü o direk o konularla uğraşıyor, dedi.’ Ben de gittim ona bir daha sordum. Allah nasıl bir varlık? diye sormuştım. İmam da bana tek tek anlatmıştı. Annemin dediklerine işte özellik ekleyerek. Kur'an'ı Kerim'de geçen surelerle birlikte. EÖ8”

“Çok küçükken Allah'ı kavrayamıyordum. Sadece var, diye düşünüyordum. Annem beni zaten Kur'an kursuna gönderiyordu. Orada bayağı bilgi anlatıyorlardı. İşte Allah, peygamberler, onların yaptığı mucizelerle ilgili pek çok bilgi anlatıyorlardı. Mucizeleri duyunca işte bunu

kim yapabilir, işte o Allah dedikleri kişi yapabilir, diye düşünmeye başlamıştım. Küçüklükten böyle başladı. KÖ7”

Katılımcılardan EÖ4, EÖ14, EÖ15 ve EÖ20 de benzer ifadelerle Kur'an kursunda öğrendiklerinin kendisi için Tanrı ve dine dair önemli bir referans kaynağı olduğuna dikkat çekmiştir. KÖ31 Kur'an kursunda şahit olduğu yaşatlarının Kur'an okuma çalışmalarını “Anlamadığım, bilmediğim bir şey yapıyorlardı” şeklinde değerlendirirken; KÖ17 de “her sene yarım kalan bitirilemeyen bir okumayı öğrenme etkinliği” olarak değerlendirmekte ve faydalı görmedikleri için daha fazla gitmediklerini ifade etmektedirler. Buradaki değerlendirme sürecinin çocuğun bu kurumlarda görevli kişilerle nasıl bir etkileşim ve diyalog yaşadığına göre şekillendiği görülmektedir. Katılımcılardan bazılarının bu kurumlarda sorduğu sorular karşılığında saçma olarak nitelendirilmesi sebebiyle yargılanma, küçümsenme ve utanma yaşadığı ve bir daha başka ortamlarda da sormaya çekindikleri dikkat çekmiştir. Bazen de bilişsel ve duyuşsal gelişim düzeyleri ve yaşlarının getirdiği sınırlılıklar dikkate alınmadan yetişkinler düzeyine uygun bağlamda verilen cevaplar ile kafalarının karıştığı ve korkuya kapılabildikleri görülmektedir.

4.2.10. Referans Kaynağı Olarak Kitaplar

Çocuklar dini ilgilerinin uyanmasında ve devamında okudukları kitapların etkisine dikkat çekmişlerdir. Sözgelimi, evrenin oluşumuna dair yazılan kitaplardan Tanrı düşüncesini merak ettiklerini ya da Hz. Peygamber'in hayatına dair okudukları kitaplardan Allah ile iletişimde Hz. Peygamberin duruşundan etkilendiklerini ifade etmişlerdir.

“Allah hakkındaki bilgilerimi ailem ve kitaplardan aldım. Allah'ı merak etme kaynağım uzay kitaplarıydı. Ben küçükken annem biraz yaş sınırını zorlayan bilimsel kitaplar okurdu bana. genelde uzayla alakalı kitaplar. Kitaplarda işte big bang oldu. Büyük patlama oldu. Yıldızlar oluştu, diye geçerdi. Hani merak ediyordum. Acaba bu kendi kendine mi oldu? Yoksa birisi mi yaptı gibisinden. Hani anneme soruyordum. O da anlatıyordu. KÖ24”

“Peygamberlerin hayatı bana çok ilginç gelir. Her sene illaki hayatını bir okurum. Hiç sıkılmam. Yani nerdeyse çoğu yazarını okudum. Yani küçük yaştan beri her sene okurum. Hz. Muhammed'in hayatını okudukça Allah'ın hani harika bir varlık olduğunu daha fazla anlıyorum. Kendimi daha bir sorumlu hissediyorum. KÖ5”

Katılımcılardan KÖ37 de KÖ5'e benzer ifadelerle dini içerikli kitaplara bir referans kaynağı olarak başvurduğunu ifade etmektedir.

4.2.11. Referans Kaynağı Olarak Kur'an-ı Kerim

Katılımcılardan bazıları ilerleyen yaşlarında Tanrı düşüncesine dair bilgi kaynakları arasında Kur'an-ı Kerim'in yer aldığını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda özellikle ihlas suresi ve kıssalardan bahsedilmektedir. Kur'an'dan edindikleri bilgileri tasavvurlarına uyarlayabildikleri gibi bazan de gelişim özelliklerinden kaynaklanan sınırlılıklar dolayısıyla Allah'ın aşkın özelliklerini ve bunun ifadesi olan din dilini tam kavrayamadıklarından soru işaretleri oluşabilmektedir.

“Hani her şeyin bir yaratıcısı varsa Allah'ı kim yarattı? diye düşünüyordum. Yani daha ilerledikçe Kur'an'ın Türkçe meallerini okumaya başladım. KÖ31”

“Allah hakkında bilgi aldığım kaynaklar, Kuran ve insanların yazdıkları kitaplar. Kur'an'ın Türkçe mealini okuyorum. EÖ7”

“Mesela arkadaşlarım, “oğlum kader çoktan yazılmış” diyor. Bu sözler beni etkilemedi. Düşüncemi pek değiştirmede. Çünkü ben daha çok kanıtlarla karar verdiğim için Kuran'dan araştırıyorum. EÖ7”

Katılımcılardan KÖ9, KÖ23, KÖ33, KÖ43, EÖ2 ve EÖ4 de Tanrı'ya ve kadere dair merak ettiği durumları araştırdıkları referans kaynağı olarak Kur'an-ı Kerim'e işaret etmektedirler.

Referans kaynağı olarak Kur'an'ın kullanılmasına dair bazı katılımcıların şüphe duydukları görülmektedir. Kur'an'ın değiştirilip değiştirilmediği ve Kur'an meallerinin ne kadar aslına sadık kalarak doğru bir şekilde tercüme edildiği meselesinin bazı katılımcı tarafından sorgulandığı görülmektedir.

“Şimdi düşünüyorum bazen bunca yıldır bir kitabın değiştirilmemiş olması biraz saçma geliyor nedense. İlk başta Tevrat da, İncil de doğruydu sonra insanlar kendi emelleri için değiştirdiler. Ama Kur'an'ın hiç değiştirilmemiş olması inandırıcı gelmiyor. Belki çeviri hatası olarak değiştirilmiş ya da kötü düşünceli bir insan değiştirmiş de olabilir. İnsanlar ona göre inanıp çoğaltmışlar ve öyle inanmış olabilir diye düşünüyorum. Ben Kur'an'ın değişip değişmediğini merak ediyorum. KÖ41”

“İnsanın aklında soru oluşuyor. Çünkü Arapçadan Türkçeye ne kadar doğru çevrildi diye. Her insanın zaten anlayış ve tercüme şekli farklı olduğu için. Acaba mealler ne kadar doğru tercüme edildi, diye merak ediyorum. KÖ31”

Katılımcılardan KÖ11 de benzer ifadelerle Kur'an'ın bir referans kaynağı olma noktasına dair şüphelerini dile getirmektedir.

4.2.12. Referans Kaynağı Olarak Medya ve İnternet

Katılımcılar küçük yaşlarından itibaren televizyon ve sinemada izledikleri çizgi film ve filmlerde yer alan insan üstü özelliklere sahip karakterlerden etkilenmişler ve Tanrı tasavvurlarında bu imgelere yer vermişlerdir.

“Ben Allah'ı küçükken padişah gibi düşünüyordum. Çizgi filmlerden etkilenmişim demek ki. KÖ19”

Katılımcılardan KÖ26 ve KÖ27 de ilk Tanrı tasavvurunda çizgi filmlerden nasıl etkilenmiş olduğuna dair benzer ifadelerde bulunmuştur.

“Yüzüklerin Efendisi'ndeki Gandalf gibi biri hayal etmişim. Gandalf'ın üstün güçleri olduğu için ve hani o karakter filmin baş karakteri olduğu için. Mesela bir kılıcı var havaya kaldırdığında şimşek saçıyor. Oradan etkilendim. EÖ19”

“İlk olarak Selena'da bir yüce Honos vardı. Küçükken Allah'ı, onun gibi bir şey sanıyordum. KÖ32”

Katılımcılardan bazıları, küçük yaşlarında aileleri yanında izledikleri bazı dizilerin kurgu ve karakterlerinden çok etkilendiklerini ve bunların etkisi ile şekillendiğini düşündükleri Tanrı tasavvurlarının şu an bile devam ettiğini, yanlış olduğunu düşünseler bile Tanrı'yı düşününce zihinlerinde hala o imgelerin canlandığını dile getirmektedirler.

“Küçükken babaannemin izlediği bir dizi vardı TV'de. Orada öldükten sonra, ahiret hayatı başladıktan sonra insanlara hesap soran bir adam olurdu. Her zaman beyaz giyinmiş, sakallı, bir ak dede. Annemin hoşuna gitmese bile babaannemle evde kaldığım zaman izlemeyi çok isterdim. O zaman çok aklıma kazınmıştı. Allah'ın öyle biri olduğunu düşünüyordum. Şimdi ne kadar Allah'ın yer yüzündeki varlıklarından çok farklı olduğunu kabul etsem de aklımda direkt o canlanıyor. Kötü bir şey ama evet öyle. KÖ8”

Katılımcılardan KÖ5, KÖ12, KÖ19, KÖ26, KÖ27, KÖ32, EÖ19 da KÖ8 ile benzer ifadelerle tv dizilerinin ilk Tanrı tasavvurlarının şekillenmesi sürecindeki etkisine dikkat çekmektedirler.

Katılımcılardan EÖ4, Allah'ın zamanlar üstü yada diğer bir ifade ile zamansız olmasını kavramakta zorlandığını ve izlediği bir bilimkurgu filminden esinlenerek zamansızlığın nasıl olabileceğine dair bir düşünce, bir cevap oluşturabildiğini dile getirmektedir.

“Ben mesela zamansızlık kavramı nasıl bir şey diye düşünüyordum, merak ediyordum. Son zamanlarda bir bilim kurgu filmi izledim. Interstellar (Yıldızlar Arası) diye bir film. Normalde ateist bir film gibi. Ama zamansızlığı anlamama katkı sağladı. Adam gelecekte geçmişe dokunuyor gibi bir şey oldu. Dedim ikisini aynı zamanda nasıl yapıyor? diye düşünürken demek ki zamansızlık böyle bir kavrammış dedim. EÖ4”

Katılımcılardan bazıları, internet ortamında Allah'a dair merak ettiği konuları, örneğin resmini, neye benzediğini araştırdıklarını yada internet ortamında dini alan ile ilgili olarak karşısına çıkan resim ve videoların Tanrı tasavvurlarını etkilediğini ifade etmektedirler.

“Youtubeda Kâbe'nin üstünde melek muhabbeti oldu ya. Böyle bembeyaz bir şey, fotoğrafı vardı. Dedim hani melek öyle bir şeyse Allah da öyle bir şey. Bulut gibi beyaz bir şey, görünmeyen yani. KÖ32”

“Küçükken ben hani Allah'ı görmek istiyordum ve googleden bakıyordum. Allah resimleri yazıyordum veya Hz. Muhammed'in fotoğrafları yazıyordum. Böyle bir şey görmüştüm. Taş havada duruyor, altında hiçbir şey yok. Ama orada Muhammed yazısı var. O şekilde gösteriliyordu. KÖ18”

Katılımcılardan çoğu Tanrı ve dini alana dair merak ettiği meseleleri ve özellikle de aileleri ve yakın çevrelerindeki yetişkinlere sormadıkları durumları internet ortamında araştırdıklarını dile getirmektedirler. Tanrı ve dine dair lehte ve aleyhte tutum takınan birçok site ile karşılaştıklarını ifade etmektedirler. Bazı sitelerin ateizmi yayma amacıyla kurulduğunu, buralarda Tanrı ve dine dair eleştiriler yapıldığını, sorular sorulduğunu, sorgulamalar yapıldığını ifade etmektedirler. Özellikle yaşam durumlarında meydana gelen kötülükleri Tanrı ile ilişkilendirip “Tanrı kötülükleri neden yaratıyor, neden izin veriyor, neden engel olmuyor, masumları neden korumuyor?” şeklinde sorgulamalar yapıldığından bahsetmektedirler.

Medya ve İnternet ortamından Gelen Sorgulama Örnekleri

Katılımcılardan bazıları özellikle sosyal medya üzerinden haberdar oldukları bazı sorgulamalardan ister istemez etkilendiklerini ifade etmektedirler. Dine eleştiri getirmek ve sorgulama durumunu yaygınlaştırmak için kurulduğu ifade edilen bu platformlarda yer alan sorgulamalar arasında özellikle çocuklar ve masumların yaşadığı acılar üzerinden “Allah varsa

bu kötülükler neden var?” sorgulaması öne çıkmaktadır. Bazı katılımcılar da bu tarz platformlarda yer alan sorular ve sorgulamalar konusunda dini cevap üretmek amacıyla kurulan platformlardan bahsetmektedir. Bu platformlarda da sorular, sorgulamalar ve üretilen cevapların yer aldığı ifade edilmektedir.

“Birçok siteye bakmıştım, hepsinde aynısı yazıyordu. Ondan sonra herhalde doğrudur diye düşündüm. Çünkü Kur'an okumayı bilmediğim için. KÖ31”

“Hani ben bütün çevreleri okumaya takip etmeye çalışıyorum. Hani internette Allah hakkındaki sorgulamaları görüyorum. Twitter da bir hesap vardı “Kâfir” diye. Zaten ateist bir insan olduğu belli. Onun amacı daha çok ateizmi yaymak. İslam'ı eleştirmek. Bi yerlere sesini duyurmak. Soruların içeriği daha çok böyle hani Allah'la ilgili, hani mesela bardağın okyanusu almadığı yerleri soruyor. Neden bardak okyanusu almadı gibi. Mesela Allah bu kadar büyükse neden insanlar ölüyor? Neden bu kadar kötülük var? gibi. Sonra da İslam tarihini, işte çelişkili yerlere kadar soruyor. Mesela Hz. Ali'nin Hz. Muaviye'nin yaşadığı olayları soruyor. Bunlar niye yaşandı? diye soruyor. Bak daha Müslümanlar peygamber ölünce birliği sağlayamadılar gibi İslam hakkında şüphe yaratmaya çalışıyor. Ateist bir insan bunları okuyorsa etkisi artar. Müslüman bir insan okursa zaten Anadolu insanı, dediğimiz gibi, ‘bak Allah var, sakın yapma’ gibi zaten ‘tövbe tövbe’ diye diye ordan çıkar ya da hani bir insan gelir onları sorgular, öğrenir gerçeklerini, imanı daha da çok artar. EÖ6”

“İslam ile ilgili bir sürü gruplar açılıyor internet ortamında. Birbirleriyle oradan tanışıyorlar. Ondan sonra işte şey yapıyorlar hani biri bir düşünce uyduruyor ve o gruptaki herkes ona inandıkça tutup bir dergi çıkartıyor. Kurallar yazıyor alta. Sanki tek kendilerinin dedikleri doğruymuş gibi yargılarda bulunuyorlar. Din hakkında öyle kendi düşüncelerine dayalı bir sürü sorular soruyorlar. Farklı düşünceleri kesin reddediyorlar. Bazen de İnternette ateizm, satanizm hakkında bir video izliyoruz ve o bilgi ilgimizi çekiyor. Ne olduğunu merak ettikçe bir sürü video izliyoruz. Bir sürü video izliyoruz. En son kendimizi ona yakın buluyoruz bazılarımız. KÖ16”

“Sosyal medyada görmüştüm. Gençler daha çok soruyorlar. İşte kötü olaylar oluyorken Allah'ın neden karışmadığından bahsediyorlar. Mesela Çok basit bir örnek olarak şunu soruyorlar: “Allah varsa Afrika'daki çocuklar niye aç, neden açlıktan ölüyorlar?” gibi şeyler. Savaşta ölen çocukları soruyorlar. EÖ3”

Katılımcılardan bazıları da sorularına, sorgulamalarına cevap ararken Tanrı ve dine karşı aleyhte çalışan sitelerin ortaya attığı sorulara dini cevaplar üreten sitelerden yardım aldıklarından bahsetmektedir.

“İnternette bazı siteler oluyor. İşte gençlerin oluşturduğu. İslam’ı biraz daha açmak için. Daha çok bu itikat anlamında, iman anlamında kafaları karıştıran soruları cevaplamak için. Öğrencilerin kafasını karıştırıp, onları ateizme itmek için sorulan bazı sorular var. Allah bizi niçin yarattı? Yaptıklarımızı biliyorsa neden yaşıyoruz? gibi. Orada mesela şey diyorlar. İşte “Allah bizi niçin yarattı? sorusuna “Allah bizi sevdiği için yarattı cevabını veriyorlar. İşte böyle devam ediyorlar. EÖ2”

İnternet ortamının EÖ13, EÖ15, EÖ20 ve özellikle görme engelliler okul pansiyonunda ikamet eden katılımcılar EÖ9, EÖ10, EÖ11 ve EÖ12 için Tanrı ve dini alana dair önemli bir referans kaynağı olarak görüldüğü ve kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tanrı ve dini alana dair yetişkinlerin destek ve rehberliğinden uzak bir şekilde sadece internet ortamının referans kaynağı olarak kullanılması, çocuklar üzerinde olumsuz etkiler bırakma riskini de beraberinde getirmektedir.

4.3.Tanrı Düşüncesinin Sorgulanması ve Kader Algısı

Bu bölümde katılımcıların Tanrı’ya, insanın varoluş süreci ve amacına, olumlu olumsuz yaşam durumlarının şekillenmesinde Tanrı ve insanın rolüne dair merak ettikleri, zihinlerini karıştıran durumlar ve sorgulamalarına dair elde edilen bulgular yer alacaktır. Tanrı tasavvurunun ve dini yönelimin şekillenmesinde sorma ve soramama deneyimlerinin ne anlama geldiğine ve bireyin bu bağlamda nasıl etkilenmeler yaşadığına değinilecektir. Katılımcıların kendilerince kullandıkları stratejilerle soru ve sorgulamalarını nasıl ele aldıkları, nerelerde tıkanıldıkları, sorgulamalarına kendilerince tatmin edici cevap getirebilme ve getirememe durumundan nasıl etkilendikleri ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Gelişme ve olgunlaşma sürecinin getirileriyle birlikte birey Tanrı ve özelliklerine dair sosyal çevrenden edindiği dini terminolojiyi yeniden ve mevcut bilişsel ve duyuşsal gelişmişlik düzeyi ile değerlendirme eğilimine girmektedir. Bu değerlendirme sürecinde genişleyen sosyal çevreden gelen Tanrı ve yaşam durumlarına dair farklı aktarımların ve sorgulamaların da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Genç kendisine ulaşan ya da kendisinin ulaştığı bütün bilgileri kendisi ve hayatı için tutarlı ve anlamlı bir bütün halinde içselleştirmek ve duygusal olarak güvende hissetmek istemektedir. Tutarlılık ile adalet ihtiyacı ve adalet beklentisinin bu düşünsel çabanın merkezinde yer aldığı görülmektedir.

4.3.1. Sorma-Soramama Deneyimleri Nasıl Yaşanıyor

Katılımcılardan bazıları küçükken Tanrı ve dini alana dair pek soru sormadıklarını ya aile bireylerinin kendilerine direkt anlattığını ya da evdeki dini pratiklerden gördüklerinden etkilendiklerini ifade etmektedir. Katılımcılardan bazıları ise küçük yaşlarında aile içerisinde rahatlıkla ve yargılanmadan soru sorabildiklerini, Tanrı'ya ve dine dair bilgilerinin temelini burada atıldığını ifade etmektedirler.

“Şey anneme sürekli sorular sorardım, çok merak ediyordum. Allah nasıl bir varlık, gibi sorular sorardım. KÖ41”

“Allah hakkında anneme sürekli soruyordum. O da cevaplıyordu. KÖ6”

Katılımcılardan KÖ5 de Tanrı ve dini alana dair her şeyi yargılanmadan korkmadan dayısına sorabildiğini ifade etmektedir. Katılımcıların küçük yaşlardaki sorularının daha çok kabul edilen Tanrı etrafında oluştuğu, Tanrı'nın neye benzediğine, nerede olduğuna ve ne yaptığına yoğunlaştığı görülmektedir.

“Allah hakkında işte canlı mı? diye, ondan sonra elle tutulur bir varlık mı? diye, görülebiliyor mu? diye sorular soruyordum. EÖ7”

“Çok sorardım. Allah nasıl bir varlık, Allah neye benziyor? diye sorardım. KÖ41”

Katılımcılardan KÖ6, KÖ29, KÖ30 ve EÖ20'in de Tanrı'ya dair benzer durumları merak ettikleri ve aileleri başta olmak üzere yakın çevrelerine sordukları görülmektedir.

Katılımcılardan bazıları ise, Tanrı'ya dair merak ettiği durumları ailelerinin dini konularda daha doğru bilgilennemelerini sağlamak amacıyla gönderdiği cami, medrese ve Kur'an kurslarında sorduklarını dile getirmektedirler.

“Camiye gitmiştim işte imam var. Ona her gün, kafama gelen her soruyu soruyordum. Allah nasıl bir varlık? diye sormuştum. İşte imam da bana tek tek anlatmıştı. Annemin dediklerine işte özellik ekleyerek, Kur'an'ı Kerim'de geçen surelerle birlikte anlatmıştı. EÖ8”

Katılımcılardan KÖ7 ve EÖ13 de EÖ8 ile benzer ifadeler dile getirmektedirler.

Katılımcılardan bazıları Kur'an kursunda sordukları sorulara tatmin edici cevap alamadıklarını ve hatta sorularının saçma olduğunun söylenmesi üzerine benzer bir durumu yaşamamak için kendi evlerinde bile bir daha soru sormaya çekindiklerini ancak sorularının devam ettiğini dile getirmişlerdir:

“Cami hocasına Allah’ın var olup olmadığıyla ilgili bir şey sormuştum. O da çocuğum Allah vardır, dedi. Saçma saçma sorular sorma, dedi. Sonradan o soru aklımda duruyordu. Anneme de sormaya utandım. Yani o da bana aynı cevabı verir diye. EÖ8”

“Ben mesela Kur’an kursunda hocalarıma Allah hakkında soruyordum. Allah’ı kim yarattı? diye merak ediyordum. Ben bunu sormuştum. Gelen cevap şuydu, “Allah’ı yaratana kim yarattı, onu yaratana kim yarattı?” böyle devam edip gidersen hep bir çelişki içine düşersin. Onun için Allah’ı yaratan, doğuran yok, diye söylemişlerdi. O konuyla alakalı hala içimde şüphe var. Kim kimi yarattı? Niye yarattı? KÖ32”

Katılımcıların küçük yaşlarda Kur’an kursunda sordukları bazı sorulara doğru cevap verilmediği ve katılımcıların yaşı ve verilen cevaptan nasıl etkileneceklerinin düşünülmediği görülmektedir. Çocuklar bu durumdan olumsuz etkilendiklerini ifade etmektedirler.

“Boğazım şiştiği için annem bana dondurma yeme demişti. Ben de dondurmaya gizlice yemiştım. İmama yapmamamız gereken bir şeyi yaparsak n’olur? diye sormuştum. İşte Allah onu günah olarak sayar, demişti. Günah işlemiş olursun ve bu günahını silmek için yani amel defterinden silmek için gerçekten inanarak tövbe etmelisin ve onu bir daha yapmayacağına söz vermelisin, dedi. Sonrasında pişmanlık hissettim. Ben o zaman boğazım şişken dondurma yemek günah diye zannetmişim. Sonradan işte peki günah nedir? diye soru sormuştum. İmam anlatmıştı. Onları öğrendikten sonra Kendi buzdolabımdan dondurma çalıyorum diye düşünmüştüm. Ondan sonra adam öldürmek, hırsızlık yapmak bir sürü günahın olduğunu öğrendim. EÖ8”

Bazı öğrenciler DKAB dersinde zihinlerini meşgul eden soruları sormalarına rağmen kendilerini tatmin eden bir cevap alamadıklarını, sorularının hala devam ettiğini henüz bir netliğe kavuşamadıkları ve arada kalma duygusu yaşadıklarını ve bu durumdan rahatsızlık hissettiklerini dile getirmektedirler:

“Allah’ın nasıl var olduğunu bilmiyorum. Bunu merak ediyorum. Bir de Tanrı’nın özelliklerini merak ediyorum. Yani şey metafiziksel özelliklerini. Yani bu sonsuzluk, güç vs. tasvir edilen şekilde metafiziksel geliyor bana. Yani doğa üstü geliyor. İmkânsız gibi bir şey. Okulda DKAB öğretmenime sordum. Allah yaratılmamıştır, dedi. Ama bu kesin bir cevap değildir, bence. Hani nasıl yaratıldı? diye soruyorum. Yaratılmamıştır, deyince cevap alamıyorum. Kesin bir cevap bulamadığım için ben de bir arada bir derede kalıyorum. Beklemedeyim. Aslında bilimin açıklamasını bekliyorum. Yani Tanrı’yı bilim açıklayabilirse Müslüman olurum. EÖ3”

“Benim Allah hakkında çok fazla sorum var. Bu soruları daha önce başkalarına sordum. Ancak tam cevap alamadığım için hala aklımı kurcalıyor. Ama kendimi bildim bileli en çok bu iki

soruyu sordum. Biri, Allah nasıl var oldu? Diğeri de Allah insanları neden yarattı? Bunun sebebi de hani hep anlatıldığı gibi, çok yüce, hiçbir şeye ihtiyacı yok, doğmamış, doğrulmamış olması. O zaman diyordum ki, neden hani bizim gibi şeyleri yarattı? Bunu daha önce sorduğum zaman, bir hocaydı sanırım, şey demişti. 'Allah hiçbir şeye ihtiyaç duymaz tabiki. Ama ne kadar yüce olduğunun görülmesini ister.' Açıkçası bu aklıma tam oturmadi. Çünkü demiştim ki, bu bir ihtiyaç değil mi? Görülmek, fark edilmek. O zaman da demişti ki, hayır değil. Açıklama yapmamıştı ve onun da kafasının karıştığını görmüştüm. KÖ14"

Katılımcılardan KÖ18 de DKAB dersinde kötülük meselesine dair sorular sorduğunu ve bu konuda zihninin hala karışık olduğunu ifade etmektedir.

İmam hatip orta okuluna devam eden katılımcılardan bazıları Allah ve dine dair merak ettiği soruları ve kafasını karıştıran durumları, öğretmen tarafından yargılanmadan korktukları ya da öğretmenin kendi kişisel görüş ve tercihlerini aktaracağı ve bunun ailelerinden aldıkları din anlayışına uygun düşmeyebileceği için sormadıklarını ifade etmektedirler. Katılımcılar öğretmenlerin farklı sorular duymaktan, sorgulamaktan hatta düşünmekten dolayı günaha girebilecekleri düşüncesiyle korktuklarının ve bu sebeple soru sormaya dahi izin vermediklerinin altını çizmektedirler.

"Sormak ve konuşmak için okuldaki öğretmenler adres gösteriliyor hep. Ben kendi ailemde o şekilde görüyorum ve babama soruyorum. Öğretmenlerin düşünceleri bana uymuyor. Yani benim iman ve inanç fitratım onlarınkiyle eşit olmadığı için onlarla kendimi rahat hissetmiyorum, konuşamıyorum. Bir de Sanırım yanlış bir şey sordukları ya da düşündükleri zaman cehenneme gideceklerinden korkuyorlar. Hani sorgulamaktan öte direk o sorunun, düşüncenin yanlış olduğunu söylüyorlar, bu tarz hocalar var bu okulda. KÖ12"

"Allah ve dinle ilgili sorularımı öğretmenlere sormayı pek tercih etmiyorum genelde. Hem tam cevap alamıyorum hem de benim anlatmak istediğimi tam anlayamıyorlar. Belki biraz benim üslubumdan ya da onun ön yargısından kaynaklı. KÖ14"

Katılımcılardan KÖ5, KÖ6, KÖ13 ve KÖ15 de benzer ifadelerle okul ortamında öğretmenler tarafından yanlış anlaşılmaktan ve yargılanmaktan çekindikleri için rahat soru sormadıklarından yakınmaktadırlar.

Bazı öğrenciler de okul ortamında yeni öğrendikleri bilgilerin Allah'a dair yeni sorular oluşturduğunu ya da farklı DKAB öğretmenlerinden farklı cevaplar aldıklarına dikkat çekmektedirler. Bu sebeple zihinlerinin daha çok karıştığını ifade ederek okul ortamında Allah'a ve dine dair neredeyse hiçbir şey öğrenmediklerini ifade etmektedirler.

“Ben okulda Allah hakkında pek bir şey öğrendiğimi düşünmüyorum. Hatta daha kafa karıştırıcı davranışlar. Yani hani farklı din dersleri görüyoruz. Bir hoca bir şey söylerken başkası tam tersini söylüyor. Aklımız karışıyor. KÖ5”

KÖ8 de benzer ifadelerle DKAB dersinde öğrendiği bazı bilgiler ile zihninin karıştığını ifade etmektedir. Zorlu dönemlerden geçen katılımcılardan bazıları, bir yandan bir yardım ve destek arayışıyla diğer yandan yaşadıklarını anlamak, anlamlandırmak amacıyla dine yöneldiklerini ifade etmektedirler. Bu konuda muhatap olarak gördükleri ve en doğru cevabı alabileceklerini düşündükleri DKAB öğretmenine yaşadıkları süreçlerin detaylarını vermeden genel sorular yöneltebilmektedirler. Öğretmenin çocuğun bağlamını, onu bu soruyu sormaya yönelten durumu öğrenmeye çalışmadan sadece soru/cevap reçetesi açısından olaya yaklaşması, cevap vermesi çocuğun dini alandan yardım almasının önünde bir engel oluşturabilmektedir. Bazen de oldukça hassas dönemlerden geçen çocukların din alanına kendilerini kapatmalarına da yol açabilmektedir.

“Genelde nasıl deyim Allah’la ilgili konuları araştırdım. Sonra dualarımıza nasıl karşılık veriyor? diye araştırdım. Kesin olması için genelde en çok din hocalarına ve arkadaşlarıma sordum. Din hocalarıyla konuştuğumda daha çok soğudum, diyebilirim. Hani konuştukları inandırıcı gelmediği için daha çok soğudum. Hayatımda kritik bir dönem yaşadığım bir ara sorularım arttı. Dua ettim. O dönem biraz zor bir dönemdi. Dua ediyordum karşılık bulamıyordum. Öyle çok araştırma yapasım geliyordu. Dualarıma karşılık bulamamak beni araştırmaya yöneltti. Din hocaları kader dediler, bütün dualar karşılık bulmaz, dediler. Bana inandırıcı bir cevap olarak gelmedi. Sonra internet sitelerinden dinleri, Hristiyanlığı araştırdım. Orda hani dinlerin nasıl oluştuğuna baktım. Müslümanlık ve Hristiyanlıktan soğudum. Hristiyanlık biraz daha saçma geliyor. Tek Tanrı belki ama üç tane Tanrı biraz mantıksız geldi. Deizm bana daha mantıklı geldi. Bilimsel şeylerle daha uyumlu geldi. Deizmin hani neden sonuçları beni tatmin ediyor daha doğrusu. Sonuçta, dünyanın oluşumu bing-bangden sonra hani her şeyin neden sonucu olunca daha inandırıcı oluyor. EÖ15”

4.3.2. Sorabilmek/ Soramamak Nasıl Etkiliyor

Katılımcılardan KÖ11 yaşam durumlarında yaşanan olaylar, özellikle olumsuz yaşam durumları ve bunların Tanrı ile ilgisine dair zihinde oluşan soruların kişinin Tanrı ile ilişkisinde çok belirleyici olduğuna dikkat çekmektedir.

“Araştırdıkça, doğruyu, aslını öğrenirsek hani kafamızdaki sorular gidiyor ve zihnimiz rahatlıyor. Bir söz vardı ya hani insanlar en çok bilmediğine düşman olurlarmış diye. O yüzden

her şeyin başı araştırmak, bilmek ve öğrenmek. Sorular hayat içinde zaman zaman oluşuyor. İnsanlar bazısını göz ardı ediyorlar. Kimisi araştırıyor, kimisi cevabını buluyor, kimisi cevabını bulamıyor. Sorularına cevap bulamayan bazı insanlar Allah ile ilişkilerinde sorun yaşıyabiliyorlar. EÖ2”

“Sorular gerçekten Allah’ı sorgulama konusunda çok etkililer. Çok yaklaştıra da bilir, inanılmaz derecede soğutup, uzaklaştıra da bilir. Çok tehlikeli o sorular. KÖ11”

Aile ve Okul Ortamında Soramama

Katılımcılardan pek çoğu Tanrı’ya, kadere ve yaşam durumlarında meydana gelen olaylarda Tanrı ve insanın rolüne dair merak ettikleri soruları evde, okulda ve sosyal çevrelerinde rahatlıkla soramamaktan yakınmaktadırlar. Din alanının hassasiyetleri dolayısıyla bazan soruyu nasıl soracaklarını bilemediklerinden, günah işlemekten korktuklarından bazan yargılanma ve dışlanmaktan korktuklarından ve yargılanma tecrübesi yaşadıkları için tekrar sormaya utandıklarından bahsetmektedirler. Bazı katılımcılar da okulda öğretmenin ilgisiz, olumsuz ve uygunsuz tavrı, soruları cevaplandırabilme kapasitesinin yetersizliği, müfredat yetiştirme kaygısı ya da müfredat ile onların ihtiyaç duyduğu konuların örtüşmediği gibi durumlar sebebiyle rahat bir sorma ortamı bulamadıklarından yakınmaktadırlar.

Bu durumda bazı katılımcılar aileyi en güvenli bilgi kaynağı olarak referans göstermektedirler. Bu katılımcılar dine dair pek çok durumu anne-babasına yargılanmadan, rahatlıkla sorabildiklerini ifade ederken; bazı katılımcılar da sosyal çevreden gelen telkinlerin etkisiyle kimseye bir şey sormadıklarını ifade etmektedirler. Sosyal çevreden bu bağlamda gelen telkinler, “bu konuları çok düşünme”, “Sus konuşma”, “Sus sorma, sorgulama” vb. şeklinde örneklendirilebilir. Katılımcı ifadelerinden bu soramama ve yetişkin dünyasından yardım alamama durumunda kendi içlerinde sorgulamaya devam ettikleri, yine kendileri gibi soruları ve sorgulamaları olan akranları ile ya da farklı niyetlerle oluşturulan ve doğru-güvenli bilgi konusunda ciddi sıkıntıların bulunduğu internet ortamında paylaşımlar yaptıkları anlaşılmaktadır.

“Böyle erkek-kadın ilişkileri hakkında böyle kuşkulara düşüyorum yani. Bu Allah hakkında da soru oluşturuyor içten içe. Ama tabi şimdi bunu böyle dile getirmek biraz zor. Hani ‘sus konuşma’ derler, ‘sus sorgulama’ derler, yani herkes öyle der. Hani çok dile getirmiyorum. Yani zaten bir yaştan sonra sorgulama şeyi kaybolacak büyük ihtimalle. Yani bunları sorgulamak saçma gelecek bir yaştan sonra. Ama şu anda böyle yani içimde tutuyorum bunları. KÖ11”

“Soru sorduğumu hatırlamıyorum. Ben sınıfta hep sessizdim, yani hiç parmak kaldırmam. Aileme de sormam. Ya kendi kendime araştırırım ya da kendi kendime kurar, kendi kendi kendime bitiririm öyle. Deist arkadaşımla beraber çok konuşuyorduk. Bir tane de ateist arkadaşım vardı. Hatta benim pagan bir arkadaşım da var. İnternette araştırıyormuş, ilk başta sadece merakla başlıyormuş sonrasında çok mantıklı gelmiş. Araştırmışlar işte. Ben böyle dinleri araştırmaya çalışıyordum internette. Hani pagan, Şamanizm, deizm falan. Bu konularda arkadaşlarımla da çok konuşurduk. KÖ41”

Katılımcılardan KÖ31, EÖ2, EÖ8 de benzer ifadelerle Allah hakkında merak ettikleri durumları yargılanmaktan çekindikleri için çevrelerinde ve okul ortamında soramadıklarını dile getirmektedirler. Katılımcılardan KÖ11, KÖ19, KÖ22, KÖ41, KÖ43, EÖ2 ve EÖ5 Tanrı düşüncesine dair merak ettiği ve anlamlandıramadığı durumları sosyal çevrenin telkinleri ve kendilerine aktarılan “Vardır bir hayır”, “Sorgulamak günahmış.” gibi terminolojilerin etkisi ile sorgulamaktan kaçındıkları görülmektedir. Kendilerine bu bağlamda telkinde bulunacak bir sosyal çevrenin eksikliği durumunda ise yaşlılar arası güncel düşünce akımlarından etkilenildiği görülmektedir.

Ev ve okul ortamında merak edilen ve anlamlandırılmayan durumların sorulamamasının nihayetinde yaşanan şey katılımcıların ifadelerine, “öğrenemiyorsan da öylece kalıyor yanlış düşüncen”, “bende bir arada bir derede kalıyorum.”, “Allah ile aramda boşluk kalıyor olabilir.”, “sanki böyle boşluğa düşmüş gibi. Sanki aramızda böyle mesafe varmış gibi geliyor.” ve “İnsanlar en çok bilmediğine düşman olurlarmış” şeklinde yansımaktadır.

“Ya kader hakkında çok büyük bir sorgulamam var. Tamam. Ama şimdi bunu öğretmen dinlemiyorsa ben kime anlatayım? Mecbur anneden-babadan öğreniyorsun. Öğrenemiyorsan da öyle kalıyor yanlış düşüncen. KÖ11”

“Mesela okulda öğretmenime sordum. İşte Allah yaratılmamıştır, dedi. Ama bu kesin bir cevap değildir, bence. Hani nasıl yaratıldı? diye soruyorum. Yaratılmamıştır, deyince cevap alamıyorum. Kesin bir cevap bulamadığım için ben de bir arada bir derede kalıyorum. Beklemedeyim. Aslında bilimin açıklamasını bekliyorum yani açıklayabilirse. Tanrı’yı bilim açıklayabilirse Müslüman olurum. EÖ3”

“Okulda pek Allah hakkında bir şey öğrendiğimi düşünmüyorum. Hatta daha kafa karıştırıcı davranışlar. Yani hani farklı din dersleri görüyoruz. Biri bir şey söylerken başkası tam tersini söylüyor. KÖ5”

“Derste bizim hocamız fazla ilgilenmedi konuyla. Ben de çok fazla soru sormadım. Çünkü soru sorunca benim de aklım birazcık karışıyor. Hani hoca da böyle tam anlatamayınca benim inancımda da böyle değişiklik olsun istemedim. Hoca da zaten kader konusunda çok sormayın, demişti. Ben soru sorunca tam olarak istediğim cevabı alamayınca bir boşluk oluşuyor. Bu şekilde sürekli boşluklar oluşmasın diye de soru sormaktan çekiniyorum. Yanlış anlaşılmaktan da çekiniyorum. Soru sorunca bazen yanlış anlıyorlar. Ya da cevabımı tam olarak alamıyorsun. Bu şekilde soru sormayı da bırakıyorsun. Soramadığım ve tam olarak cevabını alamadığım zaman Allah ile aramda boşluk kalıyor. KÖ6”

“Arkadaşlarımdan biri sürekli sorular soruyor ama ben araştırdığını görmedim. Arkadaş çevresinde problem var, bence. Çevresindeki insanlar kafasını karıştırıyor. O da ikilemde kalıyor. EÖ1”

Katılımcı ifadelerinden bazen öğrencilerinin bilişsel ve duyuşsal gelişim düzeylerinin yetersiz kalması ve dini alana dair bazı meselelerin tam anlamıyla anlamlandırılmaması sebebiyle bazı sorular ve sorgulamaların cevapsız kaldığı görülmektedir. Bu durumda katılımcılardan birinin ifadesiyle: *“sanki böyle boşluğa düşmüş gibi. Sanki aramızda böyle mesafe varmış gibi geliyor.”* şeklinde hissedildiği anlaşılmaktadır. Bu durum iki katılımcı arasındaki diyaloga şöyle yansımaktadır:

KÖ1: “Allah bizim araştırmamızı istiyor. Sorguluyorum ve cevap bulamıyorum. Ben bir şeyi sorgulamadan anlayamam. Allah nasıl vardı? Bir cevap bulamayınca aklımla tamam inandım, diyorum ama kalbimle inanamıyorum. Tabi ki de hani sonsuz inanıyorum. Ama içten içe de merak ediyorum. Hani sanki böyle boşluğa düşmüş gibi. Sanki aramızda böyle mesafe varmış gibi geliyor. Mesela ben hani biriyle tanıştım. Ben onun hakkında bilgi edinmek isterim ona güvenebilmem için. Bilgi edinemediğimde de ona karşı biraz mesafe hissederim.”

KÖ2: “Düşünme ve mantık da hani bir yere kadar. Bazen sorgusuz inanmak gerekiyor. Mesela Allah nasıl var oldu? gibi sorgulamalarda, Kur'an'da geçtiği için buna sadece inanmak gerekiyor. Hani sorgulamaya kalksan, Allah başından beri vardı. Bunu nasıl sorgulayacaksın? Nasıl vardı, niye vardı? Allah'ın gücüne kimsenin mantığı yetmeyeceğine göre bence inanmak sorgulamaktan, düşünmekten biraz daha etkili. Mesela aklına takılan soru işte, Allah nasıl vardı? İşte Allah yazmış, Allah doğmamış, doğurmamıştır. Sen bunu kabul etmek zorundasın. Mantıkla bir noktaya kadar gidebilir. Ama sonunda da inanç gerekiyor. Kader konusu aklıma çok takıldı. Sürekli sorguladım. Ama en sonunda mecburen gelecekte iyi bir hayat sürmem için inanmam gerekiyor. Onu hala çözmemiş olsam da inandım.”

4.3.3. Olgunlaşma ile Birlikte Tanrı ve Kader Düşüncesine Dair Getirilen Sorgulamalar

Allah Var Mı Yok Mu?

Bilişsel ve duyuşsal gelişim bakımından soyut düşünce dönemine tam olarak geçememiş katılımcıların Tanrı'yı kavramakta zorlandıkları görülmektedir. Eskiden olduğu gibi Tanrı'yı somut bir şeye benzetme eğilimleri görülmese de somut olmayan bir Tanrı fikrini de tam olarak anlamlandıramadıkları görülmektedir. “Allah varsa onu neden göremiyoruz?”, “Eğer Allah varsa kendini neden göstermiyor?” sorgulamalarıyla görmedikleri bir Tanrı fikrini kabullenmekte zorlandıkları anlaşılmaktadır. Bazı katılımcılar bu sorgulamalarında özellikle çevreden şahit oldukları Tanrı sorgulamalarının ve ayrıca Tanrı'ya inanan insanların abartılı dini pratiklerinin olumsuz etkisine de dikkat çekmektedirler.

“Kafamı çok karıştırıyor bazen. Allah varsa niye bize kendini göstermiyor? diye soruyorum. Yani düşünüyorum bazı peygamberler görmüş. Ne bileyim o kadar yüce bir varlıksa yani gelip, kendini insanlara da gösterebilir aslında. Doğada onun varlığını gösteren her türlü şey var. Ama o varlık bu kadar yüceyse niye kendini göstermiyor? EÖ8”

“Bunu söylemek istemiyorum da mesela peygamberlere hani melek gelmiş, ne bileyim konuşmuş onunla. Değişik geliyor bazen. Devamlı hani günün yirmi dört saati bunu düşünmüyorum. Ama günün yirmi dört saati Allah'ı sorguluyorum mesela. Ama Kur'an da mantıklı geliyor. Kur'an da yazılanlar. O yüzden fazla sorgulamıyorum Kur'an'ı. Ama elle tutulan bir şey olmadığı için Allah'ı çok şey yapamıyorum. Sorularım oluşuyor. Bazen kafam karışıyor. Etrafımdaki insanlar etkiliyor beni. Etrafımdaki dini abartılı yaşayan insanlar bir de inanmayan taraf. İnanmayanlar konuşunca hani acaba mı? mantıklı aslında falan. Böyle bir düşünceye giriyorum hani. KÖ33”

Allah Nasıl Var Oldu? Nasıl Özelliklere Sahip?

Tanrı'yı hala somut düşünme eğilimine daha yakın duran katılımcılar Tanrı'nın nasıl var olduğunu merak ettiklerini ve cevap olarak dini terminolojiden kendilerine sunulan “doğmamış, doğurmamış ve kendi kendine var olan” bir Tanrı düşüncesini anlamakta ve kabullenmekte zorlandıklarını ifade etmektedirler. Katılımcıların ifadelerinden sonsuzluk, ezelilik, ebedilik gibi -onların ifadesiyle- “Tanrı'nın metafiziksel özelliklerine” dair sorgulamaların yapıldığı da görülmektedir.

“Allah'ın doğmamış olması, yani bir kimseden doğmamış olması, yani ebedi bir şekilde her zaman var olmuş olması, benim kafamı çok karıştırıyor aslında. Yani çok mucizevî bir şey. Çünkü her şeyin bir başlangıcı var dünyada. Hani çok değişik geliyor bana. Ben böyle tabi dini

bir kayma yaşamıyorum. Çünkü bunun mucizevi bir şey olduğuna inanıyorum. Ama böyle bilmiyorum yani çok şaşıyorum. KÖ12”

“Allah’ın sonsuzdan beri var olması anlaması biraz zor bir durum. Mesela bir kelebeğe göre hani bir gün belki ona sonsuz gibi gelir. Bize de ömrümüzün geri kalanı sonsuz gibi geliyor. Hani Allah sonsuzdan beri var. İfadesi kapalı bir şey oluyor. Yani sonsuz ne mesela? Neye göre sonsuz? Mesela kelebeğe göre mi sonsuz, bana göre mi sonsuz? Bir de Allah nasıl yaratılmış? Allah’ı yaratan başka bir şey mi var, yoksa hani Allah nasıl var olmuş? Yani sonsuzdan beri varmış kelimesi biraz tatmin edici bir cevap değil. KÖ24”

“Allah nasıl bir varlık, yani tam olarak şeklini merak ediyorum. Görüntüsünü, sesini. Bir de varlığını, nasıl var olduğunu, merak ediyorum. Şimdi yoktan var oldu ya. Nasıl anlatsam size. Allah doğmamış, doğurulmamış diyorlar: Peki, nasıl yani pat diye mi ortaya çıktı? Ben onu çok merak ediyorum. İşte başlangıç, tam olarak nerede başladı, nasıl başladı. Onu çok merak ediyorum. EÖ10”

Katılımcılardan EÖ3, EÖ6, EÖ13 ve KÖ32 de Allah’ın nasıl var olduğunu ve özelliklerini merak ettiklerini kendilerine cevap olarak verilen dini terminolojide geçen “kendi kendine var olması” ve “sonsuz olması” durumlarını zihinlerinde tam oturtamadıklarını ifade etmektedirler. Katılımcılardan görme engelliler okulu pansiyonunda ikamet eden EÖ9, EÖ11 ve EÖ12 de kendileri ile aynı sorunu yaşayan EÖ10 ile benzer ifadelerle sorularını dile getirmektedirler.

Biz Niçin Yaratıldık?

Küçük yaşlarda direk Tanrı’ya, neye benzediğine, nerede olduğuna odaklanan soruların ilerleyen yaşlarda insanın varoluş süreci, yaşadığı durumlar ve bu durumlardaki Tanrı’nın etkisinin sorgulanmasına kaydığı görülmektedir. Bu bağlamda bazı katılımcılar kendilerini, varlığı, varoluşu ve bunun amacını sorgulamaktadır.

“Sorularımdan biri Allah insanları neden yarattı? Bunun sebebi de, hani hep anlatıldığı gibi, çok yüce, hiçbir şeye ihtiyacı yok, doğmamış, doğrulmamış. O zaman diyordum ki, neden bizim gibi şeyleri yarattı? Yani İyiliğe karşı olan insanları. Yani insanlar bazen gözümde çok küçülüyor. Özellikle bu savaşları çıkaran, doyumsuz olan, zulme göz yuman kesim. Bazen böyle bunu düşününce üzülüyorum gerçekten. Allah neden böyle bir şey istemiş olabilir diye. Bunu daha önce sorduğum zaman bir hoca şey demişti: Allah hiçbir şeye ihtiyaç duymaz tabi ki, ama ne kadar yüce olduğunun görülmesini ister. Açıkçası bu aklıma tam oturmadı. Çünkü demiştim ki, ama bu bir ihtiyaç değil mi? görülmek, fark edilmek istemek? O zaman da demişti ki, hayır

değil. Yani ama bu kadar. Açıklama yapmamıştı ve onun da kafasının karıştığını görmüştüm. KÖ14”

“Bir de bizi yaratmasındaki ihtiyaç, sebep nedir? Bunu merak ediyorum. Ama etraftaki insanlardan bu sorunun cevabını alamıyoruz. EÖ2”

Katılımcılardan KÖ5 ve KÖ32 de benzer ifadelerle insanın varoluş ve yaratılma amacına dair sorular sormaktadırlar.

Bize Sormadan Yarattı, Neden Sorumlu Tutuyor?

Katılımcılardan bazıları insanın yaratılma amacı olarak imtihan ve sınav olgusunu ifade etmektedirler. Bir imtihan süreci olarak tarifledikleri dünyaya gelişlerinde herhangi bir seçimlerinin olmadığını, istemeden dünyaya geldiklerini, istemeden bir sınav sürecine dahil edildiklerini, istemeden sıkıntılara ve zorlu sınav süreçlerine mecbur bırakıldıklarını ve istemeden bir hesaba çekilme ve bir sonuç yaşamak zorunda kalacaklarını ifade etmektedirler. Bu durumu haksızlık olarak niteledikleri görülmektedir.

“Neden yaratıldık diye düşünmeye başladım. Ya bir nevi sınav diye düşünüyordum. Sınav ama neden sınav diye düşünüyorum. Yani yaşamayı ben istemediğim halde neden beni yaratıp, istemediğim bir şey için sorumlu tutuyor? Günah-sevap olarak neden yargılıyor? Neden cehenneme gitcem acaba diye düşünüyorum. Neden cennet -cehennem diye ayırmış. KÖ31”

“Allah bizleri sevdiği için yarattı diye düşünüyorum. Fakat hani biz dünyaya gelirken bize sorulmuyor. Hani yaşamak istiyor muyuz, istemiyor muyuz? Hadi şimdi dünyaya gelmeseydik de yok olacaktık, yani yokluk var. Şimdi bize sorsa biz de belki varlığı, var olmayı seçecektik. Fakat sonuçta yine bize sorulmamış. Yani bu bizim varlığı seçme ihtimalimizin yüksek bir ihtimal olması bize sorulmamasının hani meşruluğunu sağlamaz gibi. Şimdi hayata gelmişim. Hem kendi isteğimle gelmemişim hem de sorumluluklarım var. Böyle görevlerim var, o kadar sıkıntı çekiyorum. Kendi isteğimle gelmememe rağmen bir de üstümüze bu kadar yük oluyor. Yani niye geldik bu dünyaya diye sorular oluşturuyor? EÖ2”

Katılımcılardan KÖ14 de benzer ifadelerle biz neden imtihan ediliyoruz sorusunu sormakta ve bir cevap bulamadığını ifade etmektedir.

Kötü Olaylar Niye Yaşanıyor?

Katılımcılardan bazıları yaşam durumlarında yaşanan olumsuzluklar ve acılar üzerinden sorgulamalarda bulunmaktadır. Felsefede “kötülük problemi” olarak tariflenen bu durumun kader kavramı ile bağlantılı bir şekilde katılımcıların sorgulamalarına yansıdığı görülmektedir.

Katılımcılar alın yazısı ya da yazgı olarak algıladıkları kader anlayışı ile yaşam durumlarını değerlendirmekte, yaşam durumlarında meydana gelen olumsuzlukları ve acıları Tanrı'ya nispet ederek “Tanrı bu kötülükleri neden yazdı, kötü olaylar neden yaşanıyor?” gibi sorgulamalarda bulunmaktadır. Kötülük durumunda hem kötülüğü yapan kişiye hem de kötülükten mağdur olan kişiye bu kötülük durumunun kader olarak yazıldığı düşünülmektedir.

“Allah yaratmış, sana o kaderi vermiş. Seni dünyaya göndermiş, sen yaşayıp öleceksin sonra ahirette de onun cezasını çekeceksin. Ama neden böyle bir şey var, hiç bilmiyorum. Hep bunu düşünüyorum. Hani bu kaderi neden yazdığını, o insanlara, mesela o seri katillere bu katil olma kaderini neden yazdın hani. O kula neden o kadar ceza çektireceksin? Neden yani sen yazıyorsan o zaman neden o kadar ceza çektiriyorsun ki. Bir de mağdurlar var. Onların hiç suçu yokken onlar neden acı çekiyorlar? KÖ33”

“Her insanın bir imtihanı vardır kendine göre. Diyelim ki o iyi insanın imtihanı kötü insanla sınanacak. Allah bunu imtihan olsun diye yaptı. Hani imtihan olması için, kötülüğü yapacak birinin olması lazım sonuçta. O insana imtihan olarak mı, yani kaderi olduğu için mi o kötü insan dünyaya geliyor? O çok kafamı kurcalıyor. Yani bir insanın imtihanı başka birinin kötülüğünden oluşuyor ve Allah bu insana sırf imtihan olması için yaptığı kötülükten dolayı günah yazıyor mu? KÖ41”

“Neden yarattığın insanı Hristiyan olarak yaratıyorsun? Hani onun cehenneme gideceğini de bile bile? EÖ15”

Katılımcılardan EÖ2, EÖ6, EÖ16, EÖ17 de kötülük meselesi üzerinden benzer sorgulamalar yapmaktadırlar.

Allah Yarattığı Kuluna Neden Yardım Etmiyor?

Katılımcılardan bazıları sosyal çevrelerinden gelen anlatı ve etkiler ile bir imtihan süreci olarak gördükleri yaşam durumlarında adaletin gereği olarak özgürce seçimler yapması için insanlara bir alan ve bir zaman tanınması gerektiğinin altını çizmektedirler. Ve fakat mağdurların yaşadığı sıkıntı ve acılar ile empati yaptıklarında ise Allah'ın müdahale etmesi gerektiğini, kötü olaylara engel olması gerektiğini, masumlara, mağdurlara yardım etmesi gerektiğini düşünmektedirler. Yaşanan acılar üzerinden Allah yarattığı kuluna neden yardım etmiyor, Bir kulunun acı çekmesine nasıl göz yumuyor, kötülüğe neden engel olmuyor, neden seyirci kalıyor gibi sorgulamalarda bulunmaktadır. Kötülerin seçme ve seçtiği kötülükten pişman olma, kötülükten dönme hakları için mağdurlar neden bu acıları çekiyorlar sorgulaması yapmaktadırlar. Yaşanan durumu haksızlık olarak değerlendirmektedirler.

“Olumsuz yaşam durumları bence insanların birbirleriyle etkileşimlerinden dolayı oluyor. Şimdi kötülük görenler bu kötülüğe alışıyor ve hani buna daha yatkın hale geliyorlar. Bu şekilde şeytan onları etkiliyor. Aklını çelince, onlar kötülük yapmaya yöneliyorlar. Kur'an'da geçtiği gibi Allah'ın yaptıkları kötülüklerden dolayı yok ettiği kavimler var. Fakat şimdi günümüzde bir sürü kötülük yapan var. Bunlara direk müdahale etse bu sefer onların tövbe etme haklarını ellerinden almış olacaktı. O yüzden onların hayatlarına devam etmesini sağlıyor. Fakat sırf onların tövbe etmeye hakkı olduğu için bu insanlar eziyet görmek zorunda mı? diye düşünüyorum. Eski kavimler için düşündüğümde Allah dünyadayken onların cezasını verdi. Allah'ın şimdi niye müdahale etmediğini bilemiyorum. EÖ2”

“Yani hani insanlar kötülük yapıyorlar ya. Mesela bu taciz falan. Allah'ın bazen neden böyle olmamalı demediğini anlayamıyorum. KÖ29”

“Ya bilmiyorum işte Allah inancım biraz daha azaldı, yani eskiye göre. Yani şu an dünyanın durumundan mı insanlardan mı bilmiyorum ama? yani şu an her yerde acı var, her yerde savaş var ve bu sebeple bütün gençler şu an karşı çıkıyorlar dinlere. KÖ17”

Katılımcılardan KÖ31, KÖ33, EÖ2 de benzer düşüncelerle “insanlar neden açlık çekiyorlar?”, “Allah mağdurlara neden yardım etmiyor?”, “suçsuz bir kişi bu davranışlardan acı çekiyor, bir kulunun acı çekmesine nasıl göz yumuyor?”, “Neden yarattığı kullarına merhamet etmiyor, neden yardım etmiyor?” şeklinde sorgulamalar yapmaktadırlar.

Büyüye Neden Engel Olmuyor, Olamıyor Mu?

Katılımcılar yakın sosyal çevrelerindeki insanların yaşadığı bazı olumsuzlukların nazar, büyü, muska ile meydana geldiği şeklindeki yetişkin yorumlarından etkilendiklerini ifade etmektedirler. Yetişkin dünyasından gelen anlatılarda yazgıcı kader anlayışının da etkisi ile büyü, nazar, muska vs. ile bağlantılı olarak yaşanan acı ve sıkıntılar Tanrı'ya izafe edilmektedir. Bu anlatıların etkisiyle bazı katılımcılarda bu sıkıntılı durumu Tanrı'nın neden yarattığı, neden izin verdiği, neden seyirci kaldığı ya da en azından neden engel olmadığına dair sorgulamaların olduğu görülmektedir.

“Hani bazı insanlar büyü yapıyor ya hani nasıl engel olamıyor, olmuyor? Bilmiyorum. Uzun süredir aklımda. İnsanlar büyü yapıyorlar, gerçekleşiyor da. Yani görmedim de akrabalarımın biliyorum. Anlatıyorlar işte, yapanlar olmuş. Daha sonra büyü ortaya çıktı. Sonra bir sürü olumsuzluk yaşadılar. Çevremdekiler yaşananları büyüye yordular. Yani nasıl diyeyim? Allah engel olamıyor mu? Yoksa Onun gücü dışında mı? Allah'ın gücünün dışında mı oluyor bu olaylar. Yoksa engel oluyor da bütün kullarına mı olmuyor? Öyle bilmiyorum. Daha sonra

düşünüyorum, neyse boş ver, diyorum. Allah kusursuz zaten. Boş ver diyorum. Hayırlıysa olur, desem de güven biraz azalıyor. KÖ19”

Neden Kötülükler Bizi Buluyor, Biz Bunları Neden Yaşadık?

Katılımcılardan bazıları ve özellikle TC Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü Sevgi Evleri’nde ikamet eden kız öğrencilerin yaşamak zorunda kaldıkları durumları sorguladıkları görülmektedir. Katılımcılar anne babalarından birini kaybetme veya yaşadıkları maddi sorunlar gibi farklı sebeplerle yaşadıkları olumsuz durumları ve çektikleri acıları anlamlandıramamakta, bu durumun neden kendilerinin başına geldiğini, neden yurttan kalmak zorunda olduklarını ve neden Allah’ın bu durumlara izin verdiğini sorgulamaktadırlar. Bu durumdan olumsuz etkilendikleri ve zaman zaman tahammül edemedikleri, sonra olumsuz bir duygu durumuna girmekten kaçınmaya çalıştıkları, sabretme ve Allah’tan yardım dilemeyi seçtikleri görülmektedir.

“Öncelikle babama şey sordum. Babaannem böyle kader deyince, bir sene sonra dedim ki niye bizim başımıza geldi? dedim. Neden annem öldü? dedim. O kader demedi. Babam Allah’ın takdiri dedi. Sevdiği kulu olduğu için onu yanına aldı dedi. Bir rahatsızlığı vardı. Acı çekebilirdi, acı çekmedi, dedi. Sorduğum sorularımın büyük çoğunluğu annemle ilgiliydi. Orada tam olarak alamadığım cevapları okulda sordum. Mesela ölümle ilgili sormuştum din dersinde. Ölüm belli ama bunu Allah mı yapıyor. Başka türlü mü oluyor? Ölüm anımız belli mi? Onu sormuştum. EÖ1”

“Mesela benim sağlık sorunum var şu anda kalbimde ve hani bunun niye olduğunu ben bilmiyorum. Neden hani belki kendime zarar verdiğim şeylerden dolayı veya psikolojik şeylerden dolayı, birikmiş şeylerden dolayı olabilir. Ama niye olduğu bir netlik içerisinde değil ve bunu Allaha bağlamak çok normal. Çünkü hani her şeyi Allah bilir olarak yetiştiriliyoruz. O zaman da işte sorular oluşuyor benim aklımda. Neden oldu, neden hasta oldum Ya hak etmek değil de hani niye böyle bir şey oluyor, olmasının sebebi ne? KÖ18”

“Şimdi de ben bu yaşadıklarımı neden yaşadım diye soruyorum. Yani sadece ben değil buradaki arkadaşlarım niye bunları yaşadılar, niye yaşıyorlar? Yani nasıl cevap vereceğimi bilmiyorum. Bu soruma bir cevabım yok. Cevapsız yani birtakım şeyler yaşamamızı da Allah’ımız istedi. Ama neden istedi bunu merak ediyorum. KÖ38”

Katılımcılardan KÖ35, KÖ36, KÖ37, KÖ38 ve KÖ43 de benzer ifadelerle yaşadıkları durumları neden yaşadıklarını anlamlandıramamakta ve Allah’a nispet ederek sorgulamaktadır.

Allah Seviyorsa Kuluna Neden Kötü Bir Kader Yazıyor?

Katılımcılardan bazıları ailelerinden, sosyal çevrelerinden duydukları “Allah yarattıklarını sever, Allah şefkatlidir, merhametlidir” anlatılarındaki Tanrı ile yine çevrelerinden duydukları olumsuz yaşam durumlarının alın yazısı olduğuna dair yorumlarda anlatılan Tanrı arasında tutarsızlık olduğunu düşünmektedirler. Bu tutarsızlığı “Seviyorsa kuluna neden kötü bir kader yazıyor? Seviyorsa neden hastalıklar ve fakirlik var? Seviyorsan neden ceza çektirecek?” şeklinde sorguladıkları ve buradaki sevilme durumunu inandırıcı bulmadıklarını ifade etmektedirler.

“Eskiden hep şey düşünüyordum. Allah bizi seviyor da neden işte yeryüzünde insanlar hastalanıyor diye. EÖ7”

“Aklıma söyle bir düşünce geliyor: Sen kulunu seviyorsan kaderine niye böyle kötü bir şey yazdın hani? Bu da beni olumsuz etkiliyor. Hani dediğim gibi yani beni seviyorsa niye böyle kötü bir şeyler yazsın ki? Bir de mesela şey en değerli varlık insan demiş. Diğer canlılar da değerli ama en değerlisi insan demiş. Neden ceza çektiriyorsun madem en çok sevdiğin bizsek? Düşünüyorum bize ekstra olarak akıl vermiş. Biz buna bağlı olarak cezamızı çekeceğiz. Ama en sevdiğin de biziz. Neden o zaman ceza çekiyoruz ki? KÖ33”

Neden İyi İnsanların Başına Kötü Olaylar Geliyor?

Katılımcılardan bazılarının adalet kavramı bağlamında iyi insanların iyi yaşam durumlarını; kötü insanların kötü yaşam durumlarını hak ettiği kabulünden hareketle iyilerin yaşadığı kötü durumları ve kötülerin yaşadığı iyi durumları haksızlık olarak nitelendirdikleri ve sorguladıkları görülmektedir.

“Benim tıkanıp yer. Hani neden iyi insanlar hak etmediği şeyleri yaşayabiliyor? İyi insanlar iyi şeyleri hak ediyor. Ama kötülük yapan da iyi şeyler yaşayabiliyor. İşte orada çelişmiştim. Orada mesela cevabını alamadım. Yani öyle bir şeyin olmayacağını. Allah’ın adil olduğunu da biliyorum. KÖ22”

“Olumsuz yaşam durumlarını düşününce etkileniyorum. Yani mesela diyelim ki Allah gerçekten adaletli olsaydı taciz tecavüz gibi şeyler olmazdı, diye düşünüyorum. Sonra tekrar vazgeçiyorum çünkü Allah’ın gerçekten adaletli biri olduğuna inanmışız bir kere. Farklı düşünsek bile. Ama bir tarafta da böyle bir duygu geliyor. EÖ5”

Kader Olgusuna Dair Getirilen Soru ve Sorgulamalar

Katılımcılardan bazılarının soruları kader kavramı etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede “Kader nedir? Kader yazgı mıdır? İnsan kendi kaderini çizebilir mi? Doğru kader anlayışı hangisidir? Kur’an’da kader nasıl geçiyor? Yanlış kader anlayışı nereden kaynaklanmış? Evlilik, ölüm, trafik kazaları gibi yaşam durumları kader ile mi belirlenir? gibi sorular karşımıza çıkmaktadır.

“Hani belki de benim kader anlayışım farklıdır. Kuran-ı Kerim’de kader nasıl geçiyor? Onu merak ediyorum. KÖ24”

“Bazı insanlar kaderin Allah’ın sadece tek seçenek olarak yarattığı şey olduğuna inanıyorlar. Hani kaderin belirli olduğuna inanıyorlar. Bu inanış nereden gelmiş? Hani bir tane batıl inanç mı? Yoksa hakikaten Osmanlı’nın bir sürü şey yaptığı bir tane durum mu? diye merak ediyorum. KÖ24”

“Kader yazgı mıdır? Her şeyi tam olarak Allah mı yazdı? Biz ona mı göre hareket ediyoruz? KÖ25”

“Merak ettiğim şey, insan kendi kaderini kendi çizebiliyor mu? Hani biri diyor kendin seçiyorsun, çiziyorsun. Başkası diyor alın yazısı. Hangisi doğru? Onu merak ediyorum. EÖ18”

Katılımcılardan KÖ15, KÖ23, KÖ33, KÖ35, EÖ2, EÖ3, EÖ8 ve EÖ18 de kader hakkında benzer sorular sormakta ve benzer sorgulamalarda bulunmaktadır.

Hayatımızı Ne Kadar Allah Ne Kadar Biz Belirliyoruz?

Katılımcılardan bazıları olumlu-olumsuz yaşam durumlarının şekillenmesinde Tanrı’nın ve insanın etkisini ve rolünü merak ettiklerini ifade etmektedirler. Bu bağlamda kaderin bir yazgı olup olmadığını, değişip değişmeyeceğini sorguladıkları görülmektedir.

“Ama merak ettiğim şu, keşke kaderimizi değiştirebilsek, değiştirebiliyor muyuz? EÖ10”

“Her şeyi mi Allah belirliyor yoksa biz de belirliyor muyuz? Ne kadarını biz ne kadarını Allah belirliyor? diye sormuştum. İkisi arasında hala kalıyorum. KÖ7”

Ders kitabında Geçen Kader Tanımı Ne Kadar Doğru?

Katılımcılardan bazıları DKAB dersinde kader ünitesinde yer alan irade, tevekkül, emek-rızık vs kavramlardan oluşan bağlam ile ders kitabında geçen kader tanımı arasında tutarsızlık olduğunu düşündüklerini ifade etmişlerdir. Bu düşünce ile ders kitabındaki kader tanımının ve çağrıştırdığı kader anlayışının doğru olup olmadığını sorguladıkları görülmektedir.

“DKAB ders kitabında kaderin tanımı, Allah’ın önceden planladığı şeyler olarak yazıyor. O zaman Allah planlıyorsa biz neden yaşıyoruz? Bence Allah bize birden fazla seçenek verdi ve alternatifler var. İşte dört tane falan var, diyelim. Ama ders kitabında bir tane planlandı gibi geçiyor. Sanki tek gelecek var gibi. KÖ4”

“Ünitedeki o tanım şeydi böyle, sanki yazan kişi de tam bir tanım bulamamış ve o yüzden demiş ki, yeri ve zamanı geldiğinde gerçekleşecek şeyler. Eksik bir tanımdı. Ama böyle tam oturtulamayacak gibi bir şeydi de. Hani çoğu insan kaderi düşünerek kendi derki bu benim elimde olan bir şey ve Allah’ın izlediği bir şey. Ve birleştirebilir kafasında bir şeyleri. O üniteye baktığımız zaman da zaten kaderin tanımıyla diğerleri uyumuyordu. KÖ14”

Katılımcılardan KÖ5, KÖ12 ve KÖ13 de benzer değerlendirmelerle DKAB ders kitabındaki kader tanımı ile ünite genelindeki kavramsal açıklama arasında çelişki gördüklerini ve bu durumun zihinlerinin karışmasına neden olduğuna dikkat çekmektedirler.

Allah’ın Bilmesi Durumu ile Dini Terminolojide Yer Alan Bazı Kavramlar Arasında Tutarlılık sorgulaması

Katılımcılardan bazıları sosyal çevrelerinden gelen “Tanrı geçmiş, gelecek olan her şeyi bilir.” Anlatısı ile yine anlatılarda geçen bazı dini terminolojileri birlikte değerlendirdiklerinde tutarsızlıkların olduğunu ifade etmektedirler. Bu bağlamda katılımcılar “Allah’ın bilmesi” durumu ile “insan iradesi ve yaşamın bir imtihan olması” durumu arasında; “Allah’ın bilmesi” durumu ile “dua etme” durumu arasında ya da “Allah’ın bilmesi” durumu ile “ecelin belli olması” ve “sadakanın ömrü uzatması” durumları arasında bir tutarsızlık gördüklerini ve bilgileri tutarlı bir bütünlük halinde zihinlerinde oturtamadıklarını ifade etmektedirler. Bu bağlamda aşağıdaki sorgulamaların yapıldığı görülmektedir.

“Allah geleceği bildiğine göre bu bizim yazgımız olmuyor mu? Allah da yazmayacağına göre o zaman nasıl oluyor? Yani cennet veya cehennem seçim değil mi? İşte o zaman hayat sınav değil. İşte o zaman hayat anlamsız oluyor. KÖ2”

“Ölüm konusunda da kafam karışık. Ben diyelim mesela maden işçisiyim. Hani eğer ki işim o olmasaydı yine aynı saatte aynı yerde ölür müydüm? Ve ya maden işçisi olduğum için orada öldü isem bu benim hatam mı? Hani maddi imkânlarım o şekilde elverdiyse, bu benim iradem dışında oldu ise, neden benim ömrüm bu kadar oldu? Yeri zamanı uzatabilir miyim, uzatamaz mıyım? Sadaka ömrü uzatır, derler. Yani hani kişi eğer sadaka verdiyse ömrünün uzayacağına inanıyordum başta. Ama sonra hani ecel ve insanın ömrü bellidir gibi ifadeler kullanılıyor. Madem belliyse nasıl uzuyor? O zaman bu seferde şey düşünmeye başladım Allah bizim ölüm zamanımızı biliyor diyelim. Biz sadaka verip ömrü uzattık diyelim. O zaman Allah’ın kesin

bildiği yer, bizim sadaka vererek uzattığımız yer mi, yoksa uzatmadan önceki yer mi? diye merak ediyorum. O zaman biliyorsa, bizim en son ki yani sadaka verip uzattığımızı biliyorsa, o zaman biz sadaka vererek uzattıysak ve bunu da Allah biliyordu ise, o zaman ömür zaten uzamamış gibi oluyor. Ben zaten sadaka verecekmişim ve ömrüm de uzayacakmış gibi oluyor. Yada sadakadan öncekini biliyorsa insan sadaka vererek Allah'ın bildiğini değiştirebiliyor mu o zaman? Ömür konusunda, Allah'ın bilgisi ile sadaka verip vermemenin ömür üzerindeki etkisi kafamı karıştırıyor. EÖ2”

Katılımcılardan EÖ15'in “Eğer hayatı değiştirebiliyorsak Allah'ın bilgisi nasıl oluyor?” ile “Yaşayacaklarımız kaderse neden dua ediyoruz?”; KÖ12, KÖ13, EÖ4'ün, “Allah ne yapacağımızı biliyorsa neden imtihan ediyor?” ve KÖ31'in “Allah bizim ne düşündüğümüzü biliyor. Neden dua etmemizi istiyor?” terminolojileri arasında tutarlılık sorgulaması yaptıkları görülmektedir.

Katılımcılardan KÖ36, EÖ7 ve EÖ8 şu an için kader hakkında sorularının bulunmadığını ifade etmektedirler. Katılımcılar ya kader hakkında pek merak etmediklerini ya ev, okul, kurs ve Kur'an'dan öğrendikleri ile kader konusunun zihinlerinde oturduğunu ya da ev ve okul ortamında sorduklarını ve kendilerini tatmin eden açıklamalar bulduklarını ifade etmektedirler.

Katılımcılardan bazıları kader kavramı hakkında herhangi bir soru ve sorgulamasının bulunmadığını ifade etmektedir. Bu durumun açıklaması olarak bazıları kader kavramı hakkında ailelerinden, sosyal çevrelerinden, okuldan ya da kendilerinin yaptığı bireysel araştırmalardan elde ettikleri bilgiler ile kader kavramını zihinlerinde oturttukları için cevaplanmayan soru kalmadığını ifade ederken bazıları ise kendisini sorunun cevabını bulacak yeterlilikte hissetmediği için belki sorum olmuyordur şeklinde bir ifadede bulunmaktadır.

“Kader hakkında sorum yok, çünkü her şey DKAB dersinde en iyi şekilde açıklandı. KÖ29”

“Benim hiç böyle arada kalacak, imanımı etkileyecek, beni etkileyecek büyük bir sorum olmadı. Hani genelde böyle cevabını bulamadığım soruları düşünürken bir süre sonra ben anlayamadım, ben yetmiyorum bunlara diye bırakıyorum. Benim aklım buna yetmiyor. O yüzden bırakıyorum. Çok öyle bir sorum olmadı. O yüzden de bırakabiliyorum herhâlde. KÖ15”

Katılımcılardan EÖ1, EÖ8, EÖ13 de KÖ29 ile benzer bir şekilde kader hakkında cevapsız sorularının kalmadığını ifade etmektedir.

Ölüm ve Ahiret Hayatına Dair Getirilen Sorular

Katılımcılardan bazıları dünyaya gelmeden önce ne yaşandığını, ölüm sonrasında neler yaşanacağını, ahiret hayatını, hesaba çekilmenin nasıl olacağını, cennet ve cehennemi, sonsuz bir yaşamın nasıl olabileceğini sormaktadırlar. Katılımcılardan EÖ22 “*Dünyaya gelmeden önce biz Allah’a Müslümanlık sözü vermişiz. Onu niye hatırlayamıyoruz?*”; KÖ11 “*Ne zaman öleceğiz? Neden?*”; KÖ2, KÖ12, KÖ16, KÖ35, KÖ41, EÖ20 ve EÖ21 “*Öldükten sonra gideceğimiz yer nasıl bir şey? Orada ne yaşanacak? Ahiret hayatı, cennet ve cehennem nasıl ebedi olacak?*”; EÖ20 ve EÖ21 de “*Hani cennette istediğimiz her şey oluyor muş ya. Benim en çok istediğim ailem. Ben onların yanımda olmasını istiyorum. Ama belki ailelerimiz yanıma gelmek istemeyecek. O zaman ne olacak?*” sorularını sormaktadırlar.

Farklı Kültürlerle Etkileşimlerden Kaynaklanan Sorular

Kadın olmak, erkek olmak herhangi bir etkimiz olmadan içerisine doğduğumuz ve yaşantımızı şekillendiren bağlamlar. Bu bağlaman anlaşılması ve deneyimlenmesinde sosyal çevrenin dünya görüşü ve kişinin kabul ettiği dinin bakış açısı etkili olmaktadır. Bazan bu etkiler ve yönlendirmeler arasında çatışmalar yaşanabilmektedir. Bazı katılımcıların sosyal çevrenin, toplumun ve hatta dünyanın insana, Tanrı’ya, dine ve İslam’a bakışından etkilendikleri görülmektedir. Özgürlük arayışı ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği olarak ifade edebileceğimiz bağlaman etkisi ile “Kadın erkek eşitliğine Kur’an’ın yaklaşımı, kadın erkek ilişkisinde seviyeli ve uygun davranış kalıbının yerleştirilmesinin neden kadınların kapanması üzerinden işletildiği, miras paylaşımındaki cinsiyete göre ön görülen farklılıklar, çok eşlilik ve Kur’an’da Allah için neden erkekler için kullanılan “hüve” zamirinin kullanıldığı” gibi sorular karşımıza çıkmaktadır.

“Çevremdeki gençler din, neden özgürlüğü, özgür düşüncüyü kısıtlıyor diye düşünüyorlar. Kur’an bizim şunları şunları yapmamızı yasakladığı için biz neden bunlara uyalım? şeklinde düşünüyorlar ve insanlar hani çok sıkılmış gibi hissettikleri için genelde dinden çıkıyorlar. Hani sanki böyle çember daraldıkça dışarı taşar ya sanki onun gibi hissettiklerini düşünüyorum. Bu durumda olmaları bence daha çok çevreden kaynaklanıyor olabilir. Çünkü günümüzde din biraz yanlış anlatılıyor o düşünce konularında. Çünkü batıyla etkileşim arttıkça, insanlar onları gördükçe diyorlar ki bu neden olmasın? Din bize bunu neden engellesin? Mesela daha çok kadınlarda var. İşte kapalılığın bazı alanlarda önlerine geçmesi gibi. KÖ14”

“Ya bazen şey çok kafaya takıyorum. Kadınların kapanmasıyla ilgili bir tane sitede görmüştüm. Şey diyordu: ‘Allah kadınları kapamış ama kadınları kapatmayabilirdi. Erkeklerde etkilenme

duygusunu da kapatabilirdi. Neden kadınlar kapanıyor da erkekler hiçbir şey yapmıyor? Neden kadınlar tüm yükü taşımak zorunda kalıyor; olay neden kadınların üzerine yıkılıyor? Bu adalet mi?’ Bir de eskiden Balıkesir’de deist bir arkadaşım vardı. Hep kadın üzerinden oynuyorlar tarzında şeyler diyordu. Hani kadın değil de erkeğin duyguları bastırılabilirdi gibi. Hani sadece kadınlar etkilenmeyebilirdi diye. KÖ41”

Katılımcılardan KÖ12 de KÖ41 ile benzer sorgulamalar yapıyorlar; KÖ11, KÖ14, KÖ31 ve KÖ41 “*kadın erkek eşitliğine Kur’an’ın yaklaşımını meselesini*” sorgulamakta; KÖ11 ve KÖ31, “*Hz. Muhammed neden çok kadınla evlenmiş? Neden çok eşlilik var?*” meselesini ve KÖ14 de “*Allah’ın cinsiyeti yoksa neden hüve olarak yazıyor?*” meselesini sorgulamaktadır.

4.3.4. Sorgulamaların Cevaplandırılmasında Kullanılan Stratejiler

Bu başlık altında katılımcıların bir şekilde cevaplandırabildikleri sorgulamaları yer almaktadır. Katılımcıların sorgulamalarını yetişkin dünyasının anlatılarından gelen dini terminoloji üzerinden, akranlarıyla yaptıkları sohbetlerden etkilenmeleri üzerinden, yaşam deneyimleri ve bireysel araştırmaları üzerinden değerlendirdikleri, kendilerince bir şekilde açıklayabildikleri ya da kendilerini tatmin edecek bir açıklama getiremeseler de yine sosyal çevrelerinin telkinleriyle bir şekilde bir tutum belirledikleri görülmektedir. Katılımcılarda sorgulamalarına cevap ararken Tanrı ve dine dair getirilen anlatılarda geçen kavramlar arasında tutarlılık arayışı ve yaşamda var olmasını bekledikleri ve gerekli gördükleri bir adalet arayışı dikkat çekmektedir. Katılımcıların sorgulama süreçlerinde sonuca varırken nasıl bir rota izlediklerini, duygusal olarak nasıl etkilendiklerini tam olarak göstermesi bakımından alıntılar olabildiğince kısaltılmadan verilmeye çalışılmıştır.

Yaşamda adaletin sağlanmasının gerekliliği üzerinden yapılan sorgulamaların cevaplandırılmasında katılımcıların yetişkin dünyasından gelen dini terminolojilerin de etkisiyle adaletin bu dünyada sağlanamadığı durumlarda ahiret hayatında sağlanacağı ve bu konuda dünya ve ahiretin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini düşündükleri görülmektedir.

Allah Nasıl Var Oldu?

Allah’ın nasıl var olduğu ve özellikleri ile ilgili sorgulamasında EÖ6’nın, DKAB dersinde öğrendikleri üzerinden bir açıklama getirdiği görülmektedir. Katılımcı sınırlı insan aklı

ile aşkın ve yüce bir varlığın tam anlamıyla bilinmesi ve kavranması durumunun imkansızlığını fark etmesinin sorgulamasına cevap mahiyetinde olduğunu şu ifade ile dile getirmektedir:

“Hani madem Allah doğurmamış, doğrulmamış. Her şey de kendinden var olmuyor. Allah var ediyor. Allah nasıl var olur? Allah’tan önce ne var orda? Mesela hani bu soruya ben cevap arıyordum. Fark ettim ki bu sorunun cevabı soruya neden cevap veremediğimmiş. Okyanus bardak örneğindeki gibi. Hani nasıl ki bir bardak okyanusun tamamını alamaz, sadece bardak kadarını alır. İnsan akli da ancak kapasitesi kadar Allah’ı anlayabiliyor, bilebiliyor. Ondan sonra hani Allah’ın yüceliğini kavramış oldum. EÖ6”

Allah Bizi Niçin Yarattı? Bu Dünyaya Neden Geldik?

Niçin yaşıyoruz, Allah bizi neden yarattı sorgulamasında katılımcının sorgulama durumunu ifade ederken kurduğu cümlelerde ve duygu durumunda akran çevresinden ve sosyal medyadan etkilendiği ve fakat cevap verirken kendini tatmin edecek bir cevap geliştiremediğinde aidiyet hissettiği sosyal çevre bağlamından gelen dini terminolojilerden hareketle açıklamalar getirdiği görülmektedir.

“Allah bizi niçin yarattı? Yaptıklarımızı biliyorsa neden yaşıyoruz? gibi sorularım vardı. ‘Allah sevdiği için yarattı, deniyor.’ Şimdi tamam beni sevebilir. Fakat ben belki yaşamak istemiyorsam onu. Bana sorulmadı. Dünyaya gelirken bize sorulmuyor. Hani yaşamak istiyor muyuz, istemiyor muyuz? Şimdi hayata gelmişim. Hem kendi isteğimle gelmemişim hem de sorumluluklarım var. Kendi isteğimle gelmememe rağmen bir de üstümüze bu kadar yük oluyor yani. Niye geldik bu dünyaya diye sorular oluşturuyor? Bir de şöyle bir durum var tabi. Yaratıldıktan sonra hani ‘Ben sizin rabbiniz değil miyim?’ diye soruldu ve biz de doğruladık, evet dedik. İman ettik ve daha sonra da yaratılışa bunu unuttuk. Orada biz yaratılışa ilk iman üzerine doğuyoruz. Daha sonra kendi yaşayışımıza göre inançlarımız gelişiyor. İşte bütün bunları düşündüğümde yaşam amacı olarak Allah rızası dışında kalıcı ve daha üstün bir hedef göremedim. EÖ2”

Kader Önceden Planlanmış Mıdır?

Kader önceden planlanmış mıdır? Kader yazgı mıdır? gibi sorgulamaları olan katılımcıların değerlendirme sürecinde yetişkin dünyasından gelen dini terminolojilerden hareket ettiği görülmektedir. Katılımcıların açıklamalarında, dünyanın bir sınav yeri ve ahiretin de bir sorgulanma ve hak edilen karşılıkların alınacağı bir yer ve bir süreç olduğu vurgusunun yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda kaderin belirlenmiş olması durumunda sınav ve sonrasında bir karşılık almanın anlamsız kalacağı ve bu nedenle kaderin yazgı olamayacağı

değerlendirmesinin yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda bazı katılımcılar DKAB dersinde kader ünitesinde öğrendikleri irade, sorumluluk ve tevekkül gibi kavramlar üzerinden getirilen bir kader açıklamasının diğer dini terminolojiler ve yaşam ile daha tutarlı bir bağlam oluşturduğunu ifade etmektedirler.

“Çevremizdeki insanlar kader hakkında yanlış biliyorlar. Sonra toplumun hayatını da şöyle etkiliyor. Büyük ne biliyorsa çocuğuna onu anlatıyor. Bir okul yaşı var. Okul anlatıyor. Sonra din dersinde farklı bir şey öğrenince kafası karışıyor çocuğun. Benim karışmıştı. Karıştıktan sonra sorgulamaya, araştırmaya başladım. Sonra niye onların öyle düşündüklerini anlayabildim. Bu durumun eğitimsizlikten, cahillikten kaynaklandığını düşünüyorum. Kur'an okuyorlar. Arapça bilmedikleri için anlamını da bilmiyorlar. İşte daha önce belirlendi mi acaba? Biz Allah'a göre mi yaşıyoruz? Kendi irademiz var mı? Sorgulamaya başladım. Ben DKAB dersinde çok soru sormuştum. Sonra internetten baktım. Diyanetin sayfasından baktım. Orada kader ve kazayla ilgili ayet meallerini okudum. İradeyle ilgili, insan seçimiyle ilgili bir şeyler çıkmıştı. Sonra kararlaştırdım zaten. Yaşamımızı biz seçiyoruz. Ben öğrenince aileme de anlattım. Onlar da böyleymiş dediler. EÖ1”

“Kader hakkında, acaba her şeyi baştan yaratmış mı? İşte bunların hepsi planlı mıydı? diye düşündüm. Sonra bunların planlı olabileceği aklıma saçma gelmeye başladı. Çünkü şimdi öyle bir şey olsaydı eğer, çoktan Allah'ın düşüncesinde cennet cehennem ayrımı olmuş olurdu. Ve biz bu dünyayı yaşamazdık. Hemen cennete ve cehenneme girebilirdik. Yani herkes sınav diyor. O zaman sınav da senin yapacakların önceden belirlenmişse boş yere yaşamana gerek yok. O zaman otur bir köşeye. Cennete mi cehenneme mi gideceğini bekle. EÖ7”

Katılımcılardan KÖ26 ve KÖ11 de yaşam durumlarının kader ile mi belirlendiğini sorguladıktan sonra yaşanan durumların sınav olduğunu ya yaptığımız şeylerin bir karşılığı ve bedeli olduğunu ya da karşılığının ahirette mutlaka alınacağını ve telafi edileceğini düşündüklerini ifade etmektedirler.

Katılımcılardan EÖ2'nin, iman nasip işi mi, bireysel seçimlerle mi oluşur?” ve “İman nasip işi ise farklı din tercihleri neden günah?” şeklinde ifade ettiği sorgulamasında, tutarlılık ve adalete uygunluk bağlamında sosyal çevresinden edindiği dini terminolojilere başvurduğu ve tıkanıldığı noktada da DKAB dersi kader ünitesinde öğrendiği insan iradesine daha çok alan tanıyan kader anlayışı ile tatmin edici bir açıklama getirebildiği dikkat çekmektedir.

“Herkesin bir nasibi vardır, diyorlar. Hatta bazan iman da bir nasip derler. Yani Allah verir, anlamında. Hatta peygamberimiz bir yere giderken bir Hristiyan ile beraber gidiyor. Hristiyan kişi de Müslüman olsun diye çok uğraşıyor. Ama o kişi kabul etmiyor. İşte nasibinde değilmiş

gibi. O zaman işte iman da nasip işiymiş gibi. Eğer böyle ise o zaman burada insana bir günah olmuyor ki. Madem iman işi nasipse ve bu kişinin nasibinde Müslüman olmak yoksa o kişinin yapacak bir şeyi de olmuyor. Mesela diyelim yolda yiyecekler var ve ben çalıştığım kadarını alırım, bu da benim nasibimdir. Nasibimi nispeten ben belirlerim. Emegiyle, çabamla, kararlarım ile ben belirlerim. Fakat hani iman konusuna gelince bu sefer orada tam cevap bulamıyorum gibi. Nasip emekle belirleniyorsa eğer, hadisteki kişi iman konusunda acaba çabalamamış mı? diyorum. İman için çabalamamışsa bu onun kendi tercihi mi oluyor yoksa Allah mı belirliyor? Burada kim etkili onu merak ediyorum. Eğer inanmak nasibinde yok idiye günah da olmamalı bence. Diyelim ki iki insan var ve iman konusunda ikisinin de soruları var. İkisi de aklını kullanıyor ve ikisinin de emeği olduğu halde bir inanıyor, diğeri inkar edebiliyor. Emek varken nasıl böyle farklı olabiliyor? Soru soruyor ama acaba cevap aramada harcadıkları emekler mi farklı? Ya da ikisinin çevresindeki insanlar farklı olduğu için onların farklı bakış açılarından farklı mı etkilendiler. Çevren nasıl olursa olsun araştırmayı sonuçlandırmak gerekiyor sanırım. Burada bireysel seçim ve gayret önemli bence. EÖ2”

Mağdurların Yaşadıkları Kaderlerinde Belirlenmiş Miydi?

Yaşam durumlarında meydana gelen kötülükler, olumsuzluklar ve acılar üzerinden getirilen sorgulamalarda katılımcıların bazen bizzat kendi yaşadıkları olumsuzluklar üzerinden bazan de şahit oldukları ve duydukları durumlara dair empati yapmaları üzerinden hareket ettikleri görülmektedir. Katılımcıların bu bağlamdaki sorgulamalarında çoğunlukla yetişkin dünyasından gelen yaşam durumlarının yazgı olduğuna dair anlatıların etkisi görülmektedir. Bazen de sosyal çevrelerinden ya da çoğunlukla DKAB dersinden öğrendikleri insan iradesine daha çok alan tanıyan kader anlayışını benimsemiş olsalar da mağdurların herhangi bir seçim ve etkilerinin olmadığı durumlarda yaşadıkları olumsuzluklar ve acıların neden yaşandığını anlamlandıramadıkları görülmektedir. Katılımcılar bu sorgulama denkleminde Tanrı’yı da ekleyince sorgulama içeriği yaşam durumlarından daha çok Tanrı’ya yönelmektedir. Bu durum bazan açık bazan de kader üzerinden örtük bir şekilde ifade edilmektedir. Bu bağlamda sorgulamalar “Bu mağdurun kaderinde var mıydı? Kader bize bunu neden yaşattı? Kaza benim başıma neden geldi? Çocukları neden yetimhaneye veriliyor? Allah masumları neden korumuyor? Allah neden mağdurun duasını kabul etmiyor?” şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamdaki sorgulamaların cevaplandırılma sürecinde katılımcıların daha önce çevrelerinden bizzat Tanrı’ya dair duydukları “Tanrı iyidir, merhametlidir, şefkatlidir, adildir.” gibi anlatılardan hareket ettikleri ve “iyi, merhametli ve adil” olarak kabul ettikleri Tanrı’nın bu kötülükleri yazmış olamayacağı düşüncesinde karar kıldıkları görülmektedir.

Bizzat yaşadıkları ve şahit oldukları sıkıntı ve acıların neden yaşandığına dair bir açıklama getiremeyen katılımcıların yetişkin dünyasından gelen dini terminolojiler üzerinden hareket ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda “yaşamın bir imtihan olduğu, yaşanan sıkıntıların ya sınav konusu ya da daha önce yapılan yanlışlara karşılık bir bedel olduğu, yaşanan durumlarda insanlar sebebini tam anlayamasalar da Allah’ın mutlaka bir bildiğinin olduğu, Allah’ın kuluna kaldıramayacağı yük vermeyeceği, bu dünyada yaşanan sıkıntıların şayet yapılan yanlış bir davranış varsa ahiretteki cezayı azaltacağı, yoksa ahirette cennette verilecek ödüllendirme ile telafi edileceği, bu dünyada alınmayan karşılıkların ahirette mutlaka alınacağı, dualarda Allah’ın en hayırlısı nasılsa o şekilde cevap vereceği” gibi terminolojileri kullanarak bir açıklama getirmeye çalıştıkları ya da yetişkin dünyasının bu duruma dair getirdiği açıklamayı kabul ettikleri ve sorgulama sürecinden kaçındıkları görülmektedir.

“Acaba orda, mağdurun zarar görmesi, orada ölmesi kaderinde mi vardı? Adamın saldırması kader mi yoksa adamın suçu mu? Bu durum zihnimi baya bir karıştırmıştı. Bence adamın suçu yine de. Ama o kişi yine o mağdur mu olacaktı? Hani kader deyince o zaman adamın da suçlu olmak kaderinde vardı, gibi oluyor da. O zaman şey oluyor. Öldürülen kişinin öldürüldüğü o dolmuşa binmesi kaderinde var, eceli de geldi. Bana göre öyle ölmek kaderi değildi ya. Allah kimseye öyle bir ölüm nasip etmez, Allah iyidir, böyle bir şey istemez. KÖ10”

“Yaşam durumlarında bir insanın etkisi olanlar var. Bir de doğanın etkisi olanlar var. Deprem gibi, heyelan gibi, sel gibi bunlar insanların etkisiyle olmayan şeyler, doğanın etkisiyle olan şeyler. Burada insanın etkisi yoksa o zaman bir varlığın etkisi olmalı. O zaman Allah’ın istediğiyle oluyor bu şeyler. Peki şimdi depremlerde insanlar yaralanıyorlarsa, toprak kaymasında canlılar ölüyorsa, sellerde aynı şekilde. O zaman insanlar Allah tarafından neden bu şekilde bir davranış görüyorlar? Çünkü burada hani hak ettiklerinden desek, burada suçsuz masum olanlar da var. Bir yerde deprem oldu diyelim, bir yer yıkıldı diyelim, içindeki herkes zarar görüyor. Ayrım yapılmıyor. O zaman tamimiyle cezalandırma değil ya da tamamıyla Allah’ın etkisiyle olan bir şey değil. Burada insanın da bir etkisi olmalı yani. Çünkü hani deprem, sel, gibi felaketlerde zarar görme olayında masum ve suçlu ayrılmıyorsa o zaman farklı bir etki, farklı bir sebep de olmalı. Burada insanların etkisi oluyor. Ama Allah müdahale edebilirdi, diye düşünüyorum, o masumlar kurtulmalı yani. O zaman burada da ödüllendirme devreye giriyor. Bebekken ölen biri günahsız olduğu için direk cennete gidebilir ve bu şekilde ödüllendirilebilir diye düşünüyorum. Dünya ahiret birlikte değerlendirilmeli bence toplamına bakılmalı. Dünyada eksik kalanlar ahirette tamamlanacak. EÖ2”

Katılımcılardan KÖ41 “Çocuklar Neden Yetimhaneye Veriliyor?” sorgulamasını “her insanın kendine göre bir zorluğu olduğu, kaldıramayacağı bir yükü olmadığı, Allah’ın ona göre

kaldıramayacağı bir yük vermeyeceği” terminolojisi ile cevaplandırıyor; Katılımcılardan KÖ38, KÖ41 ve KÖ43’ün, “Benim duam neden kabul olmuyor?” sorgulamasını “*Allah’ın duaya en iyi şekilde cevap verdiği*”, “*Allah’ın o şey hayırlı değilse onun yerine en hayırlısını verdiği*” ve “*Şu an kabul etmiyorsa sonra kabul ettiği*” terminolojilerinden hareketle cevaplandırmaya çalıştığı görülmektedir. KÖ43 “Allah’ım bana neden böyle bir şey verdin?” sorgulamasında çevreden duyduğu “*sorgulamak, isyan etmek günahmış*” terminolojisinden ve EÖ2 de “*Allah Neden Masumları Korumuyor? Allah masumların duasını neden kabul etmiyor?*” sorgulamasında “*Allah’ın bir bildiği vardır*”, “*Ben dua ediyordum. Hemen karşılığımı alıyordum.*”, düşüncesi ile olayı zihninde tam oturtamasa da sorgulamaktan kaçındığı görülmektedir.

Neden Kötü Bir Kader Yazmış?

Katılımcılardan bazılarının sosyal çevrelerinden duydukları yazgıcı kader anlayışının etkisi ile yaşam durumlarında meydana gelen kötülükleri Tanrı ile ilişkilendirip “Tanrı neden kötülük yazmış?”, “Neden kötülüğe engel olmuyor?” ve “Neden kötülüğe seyirci kalıyor?” gibi sorgulamalarda bulundukları görülmektedir. Bu sorgulamalarına DKAB dersinde öğrendikleri insan iradesine daha fazla alan tanıyan kader anlayışı ile tatmin edici bir cevap verebildiklerini ifade etmektedirler.

Cevaplandırılma sürecinde katılımcıların daha önce çevrelerinden bizzat Tanrı’ya dair duydukları “Tanrı iyidir, merhametlidir, şefkatlidir, adildir.” gibi anlatıların da etkili olduğu “iyi, merhametli ve adil” olarak kabul ettikleri Tanrı’nın bu kötülükleri yazmış olamayacağı düşüncesinin de etkili olduğu görülmektedir.

Katılımcıların, sosyal çevrelerinde ve okulda öğrendikleri tüm bilgi birikiminden hareketle meydana gelen olumsuz duruma dair mantıklı ve tutarlı bir sebep-sonuç ilişkisi kurabildiklerinde durumu yazgıcı kader anlayışı ve Tanrı ile bağlantılı bir şekilde sorgulamak ve açıklamak yerine insanın/insanların yanlış seçimlerine bağlama eğiliminde oldukları görülmektedir.

“Eskiden bana anlatılana göre açıkçası ben de şey diye düşünüyordum. Hani kaderde varmış. O yüzden oldu falan deyince, hani bir kader var. Ona göre olan oluyor diye düşünmüştüm. Hani neden kötü bir şey yazmış, diye düşünmüştüm. Hani demek ki kötülük de yazıyor, Kötülüğü biraz istiyor, diye düşünmüştüm. Hani bizi yaratıyor, neden böyle bir şey oluyor, diye şaşırdım. Ama derste öğrenince öyle olmadığını anladım. Pek çok şeyin insanın seçimi ile olduğunu. Ailemde, çevremde Allah hakkında anlatılan da işte kusursuz, iyiliğimizi isteyen, bizim için uğraşan bir

varlık, diye anlatılıyordu. Ama bu kader anlayışına göre tam tersi oluyordu. Dersten önce yanlış kader anlayışındaymışım. Mesela komşumuz bayağı bir hastaydı. Neden o kadar hastaymış falan diyordum. Annem o zaman söylemişti. Bir sürü yanlış tercihini öğrenince kendi seçimleriyle hasta olduğu kendiliğinden ortaya çıkıyordu zaten. KÖ21”

“Bir iki yıl önce hep böyle kötü bir şey olduğunda sürekli çok özür dilerim. Ama Allah’ı suçluyordum. Hani böyle neden kötülöklere “dur” demiyor. Bu kadar kuvvetliyse neden “hayır” bunu yapma demiyor? Mesela bu taciz olaylarında Allah’ın neden böyle olmamalı, demediğini anlayamıyordum. Ya da işte o hayvanlara zarar verilirken karşısındaki kişiye “dur” diyebilecek kuvveti var. Neden o zaman “hayır” demiyor, diye düşünüyordum. Sürekli annemle o konular hakkında konuşuyorduk. Annem de hani bize akıl verdiğini söyledi. Sonra işte diyorum ki, herkese akıl verdi ve biz bunu kullanmalıyız. Bunlar beni daha olumlu düşünmeye yönlendirdi. Şu an düşünüyorum da hani bunu yapmamasının nedeni çok iyi bir şey. Çünkü bizi burada kendimizle baş başa bırakıyor ve yaptığımız şeylerden bizi sorumlu tutuyor. Hani bizi bir bakımdan kendi ayaklarımızın üstünde bırakıyor. Bence bu gerçekten çok iyi bir şey. Yani kimin nasıl biri olduğunu bu sayede öğreniyoruz. Çünkü hani Allah yapma dese yani herkes iyilik yapardı. İyiliğin değeri yani kötölük yapılırca anlaşılıyor. Bu her zaman böyledir bence. Allah’a karşı kesinlikle hiçbir duygum değişmiyor. Umarım da değişmez, değişmeyeceğini düşünüyorum. KÖ29”

Allah’ın Her Şeyi Bilmesi ve Kaderle İlgili Bazı Terminolojiler Arasında Görülen Tutarsızlık Sorgulaması

Yetişkin dünyasından gelen bizzat Tanrı’ya dair anlatılar ile yaşam durumları ve kader anlayışları üzerinden gelen örtük Tanrı anlatıları arasındaki tutarsızlıklar da sorgulamalara neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcılardan bazılarının özellikle “Tanrı’nın her şeyi bilmesi” terminolojisi ile insan iradesine alan tanıyan kader anlayışına, yaşam durumlarında özgür seçim yapma durumuna, tevekköl anlayışına, bir imtihan olarak yaşama, sorumluluğa, ahiret hayatındaki sorgulanma sürecine, hak edilen karşılığı alma bağlamında cennet ve cehennem sürecine dair terminolojileri tutarlı bir bütönlük içerisinde bir araya getiremedikleri ve anlamlandıramadıkları görölmektedir.

Sorgulamalarına cevap bulma sürecinde katılımcıların “Tanrı her şeyi bilir” terminolojisini ya “herhangi bir belirleme olmaksızın bilme” ya “alternatif durumları bilme” ya “insanlar seçtikten sonra bilme” ya da “gayb dışındaki konuları bilme” şeklinde ele aldıkları ve kendilerince mantıklı ve tutarlı bir açıklama getirmeye çalışarak insan iradesi lehine karar verdikleri görülmektedir.

“Bence üniteyi işlerken tam oturmadı. Ben şöyle sormuştum. “Zaten seçeceğimiz şey belli ise neden yaşıyoruz, neden imtihan ediliyoruz?” Ben alternatifleri düşünüyorum. Çünkü öbür türlü düşündüğümde oturmuyor. İrademiz boşuna değil diye düşünüyorum. Hani kendimiz seçtiğimizde ancak mantıklı oluyor. Aslında ben alternatiflerin olduğunu ve bizim seçtiğimize inanıyorum. Ama eğer biz bunlardan birini seçiyorsak, Allah bunu bilmezse bizim kafamıza yatıyor. Ama eğer Allah o alternatiflerin sonucunu da biliyorsa, yine aynı kapıya varır. O yüzden bu gaybı bilmez fikri birazcık aklıma yatıyor benim şu sıralar. KÖ14”

“Allah geleceği bildiğine göre bu bizim yazgımız olmuyor mu? diye sorguluyordum. Allah da yazmayacağına göre o zaman nasıl oluyor? Yani cennet veya cehennem seçim değil mi? İşte o zaman hayat sınav değil. İşte yaşadığımız bir yer. O zaman da işte hayat anlamsız oluyor. Yani dünya da saçma bir yer oluyor. Yine hani demiştim ya inanç gerekiyor bazen. Çünkü bazı şeyler sorgulanamayabiliyor. Hiç sorgulamadan inandım doğru kader anlayışına ama içimde biraz soru vardı. DKAB dersinde onun cevabını aldım. KÖ2”

Allah’ın Sevmesi, Merhametli olması ve Kaderle İlgili Bazı Meseleler Arasında Görülen Tutarsızlık Sorgulaması

Bazı katılımcıların ifadelerinden, özellikle “Tanrı’nın yaratması, sevmesi, merhametli olması” terminolojisi ile yetişkin dünyasından gelen yazgıcı kader anlatısındaki örtük Tanrı anlatımı ve bunun olumsuz yaşam durumlarına yansımaları arasında gördükleri tutarsızlıktan hareketle sorgulamalar yaptıkları görülmektedir.

Katılımcıların insan kaynaklı olan ve olmayan olumsuz yaşam durumları bağlamında Tanrı’yı ve Tanrı’nın sevgisini sorguladıkları görülmektedir. Sorgulamalarını cevaplandırırken yetişkin dünyasından gelen “yaşamın bir imtihan olduğu, imtihan sürecini insanın dünyaya gelmeden kabul ettiği, yaşam durumlarında insanlara seçim şansı verildiği, Allah’ın seçimlerinde rehberlik etsin diye insana peygamber ve kutsal kitap gönderdiği, bilgi verdiği, dünyada yaşanan sıkıntılar, insanların yanlış seçimleri ile meydana geldi ise günahları ve ahiretteki cezalarını azaltacağı, yanlış seçim ya da herhangi bir etki olmaksızın meydana geldi ise ahirette mükafatlandırılacağı, imtihan sürecinin adil olduğu” gibi dini terminolojileri

kullanarak cevap verdikleri ya da yetişkin dünyasından bu bağlamda gelen cevapları kabul ettikleri görülmektedir.

“Eskiden hep şey düşünüyordum. Allah bizi seviyor da neden işte yeryüzünde insanlar hastalanıyor; diye. Sonra anneannemden şey öğrendim hocam. İşte hastayken günahlar düşürülüyormuş. Böyle bir şey duydum. Sonra her şeyin bir bedeli olduğunu anladım. Mesela fakirlik yaşayanlar diğer dünyada mükafatını alacak diye düşünmeye başladım. Ondan sonra her şeyin eşit olduğunu anladım. Yani diğer dünyaya geçince her şey eşit oluyor. Böyle düşününce rahatladım. EÖ7”

“Allah madem kullarını yarattı ve merhamet sahibi niye bizi cehenneme gönderiyor? Kaderimizi niye belirliyor? Kötü kaderi niye belirliyor? İnsanın kafasında soru işareti kalıyor. İşte sorduğum sorunun cevabını buldum. Soruları sorup cevabını buldukça imanım daha da artıyor. Mesela benim çevremde DKAB öğretmenim var, ona sordum. Mesele öbür taraftan başlıyor. Allah öbür tarafta bizi yarattığı zaman işte rabbiniz kim, Rabbiniz miyim? Böyleyse işte sınavınız var demesi. Var olan ruhlarımızı bedenlerine koyup dünyaya göndermesi. Yine Allah önceden bize burada ne olacağını belirtmişti, buna rağmen biz unuttuk. Dünyaya gelince yine yanıldığımızı bildiği için hem de bize bir imtihan vesilesi olarak Şeytanı verdi. Yanılacağımızı da bildiği için bize peygamberler gönderdi, salih kişiler, arif kişiler gönderdi. Onların ışığında biz Allah'ı bulmaya çalışıyoruz. Zaten Allah kim kalpten ona ibadet ederse hani günahlarını bağışlıyor, sevap yazıyor. Yine tevekkül ve kader konusunda Allah karşınıza farklı yollar çıkartıyor. Farklı yollar seçmemizi istiyor. Mesela bu yoldan gittik diyelim karşımızda 2 tane yol var; iyilik ve kötülük. Öyle hani dalları olan bir şema gibi. O şemadan geçerek, seçimler yaparak, hayatımızı devam ettireceğiz. İmtihanımızı tamamlayıp ahirete gideceğiz. Adil bir sınav süreci içerisindeyiz. O zaman dedim ki hani o kadar söylediyse, o kadar uyardıysa dinlemeyen de artık gitsin cehenneme gibi. Allah bu kadar yol çıkarmış. Hala cehenneme gidiyorsam, demek ki hak etmişiz. Allah hani cennete gitmemiz için her şeyi yapması mutlu ediyor sonuçta. Allah var, Allah merhametli, Allah büyük ve bizi sahipleniyor, diye düşünüyorum. EÖ6”

4.3.5. Sorularını Nereden Araştırıyor

Katılımcılar merak ettikleri ve zihinlerine takılan durumları yargılanmadan sorabilme şansına sahip olduklarında öncelikle ailelerinde ve yakın sosyal çevrelerinde sorarak anlamaya çalışmaktadırlar. Ancak katılımcıların tamamının bu şansa sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Katılımcılara aile ve okulda soramama durumunda soru ve sorgulamalarını araştırmak için

başvurdıkları referans kaynağının ne olduğu sorulduğunda arkadaşlar ve internet ortamındaki siteler ifadesinin geldiği görülmektedir. Katılımcılardan bazılarının yetişkin rehberliğinden uzak bir şekilde internet ortamından rast gele etkilere maruz kalabilecekleri bir durum yaşadıkları anlaşılmaktadır. Katılımcılardan bazıları ise Kur'an meali ve cami hocası şeklinde ifade etmiştir.

“Soru sorduğumu hatırlamıyorum. Ben sınıfta hep sessizim. Aileme de sormam. Ya kendi kendime araştırırım ya da kendi kendime kurar, kendi kendime bitiririm öyle. Deist arkadaşımla beraber çok konuşuyorduk. Bir tane de ateist arkadaşım vardı. Hatta benim pagan bir arkadaşım da var. İnternette araştırıyormuş, ilk başta sadece merakla başlıyormuş sonrasında çok mantıklı gelmiş işte. Ben de böyle araştırmaya çalışıyordum. KÖ41”

“Sorularımı daha çok internette araştırırım. Doğruluğunu araştırmak için birçok siteye bakarım. Ya kendi içimde sorguladım ama kimseye sormadım. Mesela Kur'an'da kadının yeri, kölelerin yeri, erkeklerin yeri falan okudum. Kadınlarla ve kölelerle ilgili olan yer dikkatimi çekti. Daha çok okumadım, okusam daha neler çıkar. Ben okuduğum bildiğim kadarını söylüyorum. Birçok siteye bakmıştım. Hepsinde aynı yazıyordu. Ondan sonra herhalde doğrudur, diye düşündüm. Çünkü Kur'an okumayı bilmediğim için, Arapça o yüzden. KÖ31”

“Allah ve dini konularda merak ettiklerimi İnternette, tanıdıklarımın, din dersi hocalarından araştırırım. İnternete bakıyorum ama zaman zaman yanlış bilgilerde olabiliyor. Sonra yurt hocalarıma soruyorum, cami imamlarına sorabiliyorum, cami imamı zaten Kur'an'dan konuşuyordur. EÖ20”

“Kur'an'ı direk, doğrudan anlayabileceğim dilden okumayı, hepsini baştan sona okumayı düşünüyorum. Çünkü Arapçasını okumayı çok yeterli olmuyor. EÖ2”

4.4. Tanrı Düşüncesinin Şekillenmesi ve Dini Yönelimler

Bu bölümde katılımcıların Tanrı düşüncesi ve dini yönelimde geldikleri aşamaya dair ulaşılan bulgulara yer verilecektir. Öncelikle katılımcıların kader kavramı hakkında ne düşündükleri, din olgusuna bireysel ve toplumsal yansımaları açısından nasıl baktıkları ve yaşamlarında nasıl bir bağlama oturttukları ile ilgili bulgular sunulacaktır. Bu bağlamdan hareketle katılımcıların kader algıları ve yaşam durumlarında Tanrı ve insanın rolüne dair benimsedikleri düşüncelerin etkisi ile Tanrı'yı nasıl tasavvur ettikleri ve inanç bağlamında nasıl bir tutum içerisinde olduklarına dair bulgulara yer verilecektir.

4.4.1. Katılımcılara Göre Kader Ne Anlama Gelir

Alın Yazısı

Katılımcılardan bazıları çevrelerinden duydukları “kader alın yazısıdır.”, “Kader yazgıdır.” şeklindeki anlatıların etkisi ile kaderin yazgı olduğunu düşünmekte ve bu anlayışla yaşam durumlarının Allah tarafından belirlendiğini ifade etmektedirler. Sevgi evlerinde ikamet eden katılımcıların çoğunun kader olgusunu yazgı şeklinde düşündüğü görülmektedir.

“Ben genellikle şey düşünürüm. Hani kaderde vardır, olan olmuştur. Olana çare bulunmaz. Ya olacak olan olmuştur. KÖ35”

“Bence olaylar Allah’ın etkisiyle oluyor. Mesela bir kaza olur birisi ölür. O da Allah’ın emri işte. Biz kaza yapmıştık, hepimiz kurtulduk. Sadece benim ayağım kırıldı. Bu da Allah’ın emri yani. Kazanın olması Allah’ın seçimiyle oldu. Belki de daha büyük bir şey olacaktı, belki de ölüm olacaktı orda. Vardır bir hayır. EÖ17”

Katılımcılardan KÖ40 annesinin ölümünün kaderle, Allah’ın seçimiyle belirlendiğini düşündüğünü ve isyan ettiğini ifade ederken; KÖ38 kendisinin ve sevgi evlerinde kalan diğer çocukların yaşamak durumunda oldukları şeyleri Allah’ın belirlediğini düşünmekte ve bunları neden yaşadıklarını sorgulamaktadır. EÖ16 ise arkadaşları ile yaşadığı bir kaza durumunu değerlendirirken daha kötü bir olaydan kurtulmaları için Allah’ın bu kaza durumunu yaşattığını düşünmektedir. “Her şeyde bir hayır vardır.” terminolojisi ile olumlu olumsuz bütün olayların Allah tarafından belirlendiği değerlendirmesinde bulunmaktadır.

Katılımcılardan bazılarının aileden ve çevreden duydukları alın yazısı, yazgı anlatımlarının etkisinde kaldığı ve kaderi aynı şekilde açıkladığı görülmektedir. Okuldan ya da çevresinden duyduğu “insanın iradesiyle kaderini değiştirebileceğine” dair farklı kader anlatılarını, yine sosyal çevresinden duyduğu “Allah her şeyi biliyor” terminolojisinin etkisi ile “Allah biliyorsa kader bellidir.” şeklinde değerlendirdikleri ve dikkate almadıkları görülmektedir.

“Çevremde işte kader diyorlar. Mesela dün annem babam konuşuyorlardı. Babam bir işe girmişti, iş kurmaya çalıştı. Sonra olmadı. O iş parası da gitti. Maddi durumu biraz kötüledi. Kaderimde böyle varmış, dedi. Sonra uyuyamadım, niye öyle oldu acaba diye düşündüm, durdum. Niye kaderde böyle bir şey var diye? kader deyince hani bir korkuyorum, bir geriliyorum. Bir de hani kaderi değiştirme gibi bir durumda varmış. Kendi elimizdeymiş.

Kaderimizin olduğunu bilecekmişiz ama onu da kaderim böyle diye geçiştirmeyecekmişiz. Kader değişebiliyormuş. Ama kader diye bir şey de yazılmış. En yüce Allah ise ve her şeyi biliyorsa, değişmiyordur. İnsanlar yazılan kaderi yaşamak zorundalar. KÖ33”

Katılımcılardan KÖ31 ve EÖ15 de benzer şekilde Allah biliyorsa kaderin değişebileceğine dair çevrelerinden duydukları anlatıların geçersiz olduğunu düşündüklerini dile getirmektedirler.

Allah ve İnsanın Birlikte Etkili Olduğu Bir Olgu

Bazı katılımcılar yaşam durumlarından bir kısmının Allah tarafından bir kısmının da insanlar tarafından seçildiğini ve şekillendirildiğini düşünmektedirler. Katılımcılar insanın seçimleri ile etkileyebileceği durumları örneklendirirken DKAB dersi “Kader Ünitesinden” öğrendikleri irade, tevekkül, emek, rızık gibi kavramlar üzerinden ilerlemektedirler.

“Şimdi Allah işte bir kader vermiş. Ama burada yollar çıkarmış. İrade diye bir şey var. Tevekkül diye bir şey var. Kaza var. İşte kader nedir? Başımıza gelen olaylar silsilesidir. Kaza da onların cereyan etmesidir. Kader daha çok tevekküle bağlı olarak ve Allah’ın çizdiği programa bağlı olarak ikisinin ekseninde birleşerek hareket eden bir yaşam çizgisi, yaşam programıdır. EÖ6”

“Kader hayatta yaşanabilecek şeylerin önceden planlanması gibi bir şey. Ama bu planlamanın içinde her şey yok bence. Bazı konularda Allah belirlemiştir. Bazen onun belirlediği gibi yaşanır, bazen de değiştirilebilir. Mesela meslek seçimi ve ölüm olayı böyle. Senin ileride bir doktor olacağında bir planlama yok. Ya da mesela uzun yaşayacaksın, ileride bir hayatın vardı. Birisi geldi, sana çarptı ve hayatın bitti. Bence burada kaderin değişti, hatta bayağı değişti. Burada da bir planlama yok bence. İnsan kaderi değiştirebilir. Ama büyük şeyleri değiştiremez. Mesela bir başbakan, cumhurbaşkanı gibi bir şey olacaksan bunda Allah’a etkisi vardır. KÖ7”

“Bazı insanların olumsuz bir davranışı yok ama gene de başına kötü bir şey ya da ölüm gelebiliyor. Burada karar Allah’ın kararı. Bazı durumlarda da insanlar yanlış yapıyorlar, zararlı şeyler kullanıyorlar. Bu durumlarda da insanların kararı. İnsanların da hayatlarında bazı şeyleri belirleme hakları var. Böyle sen iyi davranış yaparsan, Allah sana daha çok yardım ediyor. Yaşamın senin istediğin gibi oluyor. KÖ7”

Katılımcılardan KÖ1, KÖ2, KÖ3, KÖ7, KÖ9, KÖ20, KÖ22, KÖ24, KÖ26, KÖ32, KÖ43 de kaderin, Allah ve insanın birlikte etkili olduğu bir süreç olduğu değerlendirmesiyle benzer ifadeler dile getirmişlerdir.

Kader ile ilgili düşüncesi hakkında konuşurken KÖ23'ün, insan seçimlerine örnek verdiği durumlarda da belki insanın iyiliği için Tanrı'nın bir müdahalesi olmuş olabilir şeklindeki bir düşüncayı de zihninin bir kenarında tuttuğu görülmektedir.

“Ben kaderi, bir kısmını Allah'ın bir kısmını insanların oluşturduğu bir yönerge gibi düşünüyorum. Allah hayatımızdaki her şeyi tamı tamına yazmıyor. Mesela başıma olumsuz bir şeyler geldi. Diyelim bir yerde düştüm. Bunu kendim yaptım. Bunu Allah'a yüklemem saçma olur. Çünkü ben bir şey yaptım ve buna karşılık böyle oldu. Neden Allah'ı suçlayayım ki? Allah beni seviyor. Neden düşürsün? Ama bazan belki şöyle de olabiliyor. Bir yerde düşüyorsun ama aslında orada düşmediğinde mesela bir iki adım yürüyünce bir araba falan çarpacak. Orada düşmen iyi oluyor. Gördüm hocam, yani hocam gördüklerim şaşırttı yani. Hani gülsen gülemezsin. Ağlasan ağlayamazsın. Orada yani gerçekten Allah'ın bizi sevdiğini ve burada olduğunu, yanımızda olduğunu hissettim. KÖ23”

Allah'ın Koyduğu Evrenin Yasaları ve İnsanların Seçimleri

Bazı katılımcıların kader kavramını, DKAB dersi kader ünitesinde öğrendikleri şekilde evrenin yasaları ve bu yasalar bağlamında insanın yaptığı seçimler olarak değerlendirdikleri görülmektedir.

“Kader işte düzen, ölçü, irade, tevekkül ve sorumluluk. Kader birazı Allah'ın birazı bizim seçimlerimizden oluşan bir şey. Doğumdan ölüme kadar geçirdiğimiz sürede seçimlerimizin etkili olduğu bir kavram. Evreni Allah planladı. Evreni insanlar planlayamaz, insanlar da yaşamları için seçimde bulunuyorlar. KÖ2”

“Bana göre kader Allah'ın dünyaya koyduğu kurallar işte. Fiziki kurallar, biyolojik kurallar ve toplumsal kurallar. Buna uygun olarak meydana gelen şeyler de işte kaza. Bu kuralların tamamına da kader deniyor. Biz o kurallara göre yaşıyoruz hani. Kurallar üzerinden seçimler yapıyoruz. Yaptığımız seçimdeki fiil kaza, onun bağlı olduğu kural da işte kader. EÖ13”

“Evrende belli yasalar var. O belli başlı kurallara göre biz de hayatımızı en güzel şekilde çabalayarak, irademizi, sorumluluklarımızı ona göre ayarlayarak yaşıyoruz. KÖ19”

Katılımcılardan KÖ1, KÖ4, KÖ22 de kader olgusunu, Allah'ın evreni bir düzen içerisinde yaratması ve insanın da bu düzenli işleyiş üzerinde özgürce seçimler yapabilmesi ve yaşantısından bazı bölümleri şekillendirebilmesi olarak düşünmektedir.

Masumların ve Mağdurların Yaşadıkları Kaderle Belirleniyor

Kaderi insan iradesine daha çok alan tanıyan bir anlayış ile tarifleyen katılımcılardan çoğunun herhangi bir seçimi ve etkisi olmaksızın kişinin başına gelen olumsuz durumların kaderle belirlendiğini düşündükleri görülmektedir. Bu bağlamda yaşam durumlarında Tanrı'nın ve insanın rolü değerlendirirken insanı tekil olarak ele aldıkları, toplumsal etkiyi ve diğer insanların seçimlerini dikkate almadıkları görülmektedir. Bu olaylar hakkında değerlendirmede bulunuyorken “yaşam bir sınavdır” “Allah insana kaldıramayacağı yükü vermezmiş.” terminolojilerinin kullanıldığı dikkat çekmektedir.

“Mesela depremlerde yıkılan binalarda şey insanların hatası oluyor. İnsanlar ucuz diye farklı kalitesiz mal kullanıyorlar ya da kendi kolayına gelecek şekilde eksik yapıyorlar. Bence burada insanın suçu var. Yaşam durumlarının hepsinde böyle değil, farklı istisnalar da olabilir. Ya insan her şeyi elinden geldiğince en iyi şekilde yaptığı halde bir de olumsuz şeyler olursa, o kişinin yapabileceği bir şey yok bu durumda, yani o zaman kader etkili oluyor diyebiliriz. O zaman Allah belirleyici oluyor. KÖ41”

“Mesela bazıları duasını ediyor, namazını kılıyor, ibadetlerini ediyor. Bir günah da işlemedi. Ama yine onun da başına kaza geliyor. İşte bu kaderdir. Adamın bir yanlış seçimi yok. Ama biri geldi çarptı. İşte bu kaderdir. EÖ18”

Katılımcılardan KÖ7, KÖ16, KÖ18 ve KÖ26 da kendisinin ya da yakınlarından birinin yaşadığı sağlık sorunu üzerinden insan ne kadar doğru olanı seçmeye çalışsa da bazen hastalıkların kaçınılmaz olduğunu ve bu durumun da bir imtihan konusu olarak Allah tarafından belirlendiğini düşünmektedir.

İnsanın iradesiyle seçmemesine rağmen yaşadığı olumsuz durumların anlamlandırılması ve yorumlanmasında bazı katılımcıların kötülük meselesi ve adalet sorgulaması üzerinden Tanrı'nın bu kötü durumu neden belirlediğini, neden seyrettiğini, neden izin verdiğini, neden mağdura yardım etmediğini, neden masumların duasını kabul etmediğini sorguladıkları görülmektedir. Bu durumların yorumunda katılımcıların yetişkin dünyasından gelen “yaşam bir imtihandır” terminolojisini kullandıkları görülmektedir. Bazı katılımcılar direkt bazıları ise sorguladıktan sonra getirdikleri açıklamalarında “yaşam bir imtihandır, yaşamda kötülükler de olacak ki gerçek bir imtihan olsun. İmtihan konusunda mağdur kişinin durumu hakkında Allah'ın “kaldıramayacağı yükü vermeyeceği” ve şayet yaşadığı sıkıntılara sabrederse ahirette ya direk cennete gönderilme ya da yaşadığı sıkıntılara dair kat kat mükafatlandırılma ile telafi edileceği şeklinde bir açıklama getirmektedirler. Mağdurun

yaşadığı sıkıntılar konusunda sınav sürecinin adil olduğu vurgusu ile dünya ve ahiretin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedirler.

“Bazı kişilerde net bir kader varken diğer bazılarında bu kadar net değil ve değiştirilebiliyor. Ben yaşantı üzerinden düşünüyorum. Yani bazı insanların olumsuz bir davranışı yok ama gene de başına bir kötülük ya da ölüm gelebiliyor. Burada karar Allah'ın kararı. Yaşadıkları o kişinin imtihanı bence. KÖ7”

“Allah'ın her zaman yaşadığımız şeylerin karşılığını vereceğini ve Allah'ın başımıza gelen şeyleri bize kötülük yapmak ve zarar vermek için değil, bir sınav için yaptığını düşünüyorum. Bana göre başımıza gelen kötü olay bir sınavdır. KÖ11”

“Yaşananlarda insanların payı var bence. Çünkü nihayetinde bir araba kazası gerçekleştiğinde ya çok hız yapılmış oluyor ya da kurallara uyulmamış oluyor. Hız yapmak veya kurallara uymak insanın elinde. Belki de insan bu şekilde verdiği kararın bedelini ödemiş oluyor. Ama çarptığı kişi için işte Allah vergisi olmuş oluyor. KÖ6.

KÖ32, KÖ41, EÖ2 ve EÖ6 da benzer ifadelerle herhangi yanlış bir seçimi olmaksızın mağdurların yaşadıkları olumsuz durumların bir sınav olarak Allah tarafından belirlendiğini ifade etmektedirler.

Katılımcıların bazılarının yaşananlara dair bir açıklama getiremediklerinde “her şerde vardır bir hayır” terminolojisi üzerinden “mağdurun belki daha kötü bir durumdan kurtulmuş olduğu” şeklinde bir yorumu benimsedikleri görülmektedir.

“Depremlerde, savaşlarda, kazalarda ölenlerin, saldırıya uğrayan mağdurların hepsini bence Allah belirledi. Ya belki ilerde yaşayacakları daha büyük bir kötülükten, acıdan kurtarmak için ya da belki de ilerde yapacağı günahından kurtarmak için daha erken ölüyorlar. KÖ32”

“Saldırılarda mağdurun yaşadıkları bence onun sınavıydı. Belki de mesela şöyle. Saldırıya uğrayan kişi sonrasında belki kötü bir şey yaşayabilecekti. Ve hani yaşamaması bence daha uygundu. Veya bir kişi seçilmesi lazımdı. Belki de o seçildi yani. Yani belki de hani bir yerde daha kötü şeyler yaşayacaktı. Belki onun için bir kurtuluş oldu. Ya da adamın sınavı için birisi kurban oldu. Adam sınavı kaybetti ama mağdur için düşündüğümde ben de bilmiyorum. Belki gerçekten sınavı bitti. Ya da başlayamadı. Açıklayamıyorum. KÖ23”

Katılımcılardan KÖ38, mağdurun yaşadığı olumsuz durum hakkında daha önce yapmış olduğu yanlış seçimlerin bir cezası olarak yaşanmış olabileceğine dair bir değerlendirmede bulunmaktadır: *“Neden o kadın, yani başkası değil de neden o kadın yaşıyor? diye düşünüyorum. Çok günahları olduğu için o seçilmiş olabilir. KÖ38”*

Katılımcılardan KÖ18 çevresinin anlatılarında kader kavramının insanların seçimi şeklinde geçtiğini ve fakat kişinin bir seçimi yokken yaşadığı olumsuz durumlar hakkında

Tanrı'nın belirlemesiyle olduğu şeklinde bir istisnanın getirildiğini ifade etmektedir. Katılımcı “Tanrı'nın iyi bir varlık” olması ile bu durumun çeliştiğine dikkat çekmektedir. “Tanrı'nın iyi bir varlık olması” ve irade konusundan hareketle bu durumun Tanrı tarafından belirlenmiş olamayacağına karar kılmıştır.

“Yaşanılanları insanların kendi kararı olarak anlatılıyor. Mesela işte suç işleyen kişinin kendi isteği olarak. Ama zarar verilen kişinin kaderi olarak yorumlanıyor. Toplumda hani yapan kişi kendi isteğiyle yapıyor. Ama o zararı gören kişinin kendi isteği değil de kaderinde var, olarak gösteriliyor. Yani Allah ona bir yol çizmiş ve bu onun yaşaması gereken bir şey diye. Toplumda konuşularlardan ben böyle anlıyorum. Ama annem buna cevap bulamıyor, bunun niye olduğuna, nasıl olduğuna. O yüzden ben de kesin bir şey söyleyemiyorum. Anlatılanları düşündüğümde Tanrı hani kötü şeyleri veriyorsa o da kötüdür, diye anlatmış oluyorlar. Ama hani savundukları şey de Allah'ın iyi olduğu. Hani bu iki düşünce birbiriyle çelişiyor. Bu da toplumun cahilliğinden kaynaklanıyor bence. Allah insana irade vermiş. Bu çok önemli, bir de bir insanın mesela şuradan düşmesini Allah yapmaz bence. Çünkü ayağı bir yere takılır, bir şey olur. O yüzden olur. Mesela tecavüz gibi konular var bir de. Mağdur onu hak etmedi. Yani, o da belirlenmedi bana gör. KÖ18”

Allah Biliyor İnsan Seçiyor

Katılımcılardan bazıları kader konusunda, Allah ve insanın birlikte etkili olduğunu düşünmektedirler. İnsanın seçtiği durumlar hakkında Allah'ın da bilgi sahibi olduğunun altını çizmektedirler. Allah'ın bilmesi durumu ile ilgili katılımcılardan bazıları önceden, ezelden beri biliyordu, şeklinde bir açıklama getirirken; bazıları insan seçtikten sonra biliyor, şeklinde bir açıklama getirmekte; bazıları ise alternatifleri biliyor, şeklinde açıklamaktadırlar. Bazı katılımcılar da Allah'ın bilmesi durumunu sanki belirlemesi anlamına geliyormuş gibi anlaşılacağı için burada bir tutarsızlık gördüklerini ve bu tutarsızlığın da ancak Allah'ın gaybı bilmediği düşüncesiyle aşılabileceğini ifade etmektedirler.

“Allah bütün şeyleri biliyor. Hani işte öğretmen ya da anne, baba çocuğun ne yapacağını bilir ya hani işte o da onun gibi biliyor. Ama yine onun cüzi iradesine bırakıyor. Belirleseydi adaletsizlik olurdu. Sonuç belli olsaydı adaletsizlik olurdu. Mesela cehenneme giden biri benim sonucum belliydi. Bana bir hak verilmedi. Niye böyle bir şey olurdu? diye karşı çıkabilirdi ve haklı da olurdu. EÖ4”

“Allah bizim kararımızı verdiğimiz andan itibaren kararımızı bilebiliyor. Hani öncesinde iki tane seçenek var. Ama bizim hangisini seçeceğimizi bilemiyor. Biz seçtiğimiz andan itibaren

biliyor. Çünkü her şeyi önceden bilseydi o zaman cennet ve cehennem diye kavram olmazdı. Günah ve sevap diye kavram olmazdı. Doğru yanlış kavramı olmazdı. KÖ9”

“Bence üniteyi işlerken konu tam oturmadi. Ben şöyle sormuştum. “Zaten seçeceğimiz şey belli ise neden yaşıyoruz, neden imtihan ediliyoruz? Ben alternatifleri düşünüyorum. Çünkü öbür türlü düşündüğümde oturmuyor. İrademiz boşuna değil diye düşünüyorum. Hani kendimiz seçtiğimizde ancak mantıklı oluyor. Alternatiflerin olduğuna ve bizim seçtiğimize inanıyorum ama eğer biz bunlardan birini seçiyorsak ve Allah bunu bilmezse kafamıza yatıyor. Ama eğer Allah o alternatiflerin sonucunu da biliyorsa yine aynı kapıya varır. O yüzden bu gaybı bilmez fikri aklıma yatıyor. KÖ14”

Katılımcılardan KÖ15, KÖ24, KÖ25, KÖ41, EÖ1 ve EÖ20 de kader hakkında EÖ4 ile benzer düşünceler ifade etmektedirler.

İnsan Seçiyor

Katılımcılardan bazıları kader kavramını açıklarken ve yaşam durumlarının nasıl şekillendiği hakkında yorumda bulunurken insan iradesine daha fazla vurgu yapmaktadırlar.

“Bence Allah yaşam durumlarında hiç karışmıyor. Allah bizim elimize irade vermiş ve o iradeyi nasıl kullandığımıza bakıyor. İyi mi kötü mü kullandık? Dünyaya da onun için gönderildik zaten. Hani sınav olarak. Cennet cehennemle ilgili seçilmek için gönderildik. Yaşadığımız durumlara eğer Allah karışırsa, bu sefer, nasıl deyim onun yaptıklarını, onun yazdıklarını yaşamış olacağız. Bu sefer de biz bir şey hak etmiş olmayacağız o zaman. KÖ27”

“Allah’ın yaşam olaylarına ve hayatımıza müdahale etmemesinin çok daha iyi bir şey olduğunu düşünüyorum. Çünkü iyiyi ve kötüyü seçmesi gereken biziz. Biz bu amaç uğruna buradayız zaten. Hani şeytanı mı seçeceğiz yoksa Allah’ın yolundan mı ilerleyeceğiz? Buna kendimiz karar veriyoruz. KÖ29”

Katılımcılardan KÖ5, KÖ37 ve EÖ18 de benzer ifadelerle kader hakkındaki düşüncesinde insan iradesinin altını çizmektedir. Katılımcılardan KÖ6 ise insanların seçimlerinin diğer insanların yaşamlarını olumlu/olumsuz etkilemesine dikkat çekmekte ve insanların kaderlerinin ortak şekillenebildiği durumlara örnek vermektedir.

“Yaşananlarda insanların payı var bence. Birinin verdiği karar başka insanları da etkiliyor. İnsanlar hep birbirlerine bağlı olarak yaşamak zorundalar. Mesela trafik kazasında birinin yanlış davranışı diğer insana zarar verebiliyor. Yine savaşlarda insanlar ölüyor. Savaş yapmak isteyen yöneticiler ülke adına bir karar vermiş oluyor. Hani şuradaki ülkeyiz buradakiyle savaşıcağız diye. Bir ülkenin savaş kararı o ülkedeki ya da karşı ülkedeki insanlara çok zarar

veriyor. Bu şekilde birbirleriyle bağlantılı oluyor ve kaderler ortak oluyor belki de. Bir insan bir karar verirken sadece kendini değil, ülkesini, yakınlarını, sevdiklerini de düşünmeli diye düşünüyorum. Ama maalesef insanlar bencil ve kötülük bu şekilde çoğalıyor. KÖ6”

Katılımcılardan bazılarının ifadelerinden kader konusunda Allah ve insanın birlikte etkili olduğunu düşündükleri ve fakat çevreden gelen ve ders kitabında yer alan kader tanımındaki “Allah belirliyor” ifadesinden, “yaşanan sıkıntıların Allah’a nispet ediliyormuş gibi” bir anlama gelebileceği düşüncesiyle, rahatsızlık duydukları anlaşılmaktadır. Bu düşünce etkisiyle kader konusunda insan seçimine daha çok vurgu yapan bir açıklama getirdikleri görülmektedir.

“İnsanlar yaşamlarında kendi seçimlerini yaşarlar bence. Kader aslında insanın kararları, seçimleri ve emeği doğrultusunda oluşan hayat bölümü. EÖ3”

“Kader, kendi tercihimiz ve kendi özgür irademizle gittiğimiz yol. KÖ17”

Katılımcılardan KÖ5, KÖ12, KÖ13, KÖ14, KÖ15, EÖ3 ve EÖ18 in de kader hakkında benzer değerlendirmelerde bulundukları görülmektedir.

Katılımcılardan bazılarının kader olgusunu hala, sosyal çevrelerinde kader kavramı ile ilk temaslarındaki gibi “yazgı ve alın yazısı” şeklinde açıkladıkları görülmektedir. Bu düşünce etkisi ile yaşam durumlarının kaderle değil, insan seçimleriyle belirlendiği vurgusunu yaptıkları ve insan seçimlerini de içine alan bir kader açıklaması getiremedikleri görülmektedir.

“Yaşamın kaderden daha çok insanın seçimlerinden oluşabileceğini düşünüyorum. Başıma gelen kötü olayları da yine kadere değil de direk hani kendim veya kendim dışında insanların oluşturduğu kararlar yüzünden olacağını düşünüyorum. KÖ6”

“İnsan bir şey yapmak istiyorsa onun için çaba göstermeli. Kaderim böyleymiş dememeli. Kendi kararlarımızı kendimiz vermiyiz. EÖ3”

4.4.2. Katılımcılara Göre Tanrı Nasıl Bir Varlıktır

“Şimdi Tanrı hakkında nasıl düşünüyorsunuz?” sorusuna katılımcıların; ailelerinden, yakın sosyal çevrelerinden, Kur’an kurslarından, okuldan, arkadaş/akran çevresinden ve internet ortamından duydukları, öğrendikleri dini anlatılar ve burada yer alan terminolojiler üzerinden bir açıklama getirdikleri görülmektedir. Katılımcıların Tanrı’yı tasavvur ederken ve tariflerken kullandıkları dini terminolojiyi şöyle sıralayabiliriz: “Tanrı ihlas suresinde

anlatıldığı gibidir; tek ilahtır; nurdur; sonsuzdur; yüce, eşsiz ve benzersizdir; kadiri mutlak yaratandır; yaşatandır; her şeyi bilendir; her yerde olandır; kurtarıcıdır.”

“Allah hakkında şimdiki düşüncem, doğmaz, doğuramaz ve yaratır sadece. Tektir, sonsuz bir gücü vardır ve ölümsüzdür. Ve insani ihtiyaçları yoktur. KÖ41”

“Tekdir. Eşi benzeri yoktur. En yüce, en büyüktür. KÖ21”

“Yüce, eşsiz benzersiz, işte her şeye gücü yeten bir varlık olarak düşünüyorum. KÖ30”

“Bigbangi anlatan kitapları okurken, varlık nasıl oldu? diye düşünürken, eğer Allah güçsüz bir tane varlık olsaydı, o büyük patlamanın olduğu zaman hani belki de yıldızlar birbirine çarpacaktı. Veya dünya böyle oluşmayacaktı. Hani demek ki bunları biliyor ve bunları düşünecek kadar kudretli bir tane varlık. O yüzden bizden çok üstün bir varlık. Dünya ve uzaydaki her şeyin yaratısı olan bir varlık. Tek dünya da değil. Bir sürü boyutu ya da bir sürü canlıyı onun yarattığını fark ettim. Ve hani aslında bunu bir tane düzen belirleyerek yaratmış. Bazı şeyler bizim aklımızın alamayacağı kadar böyle karışık ve zorlayıcı şeyler. Hani düşünmeye başladığım zaman mesela hani bir noktaya kadar düşünebiliyorum. KÖ24”

Şu anki düşüncenizde Allah nasıl bir varlıktır? Sorusunu cevaplarırken katılımcılardan KÖ2, KÖ6, KÖ22, KÖ29, EÖ9 ve EÖ12, “Yerleri ve gökleri yaratan, en güçlü olan ve varlıkların bütün ihtiyacını karşılayan tek ilah” olmasını ön plana çıkarıyorken; EÖ4, kıssalarda geçtiği üzere “nur” olmasını; EÖ2, “varlıkları var eden ve hayatı düzenleyen, sonsuz bir varlık” olmasını; KÖ18, KÖ24, EÖ8 ve EÖ13, “yüce ve ulu bir varlık” olmasını; KÖ8, “her şeyi yerli yerinde ve mükemmel şekilde yaratan bir varlık” olmasını; KÖ19 ve EÖ1, “tek, eşsiz, benzersiz, kusursuz, en büyük ve kadir-i mutlak bir varlık” olmasını; KÖ27, “her şeyi gören ve her şeyi bilen bir varlık” olmasını; KÖ2, KÖ6, KÖ29, EÖ7, EÖ13, “her an, her yerde var olabilen ve insanlara şah damarından daha yakın olan bir varlık” olmasını; KÖ2, “doğmayan ve doğurmayan bir varlık” olmasını ve KÖ18 ise, “iyi ve her şeyin kurtarıcısı olan bir varlık” olmasını ön plana çıkarmaktadırlar.

4.4.3. Katılımcılara Göre Tanrı Varlığa Nasıl Davranır

Sever, Merhamet Eder

“Tanrı varlığa nasıl davranır?” sorusunu yanıtlarken katılımcıların sosyal çevrelerinden gelen anlatılarda geçen dini terminolojiyi kullandıkları görülmektedir. Bu bağlamda katılımcıların Tanrı’nın varlığa karşı davranışını tariflerken, yarattığı varlıkları sevdiğini,

merhamet ettiğini, iyiliğini istediğini, yardım ettiğini, hoşgörölü davrandığını ve affettiğini ifade ettikleri görölmektedir.

“Allah hakkındaki düşüncem, işte güçlü bir Allah, merhametli bir Allah. İşte azap edeceğim dediklerine hatta kafirlere bile mühlet veren. Onlara bu dünyada en azından iyilikler, esenlikler veren bir Allah. Herkesi, işte bütün kullarını seven, onların cennete gitmesini isteyen, onlara sürekli bağışlanma merhamet veren, sürekli onlara nasihat veren, günahlarını silmeye çalışan bir Allah. EÖ6”

“Allah’ın sevgisini etrafımdaki insanlardan hissedebiliyorum. Mesela babam... Babamı çok seviyorum. O da beni seviyor ve bana çok iyi bakıyor. Babamı yaratan kim? Allah. Bana böyle bir hediye vermiş. Demek ki beni çok seviyor. Allah’a şükürler olsun okula gelebiliyorum, okuyabiliyorum. Bir de “Annemizden on kat daha fazla sever.” şeklinde bir hadis vardı sanırım. Babam, ailem beni çok seviyor. Allah onlardan daha çok seviyor. Beni bu kadar seven bir varlığı ben hayli hayli severim. EÖ1”

“Allah beni seviyor. Dualarıma karşılık verdi. Çoğu kez. Şahit oldum. Hatta tüylerim diken diken oldu. Birkaç hafta kendime gelemedim. Bu nasıl olabilir? İstedğim şey gerçekleşmişti. Kesinlikle çok etkilenmişim. Çünkü imkânı yoktu öyle bir şeyin olmasının. KÖ33”

Katılımcılardan KÖ13, KÖ26, EÖ4 de Tanrı’nın varlığa davranışına dair EÖ1 ile benzer ifadeler dile getirirken; EÖ5 ve KÖ28, “adaletli, merhametli davrandığını, insanları sahiplendiğini ve affettiğini; KÖ2 duaları kabul ettiğini ve istekleri gerçekleştirdiğini; KÖ18 ise sevgi, iyilik, merhamet ve güzel olan her türlü duyguyu içeren davranışlardan oluştuğunu dile getirmektedir.

Katılımcılardan bazılarının yaşamda karşılaşılan kötölükleri Tanrı’ya izafe ederek “Tanrı kötölüklere neden engel olmuyor?” sorgulaması yaptıkları görölmektedir. Bu sorgulama sürecinde yaşamda karşılaşılan kötölüklerin varlığı durumu ile Tanrı’nın varlığı sevmesi ve merhametli olması durumunun çeliştiğini dile getirmektedirler. İnsan iradesine vurgu yapan kader anlayışına atıf yapan katılımcılardan bazıları kötölüğün kaynağı olarak insan unsurunu işaret etmekle birlikte Tanrı’nın da yarattığı varlıkları koruması gerektiğini düşündüklerini dile getirmektedirler.

“Yaşanan kötü olaylar insanların suçu. Ama Allah’ın da mağdurlara yardım etmesi lazım. Allah neden yardım etmiyor o kişiye? Kulu olarak yarattığı kişinin neden acı çekmesine izin veriyor? Bilmiyorum belki de acı çekmeden ölmüşlerdir. Ama neden yardım etmiyor yani suçsuz

insanların neden ölmelerine izin veriyor? Çocuk katilleri var mesela çocuklara saldıran. O çocukların neden acı çekmelerine izin veriyor? KÖ31”

“Hani günah-sevap olayları falan var. Herkes iyi-kötü bir seçim yapacak bir davranış yapacak ki cennet-cehennem ona göre belirlensin. Ama gene de bilmiyorum, masumların acı çekmelerini anlayamıyorum. Ben olsam acı çekmelerine karşı çıkardım. Neden yarattığı kullarına merhamet etmiyor? diye sorguluyorum. KÖ33”

Yarattığı Varlıklara Çok Yakındır, İyiliklerini İster, Yardım Eder ve Korur

“Tanrı varlığa nasıl davranır?” sorusunu yanıtlarken katılımcılar, sosyal çevreden gelen dini anlatılardan hareketle, Tanrı’nın varlığa karşı davranışını tariflerken, yarattığı varlıklara çok yakın olduğunu, yardım ettiğini, onların iyiliğini istediğini, onları koruduğunu ifade etmektedirler.

“Allah, anne-babamız gibi koruyup kolluyor bizi. Bize yol gösteriyor işte. Zor durumda kaldığımızda ona sığınıyoruz, güveniyoruz. Bunu bilmek çok rahatlatıyor beni. Hani doğruyu bilen, işte doğruyu bilen birinin olması çok güzel bence. Mesela sen doğruyu savunuyorsun, başkası yanlış savunuyor. Hani burada sen zarar görebiliyorsun bazen. Ama Allah doğruyu savunduğunu bildiği için sana sonunda ödül verecek. KÖ27”

“Şimdi Allah’a karşı bir sırdaş, dost, arkadaş gibi hissediyorum. Çünkü hiç kimse olmasa bile her zaman yanımda olduğunu hissettim. KÖ5”

“Büyüdükçe yani görülemese de bize çok yakın olan, yardımımıza koşan bir varlık olarak düşündüm Allah’ı. EÖ7”

“Allah doğru yolu her zaman karşımıza çıkartıyor. Mesela iki yol var. Sen kötüye gittin, orada bile senin karşına farklı yollar çıkartıyor Allah. Yine iyiye doğruya dön diye uğraşılıyor. Sen yanlışta, kötüde ısrar ediyorsan, o ne yapsın? Allah şu yaşansın diye karar vermiyor. İnsanların iradesine bırakmış. İnsanlar seçim yapıyorlar. EÖ20”

Tanrı’nın varlığa dair davranışı hakkında katılımcılardan KÖ33, oruç ibadetinin insan sağlığına sağladığı faydaları örnekendirerek “ demek ki Allah bu şekilde istiyormuş bizim iyiliğimizi.” şeklinde bir değerlendirmede bulunuyorken; KÖ18 ve EÖ6, iyi ve merhametli olması dolayısıyla nimetler verdiğine ve affediciliğine; KÖ23, sevdiği için her daim insanların yanında olduğuna ve zaman zaman gündelik yaşama müdahale ederek koruduğuna; KÖ29 ve KÖ43 doğruyu yanlış öğrettiğine, yardım ve sığınma ihtiyacı hissettiğimizde başvuracağımız yegane merci olduğuna; KÖ28 insanlara özgürlük ve seçim hakkı verdiğine, zorluklara karşı

dayanma gücü verdiği ve yardım ettiği; KÖ26, KÖ27 ve EÖ20, doğruya yönelmeleri ve cennete gidebilmeleri için ilham verdiği, seçenekler sunduğuna ve istediğimiz bazı şeyleri kabul etmeyerek bizi kötü durumlardan koruduğuna; EÖ17 ise, iyi davranan insanları koruduğuna vurgu yapmaktadır.

Dualara Cevap Verir

“Tanrı varlığa nasıl davranır?” sorusunu yanıtlarken katılımcılardan bazıları Tanrı’nın yarattığı varlıklara çok yakın olduğunu, dua edildiğinde ve kendisinden yardım istendiğinde yardım ettiğini, dualara cevap verdiğini ifade ederken, bazı katılımcılar ise zararlı olabilecek durumlardan korumak amacıyla bazı duaları kabul etmediğini ifade etmektedirler.

“Allah dualarımı kabul ediyor. Dualarım kabul olunca kendimi O’na daha yakın hissediyorum. Duam gerçekleşince bunu dua ettiğim kişi yapıyor sonuçta, başka biri yapmıyor. İlla ki benim de katkım vardır. Ama sonuçta bunu O yapıyor. Daha da bir yakınlaşma oluyor. KÖ7”

“İnsan da zor bir durumda kaldığında Allah’ım n’olur bana yardım et. Bu şeylerle baş etmem de bana yardım et, diye dua ettiğinde, yardım istediğinde Allah ona cevap verir. Karşılıksız bırakmaz. Çünkü muhtaç olmuş bir insan var karşıda. Yarattığı bir insan hani. Allah da zaten iyi insanları seviyor. KÖ28”

“Bazen de istiyorsun ama olmuyor. Nasıl deyim hani belki de yanlış bir şey istiyorsundur. Allah da seni korumak için onu vermiyordur, gibi düşünüyorum. Hani nasıl diyeyim mesela bir şeyi istiyorum ve o olmadı. Demek ki o olsaydı, kötü bir şey olacaktı. Nasıl diyeyim hayatımda artık annem babam bile o kadar güven vermiyor. KÖ27”

Katılımcılardan KÖ26, KÖ38, EÖ19, EÖ20 Allah’ın insanların iyiliğine olacak durumlarda duaları kabul ettiğini dile getirirken; EÖ19 duaların kabul olup olmasının Allah’ın yolunda gidip/gitmemeye bağlı olduğunu dile getirmekte; KÖ26 ise duaların kabul olup/olmamasının, duanın ne ile ilgili olduğuna, nasıl ve ne kadar istendiğine göre değiştiğini düşünmektedir. KÖ2, KÖ3 ve EÖ15 ise bazı dualarının kabul olmadığını, bu durumunu anlamlandıramadıklarını ve umursanmama duygusu yaşadıklarını dile getirmektedirler. Katılımcılardan KÖ33 ve EÖ2 ise Tanrı’nın yaşam durumlarındaki rolüne dair sorgulamalardan zihinleri karışmış olsa da dualarının çoğunlukla karşılık bulması durumundan oldukça etkilendikleri için sorgulamaktan kaçındıklarını dile getirmektedirler.

Tanrı Her An, Her Şeyi Görür, Bilir ve Haberdardır

“Tanrı varlığa nasıl davranır?” sorusunu yanıtlarken katılımcıların sosyal çevrelerinden gelen anlatılarda geçen dini terminolojiyi kullandıkları görülmektedir. Bu bağlamda Tanrı’nın varlığa karşı davranışı hakkında, her an her şeyi izlediğini, her şeyi gördüğünü, her şeyi duyduğunu, her şeyi bildiğini, her şeyden haberdar olduğunu ve her şeyi takip ettiğini ifade ettikleri görülmektedir.

“Allah her şeyi görüyor, her şeyi biliyor. İşte hani dışımızdan söylemediğimiz, içimizden söylediklerimizi biliyor, düşüncelerimizi okuyor. KÖ27”

“Büyüdükçe düşüncelerim de değişti. İşte Allah bizi izliyor her anımızda. Görünmesine gerek yok. Nerede olduğunun bir önemi yok. Ama biz izleniyoruz Allah tarafından ve bizim yaptıklarımız kaydediliyor, diye düşünmeye başladım. KÖ9”

Katılımcılardan KÖ20, KÖ28, EÖ4 ve EÖ14 de benzer ifadelerle Allah’ın “her şeyi duyabilen, her şeyi görebilen, her şeyden haberdar olan bir varlık” olduğunu ifade etmektedirler.

Tanrı’nın her şeyi görmesi, duyması, bilmesine dair yetişkin dünyasından gelen dini anlatılar ile çocuk hangi amaçla ve hangi bağlamda tanıştırıldı ise çocuğun bu duruma dair duygularının o yönde geliştiği görülmektedir. Bu terminoloji “bak Tanrı seni görüyor, ona göre davran yoksa cezalandırılırsın” şeklinde bir disiplin ögesi olarak kullanıldı ise çocuk Tanrı’yı bu özelliklerle tarifliyor ancak beraberinde bir baskı ve bir korku hissedebiliyorken; “Tanrı senin yanında, her yerde görüyor, izliyor, korkma o seni korur” gibi çocuğun yalnızlık korkusuna bir çare, bir destek unsuru olarak kullandı ise çocuk Tanrı’yı bu özelliklerle tarifliyor ve bu sefer takip edilmekten mutlu bir şekilde huzur ve güven hissedebiliyor.

“Ailem bana sürekli şey derdi, o hep senin yanında, sürekli o seni izliyor. Normalde biri sizi izlediğinde hani bundan rahatsızlık duyabilirsiniz. Ama ben beni izleyen, yüce bir varlığın olduğunu öğrendiğimde çok huzurlu olmuştum. Çünkü o bizi yarattı. Annemizi, ailemizi kaybettiğimizde bile hala bize sahip çıkan biri olması çok güzel bence. KÖ29”

“Şimdi yani göremem, duyamam. Ama bir şey var. Yani beni sınırlayan bir şey var. Yaptığım, yapmadığım her şeyin hesabını vereceğim için korku var. O yüzden kendime daha çok dikkat etmeye çalışıyorum. Zarar göreceğim diye değil, sadece nasıl hesapta veririm? diye düşündüğüm için. KÖ30”

Katılımcılardan KÖ3, KÖ9, KÖ20, KÖ21 ve KÖ35'in KÖ3 ile benzer ifadelerle; KÖ26'nın da KÖ29 ile benzer ifadelerle "Allah'ın her an izlediği, her şeyi gördüğü ve her şeyden haberdar olduğu" düşüncesinin kendisini oldukça etkilediğini dile getirdikleri görülmektedir.

Yaşatır ve Öldürür

Katılımcıların olumsuz yaşam durumlarında Tanrı'nın rolüne dair getirdikleri açıklamalarda Tanrı'yı eskiden olduğu gibi sadece yaratıcı olarak değil, "istediğini yaşatır istediğini öldürür, yaşam ve ölüm onun elindedir." şeklinde tarifledikleri görülmektedir.

"Olumsuz yaşam durumlarında kaderin etkisi var. Alnına yazılmışsa öyle yaşar. Her şeyi Allah yazıyor bence. Allah istediği kişiyi öldürür, istediğini yaşatır. EÖ17"

"Allah'ın yaptığı şeylere hayret ediyorum. Mesela hani ölümümüz, doğumumuzu o belirliyor. Şu an onun sayesinde hayattayız. Bunları düşünmek daha çok sevmemi sağlıyor, daha çok bağlanıyorum. Çünkü böyle yüce bir varlık yani bizi koruyor, güvende hissettiriyor. KÖ29"

Katılımcılardan KÖ33 ve EÖ18 de EÖ17 ile benzer ifadelerle Allah'ın istediğini yaşattığını ve istediğini öldürdüğünü ifade etmektedirler.

Katılımcılar, küçük yaşlarındaki Tanrı tasavvurları hakkında konuşurken "Tanrı yarattıklarını sever, merhamet eder, iyiliğimizi ister, yardım eder, her an her yerdedir, her şeyi görür, izler, duyar, bilir." gibi ifadeler kullanmaktadırlar. İlerleyen yaşlarda ise katılımcıların bu özellikleri yaşama yansıması bağlamında ele aldıkları, birkaç özelliği birlikte çok boyutlu değerlendirdikleri ya da yaşam durumlarında Tanrı'nın rolüne dair sorgulama getirdikleri görülmektedir.

En Doğrusunu Bilen ve Yapandır.

Katılımcıların küçük yaşlarında Tanrı'nın varlığa davranışını tariflerken başvurdukları terminolojilere ek olarak yine yetişkin dünyasından gelen yaşam durumlarının yorumlanması sürecinde kullanılan başka dini terminolojileri de kullandıkları görülmektedir. Bu süreçte çevreden gelen kader anlatılarının ve yaşam durumlarında Tanrı ve insanın rolünün ne olduğuna dair getirilen yorumların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu terminolojileri şu şekilde sıralayabiliriz: "Tanrı en doğrusunu bilen ve yapandır.", "Tanrı adaletli davranır.", "Tanrı sınav yapar ve hak edilen karşılıkları verir.", "Tanrı kaderimizi belirler.", "Tanrı özgür bırakır, sorumluluk verir.", "Tanrı hesap sorar, ödül ve ceza verir."

“Ben olumsuz bir şey olunca, birilerinin kötü bir şey yaşadığını görünce sadece üzülürüm, elimden bir şey gelmez. Allah onun da patronu benim de patronum. Kötü patron değil, iyi patron. Ben iyilik de yaptım kötülük de. Allah karşılığını veriyor. Çok denedim. Yaşadıklarımına bakınca, Allah insanlara hak ettiklerini veriyor bence. O zaman kafam daha netleşiyor. Allah inancım daha kuvvetleniyor. EÖ18”

“Eskiden de Allah’ı seviyordum. Ama kötü olaylara dur, demediği için biraz kıızıyordum içten içe. Ama yani aklım ermeye başladıkça kesinlikle Allah’ın en iyisini yaptığını düşündüm. Çünkü bizi burada kendimizle baş başa bırakıyor ve yaptığımız şeylerden bizi sorumlu tutuyor. Hani bizi bir bakımdan kendi ayaklarımızın üstünde bırakıyor. Bence bu gerçekten çok iyi bir şey. Sonrasında onun hakkında hiçbir şekilde kötü şeyler düşünemedim. KÖ29”

Katılımcılardan KÖ27 ve KÖ28 de benzer bir değerlendirme ile Allah’ın her şeyin en doğrusunu bildiği ve bu sayede ahirette de olsa doğruların mutlaka ortaya çıkacağı düşüncesine vurgu yapmaktadırlar. Böyle düşünmenin Allah’a dair hissettikleri güven duygusunu güçlendirdiğini de eklemektedirler.

Adaletli Davranır

Katılımcılardan bazılarının Tanrı tasavvurlarında adalet kavramını ön plana çıkardıkları görülmektedir. Bazıları Allah’ın insanlar arasında adaletli davrandığına vurgu yapıyorken, bazıları da insanın ancak seçimleri ve davranışları ile istediği veya hak ettiği durumları yaşayabileceğine vurgu yapmaktadır.

“Ne kadar dua edersem ve ne kadar çalışıp emek harcarsam o kadar yardım edeceğini düşünüyorum. Bence Allah varlığa adaletli davranıyor. KÖ25”

“Bizim hayatımızda Allah, her şeyi bilen, gören, güçlü bir varlıktır. İnsanlara karşı adaletlidir. KÖ28”

Bazı katılımcılar adalet kavramı bağlamında dünya ve ahiret hayatını birlikte ele almaktadırlar. Dünya hayatının adil bir sınav süreci olduğuna ve hak edilen karşılıkların ya dünyada ya da dünyada alınamasa bile ahirette mutlaka alınacağına inandıklarını dile getirmektedirler.

“Öldükten sonra da farklı bir dünya var. Şu anda yaşadıklarımız sonraki dünyamızda nasıl yaşayacağımızı belirleyecek. Biz burada başkalarına kötülük yapıyorsak orada bize kötülük yapılacaktır; biz iyilik yapıyorsak orada bize iyilik yapılacaktır. Diğer dünyada hak ettiğimizi yaşayacağız. Bu dünyada da neleri hak ettiğimizi belirliyoruz. KÖ27”

Katılımcılardan EÖ16 ve EÖ19 da KÖ27 ile benzer ifadelerle, dünya ve ahiretteki yaşamın seçimler dolayısıyla hak edilenler çerçevesinde şekillendiğini ifade ediyor; EÖ20 yapılan yanlış tercihlerin sonuçlarının dünyada mutlaka yaşanacağını, Kur'an kıssalarında yer alan helak edilen toplumlar üzerinden verdiği örneklerle dile getirmektedir. KÖ27, bir sınav süreci olan dünya hayatında özgür iradenin ve özgürce seçim yapabilmenin adaletin gereği olarak zorunlu olduğuna vurgu yapıyor; EÖ7, bir sınav süreci olan dünya hayatında yaşanan sıkıntıların ahirette mutlaka telafi edileceğine ve adaletin gerçekleşeceğine vurgu yapmaktadır.

KÖ31'in dine mesafeli bir tutum takınan sosyal çevresinin söylemlerinden etkilendiği ve birtakım sorgulamalarda bulunduğu görülmektedir. KÖ11 de Kur'an'ın kadın/erkeğe bakış açısı ve çok eşlilik meseleleri üzerinden benzer bir adalet eleştirisi getirmektedir.

“Kur'an'ın Türkçe açıklamasını okumaya başladım. Kadınların sürekli ikinci plana atıldığını düşündüm açıkçası. Kadınlarınız diye bahsediyor Kur'an'da. Ama erkeklere direk erkekler diyor. Ya erkekleriniz demiyor, erkekler direk doğrudan söyleniyor. Ama kadınları tarlanızdır, diye geçiyor. Ondan sonra bilmiyorum, dine bakış açım biraz değişti. Yarattığı kullarını yani böyle eşit yaratmamış. Mesela şey diyordu, kölelerinize iyi davranın diyordu. Neden kölelerinize iyi davranın yazıyor da, neden köle edinmeyin, köle edinmek kötü bir şey, diye yazmıyor? KÖ31”

Sınav Yapar ve Hak Edilen Karşılıkları Verir

Katılımcılar hayatın anlamı ve yaşam amaçları hakkında konuşurken ya da yaşamda karşılaşılan çoğunlukla olumsuz durumları yorumlarken yetişkin dünyasından duydukları ve benimsedikleri “yaşam bir sınavdır, bir imtihandır” terminolojisini kullanmaktadırlar. Bu bağlamda Allah'ın ahiret süreci, cennet-cehennem için bir değerlendirmede bulunduğu dikkat çekmektedirler. Yaşam durumlarında insanların iyi kötü seçimleri ve davranışları ile insanın herhangi bir seçim ve etkisinin bulunmadığı halde başına gelen olumsuz durumlardaki sabrının ve davranışlarının değerlendirileceğini ifade etmektedirler.

“Hayat bir sınav. Allah bizleri sıvıyor. Amacı iyi bir insan mıyız? Kötü bir insan mıyız? Tespit etmek için sıvıyor. İşte davranışlarımızı iyi ya da kötü olarak seçtikten sonra ona göre ahirette yaşayacağız. KÖ22”

“Allah öbür tarafta bizi yarattığı zaman işte Rabbiniz kim? Rabbiniz miyim? Böyleyse işte sınavınız var, demesi. Sonra ruhlarımızı bedenlerine koyup dünyaya göndermesi. Yine burada Allah önceden bize burada ne olacağını belirtmişti. Buna rağmen biz unuttuk. Ondan sonra dünyaya gelince bize bir imtihan vesilesi olarak şeytanı verdi. Yanılacağımızı da bildiği için

bize peygamberler gönderdi, salih kişiler, arif kişiler gönderdi. Onların ışığında yine biz Allah'ı bulmaya çalışıyoruz. Zaten Allah kalpten, kim ona ibadet ederse günahlarını bağışlıyor, sevap yazıyor. Mesela yine kader konusunda, Allah karşınıza farklı yollar çıkartıyor. Farklı yollar seçmemizi istiyor. Mesela karşımızda 2 tane yol var; iyilik ve kötülük. İyiliği seçersek işte yine 2 yol çıkacak veya tek yol çıkacak ki bu Allah'ın kesin emri olacak. Sonra yine 2 yol çıkacak öyle devam edecek. Hani dalları olan bir şema gibi. O şemadan geçerek hayatımızı devam ettireceğiz. Öylece imtihanımızı tamamlayıp, ahirete gideceğiz. Yaşam adil bir sınav süreci. EÖ6”

Katılımcılardan KÖ26, KÖ27, KÖ36, KÖ39, EÖ17, EÖ18 ve EÖ20 de benzer ifadelerle dünya hayatının insanın özgür iradesiyle seçimler yaptığı bir sınav süreci ve ahiret hayatının da hak edilen karşılıkların alınacağı bir değerlendirme süreci olduğunu dile getirmektedirler.

İnsan iradesine daha çok alan tanıyan kader anlayışını benimseyen katılımcıların ifadelerinden, insanın elinden geleni yapmış olmasına karşın başına gelen olumsuz yaşam durumlarının yorumlanmasında “Yaşamın bir sınav olduğu” ve “Allah'ın insana kaldıramayacağı yükü vermeyeceği” terminolojilerine başvurularak bir yorum getirildiği görülmektedir.

“Bazen çok sağlıklı da doğsan. Her şeyin yerli yerinde de olsa gene olmuyor. Ne kadar uğraşsan da dikkat etsen de olmuyor. O zaman da hayırlısı diyorsun. Allah böyle istediye olur, diyorsun. O da Allah'ın iradesi. Burada da Allah insanları sınıyor bence. Allah kimseye kaldıramayacağı yükü yüklememiş ya. Allah herkesin kaldırabileceği yüküne göre farklı sınav yapıyor. KÖ26”

Katılımcılar yetişkin dünyasından duydukları “yaşam bir sınavdır.” Terminolojisi ile bir yandan pratik yaşamdan hareketle insanın dünya hayatındaki iyi kötü seçimleri ve davranışlarının hak ettiği karşılığı bulması ve adaletle değerlendirilmesi sürecinde ahiret hayatının gerekliliğini vurguluyorken; diğer taraftan ahiret hayatı, hesap verme olgusu ile cennet-cehennem süreçlerinin adalete uygun bir şekilde işletilmesinde yaşam durumlarının insan seçimine bırakılmasının gerekliliğini vurgulamaktadırlar. Değerlendirme sürecinde “sınav ve imtihan olgusu” kilit bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Allah “adil bir sınav süreci işleten varlık” olarak tariflenmektedir.

“Allah bizim iyiliğimizi istiyor. Ama bir yandan da kendi görevi icabı bize bazı seçenekler sunmak zorunda. Bir de hani görevini yerine getirip hem bizi seviyor. Hem de olumlu şeyleri 3 tutup, olumsuz şeyleri 1-2 tutabiliyor. Allah bizim iyiliğimizi istiyor. Ama bir yandan da herkese iyilik vermemeli. Çünkü herkes iyi sonucu hak etmiyor. İnsanlardan çoğu kötüyü seçmeye eğimli

oluyor. Ben onlarla aynı seviyede değilim. Ben komple iyi olmaya çabalıyorken, başkasının kötülüğü seçip, kötü olup, Allah'ın bir şeyiyle iyi yere gelmesi bence adaletsizlik olurdu. KÖ24"

"Yaşadığımız durumlara eğer Allah karışırsa, bu sefer onun yazdıklarını yaşamış olacağız. Mesela benim tercih ettiğim bir şeye karışırsa diğerine de karışmak zorunda. Çünkü hani eşit ve adil olmalı. Hak yerini bulsun diye seyrediyor ve hak edene hak ettiğini verecek mutlaka. Zaten bilgileri vermiş. Böyle yapmalısın, şöyle yapmalısın diye yol göstermiş. Bu yola uyan veya uymayan tespit edilecek, ödüllendirilecek ya da cezalandırılacak ahirette. KÖ27"

Katılımcılardan KÖ26 Allah'ın her daim izlemesi ve korumasına atıf yapmakla birlikte sınav olgusu ve adaletin gereği olarak sadece hak edenleri koruduğuna dikkat çekmektedir.

Katılımcılardan dine karşı mesafeli bir duruş benimseyen KÖ31, yetişkin dünyasından gelen dini anlatılarda duyduğu "yaşam bir sınavdır." terminolojisini Tanrı ile ilişkilendirerek sorgulamaktadır.

"Neden yaratıldık diye düşünmeye başladım. Bizi sınava sokmak derler ya. Sınav ama neden sınav diye düşünüyorum. Yani yaşamayı ben istemediğim halde, neden beni yaratıp, istemediğim bir şey için sorumlu tutuyor? Neden cehenneme gideceğim? diye düşünüyordum. Neden cennet-cehennem diye ayırmış? KÖ31"

Katılımcılardan EÖ2'nin de KÖ31 ile benzer ifadelerle sorular sorduğu ve fakat ailesinden gelen dini terminolojilerin etkisi ile sorgulamadan kaçındığı görülmektedir.

İnsanların Kaderlerini Belirler

Katılımcılardan bazıları yakın sosyal çevrelerinden gelen dini anlatılarda yer alan "alın yazısı" anlayışının etkisi ile insan yaşamının kader ile belirlendiğini düşünürken; katılımcılardan çoğu yaşam durumlarında insan iradesinin etkisini kabul etmekle birlikte insanın elinden geleni yaptığı halde yaşadığı olumsuz sonuçların kader ile belirlendiğini düşünmektedir. Yaşam durumlarında Tanrı ve insanın rolünü değerlendirirken katılımcıların insanı tekil olarak ele aldıkları, toplumsal etkiyi ve diğer insanların seçimlerinin etkisini dikkate almadıkları görülmektedir. Katılımcılar bu düşünceler üzerinden Tanrı'yı "İnsanların kaderini belirleyen bir varlık" olarak tariflemektedirler.

"Bana göre kader, alın yazısıdır yani ne olacağını Allah yazar. İnsanlar kaza yaşıyorlar. Düşüyorlar, ölebiliyorlar. Yiyorlar, içiyorlar, geziyorlar. Bunlarda kaderin etkisi var. Alına yazılmışsa öyle yaşar. Allah yazıyor bence. Allah istediği kişiyi öldürür, istediğini yaşatır. EÖ17"

“Olumlu olumsuz her olayı Allah yapıyor. Mutlaka bir hayır var ki böyle karar veriyor, diye düşünüyorum. EÖ16”

“Mesela depremlerde ve yıkılan binalarda yaşanan kayıplar insanların hatasından oluyor. İnsanlar ucuz diye farklı, kalitesiz mal kullanıyorlar, ya da eksik yapıyorlar. Bence bunlarda insanın suçu var. Ama bazen de insan, her şeyi elinden geldiğince en iyi şekilde yaptığı halde yine de olumsuz şeyler yaşayabiliyor. O kişinin yapabileceği bir şey yok bu durumda. Yani o zaman kader etkili oluyor, diyebiliriz. O zaman Allah belirleyici oluyor. KÖ41”

Katılımcılardan KÖ18 ve KÖ23 de benzer ifadelerle Allah’ı insanların kaderini belirleyen bir varlık olarak tasavvur etmektedir.

Özgür Bırakır Sorumluluk Verir, Adaletli Davranır.

Bazı katılımcıların yakın sosyal çevresinin benimsediği insan iradesine daha çok alan tanıyan kader anlatısının ya da DKAB dersi Kader ünitesinde öğrendiklerinin etkisi ile insan yaşamında bazı şeylerin Tanrı tarafından belirlendiğini, bazı şeylerin de insan iradesine ve seçimine bırakıldığını düşündükleri görülmektedir. Bu düşünceler ile Tanrı’yı insanı özgür bırakan, sorumluluk veren ve bu yönüyle adaletli davranan bir varlık olarak tarifledikleri görülmektedir.

“Allah insana nasıl davranır? İnsanın hür iradesine bırakır, seçimlerine karışmaz. Bana göre bizi ve insanları özgür bırakır. EÖ3”

“Allah yapacaklarımızı önceden biliyor. Buna rağmen bize hareketlerimizde izin veren bir varlık, bizi özgür bırakan bir varlık. EÖ2”

“Yaşamda insan kendi yolunu kendi çizer. Kendi hür iradesi vardır. Kendi yolunu seçer. Allah yardımcı olur, düzgün yolu gösterir. EÖ18”

Katılımcılardan KÖ19, KÖ20, KÖ21, KÖ27, KÖ29, KÖ43 de EÖ18 ile benzer ifadelerle Tanrı’yı yol gösteren, insanı özgür bırakan, sorumluluk veren bir varlık olarak tasavvur etmektedirler.

Hesap Sorar, Ödül ve Ceza Verir

Katılımcılardan bazıları bir sınav süreci olarak değerlendirdikleri dünya hayatındaki seçim ve davranışların ahiret hayatında bir değerlendirme sürecine tabi tutulacağına atıf yapmaktadırlar. İnsanların hak ettikleri karşılıkları ödül ve ceza olarak mutlaka alacaklarına işaret ederek, Tanrı’yı hesap soran, ödül ve ceza veren bir varlık olarak tasavvur etmektedirler.

“Ahirette yaptığım yapmadığım her şeyin hesabını vereceğim için korku var. O yüzden yani nasıl desem. O yüzden kendime daha çok dikkat etmeye çalışıyorum. KÖ30”

“Sınavı geçenler cennete gidecek. Geçemeyen cehenneme gidecek. Öyle. EÖ18”

“Allah’ı hatırlamak, kötü söz söyleyeceğim zaman beni engelliyor. Günah diye, cezası var, diye düşünüyorum. Küfürden vazgeçiyorum. EÖ16”

Katılımcılardan KÖ27, KÖ31, KÖ33 ve KÖ39 da benzer ifadelerle Allah’ı hesap soran, hak edilen karşılıkları ödül ve ceza olarak veren bir varlık olarak tasavvur ettiklerini ifade etmektedirler.

Dünyaya Müdahale Etmez

Tanrı’ya dair duruşunu “deizm” üzerinden tarifleyen EÖ15, Tanrı’nın varlığa nasıl davrandığına dair soruya Tanrı’yı varoluş sürecini başlatan bir enerji olarak düşündüğünü ve Tanrı’nın şu an evrene, dünyaya ve kendi hayatına dair herhangi bir etkisi ve müdahalesinin olmadığını düşündüğünü ifade etmektedir.

“Allah’a inanmıyorum. Deizmdeki Tanrı anlayışını kabul ediyorum. Deizmdeki Tanrı, dünyaya müdahale yapan bir Tanrı değil. Yani sadece dünyanın oluşumunda etki sağlıyor, onun dışında dünyaya çok bir etki ettiğini düşünmüyorum. Tanrı evreni yaratan kutsal bir şey sadece. Ama şu an müdahalesi yok. Tanrı hakkında hani bir varlık olarak düşünmüyorum onu. Sadece big-bangi tetikleyen bir güç olarak düşünüyorum. Böyle düşünen, bizi izleyen, gören bir varlık olduğunu sanmıyorum. Sadece bir güç, hani kıvılcım gibi, varoluşu tetikleyen, başlatan bir güç. Bana göre Tanrı dünyayı yarattıktan sonra dünyayla bir etkileşim kurmayan bir varlık. EÖ15”

4.4.4. Katılımcılara Göre Din Ne Anlam İfade Eder

Bireysel-Psikolojik Anlamda Din Ne Anlam İfade Eder

Katılımcılar “Size göre din ne anlam ifade ediyor?” sorusuna bireysel-psikolojik ve toplumsal-sosyolojik açılardan yaklaşarak dinin kendileri için ne anlam taşıdığına dair açıklamalar getirmişlerdir. Dinin kendileri için taşıdığı bireysel-psikolojik anlam bağlamında dinin, dünya görüşünü şekillendirdiği, bir referans kaynağı olduğu, varoluşsal sorularına cevap verdiği, bir yaşam amacı sağladığı, bağlanma, sığınma ve güven ihtiyaçlarını karşıladığı, bir guruba aidiyet sağladığı, kendisini ve hayatını güzelleştiren düzenlemeler getirdiği, sorumluluklarını netleştirdiği ve bir disiplin ögesi olarak kendisini kontrol etmesinde yardım

sunduğu, manevi destek sağladığı ve cennete gitmesine vasıta olduğu şeklinde değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Katılımcılardan 3 ü dinin kendileri için bireysel psikolojik açıdan bir anlam ifade etmediğini ve belirsiz bir konumda kaldığını söylemektedirler.

Dünya Görüşünü Şekillendirir

“Din benim nasıl bir şekilde yaşamam gerektiğini belirleyen kanunlar. Hayatıma yön vermemi sağlıyor. EÖ2”

“Din yaşayış şekli gibi bir şey. KÖ21”

“Din benim davranışlarımın çoğunu etkiliyor. Kültürümü etkiliyor. EÖ13”

Referans Noktası Olarak İşlev Görür

“Din, doğruyu yanlış belirliyor, yapmamız gerekenleri belirliyor. Mesela böyle bir bilgi gönderilmemiş olsaydı, mesela birbirini öldürmenin haram olduğunu belirten bir ayet gönderilmeseydi, bir sürü cinayet işlenirdi bence. Mesela çalışmanın karşılığında rızkın verileceği bilinmeseydi insan çalışmazdı. Din doğru yanlış şeyler hakkında bilginin kaynağı. Hayat ile ilgili durumlarda doğruyu/yanlış ölçüp tartmamız için bize bilgi sağlıyor. İntihar günahdır mesela. Ben kendimce konuşayım, intiharın haram olduğunu ve Allah huzurunda çok kötü bir şey olduğunu bilmesem şu ana kadar intihar etmişim ve ya düşünmüşümdür. Ben bunun haram olduğunu bildiğim için intiharı aklıma getirmiyorum. İntiharın çözüm olmadığını, kaçış yolu olmadığını biliyorum. DKAB öğretmenimiz demişti, taşıyamadığın bir yükün var diye intihar edersen, ölünden sonra da hayat devam ediyor. Öbür dünyada taşıyamam dediğin yükün üstüne başka yükler de eklemiş olursun. Başımıza gelen kötü olaylar bizim sınavımız. Kötü olaylarda Allah’a karşı kızıp yakınırsak, karşı çıkarsak ya da intiharı seçersek sınavı kaybetmiş oluruz. Din hani sabretmemiz gerektiğini, neler yapmamız gerektiğini zaten söylemiş. KÖ27”

Katılımcılardan KÖ19, KÖ21 ve KÖ41 de benzer ifadelerle dinin doğru yolu bulmalarında insanlara rehberlik ettiğine dikkat çekmektedirler.

Varoluşsal Sorulara Cevap Verir

“İnsan dünyaya neden geldi? gibi sorular kafamızı çeliştirebiliyor. Din bu konuda bizi rahatlatır. Öldükten sonra nereye gideceğiz? Ne yapacağız? Bu konularda kafamız biraz daha netleşir. Hani aldığımız cevaplarla korkusuz yaşayabiliriz. KÖ22”

“İnsanların bir şeye inanması gerekiyor. Mesela din Allah’tan bahsediyor. Onu destekleyen şeylerden bahsediyor. Allah neden var? İnsanlar bunları merak ettiği için dinle öğreniyorlar. Yoksa sorular cevapsız kalırdı. İnsanlar uzaklaşırdı. Allah’a kitaba inanmazdı. Ahiret ve ahiret

sonrasına da inanmazdı kimse. Herkes kafasına göre yaşırdı. Yani kötülükler artardı. Çünkü ceza yok. Verdiği bilgilerle din insanları iyiye yönlendiriyor çünkü. EÖ1”

Katılımcılardan KÖ20, KÖ21 ve KÖ4 de dinin işlevi ve insan için taşıdığı anlamı hakkında konuşurken Allah, varlık ve insana dair getirilen varoluşsal sorulara cevap sunduğuna dikkat çekmektedirler.

Yaşam Amacı Sağlar

“Din insan için bir ihtiyaç aslında. Yaşayışın bir amacı olarak bir ihtiyaç. İnsanlar neden yaşadıklarını bilmek için bir amaç arıyorlar. Bunu da dinlerde buluyorlar. Yaşamlarına bir anlam buluyorlar ve din sayesinde daha doğru davranabiliyorlar. EÖ3”

“Din olmasaydı boşlukta olurum muhtemelen. Neden varım? sorusunu cevaplayamazdım. Din inandığım şeyler için savaşmayı, çaba göstermeyi anlatıyor. KÖ13”

Katılımcılardan KÖ11 de EÖ3 ile benzer ifadelerle dinin kendisi için bir yaşam amacı sunduğundan bahsetmektedir.

Bağlanma, Sığınma ve Güven İhtiyacını Karşılar

“Bana göre din yardım isteyeceğim bir sığınak gibi. Yaşadığın kötü şeylerde dua edecek kimsen yoksa bitmişsin demektir. Ona dua ediyorsun işte. Allah’ım lütfen yaşadıklarım geçsin, diye dua ediyorsun. Ama bunun olmadığını düşündüğümde çok kötü bir şey. Hani benim dua edecek bir şeyim iyi ki var. İçimi bu şekilde rahat ettirebiliyorum. Herhangi bir dinde, Hristiyanlıkta falan da böyledir, dua edecek birinin, bir etkinin ortadan kalktığı an aslında hiçbir amacın da kalmıyor. KÖ11”

“Din insanın hayatında önemli bir yere sahip. Din olmasa insanlar boşlukta kalırdı. Herkes bir şeye inanma ihtiyacında. Çünkü ateist olan bir insan bile yani bir şeye inanmak istiyor. Çünkü bir şeye inandıkça kendini daha güvende ve korunmuş hissediyor. KÖ41”

Katılımcılardan KÖ1, KÖ3, KÖ10, KÖ12, KÖ15, KÖ16, KÖ17, KÖ26, KÖ36, KÖ37, KÖ43 de KÖ41 ile benzer ifadelerle dinin kendileri için inanma, bağlanma, sığınma, yardım isteme ve güvende hissetme ihtiyacını karşılamaya dair anlamına vurgu yapmaktadırlar.

Toplumsal Aidiyet Sağlar

“Din aslında topluluk gibi bir şey. Herkesin bir dini var. Müslümanlık, Hristiyanlık, Yahudilik her dinle ilgili aslında bir topluluk var. Bir adımız var, Müslüman. Din insanları hem bir arada tutuyor, hem de ayırıyor. KÖ20”

“Müslümanların iyi anlaşma sebebi ortak inançlarının olması. Mesela benim dinim olmasa başkasıyla fikirlerimiz uyuşmadığı için daha çok kavga edebiliriz. Ya da benimle ortak düşünen ve aynı şeyleri yaşayan birisini bulmak beni iyi hissettirir. KÖ24”

Hayatı Güzelleştiren Düzenlemeler Sunar

“Bence İslam dini hayatımızın her yerinde, her anında var. Çünkü İslam dini bize güzel getiriler sunuyor. İslam dininin istedikleri insanların daha iyi, daha rahat bir hayat sürmesine vesile oluyor. Mesela kalp kırmadan insanlarla konuşun demesi veya her yaşama, canlıya saygı duyun demesi. İşte bunlar gibi hayatı güzelleştiren daha iyi olmasını, mutlu olabilmemizi, yaşamayı sevebilmemizi sağlayabilecek yüce bir şey. Dinden öğrenilenlerle çevrendeki canlılara, varlığa olması gerektiği gibi davranınca hem kendin mutlu oluyorsun, hem etrafındakiler mutlu oluyor, hem de hayatın daha bir manası olmuş oluyor. İyi ki yaşıyorum diye düşünüyor insan KÖ6”

“Bence iyi bir yaşam ve yaşamdan sonra iyi şeyler olması için dinin çok büyük önemi var. Dini, hayatımızı güzelleştirmek ve iyileştirmek için çabalayan bir sistem gibi düşünebiliriz. KÖ18”

“Din beni daha iyi bir insana dönüştürüyor. KÖ9”

Katılımcılardan KÖ29, KÖ30, KÖ32, KÖ35 ve EÖ17 de dinin kendileri için taşıdığı anlama ve öneme dair benzer değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Sorumlulukları Belirler ve Disiplin Sağlar

“Din benim için hem pusula hem de yaşam amacıdır. Yani hem bana yol gösterir hem de yapmam gereken şeyleri söyler. Bunu dini olmayan ya da yanlış öğrenen insanlarda zaten çok fazla görüyoruz. İşte madde kullanmak ya da kendini bir yere kabul ettirmeye çalışmak gibi şeyler. Bu terör örgütüne katılanlarla ilgili bir anket yapılmıştı. Orada genelde hep inancı olmayan ya da eksik olan insanlarda görülüyor bu tür davranışlar, şeklinde geçtiğini hatırlıyorum. KÖ14”

“İnandığım din benim hayatımı düzene sokuyor. Mesela ben dinleri araştırıp da kendi dinimi bulmaya çalışmadım. Ailemden aktarılan bilgilerle İslam dinini kabul etmiş sayıldım. O yüzden ben de dine uymaya çalışıyorum. Gündelik hayatta Kur'an da geçen şeylerle hayatımı düzene soktuğumu düşünüyorum. Mesela işte kötü söz söylememek ya da fakirlere yardım etmek gibi şeylerin çok faydasını gördüm. KÖ33”

Katılımcılardan KÖ3, KÖ5, KÖ8, EÖ1 ve EÖ14 de dinin kendileri için taşıdığı anlam açısından sorumluluklarına dair bilgi verme ve disiplin etme yönüne vurgu yapmaktadırlar.

Manevi Destek Sağlar

“Bazen zor zamanlarımız oluyor, gerginliklerimiz oluyor ve dua ettiğimizde rahatlatıyoruz. Zor zamanlarımızda Allah’ın yanımızda olduğunu hissetmek güzel oluyor yani. KÖ4”

“Mesela kötü bir olayla karşılaştığımızda en azından yanımızda Allah’ın olduğunu biliyoruz ve çözüm yok diye düşünmüyoruz, yalnız hissetmiyoruz. Bu şekilde dinimiz sorunları aşmaya yardımcı oluyor. Yalnız olmadığımızı biliyoruz. KÖ3”

Cennete Gitmeye Yardım Eder

“Dini bilgilerle insanlar daha doğru davranıyorlar. İnsanlar cennete gitmek için dinden öğrendikleriyle daha doğru davranıyorlar, iyilikler yapıyorlar, kötülükler yapmıyorlar. EÖ16”

Katılımcılardan EÖ17 ve EÖ21 de dinin insanlara öğrettikleriyle cennete gitmelerine katkı sağladığına işaret etmektedir.

Belirsiz Bir Konumdadır

“Din benim için bir anlam ifade etmiyor. Tabi insanların düşüncelerine, inançlarına saygı gösteririm. Ama benim için bir geçerliliği yok dinin. İnsanlar için inanma duygusu bir his, bir ihtiyaç olduğu için insanlar dini oluşturmuş, diye düşünüyorum. İşte dine bağlanmam ben inancımı. Manevi olarak pek bir ihtiyaç hissetmiyorum. EÖ15”

“Tanrı ve din benim zihnimde belirsiz bir durumda olduğu için bir şey diyemeyeceğim. KÖ31”

“Din toplum hayatı için bir ihtiyaç aslında. Yaşayışın bir amacı olarak bir ihtiyaç. Din sayesinde daha doğru davranabiliyor insanlar. Ben bunları şu an toplum için düşünüyorum. Benim için belirsiz olduğu için bir şey diyemeyeceğim. EÖ3”

Toplumsal-Sosyolojik Anlamda Din Ne Anlam İfade Eder?

Katılımcılar “Size göre din ne anlam ifade ediyor?” sorusuna toplumsal-sosyolojik açıdan yaklaşarak dinin kendileri için ne anlam taşıdığına dair bazı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Katılımcılar, kendileri için taşıdığı toplumsal-sosyolojik anlamı bağlamında dini, bir referans kaynağı olduğu, insan guruplarını tanımladığı, ortak inanç ve değerler üzerinde birleştirdiği, toplumsal düzenin sağlanmasında yol gösterdiği, toplumsal hayatın güzelleşmesine ve toplumdaki ahlaki seviyenin yükselmesine katkı sunduğu şeklinde değerlendirmişlerdir. Katılımcılardan üçü dinin kendileri için bireysel psikolojik açıdan belirsiz bir konumda kaldığı, bir anlam ifade etmediği ve fakat doğru anlaşılacak ve doğru yaşanmak

kaydıyla toplumsal hayatın düzenlenmesinde önemli katkılarının olabileceği değerlendirilmesinde bulunmuşlardır.

Referans Noktası Olarak İşlev Görür

“Toplum hayatında din, hayatı daha düzenli kılma anlamında önemli. Doğruyu oradan öğreniyoruz. Mesela sen dersin bu doğru. Ama başkası başka şeyi doğru der. İşte din topluluk içinde doğruyu netleştiriyor. KÖ19”

“Bir insan bile doğruyu bilmediği zaman işleri ve hayatı fazlasıyla aksatabiliyor. Bir insan topluluğunda böyle düşünen bir sürü kişi olduğu zaman işler tabi ki çok aksar. Allah bizi yaratıp kenara çekilseydi, dinleri vermeseydi insanlar hani böyle davranır ve sorun yaşarlardı. KÖ24”

İnsan Guruplarını Ortak inanç ve Değerler Altında Birleştirir

“Din bütün toplumlar için birleştirici bir şey. Mesela din bizi nerede birleştiriyor? İşte ramazanlarda iftarlarda, sahurlarda birleştiriyor. Cuma günü camide birleştiriyor. Aynı dinden olanlar aynı kültürü yaşamaya başlıyorlar. İşte birlikte aynı dine göre yaşadıkları için din kardeşi oluyorlar. Böyle bağdaşma oluyor. Kenetlenmeyi artırıyor. Ahirette de bizi Hz. Muhammed’in ümmeti diye birleştirecek. EÖ13”

Dinin toplum için taşıdığı anlama dair KÖ20 ve KÖ24 de benzer değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Toplumsal Düzenin Sağlanmasında Yol Gösterir

“Toplum için, düzen için doğru yolu gösteriyor. KÖ29”

“Din olmasaydı herkes başına buyruk yaşardı. Herkes derdi ki, işte hayatın tadını çıkarayım. İstedığimi yapayım. Din insanlara yol gösteriyor. İnsanlara sorumluluklarını haber veriyor. EÖ14”

Katılımcılardan KÖ20, EÖ1 ve EÖ16 dinin toplumsal yaşamı düzenleyen kurallar vazettiğine ve kimse görmüyorken de inanan insanların günah ve suç işlemekten uzak durmasına katkı sağladığına vurgu yapıyorken; KÖ2, KÖ3 ve EÖ18 de dinin toplumsal hayatta hataları, kötülüğü ve suçları azalttığına ve düzeni sağladığına vurgu yapmaktadır.

Toplumsal Hayatın Güzelleşmesine ve Toplumda Ahlak Seviyesinin Artmasına Katkı Sunar

“İslam’da bulunan zekât, sadaka vb. ibadetler ile eşitlik ve hoşgörü gibi ahlaki konular toplumsal hayata olumlu katkılar sağlıyor. EÖ3”

“Toplum hayatında din çok önemli. Mesela dinine bağlı bir insansan elindeki çöpi yere atmazsın. Küçük bir şeyden günaha girmek istemezsin. Bana göre toplum arasındaki iyi etkileşimin ya da insanların birbirlerine zarar vermemelerinin sebebi kanunlar değil, insanların içindeki vicdan ve bir de dinin bu konuda çok etkili olmasıdır. Dinen yanlış görüldüğü için ve ahirette cehennemden korktuğundan belki de kötü olmak yerine daha normal ve toplumun kabul ettiği insanlar olmaya çalışıyorlar. KÖ11”

“Din bence insanlar arasındaki iyi iletişimi sağlıyor. İyiliği sağlıyor. Eğer herkes sorumluluklarını yerine getirirse, sırf namaz kılmak değil, başkalarına yardım ederse, insanlar arasında zaten güzel şeyler olacak. Herkes birbirini sevecek. Bu dünyada din sayesinde iyilik ortaya çıkıyor. KÖ7”

Katılımcılardan KÖ8, KÖ9, KÖ10, KÖ32, KÖ37, EÖ2 de benzer ifadelerle din sayesinde iyi ve güzel davranışların arttığını, ahlak seviyesinin yükseldiğini, kötülüklerin ve suçların azaldığını dile getirmektedirler.

4.4.5. Katılımcılara Göre İnanç ve Dini Yönelim

İnanç

Önceki bölümlerde, ilerleyen yaşlarla birlikte katılımcıların sosyolojik-toplumsal düzlemde gelen Tanrı, yaşam durumlarında Tanrı'nın ve insanın rolü, bu bağlamda kader olgusu ile ilgili aktarımları ve tutumları daha rahat anlamlandırabildiğinden bahsetmiştik. Ergenlikle birlikte birey dini yorum ve anlatılarda yer alan terminolojiyi eskiye nispetle daha fazla ilişkisel ve çok boyutlu düşünebilmektedir. Bu dönemde Tanrı'yı ve dini daha çok yaşam durumları üzerinden düşünme eğilimi dikkat çekmektedir. Birey öncelikle dua ve bireysel deneyimlerinde Tanrı'ya dair hissettikleri üzerinden hareket etmektedir. Ben merkezci düşünme özelliği azalan birey artık gelişen empati duygusu ile bizzat kendisi yaşamasa da şahit olduğu veya duyduğu yaşam durumları üzerinden de Tanrı'ya, insana, Tanrı-insan ilişkisine dair birtakım düşünceler ve duygular oluşturabilmektedir.

Çok boyutlu bu bağlam içerisinde birey Tanrı, özellikleri ve yaşam durumlarındaki rolüne dair sosyal çevreden edindiği dini terminolojiyi yeniden ve mevcut bilişsel ve duyuşsal gelişmişlik düzeyi ile değerlendirme eğilimine girmektedir. Bu değerlendirme sürecinde genişleyen sosyal çevreden gelen Tanrı ve yaşam durumlarına dair farklı aktarımların ve sorgulamaların da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Genç kendisine ulaşan ya da kendisinin ulaştığı bütün bilgileri kendisi ve hayatı için tutarlı ve anlamlı bir bütün halinde içselleştirmek ve

duygusal olarak güvende hissetmek istemektedir. Tutarlılık ile adalet ihtiyacı ve adalet beklentisinin bütün bu düşünsel çabanın merkezinde yer aldığı görülmektedir.

Katılımcılardan bazıları Tanrı, yaşam durumlarında Tanrı'nın rolü ve kader olgusuna dair geçmişte anlamlandıramadığı, zihnini karıştıran, Tanrı'ya dair sorgulama oluşturan ve kötü hissettiren bazı durumları sosyal çevrenin de desteği ile daha rahat anlamlandırabildiğini, bu sayede sorgulamalarına kendisini tatmin eden bir açıklama getirebildiğini ve duygu olarak hissettiği olumsuzlukların kalmadığını ifade etmektedir.

Katılımcılardan bazılarının, yaşam durumlarında Tanrı ve insanın rolüne dair kendilerine aktarılan dini terminolojide tutarsızlık olarak gördükleri bağlam ve yaşam durumlarında adaletin olmaması üzerinden yaptıkları sorgulamalara henüz bir açıklama getiremedikleri görülmektedir. Bu noktada bazı katılımcılar sorgulamaya devam ederlerse tamamen kopmaktan korktukları için bekleme ve sorgulamaktan kaçınma tavrını benimserken; Katılımcılardan üçü Tanrı ve dini alana dair daha mesafeli bir duruş benimsediklerini ifade etmektedirler.

Kader Hakkında Öğrendikleri ile Tanrı'ya ve Dine Daha Çok Bağlanma

Katılımcılardan bazılarının ifadelerinden DKAB dersinde kader hakkında öğrendikleri sayesinde kendilik algıları ile Tanrı ve dine dair bakışlarının ciddi oranda ve olumlu yönde değiştiği anlaşılmaktadır. Öğrendikleri yeni bilgiler üzerinde düşündüklerini, sorular sorduklarını, başka yeni şeyler öğrendiklerini, daha tutarlı ve daha doğru bir dini anlayış geliştirebildiklerini ifade etmektedirler. Bu düşünsel süreç sonunda Allah'ı daha çok sevdiklerini de eklemektedirler.

“Kaderin ne demek olduğunu bilmesem, işte irade falan bilmesem, şu şöyledir bu böyledir, diyemem. Kaderin ne demek olduğunu bilirsem daha rahat düşünebilirim. Öğrendim. Şimdi ben Allah için bir şeyler diyebiliyorum. İradeyi bize bırakıyor. Karışmıyor. Karışsa zaten cennet ve cehennem olmaz. Öğrenmeseydim ben de annem babam gibi olurdum herhalde. Hani okurdum ama devamını okumazdım. O yoldan giderdim hani. Ama yetiştiriliş de önemli bu noktada. İnanırdım ama öyle çok detaylı düşünmezdim hani. Allah'a inanıyorum. Hani gösteriştin şey yaparlar ya öyle yapardım herhalde. Gerisi gelmezdi yani. Şimdi hani kim ne derse desin düşüncemi biliyorum. Araştırdım da. Yeni fikirlere açığım. Hani başka birinin dediği aklıma yatmazsa, ben onunla müinakaşaya da girerim. Allah biçimi kafamda tam oturduğu için bir sıkıntım da olmaz yani. Allah ile iyiyiz ya. Allah'a inanıyorum. Seviyorum. Birkaç soru işareti daha var. Bu konu dışında. Onun dışında hani seviyorum. KÖ9”

İlerleyen yaşlarda katılımcılardan bazılarının yaşam durumlarında meydana gelen olumsuzluklarda masumların ve mağdurların yaşadığı acılar üzerinden zihinlerinin karıştığı ve “Tanrı kötü kaderi neden belirliyor? Kötülüklere neden engel olmuyor?” şeklinde sorgulamalar yaptıkları görülmektedir. Aile üyeleri ile yaptıkları konuşmalar ya da okulda DKAB dersinde kader hakkında öğrendikleri üzerinden sorgulamalarına tatmin edici cevaplar getirebildiklerini, duygu olarak da rahatladıklarını ve kendilerini Allah’a daha yakın hissettiklerini ifade etmektedirler.

“Kötü bir şey olduğunda sürekli çok özür dilerim ama Allah’ı suçluyordum. Hani böyle neden kötü şeylere “dur” demiyor. Bu kadar kuvvetliyse neden “hayır” bunu yapma demiyor? diye düşünüyordum. Sürekli annemle konu hakkında konuşuyorduk. Annem de bize akıl verdiğini ve doğru kullanmamız gerektiğini anlatıyordu. Annemden ve okulda aldığımız eğitimimizden bilgiler edindim. Bunlar daha olumlu düşünmeme yönlendirdi. Şu an düşünüyorum da hani bunu yapmamasının nedeni çok iyi bir şey. Çünkü bizi burada kendimizle baş başa bırakıyor ve yaptığımız şeylerden bizi sorumlu tutuyor. Hani bizi bir bakımdan kendi ayaklarımızın üstünde bırakıyor ve bence bu gerçekten çok iyi bir şey. Yani kimin nasıl biri olduğunu bu sayede öğreniyoruz. Okuldan öğrendiklerime göre dinin bu kötü şeylere karşı tutumunda şöyle bir şey var. Kötü şeyler başınıza gelebilir. O zaman Allah benim yanımda demelisiniz, Allah’a sığınmalısınız, güvenmelisiniz ve denemeye devam etmelisiniz. Çünkü başımıza gele gele öğreneceğiz ve bunları ancak bu şekilde aşabiliriz. Kader hakkında düşününce Allah’a daha çok bağlıyorum. Hani doğumumuz, ölümümüz onun elinde şu an, onun sayesinde hayattayız. Böyle yüce bir varlık bizi koruyor, bizi güvende hissettiriyor. Bunları düşünmek bile Allah’ı daha çok sevmemi sağlıyor. KÖ29”

“Allah madem kullarını yarattı ve merhamet sahibi niye bizi cehenneme gönderiyor? Kaderimizi niye belirliyor? Kötü kaderi niye belirliyor? İnsanın kafasında soru işareti kalıyor. Derste kader ve kazayı görünce dedim Allah bu kadar yol çıkarmışsa, uyarılmışsa hala kötülüğü seçiyorsam ve cehenneme gidiyorsam demek ki hak etmişiz. Allah hani cennete gitmemiz için her şeyi yapması, mutlu ediyor sonuçta. Bir de en önemlisi peygamberler gönderen, Kur’an gönderen, arif ve salih kullarıyla yardım eden, cennete gitmemiz için her şeyi yapan, sevap yapmayı düşününce bile sevap yazan, inanarak tövbe edince affeden bir Allah’ı düşününce, gerçekten Allah var, Allah merhametli, Allah büyük ve bizi sahipleniyor, diye düşünüyorum. EÖ6”

Katılımcılardan KÖ6 olumsuz yaşam durumlarının insanın gelişmesi ve olgunlaşması için gerekli olduğunu ve bu durumların ancak Allah’a sığınarak ve yardım isteyerek aşılabileceğini ifade etmektedir. Bu düşünceler ile kendisini Allah’a daha yakın hissettiğini de

eklemektedir. KÖ30 de Allah'ın insan yaşamının her anındaki etkisini düşündüğünde Allah'a hayranlık duyduğunu ve daha çok bağlandığını dile getirmektedir.

Katılımcılardan bazıları ise bizzat yaşam durumlarındaki deneyimlerinde adaletin sağlandığına dair farkındalıkları ya da dualarına cevap bulduklarını düşünmeleri sayesinde Tanrı'ya daha yakın hissettiklerini ifade etmektedirler.

“Hani dua ettiğim zaman, iyi bir haber geldiğinde diyorum Allah'ın yardımıyla bu oldu. Allah benim hayatımın içine girdi diyorum. Şimdi yardım ediyor bana. Bunu düşünmek beni çok mutlu ediyor. Allah'a daha çok bağlanmamı sağlıyor. EÖ14”

Katılımcılardan sevgi evlerinde ikamet eden EÖ18 yaşadığı durumlar üzerinden Allah'ın yapılan seçimlere hak edilen karşılıkları verdiğini birinci elden deneyimlediğini ve bu durumun da Allah'a olan inancını kuvvetlendirdiğini dile getirmektedir.

“Ben iyilik de yaptım kötülük de. Allah karşılığını veriyor. Çok denedim. Yaşadıklarım bakınca Allah insanlara hak ettiklerini veriyor bence. O zaman kafam daha netleşiyor, Allah inancım daha kuvvetleniyor. EÖ18”

Olumsuz Durumlarda Allah'a Sığınma ve Yardım İsteme

Katılımcılardan bazıları zorlu yaşam süreçlerinden geçerken Allah'a sığındıklarını, ondan yardım istediklerini ve cevap bulup bulamamaktan bağımsız bir şekilde sadece dua etmenin ve Allaha sığınmanın, kendilerini rahatlatıldığını ve pes etmeden devam edebilmelerine katkı sağladığını ifade etmektedirler. Bu düşüncelerle Allah'a daha çok bağlandıklarını da eklemektedirler.

“Yaşanan olumsuz durumları gördükçe etkileniyorum. İnsan bence zorluklarla karşılaştıkça Allah daha çok bağlanıyor. Duanın gücüne, Allah'ın gücüne gerçekten çok inanan bir insanım. Dua edince işte Allah bizi buradan kurtaracak öyle düşünüyorum. Kurtarmıştı geçmişte. Allah şimdi de bu zorluktan bizi çıkaracak diye düşünüyorum. Biz sınanıyoruz, bu bizim imtihanımız diye böyle kendi kendime güç veriyorum. Allah hakkında herhangi olumsuz bir şey gerçekten düşünemiyorum. Çevremden biri Allah'a olumsuz bir şey söylediği zaman, ben kesinlikle reddediyorum, onu duymaya bile tahammül edemiyorum. İnsan yaratıcısını nasıl kötüler ki. KÖ30”

“İnsanlardan hiç kimseye güvenim kalmadığında Allah'a sığınıyorum. Hani güvenecek bir şey oluyor benim için. Hani mesela başıma kötü bir şey geldiğinde Allah sığınıyorum, dua ediyorum. Hani bu yaşamımdaki kötü şeyleri alsın diye. Bu şekilde rahatlıyorum, beni koruyacağına

inaniyorum. Allaha karşı güvenimin sarsıldığı hiç olmadı hiç. Yardım edeceğine güveniyorum, bu şekilde rahatlıyorum. Hani Allah'ı zor durumda kaldığımız zaman seviyorum dedim. Ama sırf bu zor durumda kaldığımız zaman değil, her zaman seviyorum. Ama zor durumda kaldığım için ve bana yardımcı olduğu için daha ayrı bir şey oluyor. Daha ayrı bir dua ediyorum. Ona çok güveniyorum. KÖ28”

Katılımcılardan KÖ17, KÖ27, KÖ29, KÖ37da benzer ifadelerle zorlu durumlarda Allah'a sığınma ve ondan yardım isteminin, onun yardım edeceğine güvenebilmenin kendisini Allah'a daha çok yaklaştırdığını ifade etmektedir.

Sorgulama Sonrası Tatmin Edici Cevaplar Bulma

Katılımcılardan bazıları özellikle akran çevresinden şahit oldukları kötülük meselesi üzerinden gelen sorgulamalar üzerinde düşündüklerini ve şayet DKAB dersinde insan iradesine daha çok alan tanıyan kader düşüncesini öğrenmemiş olsalar kendilerinin de arkadaşları gibi dine mesafeli bir duruşa yönelebileceklerini ifade etmektedirler.

“Yani hani benim bir tane arkadaşım var Ateist. Bana, Allah size kader veriyor demişti. Allah onları fakir yaratıyor. Hani neden fakir yaratıyor? Niye ona kötü bir hayat veriyor? O zaman Allah kötü mü? demişti hani. Ben konuyu kapatalım demiştim. Yani kadere inanan, Allah'ın her şeyi yazdığına inanan çoğu kişinin şu anda Ateist olma durumu var. Hani ben de buna inansam ben de düşünürdüm. Hani neden böyle bir tane şey veriyor? Neden Allah kendi yarattığı bir şeyi öldürüyor ki diye düşünürdüm. O kötü birisi mi diye düşünürdüm. Ben böyle inanmadığım için öyle düşünmüyorum. KÖ24”

Sorgulamaktan Kaçınma

Bazı katılımcıların ifadelerinden küçük yaşlarından itibaren aile ortamında anne ve babalarından Tanrı'ya ve dine dair gelen anlatılarda çocuğun o anki bilişsel ve duyuşsal gelişmişlik düzeyine, içinde bulunduğu bağlama dikkat edilmeden sadece literal bir tarzın benimsendiği görülmektedir. Ailenin, anlatılarda yer alan soyut içeriğin ve bağlamın çocuk tarafından nasıl anlaşıldığı, nasıl tasavvur edildiği ve duygusal açıdan nasıl etkilendiğini dikkate almadığı görülmektedir. Bu durumda çocuğun kendince yaptığı yanlış ve tutarsız anlamlandırmalar üzerinden Tanrı ve dine dair olumsuz etkilendiği, korku ve kaygıya kapıldığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda değineceğim KÖ33, ailesinden gelen yazgıcı kader, olumsuz yaşam durumlarında çekilen sıkıntıların ahiretteki cezayı azaltacağı ve vurgulu cehennem anlatılarını

kendince anlamlandırıp zihnini oldukça karıştırmış görünmektedir. Bu zihin karışıklığı ile bir taraftan korku ve kaygı ile boğuşmakta diğer taraftan da Tanrı'ya dair kötülük meselesi üzerinden sorgulamalar yapmaktadır. Kendi yaşadığı bireysel deneyimi olan dualarının kabul olmasından hareketle sorgulama sonrasında Tanrı'ya dair mesafeli bir duruş benimsemekten kaçındığı ve olgunlaşana kadar beklemeyi ve irdelememeyi seçtiği görülmektedir.

“Mesela saldırıya uğrayan ve öldürülen bir kadın var diyelim işte onun kaderinde böyle bir şey varmış ve o da bunu yaşadı. Allah belirledi. İşte bu da beni uzaklaştırıyor ondan, yaptığı etken açısından. Bence bütün işte depremler, savaşlar, boşanmalar, hastalıklar, ölümlerin hepsi kader. Bana anlatılan bu. Kaderde olduğu için yaşandı, kaderinde bu varmış, diye. İşte ben de diyorum ki hani niye bize kötü bir şey yaşıyorsun? Bütün bu yaşanan olumsuzluklar insanların yaşadığı acılar, cezalar neden yaşıyor? Mesela bazı insanların kaderine de Hristiyanlığı yazmış. Hani bu dine mensup olacaksın diye...cehenneme gideceğini biliyor. Peki neden Hristiyanlık yazıyor? Bunlar haksızlık gibi geliyor bana. Bunları düşününce hiçbir şey yapasım gelmiyor açıkçası. Yaşama isteğim azalıyor. Ama öbür taraftan da düşününce ben ne istesem verdi. Kötü bir şey de yaşatmadı daha. Uzaklaşmaya yüzüm yok, kesinlikle haksızlık yapamam. Ergenliğimin geçmesini bekliyorum. Hani bir olgunlaşmayı bekliyorum. Uzaklaşmamaya çalışıyorum. Bu sürede birikim yapmaya çalışıyorum kendi çapımda. Mesela Kur'an'ın açıklamalarını meallerini okuyorum KÖ33”

Katılımcılardan bazılarının Tanrı'ya ve dine dair merak ettikleri, zihinlerinde oturtamadıkları ve kafalarına takılan durumları ait oldukları sosyal çevrenin kabul edebileceği sınırlarda sorduklarını ve bu sınırları aşan durumlarda ya kendi içlerinde ya arkadaş çevresinde ya da internet ortamında sorguladıklarını görmekteyiz.

Sorularına kendilerini tatmin edici cevap getiremediklerinde bazı katılımcıların yine sosyal çevreden gelen dini terminolojiyi kullanarak sorgulamaktan kaçındıkları görülmektedir. Sorgulamadan kaçınma olgusu sorgulamalara dair farklı düzeylerdeki etkilenmelerden sonra farklı boyutlarda karşımıza çıkmaktadır. Katılımcıların sorgulamalarını bizzat kendi ifadeleri ile şu bağlamlarda görmekteyiz: “Ben bu soruları cevaplamaya yetmiyorum”, “mantığım yetmeyince sorgulamam, inanırım.”, “sorgulayınca elime bir şey geçmiyor, dua etmek ve Allah'a sığınmak en iyisi”, “sabrederek sınavı geçmeye çalışıyorum.”, “sabrederek ahirette hakkımı almayı bekliyorum”, “isyan edersem başıma daha kötüsü gelir”, “isyan etmek günahmış, şükrediyorum.”

“Benim hiç böyle arada kalacak, imanımı etkileyecek büyük bir sorum olmadı. Genelde böyle cevabını bulamadığım soruları düşünürken bir süre sonra hani ben anlayamadım, ben bunlara yetmiyorum, diye bırakıyorum. Benim aklım buna yetmiyor, o yüzden bırakıyorum. KÖ15”

“Mantıkla gidebilir bir noktaya kadar ama sonunda da inanç gerekiyor. Mesela kader konusu aklıma çok takıldı, çok takıldı. Sürekli sorguladım. Ama en sonunda mecburen, gelecekte iyi bir hayat sürmem için inanmam gerekiyor. Onu hala çözememiş olsam da inandım. KÖ2”

“Mesela kötü bir şey olunca acaba diyorum. Hani neden böyle oldu? O insanlara çok üzülüyorum. Dünyada o kadar kötülük var ki ve gittikçe artıyor. O kötülükleri gördükçe Allah tan uzaklaşmak aslında elime bir şey geçirmez. Aslında Allah’a daha çok yakınlaşarak belki de acımı veya yükümü hafifletebilirim diye düşünüyorum. Dua ediyorum. KÖ6”

“Din sınıdığımızı söylüyor. Kafamı en çok kurcalayan şey de bu. Neden sınıyoruz? Sorularım beni etkilemiyor, tabii ki biraz fazla kafamı kurcalıyor ama etkilerse eğer amacımı kaybedeceğimi bildiğim için etkilemesine izin vermiyorum. Çünkü şu an bunları düşünürsem eğer düşüncelerimin yanlış yerlere kayabileceğini düşünüyorum. KÖ14”

“Nerdeyse bir buçuk iki senedir bir şey istiyorum. Ama gerçekleşmiyor. Duamın gerçekleşmemesi biraz olumsuz etkiliyor. İşte neden, artık yeter. Yetmedi mi gibi düşündürüyor. Kendimi şuna inandırmaya çalışıyorum. Bu bir sınav, bunu geçeceksin. O yüzden bu kadar uzun sürüyor bu. Olumsuz bir şey hissetmemeye çalışıyorum. İçten içe hissetsem de bunu dile getirmiyorum, getirmemeye çalışıyorum ki bu yok olsun. Yani içimde Allah’a karşı olumsuz bir şey hissetmemeye çalışıyorum sınavı geçmek için. KÖ11”

“Kötü şeyler yaşayınca bazı insanlar sürekli isyan ettikleri için Allah onlara daha çok kötü şey veriyormuş. Ben de kötü şeyler yaşadığımda direk aklıma Allah geliyor. Şükrediyorum sürekli. Hayırlısı diye şükrediyorum. Hani her şer de bir hayır vardır. KÖ43”

“Hani çok sorgulamak günahmış ya. İşte Allah’ım bana niye böyle bir şey verdin? gibi yani isyana bağlama. Sorgularken hani isyana gidebiliyor insan. Mesela bazıları benim duam kabul olmuyor, diye isyan edebiliyor. Benim düşüncem Allah o duaya en iyi bir şekilde cevap vermeye çalışıyor. Beklemek ve şükretmek gerekiyorken, bazıları hala isyan ediyor. Duayı bekleyen kişi de hani isyan etmiyor, sabrediyor. KÖ43”

Kadere İnanmama

Katılımcıların kader kavramı ile ilk temasları yetişkin dünyasının anlatıları üzerinden olmaktadır. Katılımcı ifadelerinden bu anlatılarda kader kavramının çoğunlukla alın yazısı şeklinde geçtiği görülmektedir. Katılımcılardan bazıları DKAB dersinde insan iradesine alan

tanıyan insan seçimlerinin ve sorumluluğunun vurgulandığı bir kader anlatımı ile karşılaşsalar da kader denince kavram ile ilk temastaki yazgı ve alın yazısı çağrışımlarının etkisiyle ve hala kader kavramını bu anlamlar bağlamında düşündüklerinden kadere inanmıyorum ifadesini kullanabilmektedirler. Kadere inanmıyorum derken aslında “yazgı ve alın yazısına inanmıyorum” demek istemektedirler.

“Ya böyle zaten dini biliyoruz. Allah diyor ki iradeniz var. Hani açık açık ben kaderinizi belirliyorum dese, irade vermezdi insanlara. İnsanlar seçim yapıyor. Hani mesela bu yoldan gitmek için ben seçim yapıyorum. Buna gidip de kismetimmiş diyemezsin. O zaman kendini Allah yerine koymuş olursun. Çünkü yapacağın şeyi sen belirliyorsun. Benim kafamda kader diye bir şey yok. Hani cidden inanmadığım için öyle bir şey olmadığını düşünüyorum. Kader şudur şudur diye açıklayamam. Allah'ın yazdığı şey, hani çizdiği şey. Bence yok öyle bir şey. KÖ18”

“Bu kavramlar artık halk diline dolanmış. Sürekli kismetimiz deniyor. Kaderimiz deniyor. Ben bundan bıktım açıkçası, inanmıyorum bunlara.” KÖ17

Katılımcılardan KÖ16 ve KÖ24 de alın yazısı şeklinde anlaşılan bir kadere inanmadıklarını ifade etmektedirler.

Sorgulama Sonrası Tanrı'ya ve Dine Mesafeli Bir Duruş Benimseme

Katılımcılardan bazıları küçük yaşlarında Tanrı ve dine dair sosyal çevrelerinden pek bir şeyin anlatılmadığını, kendilerinin de bu konular hakkında merak etmediklerini, soru sormadıklarını ifade etmektedirler. Katılımcı ifadelerinden ya aile ortamında dini anlatılar ve dini pratiklerle yok denecek kadar az karşılaştıkları ya da aile bireyleri ile sağlıklı bir bağlanma ve düzgün bir iletişim imkanı bulamadıkları için Tanrı ve dini alana dair aileden gelen herhangi bir etkilenmesinin ve kazanımının olmadığı anlaşılmaktadır. Aile ortamında öğrenmedikleri ve deneyimlemedikleri bu alana yabancı hissettikleri ortadadır. Katılımcı ifadelerinden arkadaş ortamında, sosyal çevrelerinde ya da en azından yakın sosyal çevresi olmasa bile çoğunluğu Müslüman olan bir toplumdaki diğer bireylerden Tanrı ve dini alana dair bir şeyler duymuş ve gözlemlemiş oldukları anlaşılmaktadır.

Katılımcılardan bazıları özellikle zorlu yaşam durumlarından geçerken, yalnız ve yardıma muhtaç hissettiklerinde çevreden edindiği bu gözlemler bağlamında Tanrı'ya yöneldiği, durumun düzelmesi konusunda Tanrıdan dua ile yardım istediği anlaşılmaktadır.

EÖ14'ün ifadelerinden yaşanan olumsuz durumun düzelmesi için uzun süre yapılan dualara karşılık bulamama duygusu ile kişinin dinden uzaklaşabildiği, Tanrı'ya dair mesafeli bir duruş benimseyebildiği ve ateizme yönelebildiği anlaşılmaktadır.

“Kuzenimin bir arkadaşı vardı. Yedi yaşındayken annesi çocuğun önünde asmış kendini. Çok dua etmiş Allah'a. Yardım et diye çok dua etmiş. Allah'ım ne olur şaka olsun diye. Şaka olsun diye. Hocam sonra demiş ki ben Allah'a inanmıyorum. Çünkü o bana yardım etmedi. Ben çok dua ettim bana yardım etmedi. O zaman ben Müslüman olmayacağım. Allah'ı inkâr ediyorum. Sonra biz konuşmuştuk. Hani Annen kendi iradesiyle kendini astı. Allah'ın suçu yok hani. Mucize olmadığı sürece de hiçbir insan da ikinci kez hayata gelmemiş. İşte bundan dolayı Allah'ın suçu yok. Müslümanlığa geri dön diye konuştuk. Haklısınız, dedi. Ben bir düşüneyim dedi. Allah'ın var olduğuna inanıyorum ama biraz daha zaman alabilir benim normalleşmem dedi. EÖ14”

EÖ15 ise yaşadığı olumsuzluk ve sıkıntının düzelmemesi durumunu DKAB dersi öğretmenine “Allah duaları neden kabul etmiyor?” sorusu ile paylaşmak istediğinde öğretmenin “Her dua kabul olmaz. Kaderdir.” söylemi üzerine kötü etkilendiğini, dini alandan ve Tanrı'dan uzaklaştığını ifade etmektedir.

“Kötü bir şeyler yaşadım. O ara olaylı bir depresyon dönemine girdim. Oradan kurtulmak için, hani yardım olsun kurtulayım diye çok dua ettim ve dualarımın hiçbiri kabul olmadı. İki ay full hani dine yöneldim, ibadete yöneldim. Hiçbiri karşılık bulmadı. Abdest, namaz öyle şeylere başladım, duaya başladım. Ama hiçbirinin bir karşılığı olmayınca, yardım gelmeyince de işte güvenim sarsıldı. Sorularım oluştu. Ondan sonra o güven sarsıldıktan sonra, araştırmaya başlayınca, hani tamamen soğumuş bir şekilde araştırmaya başladım. Dualarıma karşılık bulamamak beni araştırmaya yöneltti. Din hocalarına sordum. Din hocaları kader diyor. Bütün dualar karşılık bulmaz, kaderdir, diyor. Çok inandırıcı bir cevap bulamadım. O da beni tamamen koparttı yani. Önce duygusal başladı. Güvenim kırıldı, sonra da devamı geldi işte. EÖ15”

EÖ15'in ifadesinden DKAB dersinde kader kavramının, irade, tevekkül, emek-rızık vs kavramlarla her ne kadar insan iradesine alan tanıyan bir anlayışla verilmiş olsa da ders öğretmenin kendi sorusu özelinde kendi yaşadığı bağlam ile ilgili “Her dua kabul olmaz, kaderdir.” cevabı ve toplumda yazgıcı kader anlayışının yaygın bir şekilde benimsendiğini düşünmesinin de etkisi ile kader yazgıdır anlayışına daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. EÖ15

sorgulamaları sonrasında kaderin mantıksız geldiğini, kader üzerinden dinin de mantıksız geldiğini düşündüğünü, dinden uzaklaştığını ve deizmi seçtiğini ifade etmektedir.

“Çevrem herkes kader diyor. Hani çevrem genelde Müslüman olduğu için herkes kadere bağlıyor. Biri dua ediyor, hani kabul olursa tamam ama kabul olmazsa da kader diyorlar. Bu bana mantıksız geliyor. O zaman dua etmenin ne mantığı var? Her şey kadere göre yaşanacaksa biz niye dua ediyoruz? İşte çevremdekilere sorduğumda, Müslümanlıkta bunlar kader diye geçiyor, onlar da kadere inanıyor. Din öğretmenleri öyle diyor. Öyle hani tek bir hocaya da sormadım. Birinin söyledikleri çok mantıksız geliyor. Diğerine sordum. Onunki mantıksız geliyor. Başka bir hocaya sordum. Kitaplar hani genelde Kur'an-ı Kerim falan. Onların Türkçelerini okumuştum. Tam olarak araştıramadım ama kader diye geçiyor. Kader dediği dualar vardı. Kader mantıksız olan bir şey, kader dinin içinde olan bir şey. O mantıksız olduğu için hani dini de bozuyor. Mesela dua ediyorsun duan karşılık bulmuyor, kaderi değiştirmiyor. Hani kader Allah tarafından yazıldıysa, biz onu yaşıyoruz. Allah her şeyi biliyorsa, mesela elimi kaldıracağımı biliyorsa, mesela o zaman neden yaşıyoruz? Derste insan iradesiyle yaşamını değiştirebilir, kaderini değiştirebilir, diye anlatıldı. Çok üstüne değinmediler fazla. Öyle insan değiştirebilir dediler. Ama değiştirebildiğine de inanmıyorum. Kader diye bir şey varsa. Eğer değiştirebiliyorsak hani Allah'ın bilgisi nasıl oluyor? İnsan mesela iki yol ayrımına, gider sağa gider sola gider. Bunu kendisi değiştirebileceğini düşünür. Sağa gider ama Allah onun sağa gideceğini zaten biliyordur, o şey kaderinde vardır. Ya kaderi yazdığına göre biliyordur. Hani değiştirebildiğim söyleniyor. Her şeyi biliyor ama değiştirebiliyorsak, değiştirdiğimizde ne olacağını da biliyor. Bana mantıksız geliyor. O zaman değiştiremiyormuşuz gibi oluyor. Bir de hani çok şey deniyor, çok araştırmayın deniyor. Hani böyle şeylere çok bakmayın, deniyor. O da çok mantıklı gelmiyor. Neden araştırmayalım? O zaman kötü bir şey mi bulacağız? Müslümanlıktan soğuyunca deizm bana daha mantıklı geldi. Bilimsel şeylerle daha uyumlu gibi geldi. Deizme inanıyorum. Tanrı evet var. Ama dünyaya müdahale yapan bir Tanrı değil. Deizmdeki Tanrı sadece dünyanın oluşumunda etki sağlıyor, şu an dünyaya çok bir etki ettiğini düşünmüyorum, herhangi bir müdahalesi yok. Allah'tan daha mantıklı geldi bana. Görmediğim, karşılıklı reaksiyona giremediğin bir şey. Mesela atıyorum abdest alıyorsun, oldu mu olmadı mı? bilmiyorsun. Namaz kılıyorsun, gidiyor mu gitmiyor mu? bilmiyorsun. Dua ediyorsun iletildi mi iletilmedi mi? bilmiyorsun. Böyle olamaz yani. Deizmde zaten öyle bir durum yok, ibadet yok. Hani Tanrı'yla bir iletişim kurma gibi bir şey yok, sadece yaşıyorsun, ölüyorsun öyle bir şey. EÖ15”

Katılımcılardan bazılarının ön ergenlik döneminde katılmak ve kabul görmek istedikleri akran gurubu ve sosyal çevrenin etkisinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu sosyal çevrenin dine karşı mesafeli, eleştirel ve dışlayıcı tutumunu ve söylemlerini benimsedikleri, gurup tarafından

Tanrı ve dine yöneltilen soruları aynen kullandıkları görülmektedir. İnternet ortamında benzer düşüncedeki siteleri referans kaynağı olarak kullandıkları ve internet ortamındaki “yankı odaları” üzerinden benimsedikleri tutum, anlayış ve eleştiriyi teyit ettiklerini düşündükleri anlaşılmaktadır.

Bu tarz bir yaklaşım benimseyen katılımcıların ait oldukları grubun etkisi ile Kur'an'a ve İslam'a dair getirdiği eleştirilere, “Kur'an'ın kadınlar ve köleler hakkındaki söylemi, Hz. Muhammed'in çok eşliliği, Müslümanların farklılıklara karşı hoşgörüsüz davranışları, Müslüman toplumların kadına dair bakış açısı ve kadınların yaşamına kısıtlayıcı müdahaleleri” örnek olarak verilebilir.

“Yaşım ilerledikçe araştırdım. Kur'an'ın kadından 2. Sınıf bir varlıkmiş gibi bahsetmesi hoşuma gitmedi. Dine bakış açım biraz değişti. Yarattığı kullarını yani böyle eşit yaratmamış. Mesela şey diyordu kölelerinize iyi davranın diyordu. Neden kölelerinize iyi davranın yazıyor da neden köle edinmeyin, köle edinmek kötü bir şey yazmıyor? Köle edinmeyin de diyebilir. Neden kölelerinize iyi davranın diyor? Ya bilmiyorum bana pek mantıklı gelmedi açıkçası Kur'an'ın gerçek olduğunu düşünmemeye başladım. KÖ31”

“Bir de mesela İslam hoşgörü dini diyorlar ama benim tanıdığım Müslüman arkadaşlarımın çoğu insan ayrımı yapıyor, ırkçılık yapıyor. Türk-Kürt ayrımı yapıyorlar. “Yaratılanı severim yaradan dan ötürü’ diyorsunuz madem. Siz Müslümansınız. Allah'ın yarattığı herkesi sevip saygı duymanız lazım. Ama ben Müslümanların çoğunun Kur'an'da yazılana göre davranmadıklarını düşünüyorum, Kur'an'a uygun yaşamıyorlar. Müslümanların yanlış davranışları olumsuz etkiliyor beni. Benim de bakış açım değişti. Mesela Arabistan'da küçük kızlarla evleniyorlar. Çarşafa giriyor kadınlar. Kadınların hayatı kısıtlanıyor. Bence o kadınlar hiçbir şeyle uğraşamaz ki, atletizm falan mesela. Bu yanlışlar dinden gelmiyor tabi, onlar dini yanlış yaşıyorlar. Ama yine de bütün bunlar beni uzaklaştırıyor. Ben uzak değilim ama yakında değilim. Ortada kalmayı tercih ediyorum. Allah hakkında kesin var demiyorum, ama yok da demiyorum. İşte beklemedeyim. KÖ31”

“Kötü olayları görünce, insanların acı çektiğini görünce dine dair düşüncelerim, duygularım olumsuz etkileniyor. Mesela bir olay olmuştu doksanlarda. Hani Sivas katliamı olmuştu. Bir kısım alevi insan yakılarak öldürülmüştü. Allah'ın yarattığı insanları yakıyorlar hani. Allaha inanıyorsun, ya neden Allah'ın yarattığı bir insanı yakarak öldürüyorsun ki? Sırf kendi mezhebinden olmadığı için neden yapıyorsun? Dindar olduğunu söyleyenler böyle bir olayı yapınca dine karşı duygum da olumsuz etkileniyor bundan. Bunları yapanların hepsi böyle

sözde Müslüman insanlar. Ama onları görünce de olumsuz bir etki bırakıyor bende. Düşününce tabi bu olaylar insanların suçu ama beni de ister istemez olumsuz etkiliyor. KÖ31”

KÖ31’in insan iradesine daha fazla alan tanıyan kader anlayışı ile yaşam durumlarında yaşanan sıkıntı ve olumsuzluklardan insanları sorumlu olduğunu düşündüğü görülmektedir. Ve fakat Allah’ın mağdurlara, acı çekenlere yardım etmesi gerektiğini de ifade etmektedir. Yaşam durumlarında yaşanan acı ve kötülük meselesi üzerinden Tanrı’yı sorgulamaktadır. “Allah neden kötülüklerde yardım etmiyor? Zor durumlarda neden yarattığı kullarına yardım etmiyor?” sorgulamasında bulunduğunu, bu kötülüklerin yaşanması durumundan olumsuz etkilendiğini ifade etmektedir. Tanrı’ya ve dine karşı tutumunu “beklemedeyim” şeklinde açıklayarak agnostisizm olarak tariflemektedir.

“Ya ben kadere inanmıyorum. Ben yaşam durumlarında insan seçimlerinin etkili olduğunu ve kötü olaylarda da insanların suçlu olduğunu düşünüyorum. Ama zorlandığımız olaylarda ya da kötü olaylarda Allah da yardımcı olabilirdi, diye düşünüyorum. Bu kadar özgür bırakmamalı bence. Ya mesela bir uyarı vermesi lazım. Yanlış yapıyorsun bunu gibi, daha sağlam yap, iyisini yap, kötülük yapma gibi. Hani günah-sevap olayları var tamam. Herkes bir suç işleyecek ki cennet-cehennem ona göre belirlensin. Ama gene de bilmiyorum, insanların acı çekmeleri bana çok şey geliyor. Ben olsam karşı çıkardım acı çekmelerine. Neden yarattığı kullarına merhamet etmiyor, diye sorguluyorum. Bunları düşünmek beni dinden uzaklaştırıyor. Ben Allah var demiyorum. Ama Allah yok da demiyorum. Biraz agnostisizm gibi düşünüyorum. Ya agnostisizme kayıyorum. İşte bilimsel olarak da zaten kesin kanıtlanamaz. Allah var da yok da diyemeyiz. Bilemeyiz yani, bilinemezcilik diye düşünüyorum. Sorguluyorum ama yine de akıl sır erdiremiyorum, o zaman varlığına da akıl sır erdiremiyorum ve beklemedeyim. Ya belki de yarattıklarına yardım ediyordur ama bilmiyorum. KÖ31”

Katılımcı Tanrı ve dine dair gurup söylemi üzerinden takındığı eleştirel tavrını ölüm olayı hakkında konuşurken sorguladığı görülmektedir. Tanrı ve dine karşı duruşunda “beklemedeyim, ortadayım” tarzındaki tutumundan şüphe duyduğunu ve Allah varsa, ölüm sonrası hakkında anlatılanlar doğru ise o zaman yanılmış olmanın getireceği durumdan ve yaşayacaklarından korktuğunu ifade etmektedir.

“Çoğu zaman bende korkuyorum. Hani ölürsem ve ahiret için anlatılanlar gerçekse, Allah gerçekse ben ne yaparım diye düşünüyorum. Çünkü hani ben ortadayım ya, eğer varsa diyorum ne olur acaba, ben o zaman ne yaparım? İster istemez korkuyorum. Diyorum acaba bende mi cennet-cehennem için böyle bir şeyler yapsam. O zaman da sırf cennet- cehennem için yapsam, o da olmaz. Bilmiyorum içimden bir şey yapmak da gelmiyor. Çevremde birileri öldüğü zaman

bir kötü oluyorum. Dün binada birisi öldü. Ondan sonra kötü oldum. Ama bir karşılık için bir şeyler yapmayı da doğru bulmuyorum yani. KÖ31”

KÖ31 ile benzer bir sosyalleşme süreci deneyimleyen EÖ3 de Tanrı'ya dair duruşunu agnostisizm olarak tariflemektedir. Katılımcı bu sürecin “Tanrı'nın nasıl var olduğu ve metafiziksel özelliklerini (sonsuzluk, güç, kudret vb.)” sorgulamakla başladığını, araştırma sürecine girdiğini, sorgulamalarının arttığını ve tatmin edici cevaplar bulamadığı için de kendini agnostisizme daha yakın hissettiğini ifade etmektedir.

“Allah'ın nasıl var olduğunu bilmiyorum. Bunu merak ediyorum. Bir de Tanrı'nın özelliklerini, metafiziksel özelliklerini merak ediyorum. Yani bu sonsuzluk, güç vs. tasvir edilen şekilde metafiziksel geliyor bana. Yani doğa üstü geliyor. İmkânsız gibi bir şey. Her şeyi işte duyabilmesi, görebilmesi. (Araştırdın mı?) Yok, düşündüm yani. Düşününce cevap alamadım. Okulda öğretmenime sordum. işte ‘Allah yaratılmamıştır.’ falan dedi. Ama bu kesin bir cevap değildir bence. Hani nasıl yaratıldı? Diye soruyorum. Yaratılmamıştır, deyince cevap alamıyorum. Kesin bir cevap bulamadığım için ben de bir arada bir derede kalıyorum. Beklemedeyim. Aslında bilimin açıklamasını bekliyorum yani açıklayabilirse. Tanrı'yı bilim açıklayabilirse Müslüman olurum. Çünkü şu an en doğru din Müslümanlık gibi geliyor bana. Tanrı'yı açıklayabilirse ama. Tanrı'nın var olduğunu bir şekilde öğrenebilirsem net olarak Müslüman olurum. EÖ3”

“Eskiden Müslümanken, işte o da ailemden gelme. Hani dua ediyordum. Şu an varlığından kesin olarak bilgin olmadığı için iletişime geçmiyorum. Ya işte ne ateizm, ne de işte bir dini inancım olduğu için agnostisizm olarak tanımlayabilirim. Agnostisizmi internetten öğrendim. Tanrı'yı ne tamamen kabul ediyor ne de tamamen kabul etmiyor. Yani iki arada bir derede. Şu an Tanrı benim için belirsiz bir konumda olduğu için ona dair pek bir yorum yapamıyorum. Agnostisizme yönelmem sorularımın artmasıyla başladı. Yaşadığım herhangi bir durumla ilgili değil, soruların artmasıyla gelişti. Şu an Allah'ın hayatıma bir müdahalesi olduğunu düşünmüyorum. Mesela bir insana saldırırsam bu benim suçumdur. Allah yazdı demem. Kendi sorunlarımı kendim çözmeye çalışırım, dua etmem. Zaten çok büyük bir şey de olmadı aslında. Sınavlar dışında bir şey olmadığı için. EÖ3”

Ahlak ve İbadet

İyi Davranma Kararı

Katılımcılardan bazıları yaşam amaçları ve sorumlulukları hakkında konuşurken ahlak alanına giren bazı davranışları yapmayı kendilerine bir görev olarak benimsediklerini ifade

etmektedirler. Bu bağlamda özellikle kötülük ile mücadele etme ve iyiliği hakim kılmadan bahsetmektedirler.

“Yani hiçbir kötülüğe göz yumamayız. Mesela elinle engellemeye çalış yada ona kız. Bu bile bence müthiş bir şey. Daha olmadı içimizden söylemeliyiz. Hiçbir şey yapamıyorsak içimizden kötü bir şey yapıyor diye, yapmasın diye geçirmemiz gerekiyor. KÖ30”

“Kesinlikle adaleti sağlamak konusunda bir şeyler yapmak istiyorum. Çünkü nasıl desem adalet eksikliği yanlış doğuruyor. İnsan bu dünyayı da düşünmeli ahireti de düşünmeli. Bu düşünce beni daha çok iyiliğe yöneltiyor. Mümkün olduğunca iyilik yapmaya çalışıyorum. Allah inancı, ahiret inancı, Allah korkusu, kesinlikle insanın yaptığı, düşündüğü her şeyi olumlu etkiler. KÖ30”

Katılımcılardan bazıları da Tanrı'nın her daim izlediği ve ahirette hesap soracağına inandıkları için yanlış davranmaktan uzaklaştıklarını ifade etmektedirler.

“Allah bizi izliyor. Kötülük yapmamaya çalışıyorum. Haram olan şeyleri yapmaktan uzak dururum. KÖ20”

“Allah'ın bizi izlediğini bildiğim için, hani sürekli her anımızda izliyor diye onun için kötü bir şeyler yapmamaya çalışıyorum. KÖ21”

Katılımcılardan KÖ19, KÖ30 ve EÖ16 da benzer ifadelerle Allah'ın kendilerini her daim izlediği düşüncesi ile yanlış davranışlardan uzak durmaya ve mümkün olduğunca doğru davranmaya dikkat ettiklerini dile getirmektedirler.

İbadet Yaptığı İçin Huzurlu

Katılımcılardan bazıları Allaha inandıkları için, Allah'ın verdiği nimetlere şükretmek için ibadet yapmaya çalıştıklarını ve yaptıkları ibadetler üzerinden huzur duyduklarını ve Allah'a daha çok bağlandıklarını ifade etmektedirler.

“Allah'ın benim hayatımda yaptığım ibadetlerde etkisi oluyor. Oruç tuttuğum zaman kendimi huzur içinde hissediyorum. Hani dua ettiğim zaman, iyi bir haber geldiğinde diyorum Allah'ın yardımıyla oldu bu. Şimdi yardım ediyor bana. Beni çok mutlu yapıyor. Allah'a karşı Allah'a daha bağlanmamı sağlıyor. EÖ14”

“Yeryüzünde her şeyin yerli yerinde mükemmelliği var. Bunları yapan çok mükemmel biri var. Öncelikle bu kadar şeyin oluşumunda yani bizim nefes almamız olsun, bu mevsimlerin ilerlemesi olsun, işte yer çekimi kuvveti olsun, bunlar çok önemli şey. Bunların hepsinin hani bir teşekkürü

olması gerekiyor. O yüzden ibadet yapmam gerektiğini düşünüyorum. İbadet yaparken içim huzur doluyor. KÖ8”

İbadetleri Gereği Gibi Yapmama

Katılımcılardan bazıları Müslüman oldukları için ve Allah’a inandıkları için ibadet yapmaları gerektiğini düşündükleri ama çeşitli sebeplerden düzenli ibadet yapamadıklarını ve bu durumdan da rahatsızlık duyduklarını dile getirmektedirler.

“Bu insan özelliği işte. İnsanlar genelde hep böyleler. Allah’ı içimizde hep çok yakınımızda hissediyoruz ama söylediklerini yapmıyoruz. Bu yapmamız gereken bir şey ama yapmıyoruz yani. Tamamen insanın kendi nefsi, günlük hayat koşuşturmacası işte. KÖ11”

Katılımcılardan KÖ6, KÖ19, KÖ22 de benzer ifadeler dile getirmektedirler.

Dini Ritüellerden Uzaklaşma Bireysel/Kişisel Dindarlık Geliştirme Çabası

Katılımcılardan bazıları istedikleri ve ihtiyaç duydukları zaman Tanrı ile daha samimi bir iletişim kurma ihtiyacı hissettiklerini ifade etmektedirler. Bu bağlamda zamanı ve kuralları belli bir ibadet olan namaz ibadeti ile bu yakınlığı hissedemediklerini bunun yerine yine namazdaki gibi ama tek fark sure okumak yerine istediklerini konuşabilecekleri, dertleşebilecekleri bir şekilde Allah ile bir iletişim ve bir etkileşim kurmaya çalıştıklarını dile getirmektedirler. KÖ5 de zorlandığı, istemediği ve kendisini üzen durumlardaki duygu ve düşüncelerini Allah ile sanki karşısındaki bir insanla konuşuyormuş gibi konuştuğunu dile getirmektedir.

“Hani mesela biz de şimdi namaz kılıyoruz ya, neden bu belli saatlerde olmuş? Mesela atıyorum kafam bir şeye takıldığında Allah’a namaz kılmak isterim. Bir konu hakkında konuşmak isterim. Mesela ben normalde namaz kılmıyorum. Ama içimde bir sıkıntı olduğunda ya da bir mutluluk olduğunda Allah ile konuşmak istediğimde, namaz kılmak isterim. Namaz kılacağım ama sure okumayacağım, içimden geçen şeyleri Allah’a söyleyeceğim. İşte Allah’la konuşmak istiyorum. Namaz kılarken mesela Arapça okuyorum. Ama çoğu ayetleri bilmiyorum, belli ayetleri okuyorum. Daha açıkçası doğal olduğunu düşünmüyorum. Hani sürekli aynı şeyleri söylüyorlar. Benim mesela Allah’a anlatacağım çok şey var. Ben onları ne bileyim namaz değil daha farklı şekilde sormak istiyorum Allah’a. Mesela diyorum açarım seccademi, hani direk konuşmaya başlıyorum. Böyle daha içten geliyor. Mesela sıkıldığımda anne gel, ben sıkıldım, konuşalım dediğimde konuşuyoruz ya Allah’la da öyle konuşuyorum yani. KÖ1”

“Ben Allah’la çok konuşurum, isyan etmem. Ama şey derim, Allah’ım beni çok üzdün, çok üzüldüm. Çok üzüldüm falan. Ben zaten sekizinci sınıfa geçince notlarım çok düştü. Allah’ım

çok üzüldüm, diye çok konuştum. Ben genelde şey derim, hani tevekkül etmek, çok isteyip de sonra yeteri kadar çalışmak var ya, demek ki o kadar, yeteri kadar istememişim derim. Mesela yeteri kadar Allah'a inanmamışım gibi hissettiğim için Allah'ım çok üzüldüm, bir daha çok istiyorum falan. Yeterince istemediğimden kaynaklandığını düşünüyorum. Çok kırılıyorum. Kırılıyorum ama dile de getiriyorum bunu. Küslük olmuyor. Şimdi daha çok bir diyalog haline geçti, daha samimi olduk. Duygularımı daha çok dile getirebiliyorum. Böyle olunca rahatlıyorum. KÖ5”

4.5. DKAB Ders Pratiğinde Kader Öğretiminin Tanrı Düşüncesi ve Dini Yönelimin Şekillenmesindeki Etkisi

Bu bölümde kader olgusu ve yaşam durumlarında insanın ve Tanrı'nın rolüne dair sosyal çevreden gelen açık ve örtük Tanrı anlatımları ile DKAB dersi bağlamında öğretmen ve ders kitabının kader olgusunu nasıl ele aldığı, öğrencilerin kader algıları, Tanrı tasavvurları ve Tanrı'ya dair duygu durumlarının bundan nasıl etkilendiğine dair bulgular yer almaktadır.

4.5.1. Yaşam Durumlarının Yorumlanması Sürecinde Gelen Örtük Tanrı Anlatımı

Bireylerin varoluş ve gelişme süreçlerinde aileleriyle, sosyal çevreleriyle kurdukları etkileşimler önem arz etmektedir. Bu etkileşimler bazen bizzat yaşanarak, bazen şahit olunarak, bazan üzerinde konuşularak, bazan da pasif bir şekilde sadece duyularak deneyimlenmektedir. Bu etkileşimler bireyin bizzat aktif olduğu bir süreçte işleyebildiği gibi pasif ve dolaylı etkilendiği bir süreçte de işleyebilmektedir. Olumlu/olumsuz yaşam durumları üzerinde gerçekleşen bu etkileşimler bireyin hayatının her boyutunu etkilediği gibi öğrenme sürecini de etkilemekte ve şekillendirmektedir. Doğum ile başlayan ve ölüme kadar devam eden bu etkileşimsel öğrenme süreci örgün ve yaygın tarzda yürütülen formel eğitim bakımından hem bir imkan hem de bir sınırlılık oluşturmaktadır. Eğitimin diğer alanlarında olduğu gibi din eğitimi alanı da bu etkileşimsel öğrenme sürecinin hem etkileyeni ve hem de etkileneni olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bireyler, formel eğitimde okul ortamına gelmeden önce ailelerinden ve sosyal çevrelerinden dini alana dair pek çok öğrenme gerçekleştirmektedirler. Bu öğrenmelerin bir kısmını ailenin veya sosyal çevrenin bilerek, kasıtlı ve belki bir miktar planlı yürüttüğü boyut oluşturuyorken diğer önemli bir boyutunu da kasıtsız, rastgele, plansız ve belki de istenmeyen öğrenmeler oluşturabilmektedir.

Bireyler dini alanın en önemli konusu olan Tanrı ile öncelikle ailelerinin ve yoğun etkileşimde oldukları yakın sosyal çevrelerinin dini alana ve Tanrı'ya dair takındıkları tutumları çerçevesinde tanışmaktadırlar. Bu tanışma süreci, ya bizzat yaşadıkları, ya şahit oldukları, ya üzerinde konuştukları ya da duydukları olumlu/olumsuz yaşam durumları üzerinden deneyimlenmektedir.

“Fakirlik zenginlik farkı vb. bu durumlar hakkında mesela araştıran, çevresinden öğrenen veya imanı veya korkusu fazla olan birisine göre Allah merhametlidir. Allah bunu bizi cennete koymak için yapmıştır. Ama imanı zayıf olan, araştırmayan, dini düşüncesi veya çevresi gelişmemiş insanlara göre işte daha çok Allah adaletsizdir. Bak ona o kadar vermiyor. Orda neden savaş var? Madem Allah var, neden Müslümanlar ölüyor? gibi düşünebiliyorlar. EÖ6”

Katılımcılardan bazılarının sosyal çevresinde ya da sosyal medyada karşılaştığı Tanrı anlatılarını dine ve Tanrı'ya dair benimsediği tutum çerçevesinde karşıladığı, anladığı, değerlendirdiği görülmektedir.

“Twitter da bir hesap vardı ‘kâfir’ diye. Zaten ateist bir insan bu belli. Onun amacı daha çok ateizmi yaymak. İslam’ın çelişkili olduğunu anlatmak. Bir yerlere sesini duyurmak. Orada gördüğüm soruların içeriği daha çok Allah’la ilgiliydi. Hani Allah bu kadar büyükse neden insanlar ölüyor? Neden bu kadar kötülük var? gibi. Sonra da İslam tarihini işte çelişkili yerlere kadar soruyor. Mesela Hz. Ali’nin Hz. Muaviye’nin yaşadığı olayları, niye yaşandı? diye soruyor. Bak daha Müslümanlar peygamber ölünce birliği sağlayamadılar, gibi. İslam hakkında şüphe yaratmaya çalışıyor. Ateist bir insan bunları okursa etkisi artar. Müslüman bir insan okursa, zaten Anadolu insanı bak Allah var, sakın yapma. Zaten ‘tövbe tövbe’ diye diye oradan çıkar. Ya da hani okuduklarını sorgular. Öğrenir gerçeklerini. İmanı daha çok artar EÖ6.”

Bazı katılımcılarda Tanrı'ya dair ilk öğrenmelerin, yetişkinlerin öğretmek istedikleri Tanrı anlayışı üzerinden geldiği ve daha çok dini terminoloji kullanımı ile gerçekleştiği; bazı katılımcılarda ise olumlu/olumsuz yaşam durumlarına dair sebep-sonuç yorumlarında geçen Tanrı'nın yaşamdaki rolüne dair örtük Tanrı anlatımı üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. Öncelik sonralık sıralaması değişse de nihayetinde her katılımcı Tanrı'ya dair hem dini terminolojiden gelen hem de örtük anlatımlarından gelen Tanrı betimlemeleri duymaktadır. Farklı şekillerde gelen Tanrı betimlemelerinin bazen tutarlı bazen de tutarsız olabildiği katılımcı ifadelerine yansımaktadır.

“Eskiden bana anlatılana göre açıkçası ben de kaderde varmış, diye düşünüyordum. ‘Kaderinde vardı. O yüzden oldu.’ deyince hani bir kader var. Ona göre olan oluyor diye düşünmüştüm. Hani neden kötü bir şey yazmış? diye düşünmüştüm. Hani demek ki kötülük de

yazıyor, diye düşünmüştüm. Kötülüğü biraz istiyor, diye düşünmüştüm. Şaşırdım. Hani bizi yaratıyor. Neden böyle bir şey oluyor? diye şaşırdım. Derste öğrenince, Pek çok şeyin insanın seçimi ile olduğunu öğrenince öyle olmadığını anladım. Ailemde, çevremde Allah, işte kusursuz, bizim iyiliğimizi isteyen, bizim için uğraşan biri diye anlatılıyor. Ama bu kader anlayışına göre tam tersi oluyordu. Dersten önce yanlış kader anlayışındaymışım KÖ21.”

“Aslında Allah’ın böyle bir şey yapmayacağını biliyorlar. Ama bu düşünce işte garip bir düşünce. Allah Teâlâ hem çok merhametli bir varlık. Ama yani öyle kötü şeyler de yapmaz. Ama demek ki, onu da yaptığına göre, onun da bir bildiği var. İşte, öyle düşünüyorlar. Yani benim çevremdeki herkes Allah’a karşı olmuyor. Herkes ne kadar isyan etse de sonra Allah’ı biliyorlar. O yüzden Allah’a inanmıyorum gibi bir şey olmuyor yani. EÖ5”

“Etrafımdaki yaşlılar kader hakkında daha çok işte alın yazıları böyleymiş diyorlar. Sanki insanların kendi iradeleri yok da, Allah daha önce onların yolunu belli etmiş, diye düşünüyorlar. Öyle konuşuyorlar. Biri birini öldürünce Allah yaptırdı oluyor. İnsan iradesini yok sayıyorlar. İnsanlar kukla, Allah da oynatan. İsteddiği gibi, canı nasıl isterse öyle oynatan biri gibi. Yolları Allah çiziyor. İnsan da sadece kurmalı oyuncak gibi gidiyor. Allah sanki insanların özgürlüklerine karşı ve insanların düşüncelerini önemsemeyen bir varlık gibi. Bir de Allah’ı iyi bir varlık olarak söylüyorlar her zaman. Ama iyi bir varlık neden kulunu kuluna öldürtsün. EÖ1”

“İşte böyle oldu. Allah yazmıştır. İşte biz ne yazıldıysa onu yaşarız gibi. Hiçbir şey diyemeyiz. Değiştiremeyiz. Sadece yaşamalıyız. Ne olursa. Burada Allah kötü bir varlık gibi anlatılıyor genelde. Kötü de değil de. İnsanın iradesini dikkate almayan. Geri plana atmış. Allah’ın istedikleri oluyor gibi vurgulanıyor açıklanan şeylerde. Aslında iyi olduğunu biliyor. Allah kusursuz, tek, elinden geldiğince yardımsever. Ama yaşananları açıklarken de hafif bir kötülüğü vurguluyor gibi açıklanıyor bence. KÖ19”

“Oradaki anlatımda daha çok böyle duruma göre değil de kendi isteklerine göre karar veren bir Allah gibi anlatılıyor. EÖ7”

“Toplumda hani suç yapan kişi kendi isteğiyle yapıyor. Ama o zararı gören kişinin kendi isteği değil kaderinde var, olarak gösteriliyor. Allah ona bir yol çizmiş ve bu onun yaşaması gereken bir şeymiş diye. Allah herkese bir kader çiziyor, bir yol çiziyor olarak görüyorlar. Toplumda konuşulanlardan şu an bu ben böyle anlıyorum. Hani kötü şeyleri veriyorsa o da kötüdür diye anlatıyorlar. Ama hani savundukları şeyde Allah’ın iyi olduğu. Hani birbiriyle çok ters şeyler. Bu da toplumun cahilliğinden kaynaklanıyor. KÖ18”

“Kötü olaylar alın yazısı ile oluyor diyorlar. Burada anlatılan Tanrı biraz şey böyle sanki sadece kendi düşünüyormuş gibi ya da kendi fikirleri önemliymiş gibi aslında. Yani hani çok kötü

diyemezsin ona. İyi diye düşünüyorsun. Ama onun bencil olduğunu düşünüyorsun. Öbür yandan ne kadar iyi duygu varsa onda besleniyor, diyorsun. Ama bir açıdan da konuyu onun bencil olduğuna getiriyorsun. Her şeyi kadere bağlayarak, kaderi de Allah'ın yazmış olduğunu söylediklerinde Allah kötü, bencilmiş gibi bir anlatım ortaya çıkıyor. Hani belki düşünce olarak Allah kötü demiyorlar. Ama içlerinden öyle bir duygu geçiyor. KÖ16”

Katılımcıların ifadelerinde yer alan örtük Tanrı betimlemelerinin çoğunluğunun olumsuz yaşam durumlarında Tanrı'nın yaşamdaki rolüne dair betimlemeler olduğu görülmektedir. Bu anlatımlarda Tanrı; yaratan, yaşatan, düzenleyen, yöneten, izleyen, kontrol eden, yazgı yazan, kaderi belirleyen, sınav yapan, değerlendiren, ödüllendiren, cezalandıran, hesap soran ve adalet sağlayan rollerinde betimlenmektedir.

“Ailem, olumsuz bir durum yaşandığında Allah bu insana hak ettiğini verdi, dedi. Allah adaletlidir, dedi. Burada iyiliğe iyilik kötülüğe kötülük verici bir Allah, güvenilen bir Allah anlatmış oldular. EÖ14”

“Bence Allah'ın çok yüce olduğunu düşünüyorlar. Şu an işte bir sınav oluyoruz dediler. Hayatımızın her köşesinde bir sınav oluyoruz. Bundan dolayı da hani nasıl desem yani her şeyi gören, ona göre karar veren, adaletli biri diye bahsettiler. KÖ8”

Katılımcılardan bazılarının yaşadıkları zorlu durumları ailelerinden bu durumlara dair duydukları yorumları aynen kullanarak değerlendirdikleri görülmektedir. Dini terminolojinin kullanıldığı bu yorumlarda yaşanan olumlu/olumsuz her şeyin bir imtihan olduğu geçmektedir. Olumsuz durumlar, bazan yapılan yanlış davranışların bedeli ve karşılığı, bazan ahirette alınacak daha büyük bir cezanın kefareti ya da sabretmek karşılığında ahirette mükafatlandırılacak durumlar olarak yorumlanmaktadır. Yorumlarda dünya ve ahiret hayatı birlikte değerlendirilerek adaletin sağlanacağı ifade edilmektedir. Sıkıntı yaşayan ailelerin anlatımlarındaki bu vurguda yaşadıkları üzüntü ve sıkıntıları aşmalarında evlatlarına güç, katkı ve tutunacak bir gerekçe sağlama amacı güttükleri ve cennetteki mükafatlar ile ödünleme duygusu yaşatmaya çalıştıkları görülmektedir.

“Allah'ın yaptığı sınavı her zaman olumlu bir şey olarak göreceğiz. Tabi ki canımız yansa da. Zaten sınav can yaktığı için olumlu. Yani çünkü demek ki bir şeyler yapmışsın ve bunun bedelini ödüyorsun. Ya da önceki yaptığın basit bir şeylerin bedeli olarak görüyorsun ve ahirette de direk cennetle mükâfatlandırılabiliriz ve buna değer. Babamdan bu şekilde duymuştum. Babam yaşadığımız şeylerin her zaman mükâfatlandırılacağını ve yaşanan kötü şeylerin hiçbir zaman karşılıksız kalmayacağını söyledi. Ben de yaşadığımız her kötü şeyin bir sebebi var ve her zaman bir karşılığı olacaktır, diye düşünüyorum. Allah adildir. KÖ11”

“Dünya hayatı açısından bakarsak, olumsuz yaşam durumlarını düşününce daha çok ceza veren bir Allah var aslında. Hani sonuçta mutlu yaşamamızı engelliyor. Ama ahireti düşündüğümüzde de aynı zamanda ahirette sonsuz bir mutluluk verebileceği için de bir sıkıntı çıkmıyor yani. Ahirette telafi edileceği için buradaki acıya katlanılabilir. KÖ11”

Bazı aileler de savaş, göç, fakirlik-zenginlik, şiddet vb. durumlarda yaşanan insanlık halleri ile bu bağlamlarda Tanrı'nın rolünü anlamlandırabilmelerinde çocuklarına bir anlam dünyası sundukları ve anlatımlarında dini terminolojiyi yoğun bir şekilde kullandıkları görülmektedir.

“Çevrem bana ne anlattı. Allah'ın işte bizi bir sınav için gönderdiğini, bunların bir sınav olduğunu, sabretmemiz gerektiğini, zor durumdakilere yardım etmemiz gerektiğini anlattı. Genel olarak. Allah bizi bunlardan sınav yapıyor, dediler. Bunları Allah bize verdi. Biz bunlara göre sabredersek, hayırlı amel yaparsak, iyilik yaparsak Allah bizi cennete koyacak. Eğer bu sınavdan geçemezsek de cehennemde kalacağız. Öyle anlatıyorlar. Burada anlatılan Allah güzel bir Allah. Yaşananların kişilere göre bir güzellik olduğunu, mesela o savaşta ölüyor şehit oluyor. Savaşta işte sabrediyor, yurdundan sürülüyor, hicret ediyor. Ayet var mesela yaşadıklarına sabrederlerse onların cennete gitmesine, kurtulmasına vesile olacağına dair. Onların yaşadıklarında bizim de imtihanımız olduğunu, onlara yardım etmemiz gereken yerlerde etmediğimizde günaha girdiğimizi söylüyorlar. Nasıl bir Allah anlatıyorlar, işte o durumları bahane ederek insanların günahlarını affetmeye çalışan bir Allah. Tam tersi olsa Allah adaletsiz oluyor, merhametsiz oluyor. Allah onları bu dünyada çektiklerine karşılık ahirette rahat ettirmiş oluyor. Allah'ın verdiği rızık farklı mesela güçlü olana fazla rızık veriyor o onun imtihanı oluyor. O güçsüze verecek. Güçsüz sabrediyor. Kendi çalışıyor o onun imtihanı oluyor. Hem bu sayede dünyada sosyal denge oluşmuş, oluyor. Çünkü herkes eşit olsa, her şey aynı olsa, hiç savaş olmasa, hiç kötülük olmasa, hep tat olsa, her şey güzel olsa bu sefer de güzelliğin bir güzelliği kalmaz. Onun için kötü şeyler de oluyor, güzel şeyler de oluyor. Onlar hem imtihan vesilesi oluyor hem de dünyanın güzellikleri anlaşılıyor. Hem Allah anlaşılıyor hem de sosyal bir denge sağlanmış oluyor. EÖ6”

Katılımcılardan bazılarının çevrelerinden bir şekilde kendilerine ulaşan örtük Tanrı anlatımlarını yaşadıkları bağlama, duygu durumlarına, dini bilgi ve deneyimlerine göre ele aldıkları ve değerlendirdikleri görülmektedir. Muhatap oldukları Tanrı anlatımını kendi dünyalarınca anlamlandırdıkları, anlatıma dair sorularını çevrelerinde güvendikleri yetişkinler ile konuşma imkânı bulup bulamamalarına göre de duygusal anlamda etkilendikleri görülmektedir.

“İşte bizimkilerden yaşananlar kaderdir, diye düşünen bir babaannem vardı. Babannem çok yanımda değildi. Yanımda olsaydı ve annem vefat ettiği zaman kader, alın yazısı, deseydi. O üzüntüyle bende patlak verebilirdi, diye düşünüyorum. Karşı gelme olayı olabilirdi. (Annenin ölümünde kader yorum yapan oldu mu?) Ya hocam oldu. Oldu da çok yakınlarım değildi. Zaten ben kimseyi duymuyordum. Yakınlarımdan duysaydım belki kaldıramayabilirdim. Annemin vefatında Allah sevdiğini yanına alır, diye duydum. Fazla da şey olmadı. Babam da kader hakkında daha çok insanın seçimi diye düşünüyor. EÖ1”

“DKAB ders kitabındaki “kader tanımı” beni Allah’tan uzaklaştırdı. Tanım Allah’ın belirlediği şeklindeydi. Ya sanki yazdığını söylüyor. Allah’ı suçluyormuş gibi oluyor. Hani Allah yazdı, Allah yaptı diyorlar ya öyle. Ben de hiçbir şey bilmediğim için, Allah yazdıysa o zaman ben bunları yaşamak zorundaymışım gibi. Aslında ona değil de bunu yazanlara kızmak gerekir. Beni Allah’tan uzaklaştırdı bir süre. Sonra yine kendi irademizle olduğunu düşündüm. Hatta ilk duyduğum an hocaya bile itiraz ettim. Yani çünkü kendi irademizle her şeyi yapıyoruz. Bir şeyi Allah’a yüklemek çok kötü bir şey. Ben kitapta böyle görünce şok olmuştum. İlk başta direk eve gidince direk anneme böyle içimde ne varsa söylemiştim. O da işte kurcalama dedi. Etkilendiğimi görünce en sonunda hani kitabın tanımlarına takılma demişti. İşte bunu sınav için yapıyorsunuz. Bu zamana kadar otomatik işte sadece soruyu görünce otomatik işaretlediğim bir şey oldu. Ama yine de böyle testlerde falan görünce sinirleniyordum. KÖ5”

Katılımcılardan bazıları çevreden duydukları Tanrı anlatılarında, yaşamın birtakım amaçlar doğrultusunda Allah tarafından düzenlendiğinin, insanın bu durum hakkında herhangi bir bilgisinin/etkisinin olamayacağını ve iyi/kötü yaşananların “vardır bir hayır” düşüncesi ile kabullenmesi gerektiğinin vurgulandığını ifade etmişlerdir. Kendilerinin de bu yorumları kabullendikleri ve yaşamlarını yorumlamada kullandıkları görülmektedir.

“Allah hakkında çevremdekilerin anlattıklarından anladıklarım. Allah çok iyi insanların başına çok kötü şeyler getirebiliyor. Çok kötü insanların başına çok iyi şeyler de getirebiliyor. Bu Allah’ın seçtiği bir şey. Demek ki olması gereken böyle. Demek ki onun bir amacı var. Amacın ne olduğunu insanlar bilmeyebiliyor, onu Allah kendi biliyor ancak. EÖ8”

“15 Temmuz olaylarından önce bilmiyordum. Demette bir dersane vardı, şimdi kapandı. Oranın sınavlarına girmiştım. İki hatayla çıktım. Ama beni seçmediler. Sonradan işte 15 Temmuz olayları oldu. O hatayı doğru yapsaydım Orada olacaktım ve sonunda bütün iş hayatımı, her şeyimi etkileyecekti. İleriye bakıldığında iyi ki böyle bir şey olmuş diyorum. İleriye bakıldığında bazı olumsuz şeyler olumlu, bazı olumlu şeylerde olumsuz olabiliyor. EÖ8”

“Mesela babaannem istemediği birine verilmiş. Diyor ki hani hiç ağlayıp zırlamadım, diyor. Çünkü kaderimde o varmış, onunla evlendim, diyor. Kaderde onunla evlenmemek olsaydı zaten

hani bir şey olurdu, o ölür veya ben ölürdüm, evlenemezdik diye anlatmıştı. Yani belki şey diye düşünüyordu. Hani kadere bağlı bir kişiysen hani Allah bana bunun sonunda iyi bir şey verecek gibisinden olabilir hani. KÖ27”

Katılımcılardan bazıları Tanrı anlatımlarında Allah’ın olayları belirlediği ve fakat insanların etkilene durumlarına göre olumlu yaşam durumlarında iyi, merhametli yüce bir Tanrıdan bahsediliyorken olumsuz yaşam durumlarında ise kötü, merhametsiz bir Tanrıdan bahsedilebildiğini ve Tanrı’ya isyan edilebildiğini gördüklerini ifade etmektedirler.

“Mesela deprem oldu. Bir yakınını kaybetti. Allah kötü deyip isyan eden de var. Ama mesela diyelim ki ondan sonra güzel bir şey geldi başına. Mutlu olacağı bir şey geldi. Başarılı olacağı bir şey geldi. O zaman da Allah çok iyi diyor. KÖ20”

“Yaşanan her şey kaderdir diye düşünenler, o insanın kaderi iyiye Allah o insanı daha çok seviyor. Ama eğer kaderi kötüye o insanı daha az seviyor. O zaman taraflı bir Allah olarak düşünüyor, kötü diye düşünüyor. Bu da insanları ateistliğe kadar yönlendirebiliyor. KÖ19.”

“Kötü olaylarda da kötü bir Allah gibi olmuş oluyor. Hani ya kullarının kötü olaylar yaşamasına sebep olan bir varlık. KÖ22”

Bazı katılımcılar iyi-kötü her şeyin Allah’tan olduğu anlatısının kötü olaylar ile ilişkilendirildiğinde Tanrı’nın ayırım yapan, adaletsizlik yapan, kötülük yapan bir varlık olarak anlatıldığını ifade etmişlerdir.

“Çoğu kişi ne gelirse Allah’tandır, diye düşünüyor. Yani iyilik kötülük ne yaşadıysa hak ettiği oymuş, diye. Allah ona onu verdi, diye. Mesela benim amcam sürekli kupon oynuyor. Sonra işte kazanınca Allah verdi, diyor ve şükrediyor. Orada o zaman Allah’ı adaletsiz gibi anlatmış oluyor. Çünkü biz çalışıyoruz ama başkaları çalışmadan da aynı parayı kazanabiliyor. O zaman bu adaletsiz değil mi? Allah niye veriyor ki yani? Verir mi hiç Allah böyle? hocam Allah’ı adaletsiz anlatıyor. Yani doğru olmayan bir Allah anlatıyor. Yani bütün kullarına eşit davranmayan. Yani öyle bir Tanrı olamaz. EÖ13”

Katılımcılardan bazıları, hastalıklar, ölümler, suçlar, tacizler, savaşlar gibi mağdur insanların hiçbir dahlinin olmadığı ve ciddi zarar gördükleri durumların yorumlanmasında Allah belirledi, Allah yazdı, yazgı, alın yazısı, kader, vb. ifadelerin yer almasının merhametsiz, adaletsiz, kötülük yapan, kötülüğe izin veren bir Tanrı anlatımını ortaya çıkardığını düşünmektedir.

“Taciz, şiddet gibi olaylarda bile eskiden beri kader kısmet diyorlar, Allah belirledi diye bakıyorlar. Burada Allah’ı merhametsiz olarak anlatıyorlar bence. Merhameti olsaydı neden

yapardı gibisinden. Gençler böyle sözlerden olumsuz etkilenebilirler. Benim ablamı etkilediği gibi yani KÖ17”

“Ateist arkadaşım, Allah size kader veriyor, demişti. Allah onları fakir yaratıyor. Hani neden fakir yaratıyor? Niye ona kötü bir hayat veriyor? O zaman bu Allah kötü bir tane Allah mı? demişti. Ben konuyu kapatalım demiştim. KÖ24”

Zorlu yaşam durumlarından geçerken yaşam durumlarının kader ile belirlendiği yorumu ile karşılaşan katılımcıların, yaşadıkları sıkıntıyı Tanrı ile ilişkilendirdikleri, Tanrı’ya ve dine karşı birtakım sorgulamalarla mesafeli bir tutum takındıkları görülebilmektedir.

“Çevremdeki herkes kadere bağlıyor. Biri dua ediyor hani kabul olursa tamam. Ama kabul olmazsa kader, diyorlar. O zaman dua etmenin ne mantığı var? Her şey kadere göre yaşanacaksa biz niye dua ediyoruz? Din öğretmenleri öyle diyor, hani kitaplarda falan, dualarda o şekilde kader olduğu söyleniyor. Dua ediyorsun dua karşılık bulmuyor. Kaderi değiştirmiyor. Hani kader Allah tarafından yazıldıysa, biz onu yaşıyoruz. Allah her şeyi biliyorsa, mesela elimi kaldıracağı mı biliyorsa, o zaman neden yaşıyoruz? Kader mantıksız olan bir şey. Kader dinin içinde olan bir şey. O mantıksız olduğu için hani dini de bozuyor. EÖ15”

“Benim kalbimde sağlık sorunum var. Bunun neden olduğunu ben bilmiyorum. Belki kendime zarar verdiğim şeylerden dolayı veya psikolojik olarak birikmiş şeylerden dolayı olabilir. Bunu Allaha bağlamak çok normal. Çünkü hani her şeyi Allah bilir olarak yetiştiriliyoruz. Dinen sorular oluşuyor benim aklımda. Ya hak etmek değil de hani niye böyle bir şey oluyor, olmasının sebebi ne? diye KÖ18”

“Alın yazısı anlatımında Allah acımasız gibi bence. Yani bence öyle canlanır zihinlerde. Çünkü eğer Allah bir kısmını şanslı bir kısmını şanssız yarattığını düşünüyorlarsa bize yapılan bir haksızlık var, diye düşünürler. Bu yüzden acımasız olduğunu da düşünürler. Bu da onların ibadet yapmalarını engeller açıkçası. KÖ8”

Katılımcılardan KÖ30 kader hakkında “alın yazısı” şeklinde bahsetmenin gençleri Allah’tan uzaklaştırabileceğine dikkat çekiyorken; KÖ9 da kaderin çevrenin anlattığı gibi alın yazısı olması durumunda Ateistlerin savunduğu, “Tanrı’nın kötü bir varlık olduğu” düşüncesinin de doğru olacağını ifade etmektedir. EÖ5 çevrenin mağdurların yaşadığı durumları Allah’a nispet ederek getirdiği sorgulamaları dile getiriyorken, KÖ30 ise, annesinin “kaderimse yaşarım.” şeklindeki ifadesini “Allah’ın yarattığı varlıkların kötülüğünü istemekle suçlanması” anlamına geleceği için eleştirmektedir.

Katılımcılar insanların zarar gördüğü durumların nazar, büyü ve muska ile ilişkilendirilerek anlatılması durumunda Tanrı'ya dair örtük ve olumsuz betimlemeler yapılmış olduğuna işaret etmektedirler.

“Çevremde işte büyü var ve insanları etkiler, dendiğinde. Bir tane büyücü var. Eğer o büyücü işte başkasının hayatını olumlu ya da olumsuz felç ediyorsa, onun hayatıyla oynayabiliyorsa o zaman ben derim ki bir Allah var. Hani bizi irademize bırakıyor. Bir tane de adam var. İnsanların hayatına bulaşıyor. O zaman hani sorgularım biraz. Çelişkiye düşerdim. Burada Allah'a şirk koşuluyor. Burada Allah'ı güçsüz, sorumsuz bir varlık gibi anlatmış oluyorlar. Hani insanların hayatlarına müdahale etmiyor. Kötü bir şey başına geliyor. Hiç bana yardım etmedin, olurdu yani. KÖ9”

Katılımcıların yaşam durumlarının şekillenmesinde insan iradesine alan tanıyan yorumlar karşısında farklı düşünebildikleri görülmektedir. Bazıları insanların zarar görmesi durumunda Tanrı'nın neden müdahale etmediğini sorgulayarak, kötülüğe izin verdi, kötülüğe seyirci kaldı gibi ifadeler kullanırken, bazıları da sonucun insan iradesiyle değişebileceğine vurgu yaparak Tanrı hakkında olumlu betimlemelerde bulunmaktadır.

“Kötü olaylarda, çevremde Allah hakkında bir şey anlatılmaz. Çevrenin algısında Allah niye kötülük yapsın ki. Sorduğunuzda hani bu kötülüklerde Allah'ın etkisi var mı? Dediğinizde, şey derler. Allah kötülük yapmaz derler. Peki neden engel olmuyor onlara? O zaman da derler ki insanlar hür, o yüzden kötülük yapıyorlar diye. Bu anlatımda Tanrı biraz etkisiz kaldı sanki, sadece izlemeyi tercih etti gibi bahsediliyor. Bu sefer bu şiddete maruz kalan veya bu zararı görenler Allah'a karşı farklı düşünebiliyorlar. Hani benim eziyet görmeme izin verdi, seyirci kaldı gibi düşüncelere saplanabiliyorlar. Sanki Allah adaletsizliği sağlayan bir varlıkmiş gibi. Seyirci kalıyor gibi. Niye seyirci kalıyor ki? Neden ben bunlara maruz kalıyorum? gibi bir düşünce oluşabiliyor. EÖ2”

“Hocam aslında şöyle bence garip bir şekilde adaletsiz olduğunu göstermiyor Allah'ın. Çünkü o fakir doğmuş veya hani annesi babası ölmüş doğabilir. Ama sonunu bilemezsin. Belki sonunda iyi bir şey var. O da zengin doğdu ama sonunda kötü bir şey var belki. Bir insanı düşünelim Allah onun başına neden kötü bir şeyler getirsin? Ya da iyi getirsin? Buna insanlar karar veriyor. KÖ23”

“Sorumluluğu kendinde arayabilen, bilinçli insanların zihinlerinde ve anlatımlarında Allah eşit, adaletli bir varlık olarak geçiyor. Yanlış bir sonuçta kendilerinde ararlar suçu. İşte depresyon olduğunda neden bu kadar şanssız değil de müteahhitte suç var, derler. EÖ7”

4.5.2. DKAB Dersinde Kader Nasıl Anlatıldı

Kader Ünitesi, Ortaokul DKAB Dersi Öğretim Programı'nda 8. Sınıf düzeyinde yer almaktadır. Öğrencilerin 8. Sınıf eğitim-öğretim yılı sonunda girecekleri Liselere geçiş sınavında (LGS) sorumlu tutulan 6 dersten biridir. Bu sınav süreci hem öğrenciler ve hem de öğretmenler açısından ek bir stres kaynağı oluşturmaktadır. Kader ünitesi, Allah, Allah'ın sıfatları, varoluştaki ve yaşam durumlarındaki rolü, etkisi, müdahalesi; insanın Allah ve yaşam durumlarındaki rolü, yaşam durumlarındaki Allah-insan ilişkisi gibi konular ile direk ilgili olması ve ayrıca inanç esaslarında biri olması yönüyle sınıf ortamında öğretime konu edilirken üzerinde konuşulması, anlatılması, sunulması, soru sorulması, sorgulanması, anlaşılması, kavranması hem öğrenciler ve hem de öğretmenler açısından bir takım zorluklar ortaya çıkarmaktadır.

Katılımcılardan bazıları kader ünitesine daha başlanmadan yaşanan sıkıntılı durumu şöyle ifade etmektedir.

“DKAB dersinde kader ünitesi işlenmeye başlamadan önce hoca özellikle beni uyardı. Sakın bu konuyu kurcalama, diye. Ben çok soru soranlardanım. Hoca bu konuyu kurcalamayın, çok derine inmeyin. Ben size sorularda, testlerde nasıl çıkıyorsa ona karşılık olan cevabı vereceğim. Siz çok fazla irdelemeyin, kafamı karıştırmayın. Bende cevabını size tam olarak veremem. Yanlış fikirlere kapılmanızı istemiyorum, ileriki zamanlarda daha olgunlaşınca detaylı göreceksiniz. dedi. Yani kafamı karıştırmayın sizin de kafanız karışır gibi. Hani hocadan yana bir şüphem yok, zaten sevdiğim bir öğretmendi. Bize daha çok testlere yönelik nasıl çıkacağını falan anlattı. Hani bizim kafamız karıştı mı? Evet. Ama konuyu öğrenmeye değil de soruları nasıl cevaplayacağımıza yönelik işledik. Çünkü gerçekten detaylı bir konu ileride daha doğru anlayabileceğimiz için bu konuda fazla da öğretmenimizi zorlamadık. Hoca bile anlatırken zorlanıyor. Çünkü DKAB öğretmenleri en çok bu konuyu anlatırken zorlanıyorlarmış diye duydum. Bu konu neyi sormak istediğimi tam da ifade edemediğim bir konu. Hani Allah'ı nasıl tanımlayamazsak kader de öyle bir konu bence. Çok irdelememek lazım. KÖ5”

“Hoca zaten bu konuda çok sormayın demişti. Testlere veya sınava yönelik bir şekilde anlattı bunları ezberleyin dedi. O şekilde öğrendik kaderi. Derste hocamız ilgilenmedi. Ben de çok soru sormadım. Çünkü soru sorunca benim de aklım birazcık karışıyor ve böyle hani tam anlatamayınca benim inancım da böyle değişiklik olsun istemedim. Hocanın çok sormayın demesi belki de bir ön yargı oluşturmuş olabilir kadere karşı. Çünkü hani şimdi değil şimdi anlamazsınız demişti. KÖ6”

Katılımcılardan EÖ4 de, DKAB dersinde 5. Sınıftan itibaren hep aynı şeylerin anlatıldığını, dolayısıyla zaten bildikleri konular olduğu için de ders ile pek ilgilenmediğini, dinlemediğini, soru sormadığını ifade etmektedirler.

Yazgı Anlatımı

Bazı katılımcılar DKAB dersinde kader kavramının “Allah’ın her şeyi bilmesi, belirlemesi ve yazması” şeklinde anlatıldığını ifade etmektedirler.

“DKAB dersinde Kader Allah’ın yazdığı şey diye geçmişti, öyle hatırlıyorum. EÖ17”

“Aileme sormuştum kader nedir diye, alın yazısı demişlerdi. Ailem de çevremdeki insanlar da kader hakkında alın yazısı diyorlar. DKAB dersinde de aynı şekilde bahsettiler. EÖ18”

“Eskiden kader yaşanacak şeylerdir diye duymuştum. Sonra derste de öğrendim. Kader yaşanacak şeyler, yani Allah’ın bizim için planladığı şeyler, gelecekte yaşayacağımız şeyler. EÖ9”

Katılımcılardan KÖ28, KÖ35 ve EÖ5 de DKAB dersinde kaderin Allah’ın her şeyi ezelden bilmesi ve belirlemesi şeklinde işlendiğini dile getirmektedirler.

Allah Biliyor İnsan Seçiyor Anlatımı

Katılımcılardan bazıları derste kaderin Allah’ın tüm alternatif durumları bilmesi, insanın seçimine sunması ve insanın da bunlar arasından seçim yapması şeklinde anlatıldığını dile getirmişlerdir.

“DKAB dersinde hoca külli irade, cüzi iradedden bahsetti. Birini biz seçiyorduk diğeri Allah’ın iradesiydi. Din hocası şey anlatmıştı. Allah bize seçmek için iki yol verir, biri iyi biri kötü. Yine bunu sen seçersin. Ama ne seçersen seç Allah bunu bilir. Allah biliyor insanlara da seçme hakkı veriyor. Seçmek kötü yolu seçmek, iyi yolu ya da daha hayırlısını seçmek senin elinde diyordu. Bu düşünce bana mantıklı gelmişti. KÖ41”

“DKAB dersinde kader, Allah’ın belirlediği ve bizim de seçtiğimiz, seçeceğimiz yolları bilmesi, ama buna karışmaması, bizi özgür bırakması şeklinde geçiyordu. KÖ6”

“Geçmişte bilmiyordum, bu sene kader ünitesini işlediğimizde öğrendim. Kader, kafamda oluştu ve netleşti. Bizim yaşayacaklarımızın önceden bilinmesi. Ama insanın çabası ile de değişebiliyor. KÖ7”

Allah'ın Bilmesi ve İnsan İradesi Arasında Çelişkili Bir Anlatım

Katılımcılardan bazıları DKAB dersinde kader ünitesi ile ilgili anlatımlarda Allah'ın bilmesi ile imtihan olgusunun geliştiğini ve konuyu tutarlı bir şekilde zihinlerinde oturtamadıklarını ifade etmektedirler.

“Bence üniteyi işlerken tam oturamadı. Ben sormuştum. Zaten seçeceğimiz şey belli ise neden yaşıyoruz? Neden imtihan ediliyoruz? diye. Ben alternatifleri düşünüyorum. Çünkü öbür türlü düşündüğümde oturmuyor. İrademiz boşuna değil diye düşünüyorum. Hani kendimiz seçtiğimizde ancak mantıklı oluyor. KÖ15”

“Derste kader konusu hakkında bazı şeyler tam oturmadı, çelişkiler vardı. Ben alternatiflerin olduğunu düşünüyorum. Bizim seçtiğimize inanıyorum. Ama eğer biz bunlardan birini seçiyorsak ve Allah bunu bilmezse bizim kafamıza yatıyor. Ama eğer Allah o alternatiflerin sonucunu da biliyorsa yine aynı kapıya varır. O yüzden gaybı bilmez fikri birazcık aklıma yatıyor benim şu sıralar. KÖ13”

Evrenin Yasaları Anlatımı

Bazı katılımcılar DKAB dersinde kader kavramının evrenin işleyişine konmuş olan kurallar, yasalar, düzen, ahenk kavramları üzerinden anlatıldığını ifade etmektedirler.

“Derste kader, Allah'ın hani bütün evren için, yarattığı her şey için olacak şeylerin kuralını belirlemesi, diye geçti. Mesela güneşin doğudan doğması, yerin üstündekileri çekmesi gibi. Yani Allah'ın evrene kurallar koyması gibi. Ben eskiden kader hakkında her şeyi Allah belirliyor, sadece kısıtlı bir kısmını biz belirliyoruz, diye düşünüyordum. Ama aslında daha çok bizim belirlediklerimizmiş, kısıtlı bir bölümü Allah'ın belirlediğiymiş. Bunu öğrendim. KÖ27”

“Derste kader, Allah'ın dünyaya koyduğu kurallar olarak anlatıldı. İşte fiziki kurallar, biyolojik kurallar ve toplumsal kurallar, şeklinde. Bu kurallara uygun olarak olan şeyler de kazadır. Bu kuralların tamamı, yani bizim kendisine göre yaşadığımız kuralların hepsi kaderdir. O kurallar üzerinden seçimler yapıyoruz. Yaptığımız seçimdeki fiil kaza, onun bağlı olduğu kural da işte kaderdir. EÖ13”

Katılımcılardan KÖ1, KÖ2, KÖ3, KÖ4, KÖ19, EÖ1, EÖ4 ve EÖ12 de DKAB dersinde kader kavramının ölçü, düzen, ahenk ve Allah'ın evreni ve varlığı yaratırken varoluşa koyduğu yasa ve kurallar şeklinde geçtiğini ifade etmişlerdir.

Katılımcılardan bazıları DKAB dersinde kader nasıl işlendi sorusuna derse karşı ilgilerinin olmadığı, ders öğretmeni ile anlaşımadıkları, zaten bildikleri konular olduğu

şeklinde farklı sebepler ileri sürerek dersi pek dinlemediklerini ve DKAB dersinde kaderin nasıl işlendiğine dair pek bir şey hatırlamadıklarını ifade etmişlerdir.

“Din dersinde kaderin nasıl geçtiğini hatırlamıyorum. Derste kader ve kaza duydum ama dersi dinlemedim. Hoca ile pek anlaşıyoruz. Ders kitabını da okumadım. EÖ16”

“Ben DKAB dersini hiç dinlemiyorum açıkçası. Kader nasıl geçti, hatırlamıyorum. KÖ36”

Katılımcılardan KÖ35, KÖ37, KÖ41 de DKAB dersini pek dinlemedikleri için Kader kavramının derste nasıl geçtiğine dair bir fikirlerinin olmadığını ifade etmektedirler. Katılımcılardan KÖ43 de tek dinlediği dersin DKAB dersi olduğunu ifade etmiştir.

4.5.3. Ders Kitabında Kader Nasıl Geçiyor

Katılımcılardan özellikle imam hatip orta okulunda eğitim gören kız öğrenciler “DKAB dersinde kader ünitesinde ne anlatıldı?” sorusunda ders kitabında geçen kader tanımına özellikle değinmek istemişlerdir. Ünite genelinde düzen, evrendeki yasalar, irade, sorumluluk, emek-rızık ve tevekkül gibi kavramlar üzerinden bir açıklama getirilmesinden memnun olduklarını ve fakat ders kitabında yer alan kader tanımıyla insan iradesi, seçimleri ve yaşamı değiştirebilme olgularının çeliştiğini, zihinlerinde konuyu tutarlı bir şekilde tam oturtamadıklarını, kafalarının karıştığını ve birtakım sorularının oluştuğunu ifade etmektedirler.

“DKAB ders kitabındaki kader tanımı eksik bir tanımdı. Böyle zihinde tam oturtulamayacak gibi bir şeydi. Ders kitabındaki o tanım, sanki yazan kişide tam bir tanım bulamamış ve o yüzden kaderi tanımlarken demiş ki, yeri ve zamanı geldiğinde gerçekleşecek olaylar. Çoğu insan kaderi düşünerek derki, bu benim elimde olan bir şey. Allah'ın etkisini de düşünür ve birleştirebilir kafasında bir şeyleri. Kaderin tanımıyla diğer anlatılanlar uyuşmuyordu. O tanım bana neye yaradı? Testlerde doğru soru çözmeme yaradı. Ama içime de tam sinmiyordu. KÖ14”

“Kader Allah'ın bizim yapacaklarımızı önceden belirlemesi ama şimdi mesela ben kötülük yapacağım bunu Allah belirlemiş olmuyor ki. Kaderin tanımında böyle yazıyor ama açıklaması bunu Allah belirlemiş olmuyor. Ders kitapları ve TEOG için hazırlanan kaynak kitaplarında böyle yazıyor. Ama hayata bakınca da böyle değil gibi diye düşünüyorum. Biz Kaderimizde ne yazılı bilmiyoruz sonuçta. Ben şimdi kötü bir şey yaptım bunu Allah mı belirledi, Allah mı yazdı? Hayır. Tanıma göre senin yapacaklarının önceden belirlenmesi kaderdir. Ama hayata dönünce de ben kötü bir şey yapınca o zaman bunu Allah mı belirlemiş olacak? Olmayacak. Çünkü bu benim hatam, benim yanlışım. Bu yüzden bundan yola çıkıyorum Aslında ne planlandı benim

için bilmiyorum. Ama Allah bana bir kötülük yaptırtmaz. Bunu yapmışsan ben yapmışımdır. Bu konuda ben Allah'a güveniyorum. KÖ7”

Katılımcılardan KÖ4, KÖ5, KÖ12, KÖ13 ve KÖ15 de benzer ifadelerle DKAB ders kitabındaki Kader tanımının ünite de yer alan diğer kavramsal açıklamalar ile çeliştiğini düşündüklerini ifade etmektedirler.

Ders kitabında Allah-alem ilişkisi ve bu ilişki temelinden hareketle kaderin tanımı yapılıyorken canlı-cansız, iradesi olan-olmayan tüm varlıklar için tek tanım yapıldığı görülmektedir. Ancak kadere iman konusunun açıklanmasında iradesi olan ve sorumlu tutulan bir varlık olarak insanın özel durumuna dair akıl, irade, sorumluluk, emek, rızık, tevekkül, imtihan gibi birçok kavrama yer verilmiştir. İnsanı diğer varlıklardan farklı kılan bu özel durumunun dikkate alınmadığı bu tanımı öğrenciler eksik bulmuşlar ve diğer kavramlarla birlikte düşündüklerinde çizilen anlam dünyası ile çeliştiğini, zihinlerinde tam oturtamadıklarını ve kafa karıştırıcı bulduklarını ifade etmişlerdir. Bu durum mülakata birlikte katılan iki öğrenci arasında yaşanan diyaloga şöyle yansımıştır.

KÖ2: “DKAB ders kitabında kaderin tanımında Allah’ın önceden planladığı ölçü ve düzen şeklinde, önceden planladığı yazıyor. Kader, Allah’ın önceden planladığı şeylerin, ölçü ve düzen içerisinde olması kaza da bunların gerçekleşmesi, diye yazıyor.”

KÖ4: “DKAB ders kitabı bizimle çelişiyor. Kitapta Allah’ın önceden planladığı şeyler yazıyor. O zaman Allah planlıyorsa biz neden yaşıyoruz?”

KÖ2: “İyi de evreni Allah planladı. Evreni sen planlayamazsın ki. O kısımda seninle çelişmiyor yani.”

KÖ4: “Bence Allah bize birden fazla seçenek verdi ve alternatifler var. İşte dört tane falan var diyelim. Ama ders kitabında bir tane planlandı, gibi geçiyor. Sanki tek gelecek var gibi.”

KÖ2: “Şuan sen kendi dediğinle de biraz çelişiyorsun. Çünkü kitapta insanın kaderini demiyor. Evren de var orada. Evreni sen düzenlemedin, evreni Allah önceden düzenledi. Kitap bize insanın kaderi demiyor ki, evrenin kaderinden bahsediyor. Zaten insan evrene karışamaz.”

KÖ4: “Hani sınavla ilgili nasıl dört şık varsa seçimlerimizin de ayrı ayrı sonuçları var. İşte Allah’ın bize verdiği şeyler de öyle. Diyelim ki dört tane gelecek verdi, bunlardan birini seçeceğiz, yapacağız ve o gerçekleşecek.”

Bazı katılımcılar da ders kitabında kaderin evrenin yasaları ve insanın seçimleri vurgusuyla verildiğini dile getirmektedir. “DKAB ders kitabı yasaları vurguluyor. İradeyi, aklı falan vurguluyor. KÖ19”

“Ders kitabında da Allah’ın kurduğu düzen olarak geçiyor. KÖ22”

4.5.4. DKAB Dersinde Kader Konusu Hangi Kavramlarla Nasıl Anlatılsın

Kader Anlayışlarının Tamamı Anlatılsın Öğrenciye Seçme Hakkı Tanınsın

Katılımcılardan bazıları öğrencilerin toplumdaki diğer bireyler gibi farklı bilgi ve deneyimlere, bakış açılarına, farklı kader algılarına ve dini duygu yönelimlerine sahip olduklarını dolayısıyla da kader kavramının öğretilmesinde ve doğru anlaşılmasında tek bir anlayışın anlatılması yerine kader ile ilgili tüm bakış açılarının işlenmesini ve öğrencilere seçme hakkı tanınmasını önermektedirler.

“Kaderi her din öğretmenin anlatışı farklı. Herkes inandığı şekilde anlatır bence. Mesela siz kaderi değiştiremeyiz, dersiniz. Bunu kabullenmemiz gerekiyor dersiniz. Başka bir din öğretmeni kaderi değiştirebiliyoruz, diyebilir. Böyle keyfi olmamalı. Bana göre ikisini de anlatıp tercihi öğrencilere bırakmamız lazım. Sadece bir tanesini anlatıp körü körüne beyinlerine sokmak yanlış bence. KÖ31”

“Herkesin düşüncesi, inancı farklı olduğu için bana göre doğru gelen size göre doğru gelmeyebilir. Size göre doğru gelen de bana göre doğru gelmeyebilir. Çünkü bu kader ve din pek bilimsel açıklanan bir şey değil. Mesela başka dersler başka konular olunca bunlar bilimsel açıklandığı için eğitim kolay verilebiliyor. Ama din konusunda eğitim biraz daha zor aslında. Herkes kolay diyor ya bence din daha zor. Çünkü bir şekilde öğrencileri onlara inandırmak zorundasın. Ama her öğrencinin fikri farklı ve bütün fikirlere uyan bir şey bulmak, anlatmak bence pek mümkün değil. KÖ32”

Doğru Kader Anlayışı Anlatılsın

Katılımcılardan bazıları toplumda yaygın olan yazgıcı kader anlayışını yanlış olarak nitelendirmekte ve doğru diye düşündükleri Allah’ın evrenin işleyişine koyduğu düzen ile insan iradesine daha çok alan tanıyan kader anlayışının eğitime konu edilmesini önermektedirler.

“Doğru kadere inanmak anlatılmalı. Düzen, ölçü, irade, sorumluluk, tevekkül ve Allah’a sonuna kadar güvenmek anlatılmalı. KÖ2”

“Kader alın yazısı değil aslında. Bunun da bir ayrımı, sorgulanması yapılmalı derste. Yanlışlar ortaya konulmalı. Alın yazısı şeklinde yanlış verilmemesi önemli. Doğru kader anlayışı verilmeli. KÖ20”

Katılımcılardan KÖ6, KÖ22 ve EÖ4 de benzer ifadelerle doğru kader anlayışının anlatılmasını önermektedirler.

Alın Yazısı Olarak Anlatılsın

Katılımcılardan biri kaderin alın yazısı şeklinde anlatılmasını önermektedir. *“Derste kader alın yazısı diye anlatılsın. İyi kötü her şeyi Allah yazıyor diye anlatılsın. Çünkü yaşadıklarımızın yüzde birini insan yüzde doksan dokuzunu Allah belirliyor. EÖ16”*

İnsanın Elinde Olan ve Olmayan Durumlar Örnekler Üzerinden Anlatılsın

Katılımcılardan bazıları kader kavramının öğretilmesinde ve doğru anlaşılmasında, insan iradesinin etkili olduğu ve olmadığı yaşam durumların örnekler üzerinden netleştirilmesinin önemine dikkat çekmektedir. İnsan iradesinin etkili olduğu sağlık, başarı vb. durumlar ile insan iradesini etkisinin olmadığı fakir ya da zengin bir ailenin çocuğu olarak yaşama farklı maddi imkanlarla başlama, engelli doğma gibi durumlar üzerinde durulmasını önermektedirler. Bu durumlardaki sebep-sonuç ilişkisinin netleştirilmesinin kafa karışıklığına engel olacağını ve sorgulamalarında öğrencilere rehberlik edeceğini dile getirmektedirler.

“DKAB dersinde kader ünitesi işlenirken insan iradesinin etkili olduğu ve olmadığı konular netleştirilmeli. Bazı şeyleri Allah belirliyor. Gözlerimiz, boyumuz, ailemiz, ırkımız gibi. Davranışlarımız ise bize ait, biz seçiyoruz. Dolayısıyla o yüzden de sorumluyuz. Ölümden de sorumlu değiliz. Trafik kazasındaki, depremlerdeki ölümler de ölümün her türlü bence Ecel. Cinayetlerde katil seçiyor ve yapıyor. O yüzden o sorumlu. Allah ona zorla cinayet işletmedi. KÖ43”

“Kader tek Allah’ın belirlediği bir şey değil. Yani, bizim seçimlerimizle belirlediğimiz bir şey diye de anlatılmalı bence. KÖ40”

Katılımcılardan EÖ8 de benzer ifadeler dile getirmektedir.

Tevekkül Anlatılsın

Katılımcılardan bazıları kader kavramının öğretiminde külli/cüzi irade kavramları ile insan iradesinin etkili olduğu ve iradeyi aşan durumların örnekler üzerinden netleştirilmesini öneriyorlar. Bu noktada tevekkül kavramının önemine dikkat çekmektedirler. Farklı yaşam

durumlarında insan iradesinin etkili olup olamayacağını denenmeden bilinemeyeceğini, insanın ancak denerse, çabalarsa, tedbirli olursa yaşamını iyi yönde etkileyebileceğini, bazen de ne yaparsa yapsın istediği sonuçların alınamayacağını, bu noktada işi Allah’a bırakıp kabullenmesi gerektiğinin anlatılmasını önermektedirler.

“Kaderi tevekkül kavramıyla daha kolay ve doğru anlatabiliriz. Çalışıp dua ederek kazanacağız. Sadece dua ederek değil, aynı zamanda çalışmak da lazım. Çünkü hani bir emek karşılığında veriyor Allah her şeyi. Emeksiz kazanmak çalışmamaya ve tembelliğe girer. EÖ13”

“Mesala bir sınava gireceksen, dua ettiysen, yeterince çalıştıysan, tevekkül ettiysen Allah da ona göre senin kaderini değiştirir. Sen zaten gayret ediyorsun ve Allah değiştiriyor kaderini. Tevekkül bu konuyu daha da netleştiriyor. KÖ7”

Katılımcılardan KÖ1, KÖ12, KÖ19, EÖ8 ve EÖ14 de kader konusunun doğru anlaşılmasında tevekkül kavramının yaşam durumları üzerinden örneklerle anlatılmasının önemine vurgu yapmaktadırlar.

Katılımcılardan bazıları insan iradesine alan tanıyan kader anlayışını benimsemekle birlikte insanın istemesine ve çabalamasına rağmen istemediği şeyler yaşamak zorunda kalması durumunda tevekkül kavramının anlatılmasının kader kavramının öğretilmesinde ve yaşam durumlarının anlamlandırılmasında önemli olduğunu vurgulamaktadırlar.

“DKAB dersinde kader konusu anlatılırken insanların çalışarak kaderini değiştirebileceği, Allah'ın yanlarında olduğu ve sadece tevekkül anlayışı içerisinde olmaları gerektiği anlatılmalı bence. Ellerinden geleni yaptıkları halde belki sonuç istedikleri gibi olmayabilir, kötü olabilir. Bu durumda da mesela elimden geleni yaptım, çalıştım ama Ankara Fen'i kazanamadım. Belki kazansaydım bu benim için kötü olacaktı. Allah iyi olanı düşündüğü için bunun böyle olmasını istedi. Bu şekilde daha düşük puanlı bir liseyi kazanmanın kader olduğunu anlatabiliriz. Allah bizi düşünüyor. Çünkü dua ederken her şeyin hayırlısının olmasını isteriz, öyle dua ederiz. Hayırlı değilse olmasın diye dua ederiz. Ya da mesela meslek edinirken hayırlı bir meslek olmasını isteriz. Çünkü çalıştık, çabaladık. Artık elimizden bir şey gelmiyor. O zaman o kaderimizdir, Yani kaderimizde varmış bu diyebiliriz. Bu durumda da Allah'a güvenmeliyiz. KÖ10”

“Kader aslında kader birazcık irdelenmesi gereken bir kelime. Çünkü eğer kaderi tam manasıyla anlarsak bu sefer olaylara karşı bakış açımız değişebilir. Yani insan çok çalışıp da başaramadığımız bir şeyde mesela isyan edebilir. Ama kadere olan inancımızdan dolayı isyan etmeyip de tevekkül ile çalışmaya devam ederek daha güzelini beklemek, daha hayırlısını dilemek bizim inancımızı, Allaha karşı olan güvenimizi daha çok güçlendiriyordur. KÖ6”

Katılımcılardan KÖ6 ve EÖ20 de benzer ifadelerle tevekkül kavramının kaderin doğru anlaşılmasında, yaşam durumlarında insan iradesini aşan ve aşmayan konular hakkında bireyin doğru tavır almasında ve konumlanmasında önemli katkılar sunacağına dikkat çekmektedirler.

İnsan İradesi Anlatılsın

Katılımcılardan çoğu DKAB dersinde kader öğretiminde külli/cüzi irade ve özellikle de insan iradesinin, özgür seçimlerinin ve insani sorumluluğun vurgulanmasını istemektedirler.

“Külli irade ve cüz'i irade anlatılmalı bence, bunlar kaderi açıklıyor. KÖ25”

“DKAB dersinde kader konusunda irade ve seçim anlatılmalı. Somutlaştırayım. Mesela ülkenin başında cumhurbaşkanı ve başbakan olur. Başbakan veya cumhurbaşkanı halkın her yaptığına karışamaz. Ama bir yandan halkını düşündüğü için de bazı şeyler yapar. Bunu mesela kadere örnek verebiliriz hani. Atıyorum hastane yok hastane yapıyor. Bu kader. Ama hastaneye senin gitmen de senin seçimin. Orada da özgür bırakıyor yani. İşte insanların bir kendi seçimi, bir de Allah'ın seçimi var bunlar anlatılmalı. Bir de çok örnek vermemiz gerekiyor bence. Somutlaştırmamız çok önemli. Bir şeye benzeterek anlatmamız çok önemli. KÖ26”

“Kader ünitesi işlenirken insanın kendisinde olan yetenekleri keşfetmesinin üzerinde durulmalı bence. Hani bunlar nasıl daha doğru kullanılabilir şeklinde. Akıl, düşünme, sorgulama, irade, seçme yeteneği hani orada özgür olması, bunlar vurgulanırsa kader konusu daha net algılanır. KÖ19”

Katılımcılardan KÖ1, KÖ15, KÖ17, KÖ18, KÖ27, KÖ28, KÖ43, EÖ1 ve EÖ18 de benzer ifadelerle kader öğretiminde irade ve sorumluluk kavramlarının önemine dikkat çekmektedir.

Katılımcılardan bazıları kader kavramının öğretilmesinde ve doğru anlaşılmasında yetişkinler tarafından kendilerine aktarılan “yaşam ahiret için bir imtihandır, bir sınavdır” söyleminden hareketle anlamlı ve adil bir sınav sürecinde insanın özgürce seçim yapabilmesine vurgu yapılmasını istedikleri görülmektedir.

“Bütün insanların aslında dünyaya bir sınav için gönderildiğini ve Allah'ın aslında bizim hayatımızda alacağımız kararların hiçbirine müdahale etmediğini söylemeliyiz. Sınav konusunu ve insan iradesini vurgulamalıyız. Yani bu dünyada herkes aynı şeyleri yapmıyor. Bu sebeple ahiret hayatında karşılaşacağımız olaylar farklı olacak. Ahiret hayatında hepimiz farklı bir şey

göreceksek o zaman bu hayat da sınavsa eğer insan kendi iradesini kullanmak zorunda böyle bir durumda. KÖ8”

Yaşamın Sınav Olduğu ve Karşılıkların Ahirette Alınacağı Anlatılsın

Katılımcılardan bazılarının yaşamın yazgı anlamında bir kader değil bir sınav olarak değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yaptıkları görülmektedir. Olumlu olumsuz yaşam durumlarında insanların yaptıklarının, yaşadıklarının, başına gelenlerin bir sınav olduğu, ahirette mutlaka bir karşılığının olacağının ve adaletin gerçekleşeceğinin anlatılmasını önemsemektedirler.

“Kader deyince aklımıza hep böyle başımıza gelen kötü şeyler geliyor. Allah’ın her zaman yaşadığımız şeylerin karşılığını vereceğini ve başımıza gelen şeylerin bize kötülük etmek ya da zarar vermek için değil, bir sınav için geldiği anlatılmalı. Çünkü bazı zamanlar çok umutsuz oluyorsun başına gelen şeylerden dolayı. O yüzden bu kaderdir deyip geçmek hiç doğru bir şey değil. O yüzden başımıza gelen bu kötü olayların işte bir sınav olduğu anlatılmalı mutlaka. Yaşananların bir kefaret bedeli olduğu anlatılmalı. Başımıza gelen kötü olayların ya bir ceza olduğu ya da ahirette bir karşılığının olacağı kesinlikle anlatılmalı. KÖ11”

“Kader konusu işlenirken hani sınav diyorlar ya o kavramın doğru anlatılması lazım. Yoksa her şey çoktan planlanmış gibi olur. Bence bir tek bu anlatılsa yeter yani. Yoksa herkes cennete cehenneme gider yani. İnsan iradesi anlatılmalı. EÖ7”

Kader Kavramı Bağlamında Birbiriyle Çelişiyor Gibi Duran Durumlar Tutarlı Bir Şekilde Anlatılsın

Katılımcılardan bazılarının ifadelerinde, DKAB dersinde öğretime konu edilen kader kavramını hala sosyal çevrelerinde kader kavramı ile ilk temas ettikleri anlam üzerinden ele aldıkları görülmektedir. Bu da çoğunlukla yazgı şeklinde bir kader anlayışı olarak görülmektedir. Derste kader kavramının nasıl geçtiğine dair herhangi bir şey söylemeden kader ile ilgili diğer kavramlara dair yapılan açıklamalar ile zihinlerindeki yazgı şeklindeki kader arasında çelişkili bir durum olduğunu ifade etmişler ve DKAB dersinde bu çelişkinin giderilmesinin önemine dikkat çekmişlerdir.

“DKAB dersinde açıkçası kader değişiyor mu değişmiyor mu? onu oturtsunlar. Bir de uyumsuz iki konuyu mesela birleştiriyorlar. Mesela kader diye bir şey var. O yazıldı, hani bunu biz yaşıyıp öleceğiz diye anlatılıyor bize. Ama bir de arkasından diyorlar ki, kader değişebilir. Ya bu ikisi

arasında bir ilişki kursunlar bence. Çünkü kafa karıştırıcı oluyor. Biri diyor ki değişmez, hani yazılmış; biri diyor ki öyle bir şey var ve sen bunu değiştirebilirsin? KÖ33”

“Tevekkülle kader kavramı tamamen birbirine zıt şeyler gibi duruyor. Birinde çalışıp ona göre şey yapmak birinde tamamen Allah ne emrettiyse ne belirlediye onlar. İkisinin de bir arada nasıl olduğunu anlatmak gerekli. Zaten o doğru anlatılabilse bir insan kaza ve kaderi anlar. Tam anlatılmadığı zaman insan aklında soru işaretleri kalır. Tevekkülü anlatırsak, karşımıza çıkan yolları anlatırsak, Allah işte insana seçmeyi verdi, seçmemeyi verdi, işte iradeyi verdi diye anlatırsak. Bir de Kalu belada hani söz verdik, dersin. Ben zaten önceden bu sorumluluğu üstlenmişim oluyorsun. EÖ6”

Katılımcılardan KÖ28 de kader ve irade kavramlarının çeliştiğini ve tutarlı bir şekilde anlatılması gerektiğini ifade etmektedir.

Katılımcılar kader anlatımlarında geçen Allah’ın önceden her şeyi bilmesi ile irade ve seçimlerle yaşamın değişmesi olgusu arasında bir tutarsızlık olduğunu ve kafalarının karıştığını ifade etmektedirler. Kendilerince çeliştiğini düşündükleri bu iki durumun birlikte tutarlı bir şekilde anlatılmasına ihtiyaç duyduklarını ifade etmektedirler.

“Allah’ın her şeyi biliyor oluşu ve iradenin var oluşu çatışıyor bence. O yüzden biz tam olarak nasıl anlatılacağını bilemiyor, olabiliriz. Allah’ın ilmi ve insanın iradesi nasıldır bu konular netleştirilmeli. KÖ13”

“Aslında biz bile imam hatipli olmamıza rağmen çelişki yaşıyoruz. Çünkü Allah’ın her şeyi bilmesi ile iradenin var oluşu çatışıyor bence. O yüzden tam olarak biz hani nasıl anlatılacağını bilemiyor olabiliriz. KÖ14”

Katılımcılardan EÖ15 de Allah’ın her şeyi bilmesi ile insanın iradesiyle yaşamını ya da kaderini değiştirebildiği düşüncesinin çeliştiğini düşünmektedir. DKAB dersinde bu iki durumun tutarlı bir şekilde açıklanmasını ve kaderin değiştirilebilmesi durumunun net bir şekilde ortaya konmasını istemektedir.

Katılımcılardan bazıları DKAB ders kitabında geçen kader tanımındaki “Allah’ın belirlemesi, takdir etmesi” ifadelerinin insan iradesi ve sorumluluğunu neredeyse iptal ettiğini ve sanki insanların yaptığı yanlışların Allah’a havale edilmiş gibi bir durum oluştuğunu dile getirmişlerdir. Katılımcılar bu tanımı okuyanlarda Tanrı hakkında yanlış düşünceler oluşabileceğine dikkat çekerek ders kitabındaki tanımdan bu ifadeler kaldırılсын, hatta ders kitabından bu tanım kaldırılсын önerisinde bulunmaktadırlar.

“Bence DKAB ders kitabından bir kavramı eksiltmeliyiz. Allah’ın belirlediği ifadesi kesinlikle çok yanlış bir tanım. Bu kesinlikle çıkartılmalı. Şimdi kader tanımı benim aklımı o kadar çok kurcalamıştı ki böyle sinirlenmişim. Çünkü kendim belirliyorum. Kitapta Allah’ın belirlediği diyor. Allah’ın belirlediği ifadesine çok kızmışım. Tanımda geçen Allah’ın bildiği ifadesi de hani bunu söyleyince de gelecek zamanı falan da biliyor. O çıkıyor ki, kesinlikle bence o tanımı kaldırın kitaptan. İnsanın kendi iradesini belirtmeliyiz ve hani gerçek hayattan örnekler daha çok örneklerle bağdaştırmalıyız. Allah’ın belirlediği kavramı kesinlikle çıkartılmalı. Kendi irademiz vurgulanmalı. Çünkü kaderim böyleymiş, ben bir şey yapmadım, diyorlar. Bu da kolayca kaçmak oluyor. Aslında bunu başka birisi belirledi anlamına getirmek istiyorlar. Bu da tanımdan çıkıyor bence. Suçu sanki Allah’a atmış oluyorlar. KÖ5”

Yanlış Kader Anlayışları Sorgulansın

Katılımcılardan bazıları DKAB dersinde kader kavramının öğretilmesinde ve doğru anlaşılmasında, toplumda yaygın olduğunu düşündükleri ve yanlış diye değerlendirdikleri yazgıcı kader anlayışının sorgulanmasının gerekliliğine dikkat çekmektedirler. Bu süreçte dini terminolojide yer alan Tanrı anlatısının öğretilmesine öncelik verilmesini önermektedirler.

“Allah da işte kusursuz, bizim iyiliğimizi isteyen, bizim için uğraşan bir varlık diye anlatılıyor. Ama bu çevreden duyduğumuz kader anlayışına göre tam tersi oluyor. Ben eskiden yanlış kader anlayışındaymışım. DKAB dersinde önce inanç anlatılmalı. Önce nasıl bir Allah’a güvendiğimiz konuşulmalı. Hani önce nasıl bir Allah’a güveniyorsun? Herkes der ki kusursuz. Şöyle, böyle, çok iyi falan. Sonra bu kader anlayışını bir gözden geçirince bu anlayışın tamamen tam tersi bir yola çıktığını fark ettirmeli. Doğru kader anlayışı anlatılmalı. KÖ21”

“Bence ilk önce doğru Allah inancı öğretilmeli ve bunda birinci kaynak olarak Kur’an sonra sünneler baz alınabilir. Kur’an’da nasılsa o şekilde anlatsalar Allah’ı. İşte ancak ondan sonra kader kavramı da doğru anlatılabilir. KÖ14”

Katılımcılardan KÖ11, KÖ13, KÖ14 ve KÖ20 de benzer ifadelerle kader kavramının doğru anlaşılmasında öncelikle Allah’ın özellikleri (merhametli ve adaletli olması gibi) ve yaşamdaki rolünün anlatılmasının önemine dikkat çekmektedirler.

Katılımcılardan çoğu kaderin yazgı olmadığı ve insanın Allah tarafından kendisine verilen akıl ve irade gibi özelliklerle yaşamını şekillendirebileceğinin anlatılmasını önermektedirler. Bu bağlamda DKAB dersinde kader öğretiminde akıl, irade, sorumluluk ve tevekkül gibi kavramların öğretimine öncelenmesini vurgulamaktadırlar.

“İrade, tercih meselesi vurulansın. Çünkü hani Alın yazısı denince insan kendi tercihlerini tamamen devre dışı bırakmış oluyor. O zaman da yaşamasının bir anlamı kalmıyor zaten. İradeyi ve insanın gücünü vurgulamamız lazım. İradenin de sağlıklı bir şekilde kullanılabilmesi için sağlam aklın da iyi kullanılması, kişinin iyi düşünmesi lazım. EÖ2”

“Kaderin sadece Allah’ın belirlediği bir yol olmadığını ve kendi seçimlerimizle onu yönetebileceğimizi anlatmalıyız. İnsanların iradesi var, seçimlerinden sorumlu ve seçimlerinin getirdiklerini de düşünerek seçim yapmalılar. Bazı insanlar düşünmeden seçim yaptıkları için başlarına hiç istemedikleri olaylar geliyor. Bunu hemen kadere yorumluyorlar. Aslında bu kader değil, onların seçimlerinin bir getirisi. Derslerde insan iradesi, seçimlerinin sonuçları ve sorumluluk kavramları anlatılmalı mutlaka. KÖ6”

“Önce bir alın yazısı anlayışını toplumdaki kaldırmaları lazım. Sadece okulda değil. Ailelerin de gelmesi gerekiyor veli toplantılarına. Onlar da bilinçlendirilmeli bence. Çünkü alın yazısı diye bir düşünce olmazsa insan kolayca kaçamaz. Ben bunu yaptım der. Ama neden yaptım? Şöyle bir nedeni vardır. Hiç değilse bir neden ortaya sunar. Alın yazısı düşüncesiyle insanlar sorumluluktan kaçıyor. Bu anlayış toplumumuzda çok yaygın. O yüzden geride kalıyoruz. İrade, özgürlük, seçim ve sorumluluk gibi kavramlar üzerinde durulmalı. KÖ9”

Katılımcılardan KÖ5, KÖ9, KÖ10, KÖ20, KÖ27, KÖ29, KÖ30, EÖ5 ve EÖ20 DKAB dersinde kader öğretiminde ön öğrenmelerinden getirdikleri ve halen çevrelerindeki yaşam durumları yorumlarında gördükleri yazgıcı kader anlayışının sorgulanmasını ve doğru kader anlayışının akıl, irade ve tevekkül gibi kavramlar ile öne çıkarılmasını önermektedirler.

Katılımcılardan bazıları kaderin alın yazısı olmadığını ve Allah’ın yaşanacakları bildiğinin ancak belirlemediğinin anlatılmasını önermektedirler.

“Bizim irademiz yok, Allah böyle yapıyor, diyenler çok oluyor. Bunun yanlış olduğu anlatılmalı. Bir de Allah’ın yaşayacaklarımızı belirlemediği, bildiği anlatılsın. Allah biliyor, ama seçmiyor. Mesela şuradan bir araba iki yüzle gidiyor. Dersin bu araba çarpacak. O araba çarptığında sen bunu yapmış olmuyorsun, belirlemiş olmuyorsun, sadece biliyorsun. Bu da onun gibi bir şey işte. Allah her şeyi bilir manasındaki ayeti insanlar hep işte ilim ve bilim açısından düşünür ya ama hâlbuki insanın ne yapacağını bildiği şeklinde çoğu insan düşünmez ve bence bununda artırılması lazım. EÖ4”

İnsanların Kader Yorumlarındaki Çifte Standart Sorgulansın

Katılımcılardan bazıları, toplumdaki bireylerin iyi ve olumlu yaşam durumlarında kaderden bahsetmediklerine ancak olumsuz yaşam durumlarında sorumluluğu kendilerinden

atmak için kader açıklamasını kullandıklarına dikkat çekmekte ve bunu bir çifte standart olarak değerlendirmektedir. Katılımcılar çevrenin kader anlayışındaki bu çifte standartın sorgulanmasını önermektedir.

“Ben kader böyle böyledir desem ve sen sadece işine gelince bunu kullanıyorsun desem. İnanmak istemeyince yine inanmayacak. İnsanlardan örnek verilsin. Mesela insanlar kötü olayları Allah'ın üstüne bırakıyorlar. Ama iyi olaylarda Allah'ım çok şükür, kaderimde bu varmış demiyorlar. Bu çifte standart anlatılsın. Allah insanları özgür bırakmış, iki yol sunmuş, iyi- kötü insanlar seçim yapıyorlar. EÖ20”

“Bence ilk önce ilahi adalet ve özgürlük anlatılsın. Bir de insanların bencilliği ve çifte standartı anlatılsın. Hani bir şey yaptığımız zaman onu kadere bağlıyoruz ya bence akıllarımızdaki bencillik bu. Çünkü Allah'ı bu konuda suçlu buluyoruz ve bence o bencilce bir şey. KÖ16”

4.5.5. DKAB Dersi Kader Öğretimi Pratiğinin Kader Algısına Etkisi

Kader Algısı Etkilenmedi

Katılımcılardan bazıları DKAB dersinden önce de benzer şekilde düşündüklerini, kader anlayışlarının hala aynı şekilde devam ettiğini ve değişmediğini ifade etmektedirler. Katılımcılardan bazıları da öğretmenin ilgisiz tavırları sebebiyle kader hakkındaki sorularını sormadığını, müfredattaki kader ünitesi konularının kendi ihtiyaç ve istekleriyle örtüşmediğini, dersi dinlemediğini ve dolayısı ile dersin kader düşüncesine herhangi bir etkisinin olmadığını ifade etmiştir. Katılımcılardan bazıları da derste anlatılanlar ile ders kitabında yazan kader tanımı arasındaki tutarsızlığa dikkat çekerek dersin herhangi bir etkisinin olmadığını ifade etmiştir.

“Önceden de ben aynı şekilde düşünüyordum aslında. İnsanlar yaşamlarında kendi seçimlerini yaşarlar. Bana göre kader aslında insanın kararları doğrultusunda emeği ve seçimleri doğrultusunda oluşan hayat bölümü. EÖ3”

“DKAB dersi kader düşüncemi çok etkilemedi. Zaten az çok bildiğimiz klasik şeyler. İnterneti açtığımda da yazılan şeyler, yine aynı şekilde geçti derste. Mesela derste kader hakkında düşüncenin oluşturulabilmesi için öğrencinin soru sorması, kafasına takılanları sorabilmesi lazım. Öğretmenin bu soru-cevap ortamını oluşturması, soruları dinlemesi, önemsemesi ve cevap verebilmesi lazım. Çünkü o müfredatta, o kitaplarda yazanlarla kader bu şekilde öğrenilmez. Hiçbir zaman kitapta yazan şey senin tam olarak sorunun karşılığı olmuyor. Derste kaderin sözlükteki anlamı geçiyor. Ama bu bana hiçbir şey katmıyor ki. Ben kaderin ne anlama

geldiğiyle hiç ilgilenmiyorum. Ben kaderin bana neler yaşattığını, neden yaşattığını? merak ediyorum. Esas sorun bu. Bir de TEOG senesi olması çok etkili yani öğretmenler tabi ki müfredatı yetiştirmeye çalışıyor. Sen de önceki geceden çalıştığın için uyuklu oluyorsun. Bu durum da çok etkili oluyor. Din kültürü dersinin TEOG da hiçbir işi yok bence. KÖ11”

“DKAB dersinden sonra ben çok bir farklılık göremedim. Çünkü öncesinde babamla tartıştığım bir konu olmuştu, bir şeyler biliyordum. Belki tevekkül ve rızık konularında bir katkı sağlayabilirdi. Ama DKAB ders kitabındaki kaderin yanlış tanımı yine aynı şekilde devam etmeme sebep olurdu muhtemelen. Yine kendi çevremden edindiğim bilgilerle kendi anlayışımı düzeltebilirdim. O yüzden o ünitenin bana pek bir katkısı olduğunu düşünmüyorum. KÖ13”

DKAB dersinin kader düşüncesi üzerine pek etkili olmadığına dair katılımcılardan KÖ31 ve EÖ10, EÖ3 ile benzer; EÖ15 de KÖ11 ile benzer ifadeler dile getirmişlerdir.

Kader Algısı Olumlu Etkilendi

Katılımcılar DKAB dersinde kader ünitesinden önce ya kader hakkında hiçbir fikirlerinin olmadığını ya da kader algılarının daha çok toplumda yaygın olan alın yazısı şeklinde olduğunu ve derste işlenen Allah’ın evrene koymuş olduğu düzen ve yasalar ile insan iradesi, tevekkül, emek-rızık gibi konuların kader algılarını önemli ölçüde değiştirdiğini ifade etmektedirler. Bazı katılımcılar derste öğrendikleriyle daha önce zihinlerinde soru oluşturan durumları büyük ölçüde cevaplandırabildiklerini ya da kader kavramı ile ilgili tutarsız diye gördüğü bazı durumları zihinlerinde netleştirebildiklerini ve kavramların birlikte düşünülmesine dair tutarlı bir açıklama getirebildiklerini ifade etmektedirler.

“8. Sınıftan önce birisi kader böyleymiş deseydi, bir şey diyemezdim. Çünkü benim de tam olarak bilgim yoktu. Derste öğrendim. O zaman daha çok Allah’a sempati duyuyorsun. Çünkü bizi serbest bırakmış. Aslında o hiçbir şey yapmamış. Sadece serbest bırakmış. İradeli bırakmış. Şu an yani bakıyorum insanlar din hakkında çok kötü şeyler söylüyor. Allah o kadar vicdanlı ki onları bırakıyor. Aslında iradeli bıraktığı için. Ahirette görüşeceğiz gibi. Hocam her şeyi kısıtlasaydı biz onları tanıyamazdık. Kötüleri ayırt edemezdik. EÖ1”

“DKAB dersinden sonra kader düşüncem değişti. O konu da kesin bir şey bilmiyordum. Bana kader nedir? diye sorsalar tam bir şey diyemezdim. Allah’ın her şeyi bir ölçüye göre yaratması diyemezdim. Onu öğrendim. Şimdi gerçekten onu yapabilme şansım oldu bu derste. Yani onun her şeyi belli bir ölçüye göre yaratması yani onun daha nasıl yüce bir varlık olduğu bilincini aldım. EÖ5”

Katılımcılardan KÖ7, KÖ9, KÖ20, KÖ33, EÖ6 ve EÖ12 da benzer ifadelerle DKAB dersi kader ünitesinden önce kader herhangi bir bilgisinin ve düşüncesinin olmadığını, derste öğrendikleri ile kader düşüncesinin tam ve net bir şekilde oluştuğunu ve bu düşünce ile kendisini Allah’a daha yakınlaşmış hissettiğini ifade etmektedir.

Katılımcılardan bazıları DKAB dersinden önce kader hakkında çevresinden duyduğu “yazgı” şeklinde bir düşüncesinin olduğunu derste öğrendikleriyle kader düşüncesinin önemli ölçüde ve olumlu yönde değiştiğini ifade etmektedirler.

“Önceden belirlenmiş gibi düşünüyordum. Derste kader değişebiliyor, diye geçince biraz değişik geldi. Çünkü nasıl desem böyle ilk başta aklımız almıyor ya. Ama daha sonradan insanların kendi seçimleriyle ve emekleriyle daha iyi bir şeyler yapabileceğini düşündüm. Şimdi değişebileceğini düşünüyorum. Daha çok çalışma azmi ve istersen başarırın gibisinden bir şey. Yani biraz daha nasıl desem Allah’ın adaletine daha çok güvendim. KÖ10”

“DKAB dersinde kaderi işlemeden önce ben de aynı annem gibi “yazgı” şeklinde düşünüyordum. Yani benim yarınım bugünümde belliydi. Ben verileni, belirleneni yaşırdım, değiştiremezdim. Öylesine yaşayıp gidiyordum. Değiştirebileceğim hiçbir şey yoktu. Şimdi elimden geleni yapıyorum, sonra da hayırlısı olsun diyorum. Tevekkül ediyorum. Özellikle tevekkül kavramı kadere bakışımı değiştirdi. KÖ30”

“Ailem de ben de önceden yazgı diye düşünüyorduk. DKAB dersinde öğrendiğim çoğu şeyi ben aileme de anlattım. Hani onlar da yazgı olarak düşünmüyorlar artık. Kader hakkındaki düşüncem, evrende yasaların olduğunu ve bizim o yasalara göre haram helal durumuna göre hayatımızı kendimizin seçerek yaşadığımız, şeklinde. KÖ19”

“DKAB dersinde kader ünitesinden öğrendiklerim içerisinde özellikle tevekkül kavramı çok etkiledi. Teog senesiydi benim daha çok çalışmama neden oldu. Yani sonuçta ben çalışmam karşılığını alamazdım. KÖ12”

Katılımcılardan çoğu benzer ifadelerle dersten önce yakın çevrelerinden ve toplumdan gelen kader anlatıları ve yaşam durumları yorumlarında “alın yazısı ve yazgı” şeklinde geçen kader anlayışını benimsemiş olduklarını dile getirmektedirler. Derste kader ünitesinde öğrendikleri, Allah’ın varlığı ve varoluşu bir düzen ve yasalar çerçevesinde yarattığı, insana özgür irade vererek yaşamını şekillendirme hakkı verdiği, sorumlu tuttuğu ve bu bağlamda geçen dua, tevekkül, emek-rızık gibi kavramlar ile önceki kader düşüncelerinin olumlu anlamda değiştiğini, kaderi Allah ve insanın birlikte şekillendirdiği ve insan iradesine daha fazla alan tanıyan bir bağlamda algıladıklarını ifade etmektedirler. Bu değişim ile kendilerini Allah’a daha

yakın ve daha bağılı hissettiklerini de eklemektedirler. Bu çerçevede DKAB dersinde kader ünitesinden öğrendiklerinin kader düşüncesini etkilemesi bakımından katılımcılardan KÖ2, KÖ4, KÖ17, KÖ18, KÖ20, KÖ21, KÖ22, KÖ25, KÖ26, KÖ27, KÖ29, KÖ30, EÖ1, EÖ13, EÖ14 özgür irade ve tevekkül kavramlarını öne çıkarıyorken; KÖ8, KÖ12, KÖ14 irade, tevekkül ve çalışmak kavramlarını; KÖ15 yaşamın şekillenmesi ve duaların kabul olması sürecindeki önemi açısından irade ve tevekkül kavramlarını; EÖ4, EÖ5 evrenin yaratılışındaki düzen ve yasa kavramlarını; KÖ19, KÖ27 evrendeki düzen ve yasalar ile özgür irade kavramlarını ön plana çıkarmaktadırlar. Katılımcılardan KÖ9, EÖ1, EÖ4 ve EÖ7 kader hakkında öğrendiği, Allah'ın varoluşa koyduğu yasalar, irade, seçme özgürlüğü ve tevekkül gibi kavramlarla Allah düşüncesinin zihninde tam oturduğunu, daha doğru bir Allah inancına sahip olduğunu ve Allah'ı daha çok sevdiğini dile getirmektedir.

Katılımcılardan KÖ2, EÖ2, KÖ19 ise DKAB dersi kader ünitesinde öğrendikleri, Allah'ın evrene ve varoluşa koyduğu yasalar, külli irade/cüzi irade ve tevekkül gibi kavramların Allah ve insanın yaşamdaki rolü ve kader hakkında zihninde oturmayan durumların netleşmesine ve sorularını çözmelerine yardımcı olduğunu ifade etmektedirler. Bu sayede duygusal açıdan rahatladıklarını da eklemektedirler.

Katılımcılardan KÖ1, KÖ2, KÖ3 ve EÖ7 ise DKAB dersinden önce kader düşüncelerinin, kişilerin seçimleri etkisiyle oluştuğu, şeklinde olduğunu, dersten sonra da düşüncelerinin doğruluğundan emin olduklarını, bu konuda daha bilinçlendiklerini ve kendilerini Allah'a daha bağılı ve daha yakın hissettiklerini ifade etmektedirler.

Katılımcılardan KÖ19, KÖ21 ve EÖ1 de DKAB dersi kader ünitesinden öğrendikleri doğru kader anlayışını, kaderi yazgı olarak düşünen aile bireyleri ile paylaştıklarını ve onların da kader düşüncelerinin değiştiğini ifade etmektedirler.

“İşte bizimkilerden öyle düşünen bir babaannem vardı. Onun da fikri değişti. Ben anlattım. Önce ben sordum ona. Kader hakkında ne düşünüyorsun? İşte alın yazısı deyince konuştuk biraz. Bizim irademiz olduğunu, kaderin böyle bir şey olmadığını, anlattım. Haberlerden cinayet örneklerini verdim. İşte depresmeleri anlattım. Dedim ki babaanne depresmelerin olması kader mi? dedim. Tabii ki kader dedi. Ben de niye Allah insanların can kaybına sebep olsun? dedim. Allah bizi sevmiyor mu? Neden böyle bir şey yapsın? dedim. Madem kader; o zaman ben de karşı çıkayım babaanne dedim. Dedim annem de vefat etti. O zaman bana kötülük yaptı. Ona kötülük yaptı. Sonra bir düşündü. Durakladı. Haklısın aslında dedi. Sonra onun fikri de değişti. EÖ1”

Katılımcılardan bazıları kader algılarının sosyal çevrelerinde kader üzerinde gerçekleşen konuşmalardan etkilenmediğini ifade etmektedir. Bu durumda etkili olan faktör olarak Okulda DKAB dersinde öğrendiklerini göstermektedirler.

“Önceden yani derste kaderi öğrenmeden önce etkileyebilirdi. Ama şimdi etkilemez diye düşünüyorum. Çünkü ben kaderin ne olup olmadığını biliyorum artık. KÖ20”

“Kader hakkında konuşmak kader düşüncemi, dine karşı, Allaha karşı düşüncelerimi etkilemez. Kader nedir öğrendiğim için artık çok da bir etkisi olmaz. KÖ43”

Kader Algısı Olumsuz Etkilendi

Katılımcılardan EÖ15 bir süredir zorlu bir yaşam durumundan geçtiğini bu durumu aşmak için daha çok dua ve ibadet yaptığını ama yine de dualarının kabul olmadığını ifade etmektedir. Yaşadığı durumu derste DKAB dersi öğretmenine sorduğunda “Her dua kabul olmaz, bu kaderdir.” yanıtını alması üzerine dinden soğuduğunu ifade etmektedir. Ayrıca derste geçen “Allah yaşanan ve yaşanacak durumları bilir” ve “insan iradesi ile yaşamını değiştirebilir.” terminolojilerinin çeliştiğini, Allah’ın bilmesinin belirlemek olduğunu ve bu durumda da insan iradesinin etkisiz kaldığını düşündüğünü ifade etmektedir. Derste anlatılanların tutarsız ve inandırıcı olmadığı gerekçesiyle dinden uzaklaştığını ve deizme yöneldiğini ifade etmektedir.

4.5.6. DKAB Dersi Kader Öğretimi Pratiğinin Tanrı ve Dine Dair Hissedilen Duyguya Etkisi

Tanrı ve Dine Dair Hissedilen Duyguyu Olumlu Etkiledi

Katılımcılardan çoğu kader ünitesinde öğrendiklerinin Tanrı ve dine dair duygusunu olumlu etkilediğini ifade etmektedir. Katılımcıların ifadelerinden, evrenin düzenli ve yasalara göre yaratıldığının bilgisi ile Allah’ın yüceliği ve yaratıcılığı karşısında hayranlık ve daha çok bağlanma hissettikleri görülmektedir. Katılımcılar derste geçen irade ve tevekkül konuları üzerinden Allah’ın, insan iradesine ve çabasına değer verdiğini, insanı bir şeylere zorlamadığını, mahkum etmediğini, özgür bıraktığını öğrenmenin kendilerine olan güveni ve hissettikleri insanlık değerini arttırdığını, yaşam karşısında daha aktif hissettirdiğini, zorluklarla karşılaşılrsa bile pes etmeden çabalama azmi verdiğini ifade etmişlerdir. Kendilerine güvenen ve özgür bırakan bir Tanrı’ya daha çok bağlandıklarını, daha çok güven duyduklarını, daha çok sevgi ve saygı duyduklarını ifade etmektedirler.

DKAB dersinde kader ünitesinde öğrendikleri üzerinden katılımcılardan KÖ20, EÖ4, EÖ5, Allah'ın her şeyi belli bir düzen ve yasa çerçevesinde yaratması düşüncesiyle Allah'ın yüceliği karşısında hayranlık duyduğunu ifade ediyorken; KÖ29 Allah'ın her şeyi bir düzen içerisinde yaratması, insanın doğumu ve ölümünü belirlemesi, insanı koruması gibi durumlara atıf yaparak kendisini daha çok güvende hissettiğini, Allah'a hayranlık duyduğunu, daha çok bağlandığını ve daha çok sevdiğini dile getirmektedir.

Katılımcılardan KÖ19, kaderin evrendeki yasalar üzerinden insan seçimleriyle şekillendiğini öğrenmesinin Allah'a dair hissettirdiği duyguyu çok etkilediğini, sonsuz güven ve sonsuz sevgi hissetmesine katkı sağladığını ifade ediyorken; KÖ9, KÖ22, KÖ25, KÖ26, KÖ27, KÖ28, EÖ1, seçme hakkı ve özgürlük kavramlarının Allah'a olan sevgisi, saygısını arttığını ve daha çok bağlanmasına katkı sağladığını; EÖ13, özgür irade kavramı üzerinden Allah'ın şefkat ve merhametini daha çok hissettiğini ve minnettarlık duyduğunu; KÖ26, KÖ27, EÖ1, irade ve özgürce seçme hakkı üzerinden Allah'ın insanları kısıtlamadığı ve bir şeyler dayatmadığı düşüncesi ile Allah'a daha çok sempati duyduğunu, daha çok bağlandığını, daha çok sevdiğini ve ancak bu şekilde insanların gerçek kişiliklerinin ortaya çıktığını, onları tanıyabildiğimizi; KÖ18 ise, özgürce seçim yapabilme ve yaşamı şekillendirebilme düşüncesi üzerinden Allah'ın insana olan sevgisini ve verdiği değeri daha çok hissettiğini ve Allah'a daha çok bağlandığını ifade etmektedir.

KÖ29, çevresinin etkisi ile önceden yazgıcı kader anlayışına inandığını, “acaba benim kaderimde ne var? beni ne bekliyor?” şeklinde kaygılarının olduğunu, derste öğrendiği özgür irade üzerinden insanın kaderini kendisinin belirlediği düşüncesi ile çok rahatladığını dile getirmektedir. Ayrıca derste öğrendiği, Allah'ın her şeyi bir düzen ve bir amaç çerçevesinde yarattığı, yaşamda karşılaşılan kötü şeylerin de bir amacı olduğu, insanın olgunlaşması için gerekli şeyler olduğu, bu durumda pes etmeden, Allah'a güvenerek ve yardım isteyerek çabalamaya devam etmenin gerektiği bilgisi ile Allah'a daha çok bağlandığını ifade etmektedir.

KÖ33, ailesinden ve çevresinden gelen anlatılarda yer alan yazgıcı kader anlayışı ile düşündüğünde, kader varsa her şey belirlenmiştir, yapacak bir şey yok düşüncesi ile kendisini boşlukta hissettiğini ve Allah'a dair sevgisinin azaldığını; kaderin yazgı olmadığı ve özgürce seçim yapabilme durumunda ise iplerin kendi elinde olduğu ve hayatını değiştirebilme düşüncesiyle yaşam karşısında daha aktif ve daha rahat hissettiğini; KÖ10 ise, insanların seçim ve emekleriyle daha iyi şeyler yapabileceğini ve hayatı şekillendirebileceğini öğrenmesiyle Allah'ın adaletine daha çok güvendiğini ve daha çok çalışma azmi hissettiğini ifade etmektedir.

Katılımcılardan bazıları DKAB dersinde Kader ünitesinin işlenmesinden önce yaşadıkları ya da şahit oldukları olumsuz yaşam durumları hakkında sosyal çevreden gelen yazgı anlatılarıyla kafalarının karıştığını, Tanrı'ya dair birtakım sorular ve sorgulamalarda bulunduklarını ve daha mesafeli hissettiklerini ifade etmişlerdir. Olumsuz yaşam durumlarında zarar gören insanların yaşadıklarını haksızlık diye değerlendirmiş ve Tanrı'yı merhametsiz, adaletsiz ve kötülük ile bir şekilde ilişkili bir varlık olarak düşündüklerini ifade etmişlerdir. Derste öğrendikleri insan iradesine daha çok alan tanıyan kader açıklaması ile yaşadıkları ya da şahit oldukları olumsuz yaşam durumlarında insan etkisini fark ettiklerini, bu durumları Allah'ın belirlemediği düşüncesi ile rahatladıklarını, sorgulamalarına cevap bulduklarını ve Tanrı'ya dair yaşadıkları olumsuz duyguların azaldığını ifade etmektedirler. Tanrı'yı adil, merhametli, güven verici bir varlık olarak düşündüklerini ifade etmektedirler.

“Derste öğrendiklerim beni etkiledi açıkçası. Allah'a karşı bağlılığımı daha çok artırdı. Allah'a karşı yine çevremden dolayı kaderi belirlediğini, şanslı şanssız kişileri belirlediğini düşünüyordum. Biraz haksızlık yapan biri gibi düşünüyordum. Ama derste öğrendikten sonra böyle bir şey olmadığını anladım. Allah'ın çok adaletli olduğunu, anladım. KÖ8”

“Derste öğrendiklerim beni etkiliyor. Olaylar karşısında Allah'a sığınıyorum. İstemediğim şeyler veya kötü olaylar oluşunca, yaşamın bir sınav olduğunu düşünüyorum. Bu şekilde olması gerekir, diye düşündüğümde Allah'a karşı isyan durumunu ortadan kaldırmış oluyor. Kaderi tam manasıyla anlarsak bu sefer olaylara karşı bakış açımız da değişebilir. KÖ6”

Katılımcılardan KÖ9, KÖ21, KÖ22, EÖ1 ve EÖ6 da DKAB dersinde kader ünitesinden önce çevrelerinden gelen yazgıcı kader anlatıları etkisi ile yaşam durumlarında karşılaşılan kötü durumlarda kafalarının karıştığını, yaşanan durumları Allah'a nispet ederek “Allah kötülöklere neden izin veriyor?” sorgulaması yaptıklarını; derste öğrendikleri, insanların özgürce seçim yaptıkları ve seçtiklerinin karşılığını tam olarak alacakları bilgisiyle Allah'ın merhameti ve adaletini daha çok hissettiklerini, rahatladıklarını ve Allah'a karşı daha çok güven duyduklarını ifade etmektedirler.

Katılımcılardan KÖ19, KÖ29, EÖ4 ve EÖ14 okul ortamında akranları arasında ya da sosyal çevresinde kader hakkında konuşmanın kader kavramı üzerinde daha çok düşünmeye yol açtığını, düşünüp araştırdıkça da kader ve ilgili diğer kavramları (külli irade, cüzi irade, tevekkül, sorumluluk, vb.) daha doğru anlamlandırabildiklerini ifade etmektedirler. Bu sayede Allah'ın yüceliğini daha iyi kavradıklarını, Allah'a hayranlık duyduklarını ve daha çok bağlandıklarını dile getirmektedirler. Katılımcılardan EÖ6, EÖ13, EÖ18 insan iradesine alan

tanıyan kader anlayışı ile Tanrı'nın merhametini, şefkatini ve adaletini daha iyi anladıklarını ve minnettarlık hissettiklerini ifade etmektedirler.

Katılımcılardan KÖ43, EÖ18 ve EÖ20 Tanrı'ya ve dine dair duygularının sosyal çevrelerinde kader üzerinde gerçekleşen konuşmalardan etkilenmediğini ifade etmektedir. Bu durumda etkili olan faktör olarak Okulda DKAB dersinde öğrendiklerini göstermektedirler.

Tanrı ve Dine Dair Hissedilen Duyguyu Olumsuz Etkiledi

Katılımcılardan bazıları DKAB ders öğretmeninin derste genel olarak yada kendisine yönelik ilgisiz ve uygunsuz tavırlarından olumsuz etkilendiğini, bu olumsuzluğun dini alana dair duygusunu da olumsuz etkilediğini ifade etmektedir.

“Olumsuz etkiliyor hiç derse giresim gelmiyor. Dine karşı da etkiliyor o hoca anlatıyor çünkü. EÖ16”

“Bizim DKAB dersi biraz sıkıntılıydı. Yani bizim hoca hamileydi, bazen sınıfı terk ediyordu, kapıyı çarpıp gidiyordu. Pek verimli bir ders olmadı. Derste çok bir şey işlemedik zaten. O sene baya olumsuz etkilendik. KÖ32”

Katılımcılardan bazılarının ifadelerinde kader anlatılarının insanların yaşadığı anda yaşadığı bağlamda ne duyduğuna bağlı olarak olumlu/olumsuz etkilerinin olabileceği değerlendirmesi dikkati çekmektedir. Katılımcılar özellikle olumsuz yaşam durumlarından geçerken yaşadıkları durumun açıklaması olarak kendilerine sunulan yazgıcı kader anlatısı ile Tanrı'ya ve dini alana dair duygu anlamında olumsuz etkilediklerini/etkileneceklerini ifade etmişlerdir.

Katılımcılardan EÖ15 yaşadığı zorlu bir süreç üzerine Allah'tan uzunca bir süre dua ile yardım istemesine karşın dualarının karşılık bulmaması durumunu Okulda DKAB dersi öğretmenine sorması ve öğretmeninden de “her dua kabul olmaz, kaderdir.” yanıtını alması üzerine dine ve Allah'a mesafeli bir duruş ile nihayetlenen yoğun bir sorgulama sürecine girdiğini ve sonunda deizmi seçtiğini ifade etmektedir. Katılımcılardan KÖ22, KÖ35, EÖ1 de kişinin olumsuz ve zorlu bir süreçten geçerken yaşadıklarının yorumu olarak yazgıcı bir kader anlatısı ile karşılaşırsa kişinin ve özellikle çocukların bundan olumsuz etkileneceğini, olayı Tanrı'ya nispet ederek sorgulamalarda bulunabileceğini ve Allah'tan uzaklaşabileceğini ifade etmektedirler.

Katılımcılardan bazıları DKAB dersinde kader konusu işlenirken özellikle irade ve tevekkül kavramları üzerinden getirilen açıklama ile ders kitabında yer alan tanım arasında tutarsızlık olduğunu düşündüklerini ifade etmektedir. Derste insan iradesine daha çok alan tanıyan kader anlayışı anlatılıyorken ders kitabında yazgıcı kader anlayışının hakim olduğu bir tanım yapıldığını ve bu durumun derste irade, tevekkül, emek ve rızık gibi kavramlar çerçevesinde getirilen açıklamayı yok ettiğini ifade etmişlerdir. Katılımcılar okuyanlarda “olumsuz durumlar yazan bir Tanrı düşüncesi” şeklinde yanlış anlamalara sebep olacağı için tanımın düzeltilmesi ya da tamamen kaldırılmasını önermektedirler.

“Mantıksız bir şey, DKAB ders kitabı insan iradesinden bahsediyor ama ondan önce kaderin tanımını yanlış bir şekilde yapmış. İkisini bağdaştırmışlar, uymuyor. Kafamız karışıyor o zaman. KÖ12”

“Aslında bize yanlış kader anlayışını anlattılar. Ama kaderin tanımını da bize işte: ‘Allah olayları planlar, olaylar da yeri ve zamanı geldiğinde olur’ şeklindeydi. Çelişki var gibiydi. Kader diye verilen tanım yanlış diye bahsedilen kader anlayışı gibiydi. Tevekkül, emek, rızık kavramları doğrudu. DKAB dersinde tevekkül kısmı etkiledi beni. Ama ben öyle tekrar kaderin tanımını okuduğumda tekrar böyle kafam karıştı. Diğer anlatılanlarla çok uyuşmuyordu bence. KÖ13”

Katılımcılardan KÖ4, KÖ5, KÖ14 ve KÖ15 de ders kitabında kader ünitesi genelinde yer alan kavramsal açıklamalar ile kader tanımının çeliştiğini ve tanımın yazgıcı bir anlayışı ifade etmesi dolayısıyla zihinlerinin karıştığını ve bu durumdan olumsuz etkilendiklerini dile getirmektedirler.

4.5.7. DKAB Dersi Kader Öğretimi Pratiğinin Tanrı Tasavvuruna Etkisi

DKAB dersi kader öğretimi pratiğinin katılımcıların Tanrı tasavvurları üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Katılımcılardan bazıları kader olgusu üzerinden Tanrı’yı, evrenin yasalarını koyan bir varlık, kompleks sistem tasarımcısı, özgürlük veren bir varlık, güçlü ve hayata müdahil bir varlık, yüce koruyucu, adil, merhametli ve suçlulara ceza veren bir varlık olarak tarifliyorken; sayıca az olmakla birlikte bazı katılımcılar da Tanrı’yı kötü kader yazan ve hakkında tutarsız bilgilerin bulunduğu bir varlık olarak tariflemektedirler.

DKAB dersi kader ünitesinden öğrendikleriyle kaderi, ölçü, düzen ve evrenin yasaları olarak düşünen katılımcıların, Tanrı’yı evrenin yasalarını koyan bir varlık veya kompleks sistem tasarımcısı olan bir varlık ya da yüce bir varlık olarak tasavvur ettikleri görülmektedir.

“Çevremde alın yazısı diyenler vardı. Kur'an kursundakiler bile alın yazısıdır, diyordu. Ama okulda derste anlatılınca önce böyle bir kafam karışıyordu. Ama sonra oturdu. Kaderin Allah tarafından konan evrendeki yasalar olduğunu ve bizim seçimlerimizle hayatımızın şekillendiğini öğrendim. KÖ19”

“Kader hakkında konuştuğça karmaşık bir sistem olduğunu anlıyorum. Hani bu böyle domino taşları gibi bir sistem oluyor. Mesela birinin yaptığı bir hareket öbürünü etkiliyor. Hepsi birbiriyle ilişkili bir sistem gibi. Allah hakkında düşününce bu sistemi tasarlayan bir varlık olarak yüceliğini, ne kadar düşünceli bir varlık olduğunu anlıyorum. EÖ4”

“Kader hakkında düşününce Allah'ın yaptığı şeylere hayret ediyorum. Mesela hani ölümümüz ve doğumumuzu o belirliyor. Böyle yüce bir varlık bizi koruyor. KÖ29”

Katılımcılardan bazıları DKAB dersinde kader ünitesinden öğrendikleri Allah'ın külli iradesiyle varoluşa ve evrenin işleyişine koymuş olduğu düzen ve yasalar ile tevekkül kavramları üzerinden Allah'ı güçlü ve hayata müdahil bir varlık olarak tasavvur etmektedirler.

“Kader hakkında öğrendiklerimizle Allah'ın bir gücünü görmüş oluyoruz. İnsanın doğumunu ve ölümünü belirliyor. EÖ3”

“Derste öğrendikten sonra işte kafam daha da netleşti. Tevekkül irade gibi şeyler. Allah'ın bize daha yakın, daha güçlü olduğunu anladım. KÖ20”

DKAB dersinden önce sosyal çevrelerinin etkisi ile kaderi yazgı olarak düşünen katılımcılar, derste kader ünitesinde öğrendikleri, irade, özgür seçim yapabilme, hayatı şekillendirebilme, tevekkül vb kavramların da etkisi ile kaderi insan iradesine alan tanıyan bir anlayışla düşünmeye başladıklarını ve Allah'ın adaletini daha çok hissettiklerini ifade ederek Tanrı tasavvurlarında adalet özelliğini ön plana çıkarmışlardır.

“Önceden kader belirlenmiş gibi düşünüyordum. Derste kader değişebiliyor, deyince. İlk başta aklımız almıyor ya, şaşırdım. Ama daha sonradan insanların kendi emekleriyle daha iyi bir şeyler yapabileceğini düşündüm. Ama şimdi değişebileceğini düşünüyorum. Daha çok çalışma azmi ve istersen başarısın gibisinden düşünüyorum. Allah'ın adaletine daha çok güvendim. KÖ10”

“Allah'a karşı yine çevremden dolayı kişileri şanslı şanssız diye belirlediğini düşünüyordum eskiden. Biraz haksızlık yapan gibi düşünüyordum. Dersten sonra düşüncem değişti. İnsanlara seçme özgürlüğü verdiğini öğrendim. Allah'ın çok adaletli olduğunu ben aslında daha yeni yeni fark etmeye başladım. KÖ8”

DKAB dersi kader ünitesinde öğrendiklerinin etkisiyle kaderi insan iradesine alan tanıyan bir bakış açısıyla düşünen katılımcılar Tanrı'yı özgürlük veren bir varlık olarak tasavvur ettiklerini ifade etmektedirler.

“Önceden kadere inanıyordum. Kader, kısmet işte. Kaderimde varmış, işte olacağı varmış. Kısmet deyip, ona inanıyordum küçükken. Derste öğrendikten sonra şu an öyle inanmıyorum, insanın seçtiğini düşünüyorum. Allah'a olan inancım daha çok arttı. Allah'ın yaşantımızı belirlemeyip, bizlere irade vermesi, insana olan sevgisini, verdiği değeri gösteriyor. Allah benim yanımda daha fazla yüceliyor. KÖ18.”

Yaşam durumları nasıl şekilleniyor meselesini sınav olgusu üzerinden açıklayan katılımcılar olumsuz yaşam durumlarını bir sınav konusu olarak değerlendirdiklerini ve ancak bu şekilde yaşanan acıları kişilerin hak ettiği bir durum olarak, adalet kavramı ekseninde açıklayabildiklerini ifade etmektedirler. Bu düşünce ile Tanrı'yı merhametli ve suçlulara cezasını veren adil bir varlık olarak tasavvur etmektedirler.

“Bence hani bu alın yazısından çok imtihan daha olumlu gibi geliyor bana. Nasıl daha olumlu? İşte hani yaptığımız günahlar, işlediğimiz günahların hem cezası bu dünyada da verilebiliyor. Diğer dünyada da veriliyor ya işte o yüzden olabilir. Hani imtihan bu dünyadaki ceza olabildiğinden. O yüzden biraz daha kabul edilebilir geldi. Bence öyle kendileri hak etmişlerdir yoksa Allah kuluna neden öyle acı çektirsin ki? Mantıksız geliyor. Allah merhametlidir, suçlulara cezasını verendir. KÖ22”

Katılımcılardan bazılarının çevrelerinden ve okul öğrenmelerinden gelen farklı kader anlatılarında ve yaşam durumları yorumlarında geçen terminolojiyi tutarlı bir bağlamda anlamlandıramadıkları görülmektedir. Zihinlerinin karıştığı görülen katılımcıların bu zihin karışıklığı Tanrı tasavvurlarına da yansımaktadır. Tanrı hakkında da zihinleri karışan katılımcılardan bazıları Tanrı'ya ve dine dair mesafeli bir duruş benimsemişlerdir.

“Çevrem genelde Müslüman olduğu için, herkes kadere bağlıyor. Biri dua ediyor hani kabul olursa tamam ama kabul olmazsa, kader diyorlar. O zaman dua etmenin ne mantığı var? Her şey kadere göre yaşanacaksa, biz niye dua ediyoruz? Din öğretmenleri kader diyor. Kader mantıksız olan bir şey, kader dinin içinde olan bir şey. O mantıksız olduğu için hani dini de bozuyor. EÖ15”

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. TARTIŞMA SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma sonunda ulaşılan teorik yapı 5 bileşenden oluşmaktadır. Bunlar, Tanrı düşüncesiyle ilk temas nasıl gerçekleşiyor, Tanrı tasavvuruna dair referans noktalarının oluşum süreci ve kader algısı, Tanrı düşüncesinin sorgulanması ve kader algısı, Tanrı düşüncesinin şekillenmesi ve dini yönelimler ve DKAB ders pratiğinin Tanrı düşüncesi ve dini yönelimin şekillenmesindeki etkisi/yeri şeklindedir.

Tanrı Düşüncesiyle İlk Temas Nasıl Gerçekleşiyor

Tanrı düşüncesi ile ilk temasın aile, okul öncesi eğitim kurumları, yatılı okullar, sevgi evleri ve okullardaki DKAB dersleri gibi ortamlarda yaşanan etkileşim içinde kurulduğu öğrencilerin geçmiş yaşantılarından yola çıkarak paylaştıkları anlatılardan ortaya çıkmaktadır. Katılımcı anlatılarından ortaya çıktığı üzere Tanrı düşüncesi ile ilk temas, yaşa göre değil, yaşanan ortama, etkileşim biçimlerine ve dinsel deneyimlerinin yoğunluğuna göre gerçekleşmektedir. Bu durum, katılımcılar hatırlayabildikleri ölçüde yansıttıkları için, Tanrı düşüncesinin oluşması ve şekillenmesinde hangi yaş aralığının belirleyici olduğu, yaşla ilgili evreler bakımından, kesin bir sonuç anlamına gelmemektedir. Çalışmamızda yaştan ziyade temasın nasıl kurulduğu, hangi ortamlarda ve yaşantılar çerçevesinde şekillendiği daha bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Tanrı düşüncesinin oluşum sürecinde çocukların iki yoldan hareket ettiklerini ifade eden Yavuz yetişkinlerin desteği ile geliştirilen yol olarak tariflediği eğitim ve öğretimi, zihinsel faaliyetler için imkanlar sunan, itici bir güç olarak değerlendirmektedir. Çocuğun, sosyal çevresinden, düzenlenmiş taslaklar hâlinde aldığı dinî bilgilere dayanarak geliştirdiği dini düşüncesinde yetişkinlerden yararlandığını ve onları yardıma çağırdığını ifade etmektedir.⁴⁸⁸

Bulgulara göre, çocukların Tanrı düşüncesiyle ilk temaslarının çoğunlukla aile bağlamında Tanrı ve dini alana dair yapılanlar ve konuşulanlar üzerinden gerçekleştiği ortaya çıkmıştır. Bu süreç çoğunlukla kendiliğinden başlamaktadır. Çocuk ailesinin Tanrı ve dine dair bakışını, tutumlarını büyük bir dikkatle gözlemlemekte ve örnek almaktadır. Çocuklarda Tanrı

⁴⁸⁸ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 148-149.

tasavvurunun oluşması süreci üzerine odaklandığı bir çalışmada Heller, çocuklarda Tanrı tasavvurunun ve inancının şekillenmesi sürecinde çocuğun ailesiyle kurduğu ilişki ve etkileşimin etkili olduğu şeklinde benzer bir tespitte bulunmaktadır.⁴⁸⁹ Yıldız da çocukların Tanrı düşüncesini öğrenmeye başladığı ve etkisinde kaldığı ilk referans grubunun ailesi olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹⁰

Yavuz'a göre, çocuk merakı, ilgi ve düşünceleri Tanrı'ya ve dinî alana yöneldiğinde sürekli sorarak bilgi sahibi olmaya çalışmaktadır. Bu arayış, tatmin edici cevaplar alıncaya kadar devam etmektedir.⁴⁹¹ Çalışmamızda küçük yaşlarda Tanrı'ya dair ilk soruların aile üyelerinden daha yakın hissedilen, daha kolay iletişime geçilen kişilere yöneltildiği görülmektedir. Bu etkili kişi ailesiyle birlikte kalan katılımcılarda daha çok anne ya da babadan biri, çoğunlukla da anne olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazen de sayıca az da olsa, daha çok güvenilen ve iyi bir iletişim yakalanan başka bir aile bireyi, dayı, dede veya hala olabilmektedir. Ailesinden uzakta sevgi evlerinde ya da görme engelliler okul pansiyonunda yatılı kalan katılımcılar için bazen kurumda çalışan biri, bazen kurumda kalan daha büyük bir çocuk, bazan bir arkadaş, bazen kuruma din dersi için gelen öğretmen ya da çevresinde iletişim kurabileceği kimse yok ise internet ortamı referans noktasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla ilk Tanrı tasavvurunun oluşmasında çocuğun bağlandığı ve iyi iletişim kurduğu bu kişinin Tanrı algısı ve anlatımları etkili olmaktadır. Karaca, dini gelişim alanında yapılan çalışmalara atıf yaparak çocuğun dindarlığının babadan daha çok anneyle ilişkili olduğunu belirtmektedir. Anne-babanın birlikte icra etmiş oldukları dinî pratiklerin çocuk dindarlığı üzerindeki etki gücünün arttığını da eklemektedir.⁴⁹²

Bazı katılımcılar küçük yaşlarında ailelerinin kendilerine sunduğu bakış açısı, vizyon ve eğitim imkanları ile evrenin varoluşuna dair kitaplarla erken tanıştıklarını ifade etmektedirler. Merak ettiklerini aile bireyleri ile rahatlıkla konuşabildikleri ve evrenin yaratılışındaki mükemmellik üzerinden Tanrı'yı ve yüceliğini tasavvur etmeye çalıştıkları görülmektedir. Burada yine aile ortamındaki etkileşimin altı bir kez daha çizilmektedir.

Mitat Enç Görme Engelliler Orta Okulu pansiyonunda yatılı kalan öğrencilerden bazıları ile T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü Sevgi Evleri'nde ikamet eden öğrencilerden bazılarının kuruma gelmeden önce aileleriyle benzer süreçler yaşadıkları anlaşılmaktadır. Aileleriyle birlikte bu süreci deneyimleyemeyen öğrencilerin ise Tanrı

⁴⁸⁹ Heller, *The Children's God*, 76-93.

⁴⁹⁰ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 10.

⁴⁹¹ Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 149.

⁴⁹² Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 42.

düşüncesi ile ilk temaslarını kurumdaki yaşlıları, iletişim halinde oldukları kurum çalışanları ya da kuruma din dersi için gelen hocalar/öğretmenler ile diyalogları üzerinden yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamdaki katılımcıların ilk Tanrı tasavvurlarının kendilerini yakın hissettikleri, iyi iletişim kurabildikleri kişiler ile temasları üzerinden, onların Tanrı tasavvurları ve anlatımları doğrultusunda oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Okul öncesi çağı çocukları üzerinde yapılan çeşitli araştırmalar da çocukların, sevgi ve ilgi gösteren kişiler ile yoğun etkileşim yaşadıkları ve dini konularda onları örnek aldıkları sonucunu ortaya koymaktadır.⁴⁹³

Tanrı düşüncesiyle ilk temas sürecinde okul ve benzeri ortamların da etkili olduğu ortaya çıkan bir durumdur. Sevgi evlerinde ve ilk okuldan itibaren görme engelliler orta okulu pansiyonunda ikamet eden katılımcılardan çoğunun Tanrı hakkındaki bilgileri ilk defa okulda duydukları tespit edilmiştir.

Bulgulardan hareketle Tanrı düşüncesi ile ilk temas sürecinde akranların da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle çok küçük yaşlarından itibaren sevgi evlerinde ikamet eden katılımcılar açısından akran etkisinin daha baskın olduğu tespit edilmiştir. Benzer gelişim özelliklerine ve sosyal birikime sahip arkadaşlar arasında dini alana dair ortak ilgi, merak ve soruların etkisiyle görüş alışverişi yaşanmaktadır. Bu paylaşım karşılıklı bilgilenmeyi sağlayabildiği, dini alana dair ilgiyi artırabildiği gibi eksik ve yanlış bilinen dini konuların diğerlerini olumsuz etkilemesi gibi sonuçlara da yol açabilmektedir.

Benzer bir değerlendirme ile Karaca, sosyalizasyon sürecinin diğer boyutlarında olduğu gibi dini sosyalizasyon sürecinde yetişkinler kadar yaşlıların etkisini vurgulamaktadır. Bu etkinin yaşla birlikte ergenliğe doğru arttığını ifade etmektedir.⁴⁹⁴

Akranlar arasında Tanrı ve dine dair korku durumlarının paylaşıldığı da görülmektedir. Herkes kendi korku anlatısını paylaştığında korku durumunun etkisi de katlanmaktadır. Cehennemde yanma, çarpma, çarpılma durumlarının vurgulandığı ve Tanrı düşüncesini bir disiplin aracı olarak kullanma amacı güden anlatılarda Tanrı her daim gözetleyen, yanlışları tespit eden ve yapılan yanlışlara ceza veren bir varlık olarak tasvir edilmektedir. Bu anlatılar etkisi ile Tanrı düşüncesi çocuğun zihninde, cehennem ve cezalandırma ile ilişkilendirilebilmektedir. Bu durum çocuğun Tanrı'yı kendisine zarar verebilecek, cezalandıracak, korkulması gereken ve nihayetinde uzak durulması gereken bir varlık olarak algılamasına yol açabilmektedir.

⁴⁹³ M Akif Kılavuz, “Anne Baba Örnek Davranışlarının Çocukların ve Ergenlerin Dinî Kişiliğinin Oluşumuna Etkileri”, *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 46.

⁴⁹⁴ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 43; Bakırcıoğlu, *Eğitim ve Psikoloji*, 46; Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017), 29.

Çocukluk dönemi dini inançlarına ilişkin yapılan araştırmalar, çocukların ekseriyetle “somut bir Tanrı tasavvuruna” sahip olduklarını bildirmektedir.⁴⁹⁵ İlk tasavvurlarda Tanrı çoğunlukla insani özellikler taşıyan bir varlık olarak tasavvur edilmektedir. Bu durum çocukların yaşları küçüldükçe daha belirgin bir nitelik kazanmaktadır. Ancak çocuklar, Tanrı’yı birtakım insani özelliklerle düşünseler bile o üstün özellikleri olan bir varlıktır.⁴⁹⁶ Benzer bir değerlendirme ile çocuğun erken dönem dini kavramlarının antropomorfizm yönelimli olduğunu belirten Allport, bu durumu çocuğun tecrübe dünyasındaki bütün güçlü ve sevgi dolu aktörlerin hepsinin insan olmasının doğal bir sonucu olarak değerlendirmektedir.⁴⁹⁷ Çalışmamızda ortaya çıkan sonuç alanın verileri ile örtüşmektedir. Bulgulara göre, Tanrıya dair geliştirilen ilk tasavvurlar somut ve çoğunlukla antropomorfist karakterdedir. Katılımcılardan çoğunun toplumda hakim olan ataerkil düşünce yapısının etkisi ile Tanrı’yı daha çok erkek cinsiyetinde tasavvur etme eğilimleri dikkat çekmektedir.

Tanrı düşüncesi ile ilk temas sürecinde Tanrı’nın neye benzetildiği ve nerede olduğuna dair ifadeler dikkat çeken sonuçlardan biridir. İlk Tanrı tasavvurlarının bilişsel ve duyuşsal açıdan gelişmişlik düzeylerinin getirdiği sınırlılıklar sebebiyle somut ve çoğunlukla antropomorfist karakterde olduğu görülmektedir. Yetişkin dünyasından Tanrı’nın yukarıda olduğuna dair gelen anlatıların etkisi ile katılımcılardan bazılarının Tanrı’yı gökyüzü ile ilgili bir cisme benzetme eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır. Katılımcılardan pek çoğu Tanrı’nın bulunduğu yer olarak yukarı, gökyüzü ve evreni işaret etmektedir. Çalışmamızda elde ettiğimiz bulgular Yavuz’un bulgularından farklılık arz etmektedir. Zira Yavuz, çalıştığı örneklemden hareketle çocuklarda, insanî özellik taşıyan Tanrı tasavvuruna sayıca az rastlandığını, buna karşılık Batıdaki araştırmaların çocukların Tanrı’yı insanî özellikler taşıyan bir erkek olarak tasavvur ettiklerini gösterdiğini, ifade etmektedir. Yavuz, çocukların Tanrı’nın bulunduğu yer olarak “gökyüzünde ve her yerde” şeklinde düşündüklerini, ifade etmektedir.⁴⁹⁸ Tanrı’nın bulunduğu yer hakkındaki bu tespit bulgularımızla uyumaktadır.

Katılımcılardan birkaçı yakın sosyal çevresinden gelen, soyut Tanrı tasvirinin etkisi ile Tanrı’yı bir şeye benzetmemeye gayret etmekte ve kendince oluşturduğu, soyuta yaklaştırılmış bir tasavvur tariflemektedirler.

⁴⁹⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 264-265.

⁴⁹⁶ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 159-162; Köylü, “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”, 139.

⁴⁹⁷ Allport, *The Individual and His Religion*, 30-31.

⁴⁹⁸ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 182.

Katılımcılar tasavvurlarında Tanrı'nın ne olduğuna dair sosyal çevrelerinden gelen anlatılarda yer alan dini terminolojiyi de kullanmaktadırlar. Bu bağlamda tasavvurlarında Tanrı'yı var olan, tek olan, yüce, eşsiz, benzersiz, her an her yerde olan, her daim izleyen, her şeyi bilen, her şeyi idare eden, kadiri mutlak yaratıcı olarak nitelendirmektedirler. Katılımcılar Tanrı'nın varlığa davranışı ile ilgili yine sosyal çevrelerinden gelen Tanrı anlatılarındaki dini terminolojinin etkisi ile Tanrı'yı yarattığı varlıkları seven, şefkat gösteren, iyi, merhametli ve hoşgörülü davranan, her daim izleyen, her şeyi gören, her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olan, yapılanları kaydeden ve hesaba çeken bir varlık olarak tasavvur etmektedirler. Ayrıca Tanrı'yı insana benzetme eğilimi ile Tanrı-insan ilişkisini ve Tanrı'nın insana davranışını anne-çocuk ilişkisi, annenin çocuğuna dair duygusu ve davranışı üzerinden anlatma çabaları dikkat çekmektedir.

Yavuz, çocuklukta Tanrı tasavvurunun çoğunlukla çevreden öğrenilen dini terminoloji üzerinden oluştuğunu ifade ederek, bunları altı grupta ortaya koymaktadır: İlâhî varlık olarak, yaratıcı varlık olarak, hayatın bağlı olduğu varlık olarak, kendine özgü fiilleri olan bir varlık olarak, hayatın düzenleyicisi bir varlık olarak ve iyiliği emreden-kötülüğü yasaklayan bir varlık olarak Allah.⁴⁹⁹ Araştırmamızda bu bağlamda ulaştığımız sonuç Yavuz'un tespitleriyle örtüşmektedir.

Tanrı düşüncesi ile ilk temas ve Tanrı tasavvuru oluşturma sürecinde aileden ve yakın sosyal çevrenden gelen anlatılar önem arz etmektedir. Burada Tanrı daha çok dini terminoloji üzerinden, yetişkin algısına hitap eden bir şekilde, soyut ve aşkın bir varlık olarak anlatılmaktadır. Çocuk, kasıtlı veya kasıtsız sunulan bu anlatıları kendi gelişmişlik düzeyi özellikleri ve sınırlılıkları bağlamında ele alıp, düşüncesine ve duygusuna konu edinmektedir. Benzer bir değerlendirme ile Allport, yetişkinlerin Tanrı ve dine dair anlatılarında kullandıkları kavramları çocukların kendileri seviyesinde bir algıya indirgeyerek örgütlediklerinden bahsetmektedir.⁵⁰⁰ Çocuklar somut algılama eğilimi ile Tanrı'yı somut bir şeye benzetmekte ve insani özellikler atfetmektedirler.

Kendi ailesiyle ikamet etmeyen katılımcıların Tanrı düşüncesi ile ilk temas sürecinde yetişkin dünyasının sağlayacağı rehberlik ve desteği yeterince alamadıkları görülmektedir. Katılımcılar yaşları ve gelişmişlik düzeyleriyle bağlantılı olarak geliştirdikleri Tanrı

⁴⁹⁹ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 181.

⁵⁰⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 27; Allport, *The Individual and His Religion*, 28-31.

tasavvurlarını, çoğunlukla akranları ile yaptıkları paylaşımlar ve internet ortamından gördükleri farklı yönelimlerden hareketle değerlendirme şansı yakalamaktadırlar.

İlk Tanrı Tasavvurları yakın sosyal çevreden gelen, ki bu çoğunlukla aile bireyleri olmaktadır, Tanrı anlatılarında yetişkinlerin ön plana çıkardıkları özellikler, anlatış tarzı ve amacı üzerinden şekillenmektedir. Yetişkinlerin Tanrı hakkındaki anlatılarında bazı özel amaçlar göttükleri anlaşılmaktadır. Amaçları doğrultusunda Tanrı'nın bazı özelliklerini ön plana çıkardıkları ve amaçlarıyla bir bağlam kurarak anlattıkları görülmektedir. Bazı katılımcıların Tanrı anlatılarında “Tanrı'nın her yerde olması, her daim izlemesi” terminolojisinin Tanrı'nın yanımda olduğu, her daim bizi izlediği, bizi sevdiği ve koruduğu ile ilişkilendirilip, çocuğa manevi bir destek sunma amacı güdüldüğü görülmektedir. Bu süreç ile çocuk yalnız kaldığı durumlarda da varlığı ve takibi sayesinde güven ve korunma duygusu ile ilişkilendirdiği Tanrı'yı bağlanılacak, sığınılacak, güven ve huzur kaynağı bir varlık olarak görme eğilimine girmektedir. Bazı anlatılarda da “bak Tanrı seni izliyor, ona göre davran” “Tanrı her yerdedir, yapılanları tespit eder, yanlışlara cehennemde ceza verir.” şeklinde Tanrı'nın bir disiplin vasıtası olarak anlatıldığı görülmektedir. Bu süreç ile çocuk, yaşı ilerlese de sürekli bir kontrol edilme, sürekli bir baskı altında hissetme ve cezalandırılma korkusu ile ilişkilendirdiği Tanrı'yı sakınılacak, korkulacak bir varlık olarak görme eğilimine girmektedirler.

Çocuğu disipline etmek adına Tanrı'nın bir ceza figürü olarak sunulmasının yanlışlığına dikkat çeken Karaca, çocuk zihninde Tanrı'nın bir korku figürü olarak kodlanmasına sebep olan bu tavrın gençlik ve hatta yetişkinlik dönemi dindarlığını olumsuz yönde etkileyebileceğini ve geri dönüşü zor olan kalıcı hasarlar bırakabileceğini ifade etmektedir.⁵⁰¹

Ben merkezci düşünme eğilimiyle bazı katılımcıların dualarının kabul olup/olmaması durumu bağlamında Tanrı ile ilişkilerini insanlar arası alış-veriş ilişkisi ekseninde kurdukları görülmektedir. İsteddiği ve dua ettiği bir şey gerçekleşmediğinde karşılık olarak o da Tanrı ile ilişkisinde olumsuzluk duygusunu harekete geçirebilmektedir.

Tanrı Tasavvurunda Referans Noktalarının Oluşumu

Tanrı tasavvurunun şekillenme sürecini etkileyen referans noktası olarak, Tanrı tasavvurunda somuttan soyuta değişen kavrayış ve dönüşümler, ailenin dine dair tutum ve davranışları ile ailede yapılanlar, aktarma biçimleri, yetişkin dünyasının şablonları ve sorunları,

⁵⁰¹ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 18.

çevreden gelen dini anlatılar ve bu anlatılarda yer verilen kurumsal dini açıklamalar /dini terminoloji bileşenlerine ulaşılmıştır.

Yıldız, çocukların Tanrı tasavvurunun, yaşla birlikte değişip, geliştiğini; eğitimsel, tarihsel, sosyal-kültürel ve mezhepsel şartlarla şekillendiğini ifade etmektedir.⁵⁰² Dini öğrenme sürecinde bireyin referans kaynakları hakkında Yavuz, başta ebeveyn olmak üzere oyun ve okul arkadaşları, iletişim halinde olunan akrabalar, komşular ve diğer insanlar, gidilen okul, cami, dinî kurslar; okunan kitap, gazete, dergiler; seyredilen filmler, diziler, radyo programları ve sanat eserlerine işaret etmektedir.⁵⁰³ Ulaştığımız sonuçlar Yıldız ve Yavuz'un tespitleriyle uyum arz etmektedir.

Elkind, ergenlik döneminde hız kazanan fiziksel ve zihinsel gelişime paralel ilerleyen olgunlaşma ve deneyimde yaşanan artışın ergenlik çağındaki bireylerde yeni bir zihinsel sistem ortaya çıkardığını ifade etmektedir. Bu zihinsel gelişme ile gencin, altta yatan nedenleriyle birlikte ilişkilerin kavranması ve bunlara dair teoriler inşa etme şeklinde düşünsel bir seviye kazandığı tespitinde bulunmaktadır.⁵⁰⁴

Çalışmamızda Tanrı tasavvurunun şekillenmesi sürecinde ilerleyen yaşlarla birlikte çocuğun zihin yapısının bilişsel ve duyuşsal olarak olgunlaşması ile soyutlama yeteneğinin artması önemli bir referans kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır. Gelişen bilişsel ve duyuşsal özellikleriyle birlikte bireyin soyut bir Tanrı düşüncesini ve Tanrı'ya dair özellikleri daha rahat ve daha doğru bir şekilde kavrayabildiği görülmektedir. Bu bağlamda somut, antropomorfist ve ben merkezci karakter taşıyan ilk Tanrı tasavvurunun ilerleyen yaşlarla birlikte, düzeyi kişiden kişiye değişmek üzere, daha soyut ve Tanrı ile kurduğu ilişkiye sadece kendi açısından bakmayan, Tanrı'yı ve Tanrı'nın diğer varlıklarla ilişkisini de hesaba katan bir bağlama dönüştüğü tespit edilmiştir. Yıldız, 13-15 yaş düzeyinde, Tanrı tasavvurunda antropomorfik özelliklerin kaybolmaya başladığını, tasavvurun daha soyut hale dönüştüğünü tespit etmiştir. Tanrı'nın görülmez ve maddi olmayan bir varlık olarak tasavvur edilmeye başlandığına ve tasavvurların, tasviri, fiziksel özelliklerden ziyade bireyin, sevgi, güven gibi duygularının yansımalarını içerdiğine işaret etmektedir.⁵⁰⁵

Aynı yaşta olan katılımcılardan bazılarının olgunlaşma sürecinde diğerlerinden önde oldukları, bilişsel ve duyuşsal açıdan daha hızlı geliştikleri, Tanrı ve dini alana dair konuları

⁵⁰² Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 10.

⁵⁰³ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 33-34.

⁵⁰⁴ Elkind, "The Origins of Religion in the Child", 40-41.

⁵⁰⁵ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 202.

daha rahat düşündükleri ve kendilerince bir karara bağlayabildikleri; bazılarının ise yaşlılarına göre biraz daha geride kaldığı, somut düşünme eğilimine daha yakın durduğu ve Tanrı'yı tasavvur ederken bir miktar soyuta yaklaşıp da hâlâ ilk Tanrı tasavvurunun etkisinde kaldığı tespit edilmiştir. Benzer bir değerlendirmede bulunan Bilgin ve Selçuk, bilinçli öğrenme çağı olarak değerlendirdikleri bu dönemde, din dilinin oldukça ilerlediğini, kavramların dış ve somut anlamlarının ötesinde soyut anlamlarının kavranabildiğini ve manevi alanın daha rahat anlaşılabilirliğini değerlendirmektedirler. Ancak az yetenekli ergenlerin, önceki dönem eğilimlerinin etkisiyle bir süre daha antropomorfik Tanrı tasavvuru eğilimlerinin devam edebildiğini; buna karşın gelişmiş ergenlerin, Tanrı'yı somutluktan ziyade aşkın soyut bir varlık olarak tasavvur edebildiklerini bildirmektedirler.⁵⁰⁶

Katılımcılardan bazılarının somut/soyut Tanrı düşüncesinde gidip geldikleri görülmektedir. Kişiden kişiye değişmek üzere bazılarının soyut bir Tanrı düşüncesinde Tanrı ile tam etkileşim hissedemedikleri anlaşılmaktadır. Özellikle dua ettiklerinde, yardıma ihtiyaç hissettiklerinde ve Tanrı ile bireysel iletişim kurmak istediklerinde somut bir Tanrı düşüncesine dönme eğilimleri dikkat çekmektedir. Yıldız, 13-15 yaş gurubundaki çocukların, zihinsel olarak daha çok bir geçiş dönemi yaşadıklarını, Tanrı'nın özelliklerinin kavranabilirlik düzeyine paralel olarak zaman zaman kararsız kaldıklarını, bazen soyut, bazen de az da olsa somut işlemler dönemlerinin özelliklerini gösterdiklerini tespit etmiştir. Bulgularımız Yıldız'ın ortaya koyduğu bu sonuç ile örtüşmektedir.⁵⁰⁷

Tanrı hakkında konuşulurken eskiden olduğu gibi sadece özelliğin söylenip bırakılmadığı, özelliklerin yaşama yansıması bağlamında ele alındığı ve çok boyutlu değerlendirmelere gidildiği görülmektedir. Bu değerlendirme sürecinde birey artık sosyal çevreden Tanrı, özellikleri ve bu özelliklerin hayata yansımasına dair gelen farklı anlatıları birlikte ele alabilmekte ve kendince sentezlemeye çalışmaktadır. Örneğin katılımcılardan bazılarının sosyal çevreden gelen “Allah her şeyi bilir.” terminolojisi ile kadere dair farklı bakış açılarını (“kader yazgıdır.” ve “insan iradesiyle yaşamını şekillendirebilir.”) birlikte değerlendirme ve meseleye dair bir senteze ulaşma gayretleri dikkat çekmektedir. Bu çerçevede ulaştığımız sonuçlar dînî gelişim bakımından alanın ortaya koyduğu veriler ile uyumluluk arz etmektedir. Goldman'ın Dini Gelişim Teorisi'ne atıf yaparak Karaca, 13/14 yaşından itibaren bireylerin tûmdengelimli, hipotetik sözel önermeler şeklinde düşünme yetisine sahip olduklarına işaret etmektedir. Ona göre gelişen soyut düşünme yetisiyle çelişkileri fark eden ve

⁵⁰⁶ Bilgin - Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 84.

⁵⁰⁷ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 225.

tutarlılık gayretiyle başka hipotezleri deneyebilen ergen düşüncesi, artık teorik düşünceden yola çıkarak gerçeklere doğru ilerleyebilme yeterliğine erişmiştir.⁵⁰⁸

Yıldız, Goldman ve Thackeray'a atıf yaparak, bir çocuğun Tanrı inancının, onun ailesiyle olan ilişkileriyle, ailede dini alana dair yapılanlarla ve aldığı bilgilerle alakalı olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁹ Çalışmamızda da ilk temas sürecinde olduğu gibi ilerleyen yaşlarda da aile bağlamının Tanrı tasavvurunun şekillenmesi sürecindeki etkisinin ve öneminin devam ettiği ortaya çıkmıştır. Yaşamlarında dine önem veren ailelerden bazılarının Tanrı ve kader hakkında eksik ve yanlış bir düşünce oluşturabilecekleri kaygısı ile çocuklarını bu konular hakkında düşünmekten, soru sormaktan uzaklaştırma eğilimleri dikkat çekmektedir. Çocuğun da ailesinin bu tavrını benimsediği/ benimsemiş gözüktüğü anlaşılmaktadır.

Birincil sosyalleşmenin yaşandığı aile ortamının katılımcıların Tanrı tasavvuru ile ilgili referans noktalarının oluşmasında oldukça etkili olduğu görülmektedir. Aile yaptıklarıyla, yapmadıklarıyla, doğru ya da yanlış yaptıklarıyla çocuğun yaşamını ilk anlarından itibaren şekillendiren çok güçlü bir bağlam ve sosyolojik bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuk kendisine, yaşama, Tanrı'ya ve dine dair ilk temasını aile üzerinden ve ailenin benimsediği bağlam, tutum ve birikim üzerinden yaşamaktadır. Bu noktada aileden gelen dini anlatıların, ailenin dini söyleminin, aile ortamında yapılan dini uygulamaların, öğrenciyi ilerleyen yaşlarında Tanrı ve dine dair duruşunda, tutumunda, düşüncesinde ve duygusunda etkilediği görülmektedir.

Ailenin Çocuğun dini inancı üzerindeki etkisine dair benzer bir değerlendirmede bulunan Karaca, dinî gelişim üzerindeki en baskın çevresel etkinin aileden geldiğini vurgulamaktadır. O, çocuğun din ile ilk temas ettiği ve ayrıca pratik düzeyde ilk öğrenmelerinin gerçekleştiği sosyal ortam olarak aileye dikkat çekmekte ve dinî inancın temelinin atıldığı çocukluk döneminin, baskın sosyal etki altında gerçekleştiği tespitinde bulunmaktadır. Çocukluk döneminde kazanılan alışkanlardan çoğunun yaşamın sonraki evrelerinde de devam ettiğini ve dolayısıyla ailenin dinî gelişim üzerindeki etkisinin sadece çocukluk ve gençlik yıllarıyla sınırlı kalmadığını, yaşam boyunca devam eden bir özelliğe sahip olduğunu da vurgulamaktadır.⁵¹⁰ Benzer bir değerlendirme ile Köylü ve Yavuz, çocukların aileleriyle

⁵⁰⁸ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 55.

⁵⁰⁹ Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 10.

⁵¹⁰ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 37.

ilişkileri dolayısıyla geliştirdikleri Tanrı tasavvuru ve inancının yaşamın ilerleyen yıllarında da etkisini hissettirdiğini düşünmektedirler.⁵¹¹

Çocukluk dönemi sosyalleşmesinin bütün yaşam üzerindeki etkisine dikkat çeken Berger ve Luckmann, sosyalleşme sürecinde kuralların yetişkinler tarafından belirlendiğini ve çocuğun pasif olduğunu ifade etmektedir. Çocuğun “önemli olan diğerlerini” seçme şansı olmadığından, onlarla özdeşleşmesinin de yarı otomatik olmak durumunda olduğunu ve onların öz gerçekliklerini içselleştirmesinin neredeyse kaçınılmaz olduğunu değerlendirmektedir. Zira çocuk, önemli başkalarının dünyasını birçok olası dünyadan biri olarak içselleştirmez, var olan ve akla gelebilecek tek dünya olarak içselleştirir. Bu nedenle, birincil toplumsallaşmada içselleştirilmiş dünya, ikincil sosyalleşmelerde içselleştirilen dünyalardan çok daha sıkı bir şekilde bilinçte etkisini bırakmaktadır.⁵¹²

Yavuz, dini gelişim alanında yürütülmüş bazı çalışmaların bulgularından hareketle, başta aile olmak üzere sosyal çevrenin “Tanrı inancına” dair yoğun bir yönlendirmesinin bulunduğu ya da dini alan ile temas imkânının sağlandığı ortamlarda yaşayan çocuklarda dinî inancın uyandığını ve son derece gelişebildiğini ifade etmektedir. Buna karşılık dine ilgisiz ve mesafeli durulan ya da karşıt bir tutum takınılan çevrelerde, yetersiz aktarım vb. nedenlerden dolayı, dinî hazırlık ve uyanma belirtilerinin zayıf olduğunu değerlendirmektedir.⁵¹³ Çalışmamızda elde ettiğimiz bulgular Yavuzun tespitlerini destekler niteliktedir.

Ergenlik döneminde kişiden kişiye dozu ve şiddeti farklı olmak üzere, aile ve sosyal çevre bağlamından elde edilen müktesabatın gözden geçirildiği, değerlendirildiği ve ayıklandığı görülmektedir. Değerlendirme ve gözden geçirme sürecinde DKAB dersinde Tanrı ve kader hakkında edinilen öğrenmelerin etkili olduğu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda okul ikincil sosyalleşmenin yaşandığı bir bağlam olarak aile ve sosyal çevreden Tanrı, kader ve dini alana dair getirilen ön öğrenmelerin, tutum ve davranışların gözden geçirildiği ve yeniden üretildiği önemli bir referans noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgin, “din eğitiminin okuldaki amaçlarından biri, öğrencileri, hurafe, batıl inanç ve ideolojilere alet olmaktan korumaktır.”⁵¹⁴ şeklinde değerlendirmesiyle okulun Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde önemli bir referans kaynağı olduğuna ve bu bağlamdaki sorumluluğuna dikkat çekmektedir.

⁵¹¹ Köylü, “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”, 147; Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 20.

⁵¹² Berger - Luckmann, *The Social Construction of Reality*, 124.

⁵¹³ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 48.

⁵¹⁴ Beyza Bilgin, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara: Emel Matbaacılık, s (Ankara: Emel Matbaacılık, 1980), 120-123.

Karaca da dinî hayatın bilgi boyutunun, dinî gelişimin seyrini belirleyen önemli faktörlerden biri olduğunu ve bunun bir eğitim sürecini zorunlu kıldığını belirtmektedir.⁵¹⁵

Yaşam durumları üzerinden deneyimlenen bireysel ve toplumsal her türlü etkileşim bireyler için aynı zamanda bir veri ve bir referans kaynağı olarak işlev görmektedir. Çoğu zaman kendiliğinden gelişen bu süreçler bireyin informal öğrenmelerinin de kaynağını oluşturmaktadır. Bu süreçler bizzat yaşanan ya da şahit olunan bir olay, bir gözlem ya da bir anlatı üzerinden işlemektedir.

Katılımcılardan bazılarının özellikle aile bireylerinden biri -çoğunlukla anne- ile kurduğu olumlu bağlanma üzerinden Allah'ı, kendine verdikleri, yaptıkları ve tüm etkileriyle birlikte var olma ve yaşamını devam ettirme sürecinde bağlandığı temel varlık olarak anlamlandığı görülmektedir. Karaca'nın ifadesiyle literatürde, Tanrı imajının anne-babadan en çok sevilen ile benzeşmesi ve kişisel imajlar ile Tanrı algısı arasındaki pozitif korelasyonun zihinsel model hipotezini desteklediği öne sürülmektedir. Ayrıca dinî inancı kaybetmenin ebeveynle ilişkilerin kötü olmasıyla yakından ilişkili olduğu, hatta ateizm ile agnostisizmin kaçınılmaz bağlanma örüntüsünün doğrudan yansıması olabileceği ortaya koymuştur.⁵¹⁶

Bizzat deneyimlenen olumlu-olumsuz yaşam durumlarında hissedilen duygular, Tanrı'nın yaşam durumlarındaki rolüne dair sosyal çevreden gelen yorumlar ve kader anlatılarının, Tanrı tasavvurunun şekillenmesi sürecinde başvuru birer referans kaynağı olduğu ulaşılan önemli sonuçlardan biridir. Referans kaynağı olma açısından yaşamdaki dönüm noktalarının, kriz anlarının, kayıp ve yas tecrübelerinin (Aile üyelerinden birinin kaybı, ebeveynin boşanması, yaşanan engellilik durumu, sağlık sorunları ve kazalar ile küçük yaşlardan itibaren sevgi evlerinde ya da görme engelliler okulu pansiyonunda kalma durumu gibi) ön plana çıktığı görülmektedir. Giddens, hayatın akışı içerisinde tecrübe edilen kritik anları, olayların bireylerin var oluşuyla ilişkili bir dönüm noktasında üst üste geldiği veya kritik sonuçlar hakkında bir bilgi edindiği zamanlar olarak vurgulamaktadır. Ona göre alışlageldiği gibi davranmanın kaçınılmaz olarak işlemediği, bireyin varlıksal güven duygusunu koruyan kozayı tehdit eden kritik anlar, istenmeyen sonuçlarıyla "kaderin" cazibesinin güçlü hissedildiği anlardır.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 43.

⁵¹⁶ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 65.

⁵¹⁷ Antony Giddens, *Modernite ve Bireysel Kimlik, Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, çev. Ümit Tatlıcan (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 146-149.

Bu bağlamda yer alan katılımcılardan sosyal çevrelerinde iyi ilişkilere sahip olan ve yaşadıkları sorunlarda yardım/destek alabilenlerin sosyal çevrelerinin rehberliğinde bu zorlu süreçleri aşabildikleri görülmektedir.

Katılımcılardan bazılarının çocuklukta geliştirdikleri ilk Tanrı tasavvurlarının oluşması sürecinde aileleri yanında izledikleri TV dizileri, film ve çizgi filmlerin etkili olduğu ve bir referans kaynağı olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. İlerleyen yaşlarda da kasıtlı ve kasıtsız etkileriyle medya ve kitle iletişim araçları kullanımının, Tanrı tasavvurunun şekillenmesi ve dini bilgilenme sürecinde referans kaynağı olarak kullanılmaya devam ettiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda internet ortamı ve sosyal medyaya yapılan vurgu dikkat çekmektedir. Sayın, medya ve kitle iletişim araçlarının dini bilgi konusunda öğrencilerin başvurduğu bir referans kaynağı olduğuna ve buradan edinilen bilgilerin okuldaki eğitim-öğretim süreçlerine taşındığına işaret etmektedir.⁵¹⁸

İlk okuldan itibaren Görme Engelliler Orta Okulu Pansiyonunda kalan katılımcıların sosyal etkileşimlerinin daha çok yaşlıları arasında gerçekleştiği ve Tanrı tasavvurunun şekillenmesi sürecinde referans noktalarının akran çevresi ve internet ortamı olduğu anlaşılmaktadır.

Katılımcılardan pek çoğunun Tanrı ve dine dair merak ettikleri, anlamlandıramadıkları ve sorguladıkları durumlarda referans kaynağı olarak internet ortamı ve sosyal medyaya başvurdukları görülmektedir. Bu bağlamda Tanrı ve dine dair lehte ve aleyhte tutum takınan birçok site ile karşılaştıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda internet ortamından etkilenme durumunun bireyin çevresindeki yetişkinlerden yeterli desteği alıp almamasına bağlı olarak şekillendiği ortaya çıkan önemli sonuçlardan biridir.

İnternetin öğrencilerin dini gelişimlerini olumsuz yönde etkilediğini değerlendiren Gürses, internet ortamının çeşitli yönlerden oluşturduğu etkilerle zaman israfı, vakit öldürme, ibadetten alıkoyma, dinden uzaklaşma ve soğuma gibi durumlara yol açabildiğini belirtmektedir.⁵¹⁹ Akdemir, gençlerin büyük bir kısmının din karşıtı düşünce ve gruplarla sosyal medya aracılığıyla tanıştığını ve bu düşünce akımlarının etkisinde kaldıklarını değerlendirmektedir.⁵²⁰ Benzer bir değerlendirme ile gençlerin dini inançlarının şekillenmesi

⁵¹⁸ Gülşen Sayın, “Din Öğretimi Süreçlerinde Kitle İletişim Araçlarının Dini Bilgi Kaynağı Olma Durumuna İlişkin Öğretmen Görüşleri”, *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 7/1 (27 Haziran 2024), 96.

⁵¹⁹ İbrahim Gürses - Esra İrk, “İnternet Kullanımı ve Ergenlerin Dini Gelişimleri Üzerine Bir Araştırma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2018), 131.

⁵²⁰ Akdemir, “Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi”, 332.

sürecinde sosyal medyanın etkisinin giderek artış gösterdiğine dikkat çeken Zengin ve Doğan, ateizm, deizm propagandası yapan bazı şahıs ve gruplarca kader konusunda öğrencilerin kafalarının karıştırıldığına dikkat çekmektedir.⁵²¹

Katılımcı ifadelerinden yetişkinlerin yaşam durumlarında Tanrı'nın rolünün ne olduğuna dair yorum yaparken zorlandıkları anlaşılmaktadır. Bazı yetişkinlerin Tanrı düşüncesi ve Tanrı'nın yaşam durumlarındaki rolü hakkında konuşmaktan kaçındıkları ve çocukların bu bağlamda soru sormasından rahatsızlık duydukları görülmektedir. Yetişkinlerden gelen uyarılar sebebiyle katılımcıların merak ettiği ve zihinlerini karıştıran durumları sormadıkları ve yetişkin rehberliğinden uzak kaldıkları tespit edilmiştir. Bu durumda çocuk ya kendi içinde sorgulamaya devam etmekte ya da arkadaş çevresi ve internet ortamındaki rastgele etkiye maruz kalmaktadır.

Akkaya, bireylerin interneti yaşamın her alanında bilgi arama ve öğrenmeye dair bir referans kaynağı olarak kullandığı ve eriştiği bilgilerle doğrularını biçimlendirmeye her geçen gün daha yatkın hale geldiği değerlendirmesinde bulunmaktadır. Günümüz en genç nüfusunun “internet kuşağı” olarak tanımlanmasını, bilgi-erişim-internet etkileşiminin belirgin bir kimliğe bürünmesi olarak ele almakta ve toplumsal düzenin böylesi bir bağlama evrilmesinin önemli bir göstergesi olduğuna işaret etmektedir.⁵²²

Katılımcılardan bazılarının, ailesi, arkadaşları veya yakın sosyal çevresi vasıtasıyla haberdar olduğu ve büyük ihtimalle dünya görüşü olarak yakın hissettiği düşünce sistemleri ya da ideolojiler üzerinden yaşam durumlarını değerlendirdikleri ortaya çıkmıştır. Bu değerlendirmelerde Tanrı ve dine karşı takınılan tutumun belirleyici bir konumda olduğu görülmektedir. Toplumsal kutuplaşmanın her iki yanında da benzer bir zihin haritası ortaya çıkmaktadır. Yaşanan kötülüklerin kaynağı olarak kendi benimsedikleri düşünce sisteminin toplumda hâkim olmamasını öne sürerken; benimsedikleri düşünce sisteminin geçmişte kendilerince en parlak olduğu dönem örnekliğinde çözümler sunmaktadırlar. Sosyalleşme süreçlerinde benimsenen dünya görüşü ve ideolojiler üzerinden işleyen bu bağlamın

⁵²¹ Zengin - Doğan, “Ortaöğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Kader İnancı Öğretimi: Sınavla Öğrenci Alan Okullardaki Öğretmenlerin Görüşlerine Dayalı Bir İnceleme”, 887.

⁵²² Akkaya, “Katılımcıların tamamının, sosyal medyada paylaşılan bilgiye kuşkuyla baktığını beyan etmiş olsalar da sosyal medyayı en önemli bilgi kaynağı olarak nitelemiştir. Bu noktada, önemli bir bölümü örgün eğitim sistemi içinde yer alan çocukların da aynı düşüncede olması dikkat çekicidir.” Tespitinde bulunmaktadır. Bkz. Mehmet Ali Akkaya, “Bilgi Kaynağı ve Bilgiye Erişim Aracı Olarak İnternet Algısı: Kuşaklararası Yaklaşım Farklılığının Karşılaştırılması”, *Bilgi Yönetimi* 4/2 (31 Aralık 2021), 224-225.

katılımcılardan bazılarının Tanrı tasavvurlarının şekillenmesinde önemli bir referans kaynağı olduğu tespit edilmiştir.

Aidiyet hissettiği çeşitli grupların -aile, okul, akran, arkadaş ya da dini gruplar vb.- genç bireylerin davranışlarının yönü üzerinde büyük etkiye sahip olduğunu değerlendiren Carrier, bu grupların tamamının az ya da çok genç katılımcının "sadakatinin" istediğini belirtmektedir. Bu grupların gencin gündelik davranışlarının duygusal ve normatif çerçevesini oluşturduğu, bir statü ve belirli roller sunarak değerler ve normlar dayattığı, davranışlarını açık veya zımni yaptırımlarla kontrol ettiği tespitinde bulunmaktadır.⁵²³

Katılımcılardan bazıları, batılı değerlerin ve yaşam tarzının özellikle sosyal medya üzerinden yaygınlaşması/yaygınlaştırılmasının etkisi ile dinin getirdiği düzenlemelerin gençler tarafından özgürlüklerini engelleyen bir konumda görüldüğü ve onları dine mesafeli bir duruşa yönlendirdiği değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bu durumun yaşanmasında dinin çevre tarafından yanlış anlatılmış olmasının etkisine dikkat çekmektedirler. Bu bağlamda en çok dile getirilen meselenin, İslam'ın kadına dair bakışı ile dini söylem ve düzenlemelerdeki toplumsal cinsiyet eşitsizliği olduğu görülmektedir. Bu noktadan hareketle gençler arasında bazı dini düzenlemeler üzerinden Tanrı'ya dair bir adalet ve özgürlüğü kısıtlama sorgulamasının yapıldığı anlaşılmaktadır.

Sosyal paylaşım sitelerinin toplumda her geçen gün yaygınlaşmasının gençlerin farklı yaşam tarzlarıyla karşılaşmalarına sebep olduğuna dikkat çeken Gürses, yetiştiği dinî çevreye ve inancına uygun olmayan paylaşımlarla gencin iki farklı yaşam tarzı arasında ikilem yaşadığını belirtmektedir. Bu durumun gençlerin kimlik ve kişilik gelişimleri ile dini inanç ve tutumlarını olumsuz etkileyebildiğini düşünmektedir.⁵²⁴

Arada kalmışlık hali içinde sosyalleşen gençlerin her iki kültür, gelenek ve dinî anlayış arasında problem/çatışma yaşayan çocuklar olduğunu değerlendiren Özcan, bu gençlerin her iki tarafın dinî ve kültürel değerlerini tam bilmediklerini belirtmektedir. Özellikle aile değerleriyle okul, medya ve arkadaş gruplarında yaşadıkları/öğrendikleri yaşam deneyimlerinin onların ikilemlerini derinleştirdiği tespitinde bulunmaktadır.⁵²⁵

⁵²³ Carrier, *Psycho-Sociologie Del'Appartenance Religieuse*, 239-240.

⁵²⁴ Gürses - İrk, "İnternet Kullanımı ve Ergenlerin Dini Gelişimleri Üzerine Bir Araştırma", 131.

⁵²⁵ Güngör Özcan, "1.5 ve 2. nesil Türk gençlerinin ailede dini sosyalleşmeleri: New Jersey, USA örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (2012), 115.

Örnekleme gurubumuzdaki gençler, farklı bir ülke ve farklı bir kültürde yaşamaları da kitle iletişim araçları ve sosyal medya üzerinden farklı kültürler, farklı yaşam tarzları, farklı değerler bizzat evlerinin içine kadar girmekte ve onları etkilemektedir. Bu sosyalleşme sürecinde gençlerin farklı yaşam tarzları, kültürler, değerler ve inanç sistemleri arasında çatışma ve arada kalma durumu yaşadıkları, Tanrı ve dine dair tasavvur ve yönelimlerinde olumsuz etkilendikleri, sorgulamalarda bulundukları tespit edilmiştir.

Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde çevreden gelen kader anlatıları referans noktalarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Katılımcılar kader olgusu ve yaşam durumlarında insan ve Tanrı'nın rolünün yorumlanmasında çevrelerinden çoğunlukla “yazgı ve alın yazısı” anlayışını duyduklarını ifade etmektedirler. Duydukları anlatılarda kader olgusuna dair farklı açıklamalar ve bakış açılarına da rastlanmaktadır. Bunlar arasında, “insanın iradesi ve sorumluluğu”, “Allah ve insanın birlikte etkili olduğu bir süreç” ya da “yaşamın bir sınav olduğu ve Allah'ın yaşam durumları üzerinden insanı sınav yaptığı” ifadelerine rastlanmaktadır.

Kader olgusu, yaşam durumlarının hangi etkenlerle, nasıl şekillendiği ile yaşamda Tanrı ve insanın rolünün ne olduğuna dair yetişkin dünyasından gelen anlatılarda yer alan dini terminolojilere de bir referans noktası olarak başvurulduğu görülmektedir. Bu bağlamda, “Yaşam bir sınavdır.”, “Allah kimseye taşıyabileceğinden fazla yük yüklemes.”, “Allah rızasını kazanmak asıl yaşam amacı olmalıdır.”, “İman nasip işidir.”, “İlahi adalet yerini buldu.”, “Allah her şeyi bilir.”, “Sadaka vermek ömrü uzatır.”, “Ecel”, “Tevekkül”, “Vardır bir hayır.”, “Hayırlısı buymuş.”, “Hayırlısı olsun.” terminolojilerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Tanrı düşüncesine dair bilgi kaynakları arasında katılımcılardan çoğu okuldaki DKAB dersine işaret ederken, bazılarının Kur'an Kursu ve Kur'an-ı Kerim'e yer verdiği görülmektedir. Kur'an'dan edindikleri bilgiyi tasavvurlarına uyarlamaya çalıştıkları ve fakat gelişim özelliklerinden kaynaklanan sınırlılıkları dolayısıyla Allah'ın aşkın özelliklerini ve bunun ifadesi olan din dilini tam kavrayamadıklarından zihinlerinde soru işaretleri oluşabildiği anlaşılmaktadır.

Geçlerde dini inanç veya kader inancının şekillenmesi sürecini araştıranların bu süreci etkileyen faktörler açısından ulaştıkları sonuçlar şu şekildedir: Karenogulları gençlerin inanç, düşünce ve yaşam biçimlerinin oluşması ve şekillenmesinde etkili faktörler olarak anne başta olmak üzere aile (%94,8), DKAB dersleri ve din görevlilerini ifade ederken⁵²⁶; Akdemir, aile

⁵²⁶ Tuğba Karenogulları, *Lise Öğrencilerinin Kaderle İlgili Kavramlara Yükladıkları Anlamlar*, 81.

ve internet/sosyal medyayı öne çıkarmaktadır.⁵²⁷ Özarslan, gençlerde kader inancı ve anlayışının oluşmasında sırasıyla aile, DKAB öğretmeni, sosyal çevre, arkadaşlar ve gencin zihni gelişiminin etkili olduğu tespitinde bulunmaktadır.⁵²⁸ Zengin ve Doğan, en fazla aile olmak üzere sırasıyla arkadaş/akran grupları, siyasal/kültürel ortam, okul, cemaat/tarikatlar, cami/Kur'an Kursu bağlamında sosyal çevreyi ve gittikçe artan etkisiyle sosyal medya başta olmak üzere basılı yayınlar, film ve diziler bağlamında medyayı öne çıkarmaktadır.⁵²⁹ Bu çerçevede Tanrı tasavvurunun şekillenmesi sürecinde başvuru referans noktaları ve etkilerine dair ulaştığımız sonuçlar alanın verileriyle örtüşmektedir.

Tanrı Düşüncesinin Sorgulanması ve Kader Algısı

Tanrı tasavvurunun şekillenmesi sürecinde Tanrı ve yaşam durumlarında Tanrı'nın rolüne dair merak edilen, anlamlandırılmayan ve sorgulanan durumlar; bunlar hakkında sorma ve soramama deneyimlerinin nasıl yaşandığı ve sorgulamalara tatmin edici cevap getirilip/getirilemediğinin etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ergenlik döneminde birey, kendisi ve çevresine yönelik keşiflerle içinde yaşadığı fizikî ve sosyal çevrede kendi yerini belirleme çabasına girmektedir. Berk, düşünce yapıları daha soyut ve daha idealist bir hal alan ergenin, bağımsız, kişisel değer ve hedefler edinerek kişiliğini yapılandırmaya çalıştığına dikkat çekmektedir.⁵³⁰ Ergenlik düşüncesini “askıya alma ve erteleme” ile nitelendiren Erikson, bu durumu çocuğun o ana kadar öğrendikleri ile yetişkinlikte geliştireceği davranış tarzı arasında, kimliğini yönlendirecek toplumsal değerleri aradığı psiko-sosyal bir evre olarak açıklamaktadır.⁵³¹

Varoluşsal sorunları anlamak veya sorgulamak için gerekli düşünme yollarından yoksun olan çocuk⁵³², ergenlik döneminin başlaması ile girdiği süreçte dinî konuları geniş perspektifli düşünebilmek için gerekli olan soyut kavramsallaştırma yeterliğine kavuşmaktadır. Dini gelişimin ikinci kırılma noktasının ergenlik döneminde yaşandığını belirten Karaca'ya göre, soyut işlem kapasitesinin kullanılmaya başlamasıyla (12-13 yaş civarı) ergen, çocuklukta pratik düzeyde ve çoğunlukla yetişkinlerin taklidi şeklinde tecrübe ettiği dini, ilk defa anlamsal boyutuyla ele almakta, geçmiş öğrenmelerini ve dini deneyimlerini tekrar değerlendirme,

⁵²⁷ Ayşe Betül Akdemir, “Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi”, 337.

⁵²⁸ Özarslan, “Kader ve Lise Gençlerinde Kader İnancı”, 187.

⁵²⁹ Zengin - Doğan, “Ortaöğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Kader İnancı Öğretimi: Sınavla Öğrenci Alan Okullardaki Öğretmenlerin Görüşlerine Dayalı Bir İnceleme”, 887.

⁵³⁰ Berk, *Çocuk Gelişimi*, 35-36.

⁵³¹ Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, 28-29.

⁵³² Bkz. Batson vd., *Din ve Birey*, 68-69.

anlamlandırma ve kendine mal etme çabası içerisine girmektedir.⁵³³ Karaca, bazı kültürel farklar olmakla birlikte yetişkinlik dönemine benzer bir dinî hayatın 12-13 yaşlarında görülmeye başladığını ve bu yaşların “dinî uyanış ve gelişim” yaşları olarak kabul edildiğini ifade etmektedir.⁵³⁴ Tamminen, çocukluk döneminde açık ve net olduğu düşünülen değer ve tutumların, ergenlik döneminde yeniden değerlendirilmeye başlandığını ifade etmektedir.⁵³⁵ Bu bağlamda dini düşüncesinin gerçek anlamda deneyimlendiği ve beraberinde sorgulamaların da arttığı⁵³⁶ bir dönem olan ergenlik dönemi pek çok fırsat ve riski birlikte barındırmaktadır.

Ergenleri din ile ilgilenmeye yönelten bazı temel ihtiyaçlardan bahseden Bilgin ve Selçuk bunları, “eleştirci düşünce, özgürlük ve güven”, “varlık üzerinde düşünme ve sevgi” ve “hayata anlam verme” arayışları olarak ifade etmektedirler.⁵³⁷

Bulgulardan hareketle bireyin Tanrı, Tanrı’nın özellikleri ve yaşam durumlarındaki rolüne dair sosyal çevreden edindiği dini birikimi ve bu birikimde yer alan terminolojiyi yeniden ve mevcut bilişsel ve duyuşsal gelişmişlik düzeyi ile değerlendirme eğilimine girdiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu değerlendirme sürecinde genişleyen sosyal çevreden Tanrı ve yaşam durumlarındaki rolüne dair gelen farklı anlatılar ve sorgulamaların etkisi vardır. Genç kendisine ulaşan ya da kendisinin ulaştığı bütün bilgileri kendisi ve hayatı için tutarlı ve anlamlı bir bütün halinde içselleştirmek ve duygusal olarak güvende hissetmek istemektedir. Benzer bir değerlendirme ile Karaca, sosyal çevrenin genişlemesiyle birlikte farklı şeyler öğrenen gencin, gördüğü çelişkiler ve zıtlıklar karşısında bazı iç çatışmalar yaşayabildiğini ve geçmiş öğrenmelerini yeni öğrenmeleriyle birlikte tekrar bir değerlendirme ve sorgulama ihtiyacı duyabildiğini ifade etmektedir.⁵³⁸

Bilişsel ve duyuşsal gelişim bakımından soyut düşünce dönemine tam olarak geçememiş katılımcıların; “Allah varsa onu neden göremiyoruz?”, “Allah nasıl var oldu?”, “Allah’ın nasıl özellikleri var?”, “Allah nasıl sonsuz olabiliyor?” şeklinde sorular sorduğu ve soyut bir Tanrı düşüncesini kavramakta hala zorlandıkları tespit edilmiştir. Bu sorulara cevap mahiyetinde sosyal çevreden gelen “doğmamış, doğurmamış, kendi kendine var olan” terminolojilerini anlamlandırmakta ve kabul etmekte sıkıntı yaşadıkları anlaşılmaktadır.

⁵³³ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 19.

⁵³⁴ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 139.

⁵³⁵ Tamminen, “Religious Experiences in Childhood and Adolescence”, 83.

⁵³⁶ Ergenlik döneminde dini şüphe ve sorgulamalar hakkında geniş bilgi için bkz. Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 154-161; Tamminen, “Religious Experiences in Childhood and Adolescence”, 82-83.

⁵³⁷ Bilgin - Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 85-88.

⁵³⁸ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 277.

Yavuz, çocukluk döneminde Tanrı düşüncesine dair getirilen soruların daha çok öğrenmek, anlamak, bilgilerini kontrol etmek ve genişletmek için yoklayıcı ve araştırmacı sorular olduğunu belirtmektedir. Çocukların anlamakta güçlük çektikleri Allah'a dair arayışlarında öğrenme ve anlamamanın ana motif olduğunu, dolayısıyla yoklayıcı ve araştırmacı çocukluk çağı sorularına bilinçli bir şüphe, eleştiri ve itiraz gözüyle bakmanın güç olduğunu ifade etmektedir.⁵³⁹ Batson, varoluşsal sorunları anlamak veya hayatın anlamını sorgulamak için formel işlem düşüncesinin gerekliliğine dikkat çekerek, Piaget'den yaptığı atıfla böyle bir düşünce için gerekli zihinsel yapının 11 yaşına kadar ortaya çıkmayacağını ifade etmektedir.⁵⁴⁰

Yapıcı, ergenliğe hazırlık evresi (12-14 yaş) olarak değerlendirdiği bu dönemde bireyin, bazı basit konularda soyut düşünceye geçiş yapsa bile genellikle somut düşüncenin etkisinde olduğu tespitinde bulunmaktadır. Soyut düşünceye geçişin süreç içinde yavaş gerçekleştiğini ve her ergen birey için “mutlaka soyut düşünce biçimini kazanacaktır” şeklinde bir zorunluluğun bulunmadığını belirtmektedir. Bu dönemde özellikle soyut bir Tanrı düşüncesini kabul etmenin zorluklarının belirgin olduğunu vurgulayarak, “Allah'ı neden göremiyoruz?” sorusunun ısrarla sorgulandığı tespitinde bulunmaktadır.⁵⁴¹ Yapıcı'nın değerlendirmesi bulgularımızı destekler niteliktedir.

Küçük yaşlarda direk Tanrı'ya, neye benzediğine, nerede olduğuna dair daha çok anlama ve tanımaya odaklanan soruların ilerleyen yaşlarda insanın varoluş süreci, yaşadığı durumlar ile bu durumlarda insanın ve Tanrı'nın etkisinin sorgulanmasına kaydığı görülmektedir. Bu bağlamda katılımcıların özgürlük, tutarlılık ve adalet sorgulaması yaptıkları tespit edilmiştir.

İlerleyen yaşlarda katılımcıların bizzat yaşadıkları, şahit oldukları ya da duydukları olumsuz yaşam durumları üzerinden sorgulamalarda bulundukları ulaşılan önemli sonuçlardan biridir. Bu sorgulamalarda toplumda yaygın olduğunu ifade ettikleri yazgıcı kader anlayışının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kötülük meselesi farklı bağlamlarda Tanrı ile ilişkilendirilerek sorgulamalara yansımaktadır. Kötülük meselesi üzerinden getirilen sorgulamalarda internet ortamının etkili olduğu görülmektedir.

⁵³⁹ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 186.

⁵⁴⁰ Batson vd., *Din ve Birey*, 68-69.

⁵⁴¹ Asım Yapıcı, “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Din Psikolojisi Özel Sayısı (2016)*, 104.

Akdemir, örneklem gurubundaki gençlerin irade bağlamında insan özgürlüğü ve sorumluluğunu; yeryüzünde var olan kötülükler bağlamında Allah'ın varlığı ve adaletini sorguladıklarını ifade etmektedir. Bu durumu toplumda yaygın olan “geleneksel kader -alın yazısı- anlayışından” etkilenmiş olmalarına bağlamakta ve öğrencilerin anlamlandıramadıkları durumlarda dini hatta Tanrı'nın varlığını inkâra gidebildiklerini belirtmektedir.⁵⁴² Akdemir'in gençlerin sorgulamalarına verdiği örnekler ve bu süreçte yazgıcı kader anlayışının etkili olduğu şeklindeki tespiti elde ettiğimiz sonuçlarla örtüşmektedir.

Elkind'e göre, çocuklar olgunlaştıkça, kendisini ve dünyasını daha iyi anlama ihtiyacıyla kendisini fiziksel ve sosyal çevresiyle, kendi dünyasındaki olayları da diğer fiziksel ve sosyal olaylar ile ilişkilendirmeye çalışır. Bu ilişkilendirme ve anlamlandırma arayışı tatmin edici olabildiği gibi bazen cesaret kırıcı da olabilmektedir. Zira yaşamda herhangi basit rasyonel bir yolla ilişkilendirilemeyecek birçok durum vardır. Bazen "Bu neden benim başıma geldi?" sorusunun basit ve rasyonel bir cevabı bulunamamaktadır. Elkind, insanların rasyonel çabalarına meydan okuyan kader ve rastlantı söylemlerinin tam da bu bağlama oturduğuna ve insanın yaşam durumlarının ne kadarını anlayıp ne kadarını anlayamayacağının farkına varmasına katkı sağladığına⁵⁴³ işaret etmektedir. Ergenlerin yaşadığı çatışma ve sorgulamaları başarıyla çözümlerlerinin sosyal çevrenin sağlayacağı pozitif destekle yakından ilişkili olduğunu değerlendiren Karaca, yeterli sosyal desteği bulamayan gençlerin dini gelişimlerinin sekteye uğrayabileceğine ya da din ile olan bağlantılarının tamamen kesilme noktasına gelebileceğine dikkat çekmektedir.⁵⁴⁴

Birinci elden kayıp deneyimi yaşayan katılımcıların ve özellikle T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü Sevgi Evleri'nde ikamet eden kız öğrencilerin yaşadıkları zor durumları anlamlandıramaya çalıştıkları, anlamlandıramadıkları ve Tanrı ile ilişkilendirerek sorguladıkları tespit edilmiştir. Benzer bir tespit ile Ege ve Yazıbaşı, sevgi evlerinde yaşayan çocukların yaşamış olduğu acı tecrübeleri “Bunlar neden benim başıma geldi?” gibi sorular üzerinden anlamlandırmaya çalıştıklarını ifade etmektedirler.⁵⁴⁵

Ailesiyle ikamet eden katılımcıların sosyal çevrelerinden bilgi, yardım ve destek aldıkları ve yaşadıkları zorlu süreçlerle nispeten daha kolay baş edebildikleri görülüyorken; sevgi evlerinde ikamet eden katılımcıların bu bağlamda bilgi, yardım ve desteği yeterince

⁵⁴² Akdemir, “Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi”, 330.

⁵⁴³ Elkind, “The Origins of Religion in the Child”, 39.

⁵⁴⁴ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 277.

⁵⁴⁵ Remziye Ege - Muhammed Ali Yazıbaşı, “Sosyal Hizmet Alanında Görev Yapan Din Görevlilerinin Öz Yeterlik Algıları”, *Dini Araştırmalar* 24/61 (15 Aralık 2021), 274.

alamadıkları anlaşılmaktadır. Sevgi evlerinde ikamet eden katılımcıların çevrelerindeki yetişkinlerden, görevlilerden ve özellikle kuruma gelen din dersi öğretmenlerinden yaşadıkları “kayıp ve yas deneyimi” bağlamında bir desteğe ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır.

Korunma ihtiyacı olan çocukların din eğitimi konusuna odaklanan Davarcı ve Zengin, alanda yapılan çalışmalarda elde edilen bulgulardan hareketle çocukların rehabilitasyonunda din eğitime düşen üç rolden bahsetmektedir. Bunlar, koruyucu ve önleyici rol, iyileştirici ve onarıcı rol, hayatı sürdürmede yardımcı rol olarak tariflenmektedir.⁵⁴⁶ Görüşme yaptığımız katılımcıların iyileştirici, onarıcı ve hayatı sürdürmede yardımcı rol bağlamında bir desteğe ihtiyaç duydukları açıktır. Ege ve Yazıbaşı, Sosyal Hizmetler Kurumu’nda yaşayan çocuklara yönelik verilecek din hizmetleri için ihtiyaç odaklı ve değer temelli eğitim programlarının geliştirilmesini önermektedirler.⁵⁴⁷

Katılımcılardan bazılarının Tanrı’nın özellikleri, Tanrı’nın özelliklerinin yaşam durumlarına yansımaları ve kader inancına dair sosyal çevrelerinden gelen dini anlatılarda geçen bazı terminolojileri tutarlı bir şekilde anlamlandıramadıkları ve zihinlerinin karıştığı görülmektedir. Bu bağlamda Allah’ın bilmesi, sevmesi, merhametli ve adaletli olması ile kader ve yaşamda karşılaşılan kötülükler meselesine dair bir tutarlılık sorgulaması getirildiği tespit edilmiştir.

Bu bağlamda elde ettiğimiz sonuçları destekler mahiyette Yapıcı, “Allah varsa kötülükler neden var?”, “Allah varsa neden insanların bir kısmı aç, fakir ve hastayken; diğer kısmı tok, zengin ve sağlıklı?” gibi sorulara cevap arayan ergenin, Tanrı düşüncesi ve inancı başta olmak üzere dinî inançlarını bilimsel olarak temellendirme çabasına girdiği tespitinde bulunmaktadır. Bu bağlamı “geleneksel yapıdan aktarılan dinî kavramları ve eylemleri sorgulama süreci” olarak değerlendirmektedir.⁵⁴⁸

Bovet, olgunlaşma, sosyal çevrenin genişlemesi ve farklılaşması gibi bazı etkenler nedeni ile ergenin, Tanrı’nın her şeyi bilen, her şeye kadir ve üstün bir iyilikseverliğe sahip olduğu konusundaki önceki dönemden gelen düşünce, duygu ve inancını kritik etmeye ve bu şekilde sıkışıp kaldığı ikilemlere, çelişiklere çözümler üretmeye çabaladığına dikkat çekmektedir. Kişisel güvenini yapılandırmaya odaklandığı bu süreçte ergenin, dini alana ve

⁵⁴⁶ Yasemin Davarcı - Zeki Salih Zengin, “Korunma İhtiyacı Olan Çocukların Rehabilitasyonunda Din Eğitiminin Rolü”, *Journal of Islamic Research* 30/2 (2019), 272.

⁵⁴⁷ Ege - Yazıbaşı, “Sosyal Hizmet Alanında Görev Yapan Din Görevlilerinin Öz Yeterlik Algıları”, 277.

⁵⁴⁸ Asım Yapıcı, “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)”, 105.

Tanrı'ya dair bağlanmalar, inkarcı ayrılmalar veya bağlanmamalar yaşayabileceğine dikkat çekmektedir.⁵⁴⁹

Getirdikleri soru ve sorgulamalarda katılımcılardan bazılarının kader, ilgili diğer kavramlar ve yaşam durumlarına yansımaları bağlamına odaklandığı tespit edilmiştir. Bazılarının ise ergenlikle birlikte genişleyen ve farklılaşan sosyal çevrenin insana (kadın ve erkeğe), Tanrı'ya, dine ve İslam'a dair bakış açılarından etkilenerak özgürlük ve adalet sorgulaması yaptıkları dikkat çeken bir sonuç olmuştur.

Katılımcıların sorgulama sürecinde yetişkin dünyasından gelen anlatılara, burada yer alan dini terminolojilere, DKAB dersinden edindikleri öğrenmelerine, akranlarıyla yaptıkları sohbetlere, bireysel yaşam deneyimlerine ve araştırmalarına başvurarak değerlendirme yaptıkları ve kendilerince bir açıklama getirmeye çabaladıkları görülmektedir. İfadelerinden hareketle katılımcılardan bazılarının kendilerini tatmin eden bir açıklama getirdikleri, bazılarının bir açıklama getiremeseler de yine sosyal çevrelerinin telkinleriyle olumsuz bir düşünce ve tutumdan uzak durmaya çalıştıkları, sorgulamadan kaçındıkları ve katılımcılardan üçünün de Tanrı ve dine dair mesafeli bir duruş benimsedikleri tespit edilmiştir.

Ergenlik döneminde yaşanan arayış ve sorgulama krizi bağlamında bireylerin yaklaşımlarına dair bazı tipleştirmeler ortaya koyan Yapıcı, dinî kimliğini “başarılı” bir şekilde oluşturan ergenlerin bu süreci sağlıklı bir şekilde atlatabildiklerini, aile veya çevrenden gelen söylemlere bağlı kalan “ipotekli kimlik” gurubunda olanların ise arayış ve sorgulamalardan uzak durduklarını ifade etmektedir. İkinci gurupta yaşanan süreci dinî kimliğin askıya alınması ve geleceğe bırakılması şeklinde değerlendirmektedir. Dini açıdan “kimlik dağınıklığının” gözlemlendiği üçüncü gurubu “ters kimlik” olarak değerlendiren Yapıcı, bu gurubun ateizme yönelebildiğini, dinin aşağılanmasına yönelik tavır takınabildiğini ya da içinde yaşadığı kültürün dinî inancını reddederek başka bir inanca geçiş yapabildiğini ifade etmektedir. Bu eğilimin günümüzde sıklıkla görüldüğünü de eklemektedir.⁵⁵⁰ Yapıcı'nın bu bağlamda ortaya koyduğu tipleştirmeler araştırmamızda ulaştığımız sonuçlarla örtüşmektedir.

Katılımcılar, sorgulamalarına cevap ararken Tanrı, kader ve dine dair getirilen anlatılarda geçen kavramlar ve terminolojiler arasında tutarlılık, özgürlük ve yaşamda var olmasını bekledikleri ve gerekli gördükleri bir adalet arayışından hareket etmektedirler. Yaşam durumlarında adaletin sağlanması meselesinde katılımcıların, “yaşamın bir sınav” olduğu

⁵⁴⁹ Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, 49-50.

⁵⁵⁰ Yapıcı, “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)”, 106.

terminolojisinden hareketle, dünya ve ahiretin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini düşündükleri görülmektedir.

Sorgulamaların cevaplandırılması sürecinde katılımcıların başvurdukları dini terminolojiler olarak, “yaşamın bir imtihan olduğu, yaşanan sıkıntıların ya sınav konusu ya da daha önce yapılan yanlışlara karşılık bir bedel olduğu, yaşanan durumlarda insanlar sebebini tam anlayamasalar da Allah’ın mutlaka bir bildiğinin olduğu, Allah’ın kuluna kaldıramayacağı yük vermeyeceği, bu dünyada yaşanan sıkıntıların şayet yapılan yanlış bir davranış varsa ahiretteki cezayı azaltacağı, yapılan bir yanlış yoksa ahirette cennette verilecek ödüllendirme ile telafi edileceği, bu dünyada alınmayan karşılıkların ahirette mutlaka alınacağı, dualarda Allah’ın en hayırlısı nasılsa o şekilde cevap vereceği” terminolojileri tespit edilmiştir.

Katılımcıların, sosyal çevrelerinde ve okulda öğrendikleri tüm bilgi birikiminden hareketle meydana gelen olumsuz duruma dair mantıklı ve tutarlı bir sebep-sonuç bağı kurabildiklerinde, durumu yazgıcı kader anlayışı ve Tanrı ile bağlantılı olarak değil, insanın/insanların yanlış seçimlerine bağlama eğiliminde oldukları görülmektedir.

Katılımcılardan pek çoğunun Tanrıya, kadere ve yaşam durumlarında meydana gelen olaylarda Allah ve insanın rolüne dair merak ettikleri durumları evde, okulda ve sosyal çevrelerinde rahatlıkla soramamaktan yakındıkları tespit edilmiştir. Din alanının hassasiyetleri dolayısıyla bazen soruyu nasıl soracaklarını bilemedikleri, günah işlemekten korktukları bazen yargılanma ve dışlanmaktan korktukları ve yargılanma tecrübesi yaşadıkları için tekrar sormaya utandıkları görülmektedir. Bazı katılımcılar da okulda öğretmenin ilgisiz, olumsuz ve uygunsuz tavrı, soruları cevaplandırabilme kapasitesinin yetersizliği, müfredat yetiştirme kaygısı ya da müfredat ile onların ihtiyaç duyduğu konuların örtüşmediği gibi gerekçelerle rahat bir sorma ortamı bulamadıklarından yakınmaktadırlar.

Sorma ve sorgulama sürecinde bazı katılımcılar, aileyi en güvenli bilgi kaynağı olarak gördüklerini, dine dair pek çok durumu ailede yargılanmadan, rahatlıkla sorabildiklerini ifade ederken, bazı katılımcılar da sosyal çevreden gelen telkinler (“Bu konuları çok düşünme”, “Sus konuşma”, “Sus sorma, sorgulama” gibi) etkisiyle kimseye bir şey sormadıklarını dile getirmektedirler. Rahatlıkla soramama ve yetişkin rehberliğinden yardım alamama durumunda kendi içlerinde sorgulamaya devam ettikleri, yine kendileri gibi soruları ve sorgulamaları olan akranları ile ya da farklı niyetlerle oluşturulan ve doğru/güvenli bilgi konusunda ciddi sıkıntıların bulunduğu internet ortamına yöneldikleri tespit edilmiştir.

Tanrı Düşüncesinin Oluşumu ve Dini Yönelimler

Katılımcılardan çoğunun kader anlayışlarında yaşam durumlarından bir kısmının Allah bir kısmının da insan tarafından seçildiğini ve şekillendirildiğini düşündükleri görülmektedir. Katılımcıların, insanın seçimleri ile etkileyebileceği durumları örneklendirirken DKAB dersi “Kader Ünitesinden” öğrendikleri irade, tevekkül, emek, rızık gibi kavramlar üzerinden ilerledikleri tespit edilmiştir.

Katılımcılardan bazılarının kader kavramını DKAB dersi kader ünitesinde öğrendikleri üzerinden, evrenin yasaları ve bu yasalar çerçevesinde insanın seçimleri ile şekillenen yaşam durumları olarak açıkladıkları görülmektedir.

Kaderi insan iradesine daha çok alan tanıyan bir anlayış ile tarifleyen katılımcılardan çoğunun, herhangi bir seçimi ve etkisi olmaksızın kişinin başına gelen olumsuz durumların kaderle belirlendiğini düşündükleri tespit edilmiştir. Bu bağlam hakkında yorum yaparken sosyal çevrelerinden duydukları “yaşam bir sınavdır” “Allah insana kaldıramayacağı yükü vermezmiş.” terminolojilerine başvurdıkları dikkat çekmektedir.

Türkiye’de bulunan Suriyeli çocukların din eğitimi deneyimlerini araştırdıkları bir çalışmada Açıkgoz ve Yemenici, çocukların kendi seçimleri ve herhangi bir etkileri olmaksızın yaşamak zorunda kaldıkları “savaş durumuna” dini bir anlam yüklediklerini, savaşı bir imtihan ve kader olarak değerlendirdiklerini ifade etmektedirler. Katılımcıların kendilerini “mazlum” olarak nitelendirdiklerini, sık sık dua ettiklerini, dualarla hayata bağlandıklarını belirtmektedirler.⁵⁵¹ Ulaşılan bu sonuç herhangi bir seçim ve etkisi olmaksızın kişinin yaşadığı durumun bir sınav olmak üzere bir kader olarak değerlendirilmesi bakımından araştırmamızda ulaştığımız sonuç ile örtüşmektedir.

Katılımcılardan bazıları kader konusunda, Allah ve insanın birlikte etkili olduğunu düşünmekle birlikte; insanın seçtikleri durumlar hakkında Allah’ın bilgi sahibi olduğunun altını çizdikleri görülmektedir. Allah’ın bilmesi durumu ile ilgili katılımcılardan bazıları önceden, ezelden beri biliyordu, şeklinde bir açıklama getirirken, bazıları insan seçtikten sonra biliyor, şeklinde bir açıklama getirmekte, bazıları ise alternatifleri biliyor şeklinde açıklamaktadırlar. Bazı katılımcılar da Allah’ın bilmesi durumunu sanki belirlemesi anlamına geliyormuş gibi

⁵⁵¹ Öznur Kalkan Açıkgoz - Ahmet Yemenici, “Türkiye’de Bulunan Geçici Koruma Statüsündeki Suriyelilerin Türkiye’deki Din Eğitimi Deneyimlerinin Değerlendirilmesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 11/4 (2022), 2251.

anlaşılabileceğini ifade etmektedirler.

Katılımcılardan bazıları kader ve yaşam durumlarının nasıl şekillendiği meselesi hakkında konuşurken insan iradesine daha çok vurgu yaptıkları görülmüştür. Kader anlayışlarında Allah ve insanın birlikte etkili olduğunu düşünen katılımcıların, çevreden gelen anlatılarda ve DKAB ders kitabında yer alan “kader” tanımında geçen “Allah belirliyor” ifadesinden rahatsızlık duydukları görülmektedir. Bu düşünce ile kader konusunda insan seçimine daha çok vurgu yapan bir açıklama getirdikleri tespit edilmiştir.

Katılımcılardan bazılarının kaderi yazgı olarak tarifledikleri ve yaşam durumlarının Allah tarafından belirlendiği düşüncesini benimsedikleri anlaşılmaktadır. Bu durumda sosyal çevrelerinden gelen “kader alın yazısıdır.”, “Kader yazgıdır.” anlatılarının etkili olduğu tespit edilmiştir. Özellikle sevgi evlerinde kalan öğrencilerden bazılarının kaderi bu şekilde anlamlandırdıkları görülmektedir. Yazgıcı kader anlayışı üzerinden kaderinde yazılanlara zaman zaman isyan ettikleri ve yine sosyal çevrelerinden gelen “isyan etmek günahtır.” terminolojisi üzerinden cezalandırılma korkusu ile pişman oldukları görülmektedir.

Örneklem gurubundaki gençlerden çoğunun kader denince ilk hatırladıkları şeyin “alın yazısı” olduğunu ifade eden Özarlan, gençlerin cebri yönelimde klasik bir kader anlayışına sahip olduğu tespitinde bulunmaktadır. Bunun yanında görece az da olsa irade hürriyetini öne çıkaran, insan fiil ve davranışlarında tayin ve tespiti kabul etmeyen, Mutezili bir anlayışın da bulunduğunu ifade etmektedir.⁵⁵² Örneklemdeki gençlerin çoğunun kader hakkındaki bilgilerinin yeterli olmadığını belirterek, kaderi işlerin yolunda gitmediği, sıkıntılı durumlarda hatırladıkları ve sorumluluklardan kurtulmak için kullandıkları değerlendirmesinde bulunmaktadır.⁵⁵³ Gençlerin algılarındaki kaderin gerçek anlamından saptığı ve başka anlamlar yüklendiği konusunda Özarlan ile benzer değerlendirmede bulunan Ayas, araştırması neticesinde katılımcıların kader-kaza ve ilgili diğer kavramları bilgi düzeyinde kazandıkları ve fakat yarıya yakın bir kısmının kavrama düzeyinde kavram yanılgısı yaşadığı sonucuna ulaşmıştır.⁵⁵⁴

⁵⁵² Özarlan, “Kader ve Lise Gençlerinde Kader İnancı”, 188; Özarlan, *14-18 Yaş Lise Gençlerinde Kader İnancı*, 67.

⁵⁵³ Özarlan, “Kader ve Lise Gençlerinde Kader İnancı”, 189.

⁵⁵⁴ Ayas, “Kader-Kaza” Kavramının Öğretimi ve Kavram Yanılgıları Üzerine Bir İnceleme”, 377.

Özarslan'ın ulaştığı sonuçlara atıf yapan Selçuk, gençlerin inançlarının güçlü dayanaklardan yoksun olduğunu değerlendirmektedir. Ona göre çocukluktan itibaren telkin ve taklitlerle oluşturulan inançlarda, bilginin varlığından ve inanç eylem uygunluğundan söz edilemeyeceği için gençlerin inançlarının büyük bir kısmında belirsizlik, hata ve yanlışın gölgesi bulunmaktadır.⁵⁵⁵

Çalışmamızda elde ettiğimiz sonuç Özarslan'ın ulaştığı sonuç ile örtüşmemektedir. Zira kader konusunda katılımcılardan çoğunluğun insan iradesine daha fazla alan tanıyan, yaşamda bazı konuların şekillenmesinde Allah'ın bazı konularda da insanın etkisini kabul eden bir anlayışa sahip olduğu tespit edilmiştir. Katılımcılardan oran olarak daha azının yazgı şeklinde bir kader anlayışına sahip olduğu ve birkaçının da kader inancına sahip olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcılardan birkaçının, kader kavramında bir netliğe ulaşamadığı, kader kavramını hâlâ çevrelerinin algısı (yazgı) üzerinden düşündükleri için yaşam durumlarının kaderle değil, insan seçimleriyle belirlendiği düşüncesini benimsedikleri görülmüştür. Diğer yandan insan seçimlerini de kapsayan bir kader anlayışına ulaşamadıkları tespit edilmiştir.

Tezde yer alan veriler ışığında, çocuklarda Tanrı düşüncesinin sorgulanması ve kader algısının oluşumu aşağıdaki şekilde tipeleştirilebilir:

1. Kaderi Yazgı Olarak Algılayanlar:

- **Özellikler:** Bu tiplemede çocuklar, kaderi değiştirilmez bir yazgı olarak görürler. Her şeyin Tanrı tarafından önceden belirlenmiş olduğuna inanırlar ve bu nedenle yaşamlarındaki olayları kaçınılmaz olarak kabul ederler.
- **Kaynaklar:** Sosyal çevre ve aileden gelen "kader alın yazısıdır" gibi anlatılar, bu çocukların kaderi yazgı olarak algılamalarına neden olur.
- **Örnek:** *"Ben genellikle şey düşünürüm. Hani kaderde vardır, olan olmuştur. Olana çare bulunmaz. Ya olacak olan olmuştur. KÖ35"*

2. İnsan İradesini Vurgulayanlar:

⁵⁵⁵ Selçuk, "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)", 339.

- **Özellikler:** Bu tiplerde çocuklar, kaderin insan iradesiyle şekillendiğine inanırlar. İnsanların kendi seçimleriyle kaderlerini belirleyebileceklerine inanırlar ve bu inanç, onlara daha fazla kontrol duygusu verir.
- **Kaynaklar:** DKAB derslerinden öğrendikleri irade, tevekkül ve emek kavramları bu algıyı destekler.
- **Örnek:** *“İnsanlar yaşamlarında kendi seçimlerini yaşarlar bence. Kader aslında insanın kararları, seçimleri ve emeği doğrultusunda oluşan hayat bölümü. EÖ3”*

3. Dualarla İlişkilendirenler:

- **Özellikler:** Bu tiplerde çocuklar, kaderin ve Tanrı’nın dualar aracılığıyla yaşamlarına müdahale ettiğine inanırlar. Dualarının kabul edilmesi veya edilmemesi durumuna göre Tanrı algıları şekillenir.
- **Kaynaklar:** Aile ve sosyal çevrede şahit olunan dua pratikleri ve bu duaların sonuçları.
- **Örnek:** *“Yani işte bir bildiği vardır, diyorum. Ben geçen sene bunu çok yaşadım. Mesela zor bir durumda oluyorduk. İşte maddi veya manevi olsun. İşte dua ediyordum. Sonra bunun hemen karşılığını gördüğüm oluyordu, hissediyordum çünkü. Hani böyle olunca diyordum, yardım ediyor. Fakat o insanların duasını neden kabul etmiyor, onları neden korumuyor. Neden ben böyleyken, neden onlar böyle? diye düşünüyordum. Fakat ben de ona dua ediyordum. Ben karşılığımı alıyordum. Bu sefer tam geriye doğru da gidemiyordum hani. EÖ2”*

4. Sorgulayan ve Şüpheli Yaklaşanlar:

- **Özellikler:** Bu tiplerde çocuklar, kader ve Tanrı kavramlarını eleştirel ve şüpheli bir şekilde ele alırlar. Tanrı’nın adaleti ve kaderin doğruluğu konusunda sürekli sorular sorarlar.
- **Kaynaklar:** İnternet ve sosyal çevreden gelen eleştirel bakış açıları ve bilgilerin etkisi.
- **Örnek:** *“Allah geleceği bildiğine göre bu bizim yazgımız olmuyor mu? Allah da yazmayacağına göre o zaman nasıl oluyor? Yani cennet veya cehennem seçim*

değil mi? İşte o zaman hayat sınav değil. İşte o zaman hayat anlamsız oluyor. KÖ2”

5. Dini Terminolojiye Dayananlar:

- **Özellikler:** Bu tipte medede çocuklar, kader ve Tanrı algılarını dini terminoloji ve dini anlatılar üzerinden şekillendirirler. "Allah her şeyi bilir", "yaşam bir sınavdır" gibi terminolojiler bu algıyı destekler.
- **Kaynaklar:** DKAB dersleri ve aileden gelen dini anlatılar.
- **Örnek:** *"Bazı kişilerde net bir kader varken, diğer bazılarında bu kadar net değil ve değiştirilebiliyor. Ben yaşantı üzerinden düşünüyorum. Bazı insanların olumsuz bir davranışı yok ama gene de başına bir kötülük ya da ölüm gelebiliyor. Burada karar Allah'ın kararı. Yaşadıkları o kişinin imtihanı bence. KÖ7”*

Geçmiş deneyimler, sosyal çevreden gelen kader anlatıları ve yaşam durumlarında Tanrı ve insanın rolüne dair yorumlar ile kader algılarının etkisiyle şekillenen Tanrı tasavvurlarına dair aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Katılımcıların Tanrı'yı tasavvur ederken ve Tanrı'nın varlığa davranışını betimlerken sosyal çevrelerinden gelen dini anlatılarda yer alan terminolojilere başvurdukları görülmektedir. Tanrı tasavvurunda başvuru olan dini terminolojiler şu şekilde tespit edilmiştir: “Tanrı ihlas suresinde anlatıldığı gibidir; tek ilahtır, nurdur; sonsuzdur; yüce, eşsiz ve benzersizdir; kadiri mutlak yaratandır; yaşatandır; her şeyi bilendir; her yerde olandır; kurtarıcıdır.”

Tanrı'nın varlığa davranışına dair yaptıkları betimlemelerde katılımcıların, “Tanrı'nın yarattığı varlıklara çok yakın olduğu, sevdiği, merhamet ettiği, iyiliğini istediği, yardım ettiği, koruduğu, hoşgörülü davrandığı ve affettiği” şeklinde terminolojilere baş vurduğu tespit edilmiştir. Burada dikkat çeken sonuç, geldikleri son aşamada katılımcıların Tanrı'nın varlığa davranışını betimlerken, yaşam durumlarına yansımaları bakımından birkaç özelliği birlikte ele aldıkları, çok yönlü bir değerlendirmeye tabi tuttıkları ve bazan da sorguladıkları görülmektedir.

Çocukta (7-12 yaş) dini duygu ve düşüncenin gelişimi sürecini araştırdığı çalışmasında Yavuz, çocukların ifade ettikleri Allah tasavvurlarını altı grupta toplamıştır: Bunlar, İlâhî

varlık olarak Allah tasavvuru, O'nun yaratıcılığı, ferdi hayatın O'na bağlı olması, fiilleriyle Allah'ın tasavvuru, ferdi ve toplumsal hayatın düzenleyicisi olarak Allah ve nihayet iyiliği buyurması ve kötülüğü yasaklaması bakımından tasavvur edilen Allah.⁵⁵⁶ Yavuz'un çocuklardaki Allah tasavvuru bağlamında ulaştığı sonuçlar araştırmamızda dini terminoloji kullanımından hareketle ifade edilen Tanrı tasavvurlarına dair ulaştığımız sonuçlar ile örtüşmektedir.

Tanrı tasavvuru ve dini yönelimin şekillenmesinde Tanrı ile direkt yaşanan bir deneyim ve etkileşim olarak duanın önemli bir referans kaynağı olduğu tespit edilmiştir. Katılımcılardan bazıları Tanrı'yı duaları kabul eden bir varlık olarak; bazıları da dualara cevap vermeyen bir varlık olarak nitelendirmiştir. Duaların karşılık bulması durumunun Tanrı'nın birinci elden "yar ve yardımcı" hissedilmesine katkı sağladığı ve Tanrıya bağlanmada ya da kopmamada önemli bir referans noktası olduğu anlaşılmaktadır. Duaların bazen gerçekleşmemesi durumunun önemsenmeme duygusuna yol açabildiği ve Tanrı'ya dair duygularında içlerinde bir ukde kalabildiği görülmektedir. Zorlu bir süreçte edilen duanın cevap bulmaması durumunun ise kendisinin ve yaşadığı acıların önemsenmediği duygusuna yol açabildiği ve Tanrı tasavvurunda "Tanrı hayata müdahale etmez", "Tanrı evrene müdahale etmez" düşüncesine yönelmesine neden olabildiği görülmektedir.

Olumsuz yaşam durumlarında Tanrı'nın rolüne dair getirdikleri yorumlarında bazı katılımcıların, Tanrı'yı eskiden olduğu gibi sadece yaratıcı olarak değil, "istediğini yaşatan, istediğini öldüren, yaşam ve ölümü elinde tutan" bir varlık olarak nitelendirdiği görülmektedir.

Yaşamda Tanrı ve insanın rolünün ne olduğuna ve kader anlayışına dair benimsenen düşüncenin etkisine göre değişmekle birlikte, Tanrı'ya ve yaşam durumlarındaki rolüne dair "Tanrı sınav yapan ve hak edilen karşılıkları verendir.", "Tanrı hesap soran, ödül ve ceza verendir." "Tanrı en doğrusunu bilen ve yapandır.", "Tanrı varlıkların kaderini belirleyendir.", "Tanrı insanları özgür bırakan ve sorumluluk verendir.", "Tanrı adaletlidir.", "Tanrı ayrımcılık yapan/ eşit değer vermeyendir." şeklinde tasavvurlar tespit edilmiştir.

Katılımcıların, yetişkin dünyasından öğrendikleri "yaşam bir sınavdır." Terminolojisine başvurarak, bir yandan pratik yaşamdan hareketle insanın dünyadaki iyi/kötü seçimleri ve davranışlarının hak ettiği karşılığı bulması ve adaletle değerlendirilmesi sürecinde ahiret hayatının gerekliliğini vurguladıkları; diğer yandan da ahiret hayatı, hesap verme olgusu ile

⁵⁵⁶ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, 181.

cennet-cehennem süreçlerinin adalete uygun bir şekilde işletilmesinde yaşam durumlarının insan seçimine bırakılmasının gerekliliğini vurguladıkları tespit edilmiştir. “Sınav ve imtihan olgusu” kilit bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Allah “adil bir sınav süreci işleticisi” olarak tasavvur edilmektedir.

Katılımcılardan bazılarının insan yaşamının kader ile Allah tarafından belirlendiğini düşündükleri ve bu düşünce üzerinden Tanrı’yı “Kader belirleyen bir varlık” olarak tasavvur ettikleri; bazılarının ise yaşamda bazı şeylerin Tanrı tarafından belirlenmekle birlikte bazı şeylerin de insan iradesine ve seçimine bırakıldığını düşündükleri ve bu düşünce üzerinden Tanrı’yı “insanı özgür bırakan, sorumluluk veren ve bu yönüyle adaletli davranan bir varlık” olarak tasavvur ettikleri tespit edilmiştir.

Tanrıya dair duruşunu “deizm” üzerinden tarifleyen EÖ15, Tanrı’yı varoluş sürecini başlatan bir enerji olarak tasavvur ettiğini ve Tanrı’nın şu an evrene, dünyaya ve kendi hayatına herhangi bir etki ve müdahalesinin olmadığını ifade etmektedir.

Tanrıya dair duruşunu “agnostisizm” üzerinden tarifleyen KÖ31 ve EÖ3, varlığı ve yokluğunun bilimsel yöntemlerle kanıtlanamadığı için Tanrı’nın kendileri için belirsiz bir konumda olduğunu ve Tanrı’ya dair herhangi bir tasavvurlarının da olmadığını ifade etmektedirler.

Tezde yer alan veriler ışığında bir başka tiplleştirme çocuklarda Tanrı tasavvurunun oluşumuna/şekillenmesine dair aşağıda verilmiştir:

1. Koruyucu ve Sevgi Dolu Tanrı Tasavvuru

- **Özellikler:** Bu tiplemede çocuklar, Tanrı’yı sürekli yanlarında olan, onları izleyen ve koruyan bir varlık olarak tasavvur eder. Tanrı, güven ve huzur kaynağıdır.
- **Kaynaklar:** Ailelerinin Tanrı’yı sevgi dolu ve koruyucu bir figür olarak anlatması, çocukların bu algıyı geliştirmelerine neden olur. Özellikle ailede Tanrı’nın her zaman yanlarında olduğunu ve onları koruduğunu söyleyen ifadeler bu algıyı güçlendirir.
- **Örnek:** *“Ailem bana sürekli şey derdi, o hep senin yanında, sürekli seni izliyor. Normalde biri sizi izlediğinde hani bundan rahatsızlık duyabilirsiniz. Ama ben beni izleyen yüce bir varlığın olduğunu öğrendiğimde çok huzurlu olmuştum.*

Çünkü o bizi yarattı. Annemizi, ailemizi kaybettiğimizde bile hala bize sahip çıkan birisi olması çok güzel bence. KÖ29”

2. Cezalandırıcı ve Korkutucu Tanrı Tasavvuru

- **Özellikler:** Bu tiplerde çocuklar, Tanrı’yı cezalandırıcı ve korkutucu bir figür olarak algırlar. Tanrı, yanlışları tespit eden ve cezalandıran bir varlık olarak görülür.
- **Kaynaklar:** Ailelerinin Tanrı’yı disiplin aracı olarak kullanması ve sürekli Tanrı’nın ceza vereceğini söylemesi, çocukların bu algıyı geliştirmelerine neden olur.
- **Örnek:** “Annem, ‘Allah bizden yukarıda ve her daim bizi izliyor. Hani kavga olur, bir hareketin olur. Kıyamet günü geldiğinde hepsi sorulacak. Hani hesaba çekmek için izliyor.’ demişti. O zaman içime öyle bir his düşmüştü. Yani Allah bize yukarıdan bakıyordu böyle. Şuramda bir ağrı oluşmuştu. İçimden kötülük yapmayacağım demiştim. KÖ35”

3. Arkadaş ve Yardımcı Tanrı Tasavvuru

- **Özellikler:** Bu tiplerde çocuklar, Tanrı’yı bir arkadaş ve yardımcı olarak algırlar. Tanrı, onlarla konuşabilen ve onlara yardımcı olan bir varlık olarak görülür.
- **Kaynaklar:** Çocukların dualarında ve günlük konuşmalarında Tanrı’yı bir arkadaş gibi görmeleri bu algıyı oluşturur. Duaların kabul edilmesi veya edilmemesi, bu algının pekişmesine katkıda bulunur.
- **Örnek:** “Sonra Allah’a karşı bir sırdaş, dost, arkadaş gibi hissetmeye başladım. Çünkü hiç kimse bilmeseydi bile her zaman yanımda olan kişi olduğunu hissettim. Daha çok her zaman onu yanımda hissediyorum. Büyüdükçe bunlar bir şekil belirtmeye başladı. Şimdi daha çok bir diyalog haline geçti. Ben Allah ile çok konuşurum. Şu isteklerden sonra daha çok samimi olduk. KÖ5”

4. Soyut ve Ulaşılmaz Tanrı Tasavvuru

- **Özellikler:** Bu tiplerde çocuklar, Tanrı’yı soyut ve ulaşılmaz bir varlık olarak algırlar. Tanrı, anlaşılması zor ve kavranması güç bir figürdür.

- **Kaynaklar:** Aile ve çevreden gelen dini anlatıların soyut ve karmaşık olması, çocukların Tanrı'yı anlamakta zorlanmasına neden olur. Bu durum, Tanrı'yı uzak ve soyut bir figür olarak algılamalarına yol açar.
- **Örnek:** *“Allah doğmamış, doğurmamış... Ama göremiyoruz. O yüzden belirginleştiremiyorum kafamda bir şey. Ama somutlaştırmak istiyorum. Yani mesela Allah deyince bir şey belirmesini istiyorum kafamda ama belirmiyor. O yüzden. Belirmeyince şöyle etkileniyorum. Önce düşünüyorum. Allah her şeyi yaratan. Ondan sonra her yeri. Ondan sonra bizi izliyor falan. Ondan sonra geliyor öyle. Somutlaştırınca en azından o kişi yani Allah deyince direkt aklıma o gelebilecekti, en azından görünürdü. KÖ3”*

5. Eleştirel ve Sorgulayıcı Tanrı Tasavvuru

- **Özellikler:** Bu tiplerde çocuklar, Tanrı kavramını eleştirel ve sorgulayıcı bir şekilde ele alırlar. Tanrı ve kader kavramlarını sorgular ve bazen agnostik ve ya deist bir duruş sergilerler.
- **Kaynaklar:** İnternet ve sosyal çevreden gelen eleştirel bakış açıları, çocukların Tanrı'yı sorgulamalarına ve bazen dini inançları hakkında şüphe duymalarına neden olur.
- **Örnek:** katılımcılardan KÖ31, EÖ3 agnostisizm ve EÖ15 deizme yöneldiğini ifade etmektedir. (Bk. “4.4.4. Katılımcılara Göre İnanç ve Dini Yönelim” başlığı altındaki “Sorgulama Sonrası Tanrıya ve Dine Mesafeli Bir Duruş Benimseme” başlığı)

Heller, çocukların aileleriyle yaşadıkları ilişki ve etkileşime bağlı olarak geliştirdikleri, 6 farklı Tanrı tasavvurundan bahsetmektedir: “Tanrı, arkadaş canlısı bir hayalet; Tanrı, kızgın kötü adam; Tanrı, gökyüzündeki uzak şey; Tanrı, cennetteki aşık; tutarsız Tanrı; Tanrı, bir zamanlar ve geleceğin kralı; Tanrı, terapist olan (Dr. Tanrı).”⁵⁵⁷ Araştırma verilerinden hareketle çocuklarda Tanrı algısının oluşumuna dair sunduğumuz tiplendirmeler Heller’in tespitleriyle büyük oranda benzerlik arz etmektedir.

Katılımcılar din olgusunun kendileri için taşıdığı anlamı bireysel-psikolojik ve toplumsal-sosyolojik açılardan değerlendirmişlerdir. Katılımcıların bireysel-psikolojik açıdan

⁵⁵⁷ Heller, *The Children's God*, 76-93.

dine yükledikleri anlam noktasında “dünya görüşünü şekillendirdiği, bir referans kaynağı olduğu, varoluşsal sorularına cevap verdiği, bir yaşam amacı sağladığı, bağlanma, sığınma ve güven ihtiyaçlarını karşıladığı, bir guruba aidiyet sağladığı, kendisini ve hayatını güzelleştiren düzenlemeler getirdiği, sorumluluklarını netleştirdiği ve bir disiplin ögesi olarak kendisini kontrol etmesinde yardım sunduğu, manevi destek sağladığı ve cennete gitme vasıtası olarak görüldüğü” şeklinde değerlendirmelerin yapıldığı tespit edilmiştir. Katılımcılardan üçü, dinin kendileri için bireysel psikolojik açıdan bir anlam ifade etmediğini ve belirsiz bir konumda kaldığını dile getirmişlerdir.

Katılımcılar için taşıdığı toplumsal-sosyolojik anlamı bağlamında dinin, “bir referans kaynağı olduğu, insan guruplarını tanımladığı ve ortak inanç ve değerler üzerinde birleştirdiği, toplumsal düzenin sağlanmasında yol gösterdiği, toplumsal hayatın güzelleşmesine ve toplumdaki ahlaki seviyenin yükselmesine katkı sunduğu şeklinde değerlendirildiği tespit edilmiştir. Katılımcılardan üçünün dinin kendileri için bireysel psikolojik açıdan belirsiz bir konumda kaldığını, bir anlam ifade etmediğini ve fakat doğru anlaşılacak ve doğru yaşanmak kaydıyla toplumsal hayatın düzenlenmesinde önemli katkılarının olabileceğine vurgu yaptıkları dikkat çekmiştir.

Katılımcılardan bazıları insan iradesine daha fazla alan tanıyan kader anlayışını benimsemelerinin etkisiyle kendilik algıları ile Tanrı ve dine dair duruşlarının ciddi oranda ve olumlu yönde değiştiğini ifade etmektedirler. DKAB dersinde öğrendikleri üzerinden daha rahat düşünebildiklerini, daha tutarlı, daha doğru bir din anlayışı geliştirebildiklerini ve kader hakkında öğrendikleri üzerinden Allah’ı daha çok sevdiklerini dile getirmektedirler.

Katılımcılardan bir kısmı aileleriyle yaptıkları paylaşımlardan ve DKAB dersinde öğrendikleri üzerinden insanın olgunlaşmasında ve kendi gerçek potansiyelini ortaya çıkarmasında, özgürlüğün zorunlu bir süreç olduğunu ve özgür bırakmasının Tanrı’nın insana verdiği değer önemli bir göstergesi olduğunu fark ettiklerini ifade etmişlerdir. Büyüdükçe, karşılaşılan zorluk ve sıkıntıların yaşamın doğal bir getirisi olduğunu ve bunların insanın olgunlaşması için gerekli süreçler olduğunu daha rahat anlayabildiklerini ifade etmektedirler. Bu düşünceler ile Tanrıya dair sorgulamalarının bittiğini, Tanrı’yı çok sevdiklerini ve daha fazla bağlandıklarını ifade etmektedirler.

Bazı katılımcıların bireysel tecrübelerinden hareketle yaşam durumlarında adaletin sağlandığına dair farkındalıkları ve dualarının cevap bulduğunu düşünmelerinin etkisi ile Tanrı’ya daha yakın hissettikleri anlaşılmaktadır.

Katılımcılardan bazılarının, akran çevresi ve sosyal medya etkisi ile kötülük meselesi üzerinden getirdikleri sorgulamalara, DKAB dersinde öğrendikleri insan iradesine daha çok alan tanıyan kader düşüncesi ile tatmin edici bir açıklama getirebildikleri görülmektedir.

Katılımcılardan birkaçının küçük yaşlarından itibaren yakın sosyal çevrelerinden Tanrı ve dine dair pek bir şey duymadıkları ve soru sormadıkları anlaşılmaktadır. Aile ortamında öğrenmedikleri ve deneyimlemedikleri bu alana yabancı hissettikleri ortadadır. Yaşam durumlarında karşılaştıkları sıkıntılar ve yaşam durumlarında Tanrı'nın rolüne dair getirilen yorumlar karşısında nispeten daha kırılgan oldukları ve çevreden gelen eksik ve yanlış bilgilendirmeler ile dine ve Tanrı'ya dair mesafeli bir tutum takındıkları tespit edilmiştir.

Katılımcılardan bazılarının ise ön ergenlik döneminde katılmak ve kabul görmek istedikleri akran gurubu ve sosyal çevrenin etkisinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu sosyal çevrenin dine karşı mesafeli, eleştirel ve dışlayıcı tutumunu ve söylemlerini benimsedikleri, gurup tarafından Tanrı ve dine yöneltilen soruları aynen kullandıkları görülmektedir. İnternet ortamında benzer düşüncedeki siteleri referans kaynağı olarak kullandıkları ve internet ortamındaki “yankı odaları” üzerinden benimsedikleri tutum, anlayış ve eleştiriyi teyit ettiklerini düşündükleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamdaki katılımcıların Tanrı'ya dair duruşunu agnostisizm olarak nitelendirdikleri tespit edilmiştir.

Bazı katılımcıların aile ortamında, Tanrı ve dine dair küçük yaşlarından itibaren, o anki bilişsel ve duyuşsal gelişmişlik düzeyine, içinde bulunduğu bağlama dikkat edilmeden sadece literal tarzda bir anlatıma maruz kaldığı görülmektedir. Bu süreçte genelde çocuğun pasif ve ailenin aktif olduğu görülmektedir. Ailelerin, Tanrı anlatılarında yer alan soyut içerik ve bağlamın çocuk tarafından nasıl anlaşıldığı ve nasıl tasavvur edildiğini dikkate almadığı görülmektedir. Böylesi bir süreçte çocuğun, kendince yaptığı yanlış ve tutarsız anlamlandırmalar üzerinden Tanrı ve dine dair olumsuz etkilenebildiği, korku ve kaygı yaşayabildiği görülmektedir.

Kader kavramı ile ilk temasları yetişkin dünyasının anlatıları üzerinden olan katılımcıların kader kavramını çoğunlukla yazgı ve alın yazısı olarak öğrendikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamdaki katılımcılardan bazılarının, DKAB dersinde insan iradesine alan tanıyan, insan seçimlerinin ve sorumluluğunun altının çizildiği bir kader anlatımı ile karşılaşsalar da kader kavramını hala kavramla ilk temaslarındaki anlamlar bağlamında düşündükleri ve “kadere inanmıyorum” ifadesini kullanabildikleri görülmektedir. Kadere inanmıyorum derken aslında “yazgı ve alın yazısına inanmıyorum” demek istemektedirler.

DKAB Ders Pratiğinde Kader Öğretiminin Tanrı Düşüncesi ve Dini Yönelimin Şekillenmesindeki Etkisi

Kader olgusu, Allah, Allah'ın sıfatları, varoluştaki ve yaşam durumlarındaki rolü, etkisi, müdahalesi; insanın Allah ve yaşam durumları karşısındaki rolü, yaşam durumlarındaki Allah-insan ilişkisi gibi konular ile direk ilgili olması ve ayrıca inanç esaslarında biri olması yönüyle sınıf ortamında öğretime konu edilirken üzerinde konuşulması, anlatılması, sunulması, soru sorulması, sorgulanması, anlaşılması, kavranması bakımından hem öğrenciler ve hem de öğretmenler açısından bir takım zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Benzer bir değerlendirme ile Zengin ve Doğan, örneklemde yer alan öğretmenlerin kader inancı öğretiminde kötülük meselesi başta gelmek üzere, Allah'ın sıfatları ile irade ve sorumluluk konularında zorlandıklarını tespit etmişlerdir.⁵⁵⁸

Bazı katılımcıların DKAB dersinde kader ünitesi işlenirken, öğretmenden gelen “bu konuyu çok kurcalamayın” uyarısı ile başlayan bir süreçte, sadece LGS sınavına yönelik, gerekli bilgilerin ezberletilmesi şeklinde bir uygulamaya muhatap olduğu; sayıları az olmakla birlikte bazılarının “Allah'ın her şeyi bilmesi, belirlemesi ve yazması” şeklinde bir anlatıma muhatap olduğu; bazılarının “Allah'ın tüm alternatif durumları bilmesi, insanın seçimine sunması ve insanın da bunlar arasından seçim yapması” şeklinde bir anlatıma muhatap olduğu; bazılarının ise “evrenin işleyişine konmuş olan kurallar, yasalar, düzen, ahenk kavramları ile birlikte insanın seçimleri” üzerinden bir anlatıma muhatap olduğu gibi sonuçlar dikkat çekmektedir.

Katılımcıların çoğunun DKAB ders kitabında kader ünitesinde; düzen, evrendeki yasalar, irade, insan seçimleri, emek-rızık ve tevekkül gibi kavramlar üzerinden bir açıklama getirilmesinden memnun oldukları tespit edilmiştir.

Katılımcılardan bazılarının ders kitabında yer alan kader tanımı ile insan iradesi, seçimleri, yaşamı değiştirebilmesi ve sorumluluğu bağlamındaki açıklamalar arasında bir tutarsızlık olduğunu düşündükleri görülmektedir. Katılımcıların ders kitaplarında yer alan anlatımlardaki tutarsızlık algısı sebebiyle zihinlerinde konuyu tam oturtamadıkları ve kafalarının karıştığı özellikle vurgulanan durumlardan biri olmuştur.

⁵⁵⁸ Zengin - Doğan, “Ortaöğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Kader İnancı Öğretimi: Sınavla Öğrenci Alan Okullardaki Öğretmenlerin Görüşlerine Dayalı Bir İnceleme”, 890-891.

Ders kitabında kader kavramının Allah-alem ilişkisi üzerinden tanımlandığı, canlı-cansız, iradesi olan-olmayan tüm varlıklar için herhangi bir ayırım ya da kayıt düşülmediği katılımcılar tarafından belirtilmektedir. Ancak ders kitabında kadere iman konusunun açıklanmasında iradesi olan ve sorumlu tutulan bir varlık olarak insanın özel durumuna dair akıl, irade, sorumluluk, emek, rızık, tevekkül, imtihan vs birçok kavramın kullanıldığı yine katılımcıların dikkat çektiği bir başka durumdur. İnsanı diğer varlıklardan farklı kılan bu özel durumunun dikkate alınmadığı bu tanımlamayı öğrenciler eksik bulmuşlardır. Diğer kavramlarla birlikte düşündüklerinde, kaderle ilgili yapılan tanım ile bu konuda yapılan açıklamalar ve ilgili diğer kavramlar arasında anlam bakımından çelişkili durumlar olduğunu, dolayısı ile bu konuyu zihinlerinde tam oturtamadıklarını ve kafa karıştırıcı bulduklarını vurgulamışlardır.

DKAB ders kitabındaki kader tanımının öğrenciler üzerindeki etkisine dair benzer bir meseleye işaret eden Zengin ve Doğan, DKAB ders kitabındaki kader tanımının öğrencilerde bir takım sorular oluşturduğu, bu bağlamda getirilen sorular karşısında öğretmenlerin zor durumda kaldıkları ve öğrencilerin bekledikleri akli izahları yapamadıkları tespitinde bulunmaktadır.⁵⁵⁹ Kader meselesinde öğrencilerdeki kafa karışıklığının temel sebeplerinden birinin DKAB ders kitaplarına yansıyan kader ve kaza kavramlarının tanımları olduğunu değerlendiren Karenogulları, ders kitabında yer alan, “bütün eylemlerimizin önceden tespit ve tayin edildiğini” ifade eden bir tanımdan sonra kaderle ilgili yanlış algılamaları düzeltmenin mümkün görünmediğini belirtmektedir. Kaderin alın yazısı şeklinde algılanması ile sonuçlanacak böylesi bir kader ve kaza tanımından sonra insanın sorumlu tutulduğu fiillerinde özgür olduğunu zihnin kabul etmesinin kolay olmayacağını da eklemektedir. Elde ettiğimiz sonuçlar ile örtüşen bu tespitler de gösteriyor ki bizzat ders kitabındaki kader tanımı sebebiyle sorgulamalarına bir yenisi daha eklenen öğrencilerin bu meseleye dair ders öğretmeninden de yeterli açıklamayı alamadıklarında kader inancı ve dolayısıyla Tanrı tasavvurları konusunda zihin karışıklıkları devam etmektedir.

“DKAB dersinde kader ünitesi hangi kavramlarla, nasıl anlatılsın?” sorusuna dair katılımcılardan çoğu irade kavramının öne çıkarılmasının gerekliliğine, külli ve cüzi irade kavramları ile insan iradesinin etkili olduğu ve insan iradesini aşan durumların örnekler üzerinden netleştirilmesine dikkat çekmektedirler. Özellikle insan iradesi, özgür seçimleri ve

⁵⁵⁹ Zengin - Doğan, “Ortaöğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Kader İnancı Öğretimi: Sınavla Öğrenci Alan Okullardaki Öğretmenlerin Görüşlerine Dayalı Bir İnceleme”, 890-891.

bireysel/toplumsal yaşamdaki insani sorumluluğun ön planda tutulmasını vurgulamaları dikkat çeken sonuçlardan biri olmuştur.

Bazı katılımcılar, yaşamının şekillenmesinde insan iradesi ve gayretinin önemini fark edilmesi ve ayrıca insanın iradesi ve seçimleri dışında istemediği durumlar yaşamak zorunda kalması bağlamında tevekkül kavramının öğretilmesini önemsemektedirler.

Katılımcılardan bazıları, toplumda yaygın olduğunu düşündükleri “yazgıcı kader” anlayışını yanlış olarak nitelendirmekte ve doğru kader anlayışı diye ifade ettikleri “Allah’ın evrenin işleyişine koyduğu düzen ile insan iradesine daha çok alan tanıyan” anlayışın eğitime konu edilmesini daha önemli ve gerekli bulmuşlardır. Ayrıca yanlış kader anlayışı olarak nitelendirdikleri yazgıcı kader anlayışının sorgulanmasının önemine dikkat çekmektedirler. Bu bağlamda varoluşta ve yaşam durumlarında işleyen sebep-sonuç ilişkisinin örnekler üzerinden netleştirilmesinin kafa karışıklığına engel olacağını ve sorgulamalarında öğrencilere rehberlik edeceğini vurgulamaktadırlar.

Katılımcılardan çoğunun, kader kavramının öğretilmesinde ve doğru anlaşılmasında yetişkinler tarafından kendilerine aktarılan “yaşam ahiret için bir sınavdır” terminolojisine dikkat çektikleri ve adil bir sınav süreci olan yaşamda insanın özgürce seçim yapabildiğine vurgu yapılmasını istedikleri tespit edilmiştir. Bu kapsamda olumlu olumsuz yaşam durumlarında insanların yaptıklarının, yaşadıklarının ve başına gelenlerin tamamının ahirette mutlaka bir karşılığının olacağını ve adaletin gerçekleşeceğini anlatılmasını da önemsemektedirler.

Katılımcılardan sadece biri kaderin alın yazısı şeklinde anlatılmasını önerirken; bazıları da öğrencilerin toplumdaki diğer bireyler gibi farklı bilgi ve deneyimlere, bakış açılarına, farklı kader algılarına ve dini duygu yönelimlerine sahip olduklarını, dolayısıyla da kader kavramının öğretilmesinde ve doğru anlaşılmasında tek bir anlayışın anlatılması yerine kader ile ilgili tüm bakış açılarının sunulmasını ve öğrencilere seçme hakkı tanınmasını istemektedirler.

Katılımcılardan çoğunun, kader olgusu ile bağlantılı olarak sosyal çevreden gelen anlatılarda yer alan terminolojiler arasında çelişki ve tutarsızlık gördükleri ve bu çelişkinin giderilmesi noktasında DKAB dersinde kader kavramının ilgili tüm terminolojiler ile tutarlı bir bağlamda öğretime konu edilmesini önemsedikleri tespit edilmiştir.

Yetişkinlerin desteğine ve rehberliğine en çok bu dönemde ihtiyaç duyan bireye sunulacak DAKB dersi, ergenin yaşadığı bu “şüphe ve sorgulama” sürecine rehberlik edecek

bir yapılanma içinde kurgulanmalıdır; eğitimciler, ergenlerin bu yönelimlerini “metodolojik şüphe ve mantıki şüphe” formatında yaşamalarına rehberlik etmelidir. Çünkü, “metodolojik ve mantıki şüphe”, rasyonel düşüncenin zorunlu bir bileşeni olarak, bireyi araştırmaya yönlendiren epistemolojik bir yol ve bir yöntem olarak iş görecektir. Bu yol Saf dilliliği ortadan kaldırarak, imanın kuvvetlenmesini ve bilinçli olmasını sağlayacaktır. Bu süreçle temelleri sağlam atılmış bir iman, daha sonra rasyonel şüpheden kaynaklanabilecek olumsuz etkilenmelere karşı da bağımsızlık kazanmış olacaktır.⁵⁶⁰

Ergen birey, örgün/yaygın din eğitiminin verildiği bütün kurumlarda yargılanmaktan korkmadan sorularını rahatlıkla sorabilmeli, sorgulamalarını dillendirebilmelidir. Çevresindeki yetişkinler ve eğitimciler, empatik ve hatta terapötik bir yaklaşım ile, gencin hem kendi ailesinden edindiği birikime dair ve hem de farklılaşan sosyal çevreden ve gün geçtikçe bunun daha önemli bir bileşenini oluşturan sosyal medyadan edindiği yeni birikimlere dair sorularına ve sorgulamalarına kulak vermeli; ergenin anlam ve değer arayışına rehberlik edebilecek doğru bilgileri sunmalı, bilgiye ulaşma yollarını gösterebilmeli ve özellikle bilgi üzerine analitik düşünme becerisini geliştirmeyi önemsemelidirler. Kimliğini, kişiliğini inşa etmeye dönük yöneldiği bu anlam ve keşif yolculuğunda tecrübeli yetişkinler olarak ergene eşlik ve rehberlik edebilmelidir.

Günümüzde yaygın din anlayışımızın Kur'an-ı Kerim'in temel felsefesi ve dinamik Allah-insan görüşünden uzakta kaldığını değerlendiren Selçuk, Kur'an'ın günümüz insanı için hala "epistemolojik" bir bilgi kaynağı olmadığını, bu sebeple "dini" olan ile, "gayr-i dini" olanı birbirinden ayırt etme imkanının kalmadığını ve dini alana bir belirsizliğin hakim olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶¹ Özarslan kader öğretiminde yaşanan sıkıntıların çözümü noktasında Kur'an-ı temellere dayalı bir eğitim-öğretim planlanması ve yürütülmesine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Kur'an'ın öne çıkardığı kader anlayışına değinmekte ve “Allah'ın kainat için koyduğu ölçülülük ve nizam” kavramlarının altını çizmektedir.⁵⁶² Genelde Din eğitiminde ve özelde inanç öğretiminde Selçuk ve Özarslan'ın değerlendirmelerine katıldığımızı ifade etmek isteriz.

Kader meselesine dair sistematik bir temellendirme ve tutarlı bir açıklama yapma noktasında Düzgün'ün önerdiği ilgili Kur'an ayetlerini “bağlamsal okuma ve anlamlandırma” yaklaşımı değerli görmekteyiz. Kader ile ilgili ayetlerin gruplandırıldığı üç temel bağlamı

⁵⁶⁰ Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, 43.

⁵⁶¹ Selçuk, “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme)”, 340.

⁵⁶² Özarslan, *14-18 Yaş Lise Gençlerinde Kader İnancı*, 191.

Düzgün, “Metafiziksel-epistemolojik bağlam: Belirlenmiş temel varlık yasaları”; “Ontolojik bağlam: insanın verili yapısı ve verili dış dünya/tekvinî emr” ve “Ahlâkî Bağlam: İnsanın iradesine/seçimine bırakılmış yaşam alanı.”⁵⁶³ olarak sıralamaktadır. DKAB dersi öğretim müfredatında kader ünitesinin bu bağlamda yapılandırılmasının, Kur’an-ı Kerim’i "epistemolojik" bir bilgi kaynağı olarak kullanmaya, “yaşam durumlarında Allah ve insanın rolü/etkisinin” doğru anlaşılmasına, kader ve ilgili diğer terminolojilerin tutarlı bir şekilde öğretime konu edilmesine ve öğrencilerin getirdikleri soru ve sorgulamalara tatmin edici cevaplar sunulmasına katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

Okulda DKAB dersinde kader ünitesi öğretim pratiğinin katılımcılardan çoğunun kader algısı ve anlayışı üzerinde olumlu etkiler bıraktığı sonucuna ulaşılmıştır. Zira öğrencilerden çoğu, DKAB dersinde kader ünitesinden önce ya kader hakkında hiçbir fikirlerinin olmadığını ya da kader algılarının daha çok toplumda yaygın olan alın yazısı şeklinde olduğunu ifade etmektedirler. Allah’ın evrene koymuş olduğu düzen ve yasalar ile insan iradesi, tevekkül, emek-rızık gibi konular hakkında derste öğrendiklerinin kader algılarını önemli ölçüde etkilediğini ve değiştirdiğini ifade etmektedirler.

Bazı katılımcılar derste kader ünitesinden öğrendikleriyle daha önce zihinlerinde soru oluşturan durumları büyük ölçüde cevaplandırabildiklerini ya da Kader kavramı ile ilgili tutarsız diye gördükleri bazı durumları zihinlerinde netleştirebildiklerini ve tutarlı bir açıklama getirebildiklerini ifade etmektedirler. Ayrıca yaşam durumlarında Tanrı’nın rolüne dair yaptıkları adalet sorgulamasına cevap getirebildiklerini, Allah’ın adaletini kavrayabildiklerini ve öğrendikleriyle “Allah fikrini” zihinlerinde oturtabildiklerini ifade etmektedirler. Bu kapsamda katılımcıların DKAB dersinden öğrendiklerini sonrasında aile bireylerine de anlattıkları tespit edilmiştir.

Okulda DKAB dersinde kader ünitesi öğretim pratiğinin sayıca az da olsa katılımcılardan bazılarının kader algısı ve anlayışı üzerinde bir etkisinin olmadığı da tespit edilen durumlardan biridir. Bu durum ile ilgili olarak katılımcılardan bazıları öğretim müfredatındaki kader ünitesi konularının kendi ihtiyaç ve istekleriyle örtüşmediğini; bazıları öğretmeninin ilgisiz tavrı sebebiyle kader hakkındaki sorularını sormadığını ve dersi dinlemediğini; bazıları derste anlatılanlar ile ders kitabında yazan kader tanımı arasındaki tutarsızlık sebebiyle konuyu zihinlerinde oturtamadıklarını; bazıları da eskiden de insan iradesi

⁵⁶³ Düzgün, “Kader’i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı”, 1-7. ; Düzgün, “Kader Mes’elesi”, 119-125; Düzgün, “Kader/Takdir”, 269-275.

şeklinde düşündüklerini DKAB dersinden sonra da aynı şekilde düşünmeye devam ettiğini ifade ederek dersin kader düşünceleri üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını dile getirmişlerdir.

Okulda DKAB dersinde kader ünitesi öğretim pratiğinin katılımcılardan birinin kader algısı ve anlayışı üzerinde olumsuz bir etki bıraktığı tespit edilmiştir. EÖ15, zorlu bir süreçten geçerken, dualarının kabul olmaması durumundan ve bu konu hakkında konuştuğunda DKAB dersi öğretmeninin “Her dua kabul olmaz, bu kaderdir.” şeklinde yanıt vermesinden olumsuz etkilendiğini ifade etmektedir. Durumu araştırdığında, kendisine cevap olarak sunulan açıklamaları ve ayrıca derste bahsedilen kader ve ilgili diğer dini terminolojileri tutarsız bulduğunu ifade eden EÖ15’in, Tanrı düşüncesinden ve dinden uzaklaştığı görülmektedir.

Okulda DKAB dersinde kader ünitesi öğretim pratiğinin katılımcılardan çoğunun Tanrı ve dine dair hissettiği duygu üzerinde olumlu etkiler bıraktığı sonucuna ulaşılmıştır. Evrenin düzenli ve yasalara göre yaratıldığı bilgisinin katılımcıları, Allah’ın yüceliği ve yaratıcılığı karşısında daha çok hayranlık duyma ve bağlanmaya sevk ettiği görülmektedir. Katılımcılar derste geçen irade ve tevekkül konuları üzerinden Allah’ın, insan iradesine ve çabasına değer verdiğini, insanı bir şeylere zorlamadığını, mahkûm etmediğini, özgür bıraktığını öğrenmenin kendilerine olan güveni ve hissettikleri insanlık değerini arttırdığını ifade etmişlerdir. Ayrıca bu duyguların yaşam karşısında kendilerini daha aktif hissettirdiğini, zorluklarla karşılaşılrsa bile pes etmeden çabalama azmi verdiğini dile getirmektedirler. Kendilerine güvenen ve özgür bırakan bir Tanrıya daha çok bağlandıklarını, daha çok güven duyduklarını, daha çok sevgi ve saygı duyduklarını ifade etmektedirler.

Katılımcılardan bazıları yaşadıkları ya da şahit oldukları olumsuz yaşam durumları, bu durumlarda yaşanan acılar ve bu durumlara dair çevreden gelen yazgı anlatıları ile karışan zihinlerinin derste öğrendikleri, insan iradesi ve sorumluluğuna daha çok alan tanıyan kader anlayışı ile netleştiğini, Tanrı’ya dair getirdikleri sorgulamalarının büyük oranda cevap bulunduğunu ve yaşadıkları olumsuz duyguların azaldığını ifade etmişlerdir.

Katılımcılardan bazıları seçimleri ve etkileri olmaksızın insanların yaşadığı istenmeyen durumların “bir imtihan olarak” yaşamın getirdiği bir süreç olarak kabullenilmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Bu olayların insanın olgunlaşabilmesi için yaşanmasının gerekliliğine ve bu süreçte Allah’ın yardımına sığınmanın, iradeyi kullanmanın ve pes etmeden çabalamanın önemine dikkat çekmektedirler. Kader ünitesi bağlamında öğrendikleriyle Tanrı’yı adil, merhametli, güven verici bir varlık olarak düşündüklerini ifade etmektedirler.

Katılımcılardan bazıları ise zorlu süreçlerden geçerken kendilerine bu süreçlerin yorumu olarak sunulan yazgıcı kader anlayışının etkisi ile Tanrıya karşı olumsuz duygular hissettiklerini ifade etmektedirler.

Okulda DKAB dersinde kader ünitesi öğretim pratiğinin katılımcılardan çoğunun Tanrı tasavvuru üzerinde olumlu etkiler bıraktığı sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcıların DKAB dersinde öğrendikleri ile Tanrı'yı “evrenin yasalarını koyan bir varlık”, “kompleks Sistem tasarımcısı olan bir varlık”, “yüce/koruyucu bir varlık”, “güçlü/ hayata müdahil bir varlık”, “adil ve merhametli bir varlık”, “özgürlük veren bir varlık”, “suçlulara hak ettiği cezayı veren bir varlık” olarak tasavvur ettikleri tespit edilmiştir.

Zengin ve Doğan, DKAB dersinde kader öğretiminin, öğrencilerdeki zihin karmaşası ve sorgulamaları sağlıklı bir inanç zeminine oturabilecek çözümler üretmede yetersiz kaldığını değerlendirilmektedir.⁵⁶⁴ Karenogulları öğrencilerin kader meselesi bağlamında cevaplandıramadıkları soru ve sorgulamalara işaret ederek DKAB dersleri ve ders kitaplarının, öğrencilerin kader ve ilişkili diğer kavramları anlamlandırma ve içselleştirmelerinde %2,7 gibi düşük bir oranla yetersiz kaldığı tespitinde bulunmaktadır.⁵⁶⁵ DKAB öğretmenlerinin ders işlenişinde çoğunlukla “geleneksel” yöntemlerle ilerlediklerine ve “anlatım” tekniğini kullandıklarına dikkat çeken Akdemir, beceri temelli öğrenme ortamlarının oluşturulamaması nedeniyle DKAB dersinde öğretim programında amaçlanan kazanımlara ulaşamadığı ve inanç konularının doğru şekilde yapılandırılmadığı değerlendirmesinde bulunmaktadır.⁵⁶⁶ Araştırmamızda katılımcılardan sayıca az bir kısmının Zengin, Doğan, Karenogulları ve Akdemir'in tespitleriyle uyumlu bir durum yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu bağlamda elde ettiğimiz sonuçlar örtüşmemektedir. Bu farklılaşmada çalışma grubundaki öğrencilerin büyük oranda öğretmenlerinin yetkinliği ile ilgili olarak değişkenlik gösterdiği ileri sürülebilir.

Menküç öğrencilerin DKAB dersine dair ilgilerinde ve öğretim müfredatındaki kazanımların edinilmesinde, öğretmenlerin dini anlayışları, yeterlilikleri, davranışları ve öğrenci ile iletişimlerinin etkili olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.⁵⁶⁷ Çalışmamızda ulaştığımız sonuç Mengüç'ün tespiti ile örtüşmektedir.

⁵⁶⁴ Zengin - Doğan, “Ortaöğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Kader İnancı Öğretimi: Sınavla Öğrenci Alan Okullardaki Öğretmenlerin Görüşlerine Dayalı Bir İnceleme”, 891.

⁵⁶⁵ Karenogulları, *Lise Öğrencilerinin Kaderle İlgili Kavramlara Yükledikleri Anlamlar*, 81-82.

⁵⁶⁶ Akdemir, “Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi”, 338-339.

⁵⁶⁷ Dilek Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi* (2019: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.), 175-176.

Tezde yer alan bulgulara göre, DKAB ders pratiğinin çocukların Tanrı düşüncesi ve dini yönelimlerinin oluşmasındaki etkisi çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır. Aşağıda bu etkilerin tipeştirilmiş halleri verilmiştir:

1. Pozitif Diyalog ve Anlayışa Dayalı Tanrı Tasavvuru:

- **Özellikler:** Bu tiptelemde çocuklar, DKAB öğretmeni ile kurdukları pozitif diyalog ve sınıf ortamında yargılanma korkusu olmadan sorularını sorma imkanına sahip olduklarında Tanrı ve kader kavramlarını daha derinlemesine ve tutarlı bir şekilde anlamlandırır. Bu, Tanrı tasavvurunun olumlu ve güven verici bir yönde şekillenmesini sağlar.
- **Örnek:** "DKAB ders öğretmeni ile olumlu bir diyalog kurulabildiğinde, merak edilen ve zihne takılan durumların yargılanmadan sorulabileceği bir ders ortamı yakalandığında ve kader kavramı ilgili bütün dini terminoloji ile yaşam durumlarına yansımaları da dikkate alınarak tutarlı bir bütünlük halinde verilebildiğinde, DKAB ders pratiğinin Tanrı düşüncesi ve dini yönelimin şekillenmesinde önemli derecede olumlu etki sağladığı görülmüştür" (Bk. "4.5.7. DKAB Dersi Kader Öğretimi Pratiğinin Tanrı ve Dine Dair Hissedilen Duyguya Etkisi" başlığı altında yer alan "Tanrı ve Dine Dair Hissedilen Duyguyu Olumlu Etkiledi" başlığı)

2. İrade ve Tevekkül Temelli Tanrı Tasavvuru:

- **Özellikler:** Bu tiptelemde çocuklar, DKAB derslerinde irade ve tevekkül kavramlarının vurgulanmasıyla Tanrı'nın insan iradesine ve çabasına değer verdiğini öğrenirler. Bu, çocukların kendilerine olan güvenlerini artırır ve Tanrı'yı özgür bırakan, destekleyici bir varlık olarak görmelerini sağlar.
- **Örnek:** "Önceden kadere inanıyordum. Kader kısmet işte. Kaderimde varmış, işte olacağı varmış. kısmet deyip, o zaman ona inanıyordum küçükken. Derste öğrendikten sonra şu an öyle inanmıyorum, insanın seçtiğini düşünüyorum. Allah'a olan inancım daha çok arttı. Allah'ın yaşantımızı belirlemeyip, bizlere irade vermesi, insana olan sevgisini, verdiği değeri gösteriyor. Allah benim yanımda daha fazla yüceliyor. KÖ18."

3. Karmaşık Duygular ve Çelişkili Tasavvurlar:

- **Özellikler:** Bu tipte çocuklar, DKAB derslerinde duydukları karmaşık ve bazen çelişkili dini terminolojiler nedeniyle Tanrı ve kader kavramları hakkında kafa karışıklığı yaşayabilirler. Bu durum, Tanrı algısında belirsizlik ve sorgulamalara yol açar.
- **Örnek:** *“Aslında bize yanlış kader anlayışını anlattılar. Ama kaderin tanımını da bize işte: ‘Allah olayları planlar yeri ve zamanı geldiğinde olur.’ şeklinde söylediler. Çelişki var gibiydi. Kader diye verilen tanım yanlış diye bahsedilen kader anlayışı gibiydi. Tevekkül, emek, rızık kavramları doğrudur. DKAB dersinden tevekkül kısmı etkiledi beni. Ama ben öyle tekrar kaderin tanımını okuduğumda tekrar böyle kafam karıştı. Diğer anlatılanlarla çok uyuşmuyordu bence. KÖ13”*

4. Olumsuz Deneyimlerden Kaynaklanan Negatif Tasavvurlar:

- **Özellikler:** Bu tipte çocuklar, DKAB derslerindeki olumsuz deneyimleri ve kader anlatıları nedeniyle Tanrı’yı olumsuz bir figür olarak algılarlar. Bu durum, dini yönelimlerinde negatif bir etki yaratabilir.
- **Örnek:** Katılımcılardan EÖ15 yaşadığı zorlu bir süreç üzerine Allah’tan uzunca bir süre dua ile yardım istemesine karşın dualarının karşılık bulmaması durumunu Okulda DKAB dersi öğretmenine sorması ve öğretmeninden de “her dua kabul olmaz, kaderdir.” yanıtını alması üzerine dine ve Allah’a mesafeli bir duruş ile nihayetlenen yoğun bir sorgulama sürecine girdiğini ve sonunda deizmi seçtiğini ifade etmektedir.

“Çevrem genelde Müslüman olduğu için, herkes kadere bağlıyor. Biri dua ediyor hani kabul olursa tamam ama kabul olmazsa, kader diyorlar. O zaman dua etmenin ne mantığı var? Her şey kadere göre yaşanacaksa, biz niye dua ediyoruz? Din öğretmenleri kader diyor. Kader mantıksız olan bir şey, kader dinin içinde olan bir şey. O mantıksız olduğu için hani dini de bozuyor. EÖ15”

5. Dini Terminolojiye Dayalı Tanrı Tasavvuru:

- **Özellikler:** Bu tiptelemde çocuklar, DKAB derslerinde öğrendikleri dini terminolojiler ve anlatılar sayesinde Tanrı algılarını yapılandırırlar. Bu, Tanrı'yı yüce, kadir-i mutlak, adil ve merhametli bir varlık olarak görmelerini sağlar. Ayrıca “Kader ünitesinden” öğrendikleri de Tanrı tasavvurlarını şekillendirmektedir.
- **Örnek:** "Katılımcılar DKAB dersinde “kader ünitesinde” öğrendikleri ile Tanrı'yı 'evrenin yasalarını koyan bir varlık', 'kompleks sistem tasarımcısı olan bir varlık', 'yüce/koruyucu bir varlık', 'güçlü/hayata müdahil bir varlık', 'adil ve merhametli bir varlık', 'özgürlük veren bir varlık', 'suçlulara hak ettiği cezayı veren bir varlık' olarak tarifledikleri görülmektedir" (Bk. “4.5.9. DKAB Dersi Kader Öğretimi Pratiğinin Tanrı Tasavvuruna Etkisi” başlığı)

İnanç Öğretimi Bağlamında Ulaşılan İlkeler ve Öneriler

1. Aile, bireylerin Tanrı tasavvurları ve dini duygu yönelimlerinin şekillenmesinde etkili unsurların başında gelmektedir. Bu bağlamda ailede verilen din eğitimin önemi vurgulanmalı ve aileye din eğitiminde rehberlik edecek çalışmalar yapılmalıdır.
2. Aile ile sağlıklı bir bağlanma kurulması durumunda, ailenin aktardığı dini bilgiler, doğru ve tutarlıysa, sorgulamaların yoğun yaşandığı ergenlik döneminde ciddi bir sıkıntı yaşanmamakta ve ailenin din anlayışı büyük oranda çocuğunda devam etmektedir. Bu sonuçtan hareketle ailedeki din eğitiminin etkinliğinin “çocuk ile olumlu ilişkiler kurulması ve sunulan dini bilgilerin doğru ve tutarlı olması” ilkesine bağlı olduğunu söyleyebiliriz.
3. Ailenin Tanrıya dair anlatısında öne çıkardığı özellikler, anlatış tarzı (niyet ve amacı) çocuğun Tanrı tasavvurunu ve Tanrıya dair duygusunu şekillendirmektedir. Bu sonuçtan hareketle aile başta olmak üzere örgün ve yaygın eğitim kurumlarında gerçekleştirilen din eğitiminde İslam'ın temel kaynaklarına uygun bir “Allah inancı” öğretiminin, Allah'ın sevgi, merhamet, koruma, adalet gibi özelliklerinin öne çıkarılması ilkesine bağlı olduğunu söyleyebiliriz.
4. Ailede ve sosyal çevrede Tanrı'ya dair anlatılar sadece literal tarzda verildiğinde ve anlatıyı “yaşantısına nasıl almalı” ya dair ek açıklamalar yapılmadığında çocuk

anlatı bağlamı ile yalnız kalmaktadır. Bu durumda çocuk, bilişsel ve duyuşsal gelişmişlik seviyesiyle orantılı olarak kendince anlamlandırmaya çalışmakta, eksik ve yanlış anlamlandırmalar ile bu durumdan olumsuz etkilenebilmektedir. Bu sonuçtan hareketle çocukluk döneminde Tanrı düşüncesinin daha doğru ve kolay anlamlandırılabilmesinin, verilen eğitimde Tanrı'nın da içerisinde olduğu bir anlam dünyasının sunulması ilkesine bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

5. Dini terminoloji üzerinden gelen Tanrı anlatımı ile daha önce karşılaşan katılımcılar yaşam durumu yorumları üzerinden gelen yazgıcı kader anlayışını ve örtük Tanrı anlatılarını daha rahat sorgulamakta ve daha doğru bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bu sonuçtan hareketle çocukluk döneminde özellikle ailede verilen din eğitiminde dini terminoloji üzerinden bir Tanrı anlatımına öncelik verilmesi ilkesi önem arz etmektedir.
6. Küçük yaşlarından itibaren Sevgi Evlerinde ve Görme Engelliler Okulu gibi pansiyonlarda ikamet etmek durumunda kalan öğrencilerin dini alana dair bilişsel ihtiyaçları, beklentileri, soru ve sorgulamalarını cevaplayabilecek nitelikte bir din eğitimi ve ya manevi danışmanlık hizmeti planlanması ve verilmesi önerilmektedir.
7. Çocuk sosyal çevresinden Tanrı'ya dair farklı zaman ve bağlamlarda gelen açık ve örtük farklı anlatılar duymaktadır. Bu sonuçtan hareketle örgün eğitim kurumlarında gerçekleştirilen inanç öğretiminde Tanrı'ya dair sosyal çevreden farklı zaman ve farklı bağlamlarda gelen açık ve örtük anlatıların tespit edilmesi, birlikte değerlendirilmesi, doğru ve tutarlı bir bakış açısı yakalamasında öğrenciye rehberlik edilmesi ilkesi önem arz etmektedir.
8. Tanrı'ya dair dini terminoloji üzerinden getirilen teorik anlatım ile yaşam durumlarındaki yansımaları arasında çelişki varmış gibi duran durumların örnekler üzerinden açıklanmasına ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkan önemli sonuçlardan biridir. Bu sonuçtan hareketle DKAB dersi, Tanrı'nın özellikleri hakkındaki teorik anlatım ile yaşama yansımalarına dair yorumlarda çelişki gibi duran meselelerin örnekler üzerinden irdelenmesini sağlayarak Tanrı tasavvurlarının şekillenmesi sürecinde öğrencilere rehberlik edilmesi önerilebilir.
9. Kader ve kazâ inancının öğretiminde kavramsal öğretim ile birlikte hayata yansıyan bir yaklaşımın esas alınması faydalı olacaktır.
10. İslam'ın temel kaynaklarına uygun bir kader öğretimi için “düzen ve yasa” düşüncesinin merkeze alınması zorunludur. Varoluşa dair her durum belli yasa ve

düzen çerçevesinde gerçekleştiğinden Kader öğretiminde gündelik yaşam durumları ve bu durumlarda işleyen yasalara dair verilecek örnekler önem arz etmektedir.

11. Eğitim-öğretime konu olan bütün alanlardan elde edilen öğrenmeler ve birikim ile yaşam durumlarında işleyen sebep-sonuç bağının doğru kurulabilmesi yaşam durumlarında Tanrı ve insanın rolünün doğru anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu sonuçtan hareketle kader öğretiminde yaşam durumlarının şekillenmesindeki sebep-sonuç bağının fiziki, biyolojik ve toplumsal açıdan, örnekler üzerinden ortaya konması önemli bir ilke olarak ortaya çıkmaktadır.
12. Sahip olunan kader algısı Tanrı tasavvurunu ve kişinin benlik algısını etkilemekte ve şekillendirmektedir. Bu sonuçtan hareketle DKAB dersi inanç öğretiminde Tanrı ve kader hakkındaki ön öğrenmelerin bir değerlendirme sürecine tabi tutulması ve sorgulanması gerektiği önemli bir ilke olarak ortaya çıkmaktadır.
13. Öğrencilerin kader kavramı ile ilgili ön öğrenmelerinin tespit edilmesi ve değerlendirilmesinde öğrencilere rehberlik edilmelidir. Özellikle kavram yanlışlarını devam ettirecek, yeni öğrenmelere engel olabilecek yanlış ön öğrenmelerde öğretmenin kılavuzluğu son derece önem arz etmektedir.
14. Tanrı ve dine dair ön öğrenmeler, farklı bakış açıları, bilgi ve deneyim birikimlerinin gözden geçirilip öğretmen rehberliğinde yeniden üretilebilmesi, okulda özgürce soru sorulabilecek, olumlu bir diyalog ortamının sağlanmasına bağlıdır. Bu sonuçtan hareketle DKAB dersinde özgürce soru sorulabilecek, olumlu bir diyalog ortamının oluşturulabilmesi ilkesi önem arz etmektedir.
15. Öğrenciler, özellikle inanç konularında, düşüncelerini rahatlıkla paylaşabileceği, sorularını sorabileceği öğretmenlere ve öğrenme ortamlarına ihtiyaç duymaktadırlar. Öğretmenlerin her açıdan donanımlı olması, güncel konuları takip etmesi ve iyi ilişkiler kurması, inanç ile ilgili soru ve sorgulamalarında öğrencilere rehberlik etmesini kolaylaştıracaktır.
16. Öğretmen yetiştirme faaliyetlerinde felsefe, mantık, psikoloji ve pedagoji disiplinlerine ağırlık verilmelidir. Öğretmenler öğrencilerin güncel ihtiyaçlarına göre donanımlı bir şekilde yetiştirilmelidir.
17. Düzenlenecek hizmet içi eğitim faaliyetleri ile öğretmenlerin inanç öğretim alanına dair yaşadıkları sorunları birlikte değerlendirmeleri, bilgi, birikim ve tecrübe paylaşımı yapabilmeleri sağlanmalıdır.

18. DKAB dersi müfredatının kader ünitesinde öğrencilerin ihtiyaç duyduğu bazı bağlamları karşılamadığı ortaya çıkan sonuçlardan biridir. Bu sonuçtan hareketle inanç öğretimi bağlamında ihtiyaç analizlerinin yapılması ve DKAB dersi öğretim programının bu bağlamda yenilenmesi gerekmektedir.
19. DKAB Ders müfredatının ve DKAB ders kitaplarının kader ve ilgili diğer tüm kavramları tutarlı bir bağlamda sunması, öğrencilerin ihtiyaçlarına, beklentilerine, soru ve sorgulamalarına cevap verecek nitelikte hazırlanması önerilmektedir.
20. İslam'ın temel kaynaklarından hareketle bilgi temelli bir dini alt yapı oluşturmalarında öğrencilere rehberlik edilmelidir. Aksi takdirde öğrenciler geleneksel din söylemi ile din karşıtı söylem arasında çelişki yaşayabilmekte, anlamlandıramadıkları durumları toptan reddetme eğilimine girebilmektedirler.
21. Aile, sosyal çevre ve örgün/yaygın eğitim kurumlarında gerçekleştirilen din eğitiminde içerik neden ve niçin boyutu ile öğretime konu edildiğinde ergenlik dönemindeki sorgulamalar ve olumsuz etkilenmeler azalmaktadır. Bu sonuçtan hareketle DKAB dersi muhtevasının neden ve niçini ile birlikte öğretime konu edilmesi ilkesi önem arz etmektedir.
22. LGS süreci ve müfredat yetiştirme kaygısının öğretmen ve öğrenciler üzerinde bir baskı unsuru olduğu, ihtiyaç duyulan konuların, merak edilen soruların rahatlıkla gündeme getirilmesine engel olabildiği ortaya çıkan durumlardan biridir. Bu durumdan hareketle öğretmenlerin dersi planlarken ve işlerken öğrencilerin öğrenmek istediği konuları ve sorma ihtiyaçlarını dikkate alması ilkesi önem arz etmektedir.
23. Öğrencilere internet üzerinden dini alana dair yapacakları araştırmalarda dijital okuryazarlık bağlamında rehberlik yapılmalıdır.
24. Farklı yaş gurubundaki öğrencilerin inanç alanında yaşadıkları sorunların, soru ve sorgulamaların tespit ve çözümüne odaklanan daha çok nitel çalışmalar yapılmasına ihtiyaç vardır.

6. KAYNAKLAR

Acar, Ayşe. *İlköğretim 4. ve 5. Sınıf Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretimi Dersi Müfredatlarının Mukayesesi (1949- 2000)*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Açıkgöz, Öznur Kalkan- Yemenici, Ahmet. “Türkiye’de Bulunan Geçici Koruma Statüsündeki Suriyelilerin Türkiye’deki Din Eğitimi Deneyimlerinin Değerlendirilmesi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 11/4 (2022), 2242-2266. doi.org/10.15869/itobiad.1138106

Adak, Mustafa. *1923-1933 Yılları Arasında İlkokullarda Okutulan Din Dersi Kitaplarında Eğitim-Siyaset İlişkisi (Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri 3-4-5 Örneği)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Akbulut, Ahmet. “Allah’ın Takdiri Kulun Tedbiri”. *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*. 123-143. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2000.

Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Pozitif Matbaacılık, 2001.

Akdemir, Ayşe Betül. “Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi”. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2020), 318-342.

Akkaya, Mehmet Ali. “Bilgi Kaynağı ve Bilgiye Erişim Aracı Olarak İnternet Algısı: Kuşaklararası Yaklaşım Farklılığının Karşılaştırılması”. *Bilgi Yönetimi* 4/2 (31 Aralık 2021), 222-239. https://doi.org/10.33721/by.947918

Allport, Gordon W. *The Individual and His Religion*. New York: The Macmillan Company, 1960.

Alp, Hayrünisa. *Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Türkiye’de İlköğretim ve Müfredat Programları (1913-1936)*. İstanbul: Nobel Bilimsel Eserler, 2017.

Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilinkent Yayınları, 2016.

Armaner, Neda. *Din Psikolojisine Giriş*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980.

Arthur, James vd. *Eğitimde Araştırma Yöntemleri ve Metodolojileri*. çev. Atılğan Erözkan-Engin Büyüköksüz. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017.

Atay, Hüseyin. *Kur’an’da İman Esasları ve Kader Sorunu*. Ankara: Atay Yayınları, 2013.

- Ayas, Mehmet. “Kader-Kaza” Kavramının Öğretimi ve Kavram Yanılgıları Üzerine Bir İnceleme”. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2020), 358-380.
- Aydın, Mehmet S. “İkbal’in Felsefesinde İnsan”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (1987), 1. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_00000000633
- Aydın, Muzaffer. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Ders Kitabı 8*. Ankara: Küre Yayıncılık, 2014.
- Bağcı, Musa. *İnsanın Kaderi Hadislerin Telkin Ettiği Kader Anlayışı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Bağceci, Muhittin. *Kelam İlmine Giriş*. Kayseri: Netform Matbaacılık, 2000.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.
- Balcı, Ali. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem Teknik ve İlkeler*. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2001.
- Batman, Elif. *Yaşamın Zorluklarıyla Başa Çıkma Kader İnancının Rolü*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Batson, C. Daniel vd. *Din ve Birey Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım*. çev. Ali Kuşat- Abdulvahap Taştan. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Berger, Peter L.- Luckmann, Thomas. *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday & Company, 1966.
- Berk, Laura. *Çocuk Gelişimi*. çev. Ali Dönmez. Ankara: İmge Kitabevi, 2013.
- Bilgin, Beyza. *Beyza Teyze’den Hikayeler 4*. Ankara: Gün Yayıncılık, 5. Basım, 2004.
- Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Gün Yayıncılık, 1998.
- Bilgin, Beyza. *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara: Emel Matbaacılık, s. Ankara: Emel Matbaacılık, 1980.
- Bilgin, Beyza- Selçuk, Mualla. *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*. Ankara: Gün Yayıncılık, 4. Basım, 1999.
- Bilgin, Nuri. *Sosyal Psikoloji Sözlüğü Kavramlar Yaklaşımlar*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 3. Basım, 2016.

- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzaf İlmi Kelam*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1972.
- Bovet, Pierre. *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*. çev. Selahattin Odabaş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2017.
- Byrnes, Joseph F. *The Psychology of Religion*. New York: The Free Press, 1984.
- Carrier, Hervé. *Psycho-Sociologie Del'Appartenance Religieuse*. Roma: Gregorian University Press, 3. Basım, 1966.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. Pradigma Yayıncılık, 2005.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2000.
- Charmaz, Kathy. *Gömülü (Grounded) Teori Yapılandırması*. ed. Rabia Hoş. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2015.
- Charmaz, Kathy. "Grounded Theory". *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. ed. George Ritzer. Cambridge, MA: Blackwell Publishing, 2007.
- Charmaz, Kathy. "Grounded Theory: Objectivist and Constructivist methods". *Handbook of Qualitative Research 2nd ed.* ed. Norman K. Denzin - Yvonna S. Lincoln. 509-535. Thousand Oaks, CA: Sage Publication, 2nd Basım, 2000.
- Clark, W. H. "Çocukluk Dönemi Dini". çev. Neda Armaner 24/1 (1981), 175-185.
- Corbin, Juliet M.- Strauss, Anselm. "Grounded Theory Research: Procedures, Canons, and Evaluative Criteria". *Qualitative Sociology* 13/1 (01 Mart 1990), 3-21. <https://doi.org/10.1007/BF00988593>
- Creswell, John W. *Eğitim Araştırmaları Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi*. çev. Halil Ekşi. İstanbul: Edam Yayınları, 2017.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. çev. Mesut Bütün- Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 5. Basım, 1994.
- Cürçani, Ali İbn Muhammed Es-Seyyid Eş-Şerif. *Tarifat Arapça Türkçe Terimler Sözlüğü*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.

Dam, Hasan. “Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”. *Gelişim Basamaklarına Göre Din Eğitimi*. ed. Mustafa Köylü. Ankara: Nobel Yayınları, 7. Basım, 2017.

Davarcı, Yasemin- Zengin, Zeki Salih. “Korunma İhtiyacı Olan Çocukların Rehabilitasyonunda Din Eğitiminin Rolü”. *Journal of Islamic Research* 30/2 (2019), 255-277.

Doğan Ergun, *Sosyoloji ve Eğitim Türkiye’de Eğitimin Niteliği Nedir ve Nasıl Olmalıdır*. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.

Doğan, Fatma Zehra. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde “Kaza ve kader inancı” öğretiminin öğretim programları, ders kitapları ve öğretmen görüşleri bağlamında incelenmesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022. <https://acikerisim.sakarya.edu.tr/handle/20.500.12619/98708>

Doğan, Recai. ““1980’e Kadar Türkiye’de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924-1980)”. *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar (İstanbul 28-30 Mart)*. Ankara: MEB Yayınları, 2003.

Driscoll, Marcy P. *Öğretim Süreçleri ve Öğrenme Psikolojisi*. çev. Ömer F. Tutkun vd. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.

Düzgün, Şaban Ali. “Kader Mes’elesi”. *İnsanın İradesi ve Kudret-i İlahiye Bağlamında Kader Meselesi*. 119-130. İstanbul: İSAV Yayınları, 2014.

Düzgün, Şaban Ali. “Kader’i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı”. *Kelam Araştırmaları* 11:2 (2013), 1-10.

Düzgün, Şaban Ali. “Kader/Takdir”. *İslam İnanç Esasları*. ed. Şaban Ali Düzgün. 269-278. Ankara, 2014.

Eaves, Y. D. “A Synthesis Technique for Grounded Theory Data Analysis”. *Journal of Advanced Nursing* 35/5 (Eylül 2001), 654-663. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.2001.01897.x>

Ege, Remziye- Yazıbaşı, Muhammed Ali. “Sosyal Hizmet Alanında Görev Yapan Din Görevlilerinin Öz Yeterlik Algıları”. *Dini Araştırmalar* 24/61 (15 Aralık 2021), 249-280. <https://doi.org/10.15745/da.1020816>

Ekşi, Halil- Çelik, Hilal. *Gömülü Teori*. İstanbul: Edam Yayınları, 2015.

Elkind, David. “The Origins of Religion in the Child”. *Review of Religious Research* 12/1 (1970), 35-42. <https://doi.org/10.2307/3510932>

Elkind, David- Elkind, Sally. “Varieties of Religious Experience in Young Adolescents”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 2/1 (1962), 102-112. <https://doi.org/10.2307/1384098>

Erdoğan, İrfan. “İnanç Öğretiminde Fonksiyonel Yaklaşım: Kader ve Kaza Örneği”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 20-47.

Ergun, Doğan. *Sosyoloji ve Eğitim Türkiye’de Eğitimin Niteliği Nedir ve Nasıl Olmalıdır*. Ankara: İmge Kitabevi, 3. Basım, 2005.

Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.

Erikson, E.H. *Young Man Luther A Study in Psychoanalysis and History*. New York: W.W. Norton Company, 1958.

Erikson, Erik H. *İnsanın Sekiz Çağı*. çev. T. Bedirhan Üstün- Vedat Şar. Ankara: Biray ve Toplum Yayınları, 1984.

Ertürk, Selahattin. *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Yelkentepe Yayınları, 5. Basım, 1984.

Ertürk, Selahattin. *Türkiye’deki Bazı Eğitim Sorunları Üzerine Düşünceler*. Ankara: Yelkentepe Yayınları, 1986.

Fidan, Nurettin- Erden, Münire. *Eğitime Giriş*. Ankara: Alkım Yayınları.

Foulque, Paul. *Pedagoji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1994.

Frolov, İvan. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Cem Yayınevi, 1991.

From, Eric. *Psikanaliz ve Din*. çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1996.

Gezer, Arif. “Hz. Peygamber’in Hastalıklara Karşı Tutumu”. *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Salgın Hastalıklar Özel Sayısı* (2020). <https://avesis.yyu.edu.tr/yayin/809f925e-eec0-4145-b0a6-cd4dc511473c/hz-peygamberin-hastaliklara-karsi-tutumu>

Giddens, Antony. *Modernite ve Bireysel Kimlik, Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Say Yayınları, 2010.

Glaser, Barney. G.- Strauss, Anselm L. *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine Publishing Company, 1967.

Glesne, Corrine. *Nitel Araştırmaya Giriş*. çev. Ali Ersoy- Pelin Yalçınnoğlu. Ankara: Anı Yayıncılık, 2013.

Goldman, R. J. “Researches In Religious Thinking”. *Educational Research* 6/2 (Şubat 1964), 139-155. <https://doi.org/10.1080/0013188640060207>

Goldman, Ronald. *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*. New York: The Seabury Press, 1968.

Gölcük, Şerafeddin. *İslam Akaidi*. Konya: Esra Yayınları, 1989.

Gölcük, Şerafeddin- Toprak, Süleyman. *Tarih Ekoller Problemler Kelam*. Konya: Tekin Kitabevi, 8. Basım, 2014.

Gül, Seray Olçay. “Farklılaştırılmış Öğretim ve Uyarlamalar”. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (2014), 111-123.

Günay, Ünver. “Din ve Sosyalleşme”. *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*. ed. Niyazi Akyüz-İhsan Çapçioğlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.

Gündüz, Turgay. “Gençlik Dönemi Din Eğitimi”. *Gelişim Basamaklarına Göre Din Eğitimi*. ed. Mustafa Köylü. Ankara: Nobel Yayınları, 7. Basım, 2017.

Güngör, Özcan. “Akran Gruplarının Amerikalı Türk Gençlerinin Dini Sosyalleşmelerine Etkileri (12-15 Yaş)”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/30 (2015), 213-259.

Güngör, Özcan. “1.5 ve 2. nesil Türk gençlerinin ailede dini sosyalleşmeleri: New Jersey, USA örneği”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (2012), 85-119. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001367

Gürses, İbrahim- İrk, Esra. “İnternet Kullanımı ve Ergenlerin Dini Gelişimleri Üzerine Bir Araştırma”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2018), 1.

Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.

Hançerlioğlu, Orhan. *İslam İnançları Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

- Heller, David. *The Children's God*. Chicago: The University of Chicago Press, 1986.
- Hoşgörür, Vural- Taştan, Nuray. “Eğitimin İşlevi”. *Eğitim Bilimine Giriş*. ed. Özcan Demirel-Zeki Kaya. Ankara: Pegem Akademi, 10. Basım, 2014.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Işık, Harun. *Maturidi'ye Göre Kaza ve Kader*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- İbn Kuteybe ed-Dineveri. *Hadis Müdafaası*. çev. Mehmet Hayri Kırbaşoğlu. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1979.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem. *Lisanu'l-Arab*. İran: Neşr-ü Edebi'l-Havza, 3. Basım, 1405.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem. *Lisanu'l-Arab*. İran: Neşr-ü Edebi'l-Havza, 3. Basım, 1405.
- İkbal, Muhammet. *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*. çev. N. Ahmet Asrar. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- İsfahani, Rağib el-. *Müfredat, Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdulbaki Güneş- Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- İzitsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.
- İzitsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: AÜ. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.
- İzitsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. Ankara: Pınar Yayınları, 1991.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem. *Benlik Aile ve İnsan Gelişimi Kültürel Psikoloji*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Kahraman, Hüseyin. “İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi”. *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 133-163.

Kandemir, Yusuf. *Kader İnancının Psikoterapik Açıdan Fonksiyonu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Kara, Elif. *Öğrenilmiş Çaresizlik Davranışının Genellenme Derecesi ile Kader İnancı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2015.

Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Psikolojisi*. Trabzon: Ofset Matbaacılık, 2016.

Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Teorileri*. İstanbul: Dem Yayınları, 2007.

Karadaş, Cağfer. “İnsan Fiilleri”. *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 403-417. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2016.

Karadaş, Cağfer. *Kadere İman*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2017.

Karenoğulları, Tuğba. *Lise Öğrencilerinin Kaderle İlgili Kavramlara Yükladıkları Anlamlar (Hatay-İskenderun Örneği)*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kartopu, Saffet. *Kaygının Kader Algıları ile İlişkisi: Kahramanmaraş Örneği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Katırcı, Yusuf. *Cezaevi mahkumlarının kader anlayışı (Ferizli L Tipi Cezaevi örneği)*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Keskiner, Emine. “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarındaki Kader Öğretisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2018), 50-65.

Keskiner, Emine. “İlköğretim Din Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Kader İnancı”. *Örgün Din Eğitiminde İnanç Esasları*. ed. Emine Keskiner. Ankara: Çamlıca Yayınları, 2023.

Kılavuz, M Akif. “Anne Baba Örnek Davranışlarının Çocukların ve Ergenlerin Dinî Kişiliğinin Oluşumuna Etkileri”. *T.C. Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 41-48.

Koselleck, Reinhart. *Kavramlar Tarihi Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatiği Üzerine Araştırmalar*. çev. Atilla Dirim. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Basım, 2020.

Köse, Ali. “İman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/214-216. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Köse, Ali- Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Köylü, Mustafa. “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/53 (2004), 137-154.

Lincoln, Yvonna S.- Guba, Egon G. *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills California: Sage Publication, 1985.

Lincoln, Yvonna S.- Guba, Egon G. *The constructivist credo*,. California, CA: Left Coast Press, 2013.

Macit, Mustafa. *Boyun Eğme-Başa Çıkma Sarkacında Kadercilik Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay- Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

Maturidi, Ebu Mansur. *Kitabu't-Tevhid Açıklamalı Tercüme*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 7. Basım, 2015.

Mayring, Philipp. *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş*. çev. Adnan Gümüş- M. Sezai Durgun. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2011.

McCann, Terence V.- Clark, Eileen. “Grounded Theory in Nursing Research: Part 1-- Methodology”. *Nurse Researcher* 11/2 (2003), 7-18.
<https://doi.org/10.7748/nr2004.01.11.2.7.c5918>

Menküç, Dilek. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*. 2019: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, ts.

Merriam, Sharan B. *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*. çev. Selahattin Turan. Ankara: Nobel Yayınları, 2013.

Miles, Matthew B.- Huberman, A. Michael. *Nitel Veri Analizi*. çev. Sadegül Akbaba Altun- Ali Ersoy. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2016.

Namlı, Abdullah. *Kader İnancının Dini Temelleri*. Konya: Necmetti Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I*. çev. Sedef Özge. Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 2014.

Öner, Necati. “Bir Bilgi Türü Olarak Din”. *Felsefe Dünyası* 29 (Ocak 1999).

Öner, Necati. “Kavram”. *Felsefe Dünyası* 3 (1993).

Öner, Necati. “Kavramın Açıklığı ve Seçikliği”. *Felsefe Dünyası* 24 (1997).

Özarslan, Selim. *14-18 Yaş Lise Gençlerinde Kader İnancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Özarslan, Selim. “Kader ve Lise Gençlerinde Kader İnancı”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/1 (1999), 179-192.

Özcan, Güngör. “1.5 ve 2. nesil Türk gençlerinin ailede dini sosyalleşmeleri: New Jersey, USA örneği”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (2012), 85-119. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_00000001367

Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açıdan İman*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.

Özcan, Hanifi. “İman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 216-219. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Özdemir, Metin. *Allah’ın Bilgisinin Ezeliliği ve İnsan Hürriyeti*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

Özdemir, Metin. “Problematic Boyutlarıyla Kader Meselesi”. *İnsanın İradesi ve Kudret-i İlahiye Bağlamında Kader Meselesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

Özsoy, Ömer. *Sünnetullah Bir Kur’an ifadesinin Kavramlaşması*. Ankara: Fecr Yayınları, 1., 1994.

Öztürk, Mustafa. “Kur’an’da ve İslam Öncesi Arap Düşüncesinde ‘Dehr’ Kavramı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (01 Ağustos 2004), 251-270. <https://doi.org/10.17120/omuifd.84265>

Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur’an’ın Temel Kavramları*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2012.

Pargament, Kenneth I. vd. “Religion and the Problem-Solving Process: Three Styles of Coping”. *The Scientific Study of Religion* 27/1 (1988), 90-104.

Patton, Michael Quin. (2002). *Qualitative evaluation & research methods*. Newbury Park, CA: Sage., 3. Basım, 2002.

Patton, Michael Quinn. *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. çev. Mesut Bütün-Selçuk Beşir Demir. Ankara: Pegem Akademi, 2014.

Punch, Keith. *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. çev. Dursun Bayrak vd. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2014.

Sabuni, Nureddin es-. *Maturidiye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 4., 1991.

Salisbury, Edward E. “Materials for the History of the Muhammadan Doctrine of Predestination and Free Will”. *Journal of the American Oriental Society* 8 (1866), 105-182.

Sayın, Gülşen. “Din Öğretimi Süreçlerinde Kitle İletişim Araçlarının Dini Bilgi Kaynağı Olma Durumuna İlişkin Öğretmen Görüşleri”. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 7/1 (27 Haziran 2024), 87-102. <https://doi.org/10.47951/mediad.1451602>

Selçuk, Mualla. “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu (İnanç ve Davranış Bütünlüğü Açısından Bir Deneme”. *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*. 333-358. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.

Selçuk, Mualla. “Teorik ve Pratik Açmazları ile Kültürel Miras Eğitimi Sorgulayan Bir Deneme”. *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*. İstanbul: MEB Yayınları, 2000.

Senemoğlu, Nuray. *Gelişim Öğrenme ve Öğretim Kuramda Uygulamaya*. Ankara: Özsen Matbaası, 1998.

Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'an Nedir?* Ankara: Şule Yayınları, 1996.

Sezen, Yumni. *Sosyoloji Açısından Din*. İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1988.

Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Smart, Ninian. *The World's Religions*. New York: Cambridge University Press, 1998.

Spilka, Bernard vd. “A General Attribution Theory for the Psychology of Religion”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 24/1 (1985), 1-20. <https://doi.org/10.2307/1386272>

- Steinberg, Laurence. *Ergenlik*. thk. Figen Çok. Ankara: İmge Kitabevi, 3. Basım, 2017.
- Strauss, Anselm- Corbin, Juliet. “Grounded Theory Methodology: An Overview”. *Handbook of qualitative research*. ed. Norman K. Denzin- Yvonna S. Lincoln. 273-286. California, Thousand Oaks: Sage Publication, 1994.
- Sürmeli, Mehmet vd. *Dinî Terimler Sözlüğü*. ed. Ahmet Nedim Serinsu. Ankara: MEB Yayınları, 2009.
- Sürmeli, Mehmet vd. *Dinî Terimler Sözlüğü*. ed. Ahmet Nedim Serinsu. Ankara: MEB Yayınları, 2009.
- Şentürk, Mücahiddin. *Sakarya halkının kader anlayışı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Şeyh İnayetullah. “İslam Öncesi Arap Düşüncesi”. *İslam Düşüncesi Tarihi*. ed. Mian Muhammed Şerif. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Tamminen, Kalevi. “Religious Experiences in Childhood and Adolescence: A Viewpoint of Religious Development Between the Ages of 7 and 20”. *The International Journal for the Psychology of Religion* 4/2 (01 Nisan 1994), 61-85. https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0402_1
- Taşpınar, Mehmet. *Kuramdan Uygulamaya Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Elhan Yayınları, 2012.
- Tillich, Paul. *İmanın Dinamikleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelam İlmi Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 5. Basım, 1996.
- Topaloğlu, Bekir- Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Urquhart, Cathy. *Nitel Araştırmalar İçin Temellendirilmiş Kuram*. ed. Züleyha Ünlü- Erkan Külekçi. Ankara: Anı Yayıncılık, 2018.
- Vergote, Antoine. “Çocuklukta Din”. çev. Erdoğan Fırat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (1978). https://doi.org/10.1501/Ilhfak_00000000281
- Vinacke, W. Edgar. “The Investigation Of Concept Formation”. *Psychological Bulletin* 48/1 (1951).

Wadsworth, Barry J. *Piaget'nin Duyuşsal ve Bilişsel Gelişim Kuramı*. çev. Mehmet Kandemir vd. thk. Ziya Selçuk. Ankara: Pegem Akademi, 2015.

Watt, William Montgomery. "Free Will and Predestination in Early İslam". <https://era.ed.ac.uk/handle/1842/34371>

Watt, William Montgomery. *Hız. Muhammed Mekke'de*. çev. Rami Ayas- Azmi Yüksel. Ankara: AÜ. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.

Watt, William Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.

Watt, William Montgomery. *İslam Felsefesi ve Kelamı*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Pınar Yayınları, 2004.

Watt, William Montgomery. *İslam Felsefesi ve Kelamı*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Pınar Yayınları, 2004.

Watt, William Montgomery. *İslam Nedir*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1993.

Yapıcı, Asım. "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Din Psikolojisi Özel Sayısı (2016), 83-113. <https://doi.org/10.21054/deuifd.282806>

Yapıcı, Asım. "Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları". *İlahiyat Akademi Dergisi* 12/1 (2020).

Yarba, Rıdvan. *Kaderle İlgili Bir Hadisin Tahlili*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Yavuz, Kerim. *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Yavuzer, Haluk. *Çocuk Psikolojisi*. Ankara: Remzi Kitabevi, 2016.

Yazıcıoğlu, M.Said. *İslam Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2001.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kura'an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Yenda Yayın, 1985.

Yıldırım, Ali- Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 9. Basım, 2013.

Yıldız, Murat. *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007.

Yörükoğlu, Atalay. *Çocuk Ruh Sağlığı*. Ankara: Özgür Yayıncılık, 15. Basım, 1989.

Yürük, Tuğrul. *Cumhuriyet Dönemi Din Öğretimi Program Anlayışları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Zengin, Mahmut- Doğan, Fatma Zehra. “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Kader İnancı Öğretimi: Sınavla Öğrenci Alan Okullardaki Öğretmenlerin Görüşlerine Dayalı Bir İnceleme”. *Bilimname* 47/1 (2022), 861-897. <https://doi.org/doi:10.28949/bilimname.1063668>

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar). MEB, 2018.

İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4-8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu. Ankara: MEB, 2006.

“MEB Tebliğler Dergisi” 11/524 (07 Şubat 1949).

“MEB Tebliğler Dergisi” 45/2109 (29 Mart 1982).

“MEB Tebliğler Dergisi” 63/2517 (Ekim 2000).

TBMM Hükümeti Umur-ı Maarif Vekaleti, İlk, Orta Tedrisat Mektepleri Müfredat Programı. Ankara, 1922.

T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar), 2018.

7. EKLER

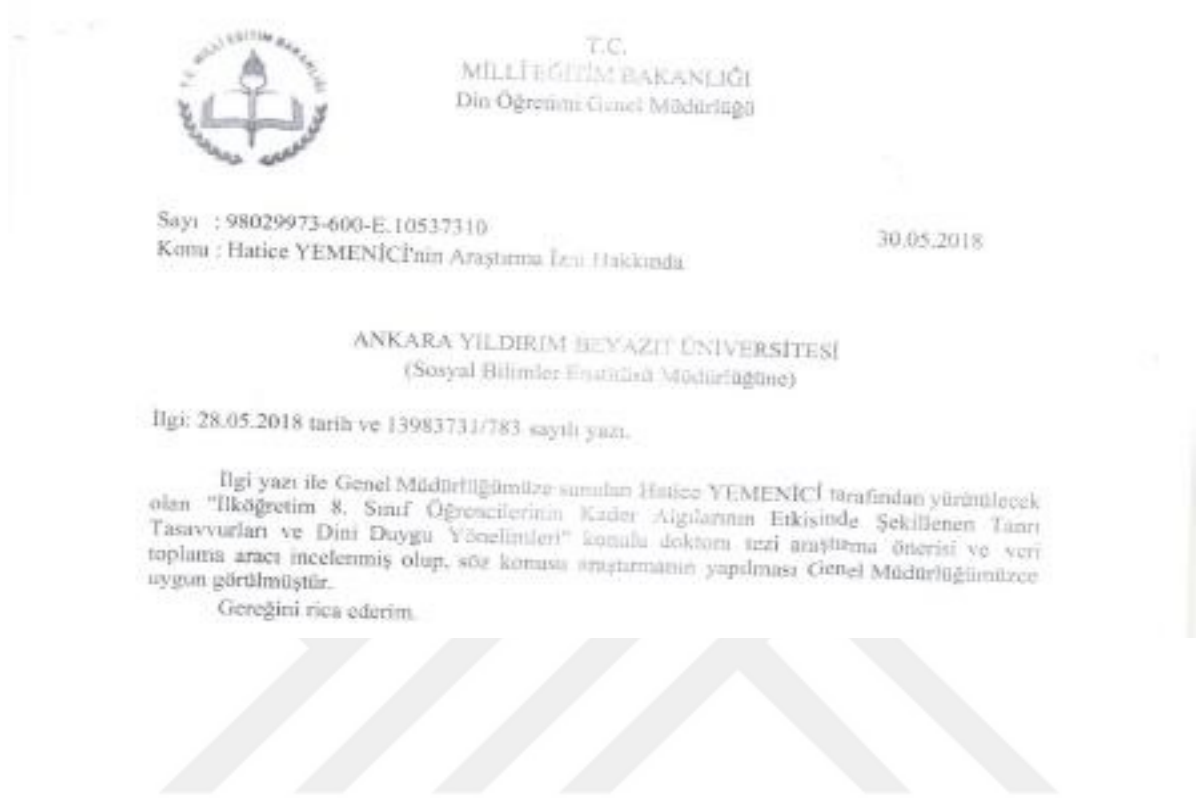
Ek 1: Etik Kurul İzni

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ (AYBÜ) ETİK KURULU PROJE ONAY BELGESİ	
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri bölümü doktora öğrencilerinden Hatice YEMENİCİ'nin, İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Kader Algılarının Etkisinde Şekillenen Tanrı Tasavvurları ve Dini Duygu Yönelimleri (İlköğretim 8. Sınıf Öğrencileri Örneği) adlı araştırması değerlendirilmiştir. (Bu kısım başvuru sahibi tarafından doldurulmalıdır)	
Proje etik açısından uygun bulunmuştur.	☒
Proje etik açısından geliştirilmesi gerekmektedir.	☐
Proje etik açısından uygun bulunmamıştır.	☐
AYBÜ ETİK KURULU KARARI (Etik Kurul tarafından doldurulacaktır)	
Araştırma kodu (Yıl – Araştırma sıra no)	34
Başvuru formunun Etik Kurula ulaştığı tarih	16.03.2018
Etik Kurul Karar toplantı tarihi ve karar no	23.03.2018/25
Yer	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Esenboğa Külliyesi
Katılımcılar	Formda imzası bulunan üyelerimiz toplantıya katılmıştır.
KURUL BAŞKANI, BAŞKAN YARDIMCISI VE ÜYELER:	
Prof. Dr. Cem Şafak ÇUKUR	Başkan
Prof. Dr. Tekin AKDEMİR	Üye
Prof. Dr. Necmiye ÜN YILDIRIM	Üye
Prof. Dr. Seldağ GÜNEŞ PESCHKE	Üye
Yrd. Doç. Dr. Özge GÖKBULUT ÖZDEMİR	Üye
Yrd. Doç. Dr. Fatma DOĞAN GÜZEL	Üye
Yrd. Doç. Dr. Behlül TOKUR	Üye
Yrd. Doç. Dr. Şule ÇEKİÇ KAYA	Üye
Yrd. Doç. Dr. Birgül ÖZKAN	Üye

İMZA

Tenzil
Şube

Ek 2: MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nden Alınan Araştırma İzni

Ek 3: MEB Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü'nden Alınan Araştırma İzni

**T.C.
MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI
Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü**

Sayı : 81576613/605.01/12572512
Konu: Araştırma İzni

29.06.2018

**ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜNE
(Sosyal Bilimler Enstitü Müdürlüğü)**

- İlgi: a) Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal Bilimler Enstitü Müdürlüğü'nün 28/05/2018 tarihli ve 13983731/7822 sayılı yazısı
b) Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün 26/06/2018 tarihli ve 98029973-600-E.12318869 sayılı yazısı
c) Millî Eğitim Bakanlığının 22/08/2017 tarihli ve 35558626-10.06.01-E.12607291 (2017/25) sayılı genelge

İlgi (a) yazı ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi Hatice YEMENİCİ'nin "İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Kader Algılarının Etkisinde Şekillenen Tanrı Tasavvurları ve Dini Duygu Yönelimleri" konulu doktora tezi kapsamında hazırladığı veri toplama aracının Ankara, Çankırı, Kırıkkale, Trabzon ve Rize illerinde bulunan her tür ve derecedeki ortaokullarda öğretim gören öğrencilere uygulanmasına yönelik izin talebi Genel Müdürlüğümüz tarafından incelenmiştir.

Söz konusu araştırma uygulama izin talebine yönelik olarak ilgili Genel Müdürlükten görüş sorulmuş olup;

Denetimi il, ilçe millî eğitim müdürlükleri ve okul/kurum idaresinde olmak üzere, eğitim öğretim faaliyetlerini aksatmadan, gönüllülük esasına göre; onaylı bir örneği Bakanlığımızda muhafaza edilen ve uygulama sırasında da mühürlü ve imzalı örnekten çoğaltılmış veri toplama aracının ilgi (b) görüş yazısı çerçevesinde ilgi (c) genelge doğrultusunda uygulanmasına izin verilmiştir.

Gereğini bilgilerinize rica ederim.

**Ek 4: T.C. Ankara Valiliği Aile ve Çalışma Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü'nden Alınan
Araştırma İzni**

